

॥ इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कंधः समाप्तः ॥

अथचतुःश्लोकीभागवतं

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीभगवानुवाच ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञान
समन्वितं ॥ सरहस्यं तदंगं च गृहाण गदितं मया ॥ १ ॥ यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ॥ तथैव तत्त्ववि
ज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ २ ॥ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परं ॥ पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽ
स्म्यहं ॥ ३ ॥ ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ॥ तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ ४ ॥ य
थामहांति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ॥ प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहं ॥ ५ ॥ एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्व
जिज्ञासुनात्मनः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ६ ॥ एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ॥
भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां
वैयासक्योद्दितीयस्कंधे भगवद्ब्रह्मसंवादे चतुःश्लोकीभागवतं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ७३ ॥

हा ग्रंथ मुंबईत "गणपत कृष्णाजी,, यांचे छापरखान्यांत छापिला."

भा.दा.

॥३०॥

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्य नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः भक्त्या तच्छ्रवणादिपरो विमुच्येत् ॥ १८ ॥ श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्तकरूपेण भगवत्प्रतिपा-
लक्षणं मंगलमाचरति कस्मै ब्रह्मणे अनुलः असमः अयं श्रीभागवतरूपः पुरा कल्पादौ तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण नारदाय तद्रूपिणा नारदरूपेण स्तवः
पणाय व्यासाय तद्रूपिणा योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना शुकरूपेण तत्परं सत्यं श्रीनारायणाख्यं तत्त्वं धीमहि ॥ १९ ॥ इति गायत्र्यैव यथोपक्रमं
पसंहरन् गायत्र्याख्य ब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति तमेव देवतारूपेण गुरुरूपेण च प्रणमति नम इति द्वाभ्यां व्याचक्षे व्याख्यातवान् ॥ २० ॥ २१

श्रीमद्भागवतपुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ॥ तत्र ज्ञानविरागभ-
क्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ १८ ॥ कस्मै येन विभासितो
यमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ॥ योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय
कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥ १९ ॥ नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ॥ यद्
दं रूपया कस्मै व्याचक्षे मुमुक्षवे ॥ २० ॥ योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ॥ संसारसर्पदष्टं यो विष्णुरा-
तमममुचत् ॥ २१ ॥ भवे भवे यथा भक्तिः पादयोस्तव जायते ॥ तथा कुरुष्व देवेश नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ॥ २२ ॥
नामसंकीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनं ॥ प्रणामो दुःखशमनस्तं न मामिहरिं परं ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते म-
हापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ७५ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ भावार्थदीपिका मेतां भगवद्भक्तिवत्सलां ॥ परमानंदपादाजभृंगश्रीः श्रीधरोऽकरोत् ॥ १ ॥ स्वबालचपलालापैः स्वलीलापरि-
नर्तितैः ॥ प्रीयतां परमानंदवृद्धिः सद्गुरुः स्वयं ॥ २ ॥ श्रीपरानंदसंप्रीत्यै गुह्यं भागवतं मया ॥ तन्मते नेदमाख्यातं न तु मन्मतिवैभवात् ॥ ३ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामि विरचितायां द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७५ ॥

इदं द्वितीयावृत्तिकं भागवतं गणपत्कृष्णाजीत्यभिधस्य मुद्रालयेऽंकितं शकाब्दाः १७८६ माघमासेन वम्यां समाप्तिमगमत्

अ० १९

॥ ३० ॥

पुराणसंख्यास्तासांसंभूतिसमाहारंचास्यतुश्रीभागवतस्यवाच्यविषयःप्रयोजनंचदानंचतस्यपाठःदेश्वमाहात्म्यंनिबोधत ॥ ३ ॥ अथोवि
शत्रयोविशतिर्वैष्णवं चतुर्विंशतिसहस्राणिशैवकंशिवपुराणं ॥ ४ ॥ वाङ्मनुअग्निपुराणंतुदशपंचसहस्राणिचत्वारिशतानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्कां
दंशताधिकैकाशीतिसहस्रं ॥ ७ ॥ सौपर्णगरुडपुराणमेकोनविंशं एकोनविंशतिः ॥ ८ ॥ महाभारतंत्वितिहासःरामायणंचक्रषिप्रोक्तंका

पुराणसंख्यासंभूतिमस्यवाच्यप्रयोजने॥दानंदानस्यमाहात्म्यंपाठादेश्वनिबोधत ॥ ३ ॥ ब्राह्मंदशसहस्राणि
पाद्यंपंचोनपष्टिच ॥ श्रीवैष्णवंत्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकं ॥ ४ ॥ दशाष्टौश्रीभागवतंनारदंपंचविंशतिः॥
मार्कण्डेयंनवबान्हंतुदशपंचचतुःशतं॥ ५ ॥ चतुर्दशभविष्यंस्यात्तथापंचशतानिच॥दशाष्टौब्रह्मवैवर्तलिंगमे
कादशैवतु ॥ ६ ॥ चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकं ॥ स्कांदंशतंतथाचैकंवामनंदशकीर्तितं ॥ ७ ॥ कौर्म
सप्तदशाख्यातंमात्स्यंतत्तुचतुर्दश ॥ एकोनविंशत्सौपर्णब्रह्मांडंद्वादशैवतु ॥ ८ ॥ एवंपुराणसंदोहश्चतुर्लक्षउ
दाहतः॥ तत्राष्टादशसाहस्रंश्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥ इदंभगवतापूर्वब्रह्मणेनाभिपंकजे ॥ स्थितायभवभी
तायकारुण्यात्संप्रकाशितं ॥ १० ॥ आदिमध्यावसानेषुवैराग्याख्यानसंयुतं ॥ हरिलीलाकथाव्रातामृतानं
दितसत्सुरं ॥ ११ ॥ सर्ववेदांतसारंयद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं ॥ वस्त्वद्वितीयंतन्निष्ठकैवल्यैकप्रयोजनं ॥ १२ ॥ प्रौ
ष्ठपद्यांपौर्णमास्यांहेमसिंहसमन्वितं ॥ ददातियोभागवतंसयातिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ राजंतेतावदन्यानिपु
राणानिसतांगणे ॥ यावद्भागवतंनैवश्रूयतेऽमृतसागरं ॥ १४ ॥ सर्ववेदांतसारंहिश्रीभागवतमिष्यते ॥ तद्र
सामृततृप्तस्यनान्यत्रस्याद्रतिःकचित् ॥ १५ ॥ निम्नगानांयथागंगादेवानामच्युतोयथा ॥ वैष्णवानांयथा
शंभुःपुराणानामिदंतथा ॥ १६ ॥ क्षेत्राणांचैवसर्वेषांयथाकाशीत्यनुत्तमा ॥ तथापुराणव्रातानांश्रीमद्भाग
वतंद्विजाः ॥ १७ ॥

व्यं अतःपुराणानांसंदोहःसमूहश्चतुर्लक्षसंख्याकएव इदानीमस्यवाच्यप्रयोजनादी
दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥ ११ ॥ १० ॥ हरिलीलाकथानांव्रातःसमूहःसएवामृततेनानंदिताःसंतःसुराश्चयेनतत् ॥ ११ ॥ तन्निष्ठं
॥ १२ ॥ प्रौष्ठपद्यांभाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितंमुवर्णसिंहासनाखण्डं ॥ १३ ॥ १४ ॥ तद्रसएवामृततेनतृप्तस्यनिर्वृतस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भा.दा.

॥ २९ ॥

अस्यपुराणस्यैवंप्रभावातिरेकेकारणमाह कलिमलानांसंहर्तिसंमूहंकालयतिविनाशयतीतितथा इतरत्रशास्त्रांतरे ॥ ६५ ॥ शास्त्रप्रतिपा-
दितंभगवंतंनमस्करोति तमितिद्वाभ्यां जगदुदयस्थितिसंयमात्मनोरजआदयःशक्तयोयस्यतं द्युपतिभिर्देवैरपिदुरवसितःअज्ञातःस्तवः
स्तोत्रंयस्यतं ॥ ६६ ॥ उपचिताभिःउद्रिक्ताभिर्नवशक्तिभिःप्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिःस्वआत्मन्येवोपरचितं स्थिरजंगमं
चआलयोयस्यतस्मैभगवते ॥ ६७ ॥ श्रीगुरुंनमस्करोति स्वसुखेनैवनिभृतंपूर्णचेतोयस्य तनैवव्युदस्तोऽन्यस्मिन्भावोयस्यतथाभूतोऽ-
पिअजितस्यरुचिरालीलाभिः आकृष्टःसारःस्वसुखगतंस्थैर्यंयस्यसः तत्त्वदीपंपरमार्थप्रकाशकंश्रीभागवतंयोव्यतनुन तनतोऽस्मी-
कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशोहरिरितरत्रनगीयतेत्यभीक्ष्णं॥ इहतुपुनर्भगवानशेषमूर्तिःपरिपठितोऽनु-
पदंकथाप्रसंगैः ॥ ६५ ॥ तमहमजमनंतमात्मतत्त्वजगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं ॥ द्युपतिभिरजशक्रशं-
कराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतंनतोऽस्मि ॥ ६६ ॥ उपचितनवशक्तिभिःस्वआत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालया-
य ॥ भगवन्नतउपलब्धिमात्रधात्रेसुरक्रपभायनमःसनातनाय ॥ ६७ ॥ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्युदस्तान्यभा-
वोप्यजितरुचिरलीलारूपसारस्तदीयं ॥ व्यतनुतरूपयायस्तत्त्वदीपंपुराणंतमखिलवृजिनघ्नंव्याससूनुंनतो-
ऽस्मि ॥ ६८ ॥ इ०भा०द्वादशस्कंधार्थनिरूपणंनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
सूतउवाच यंत्रह्लावरुणेंद्ररुद्रमरुतःस्तुन्वंतिदिव्यैःस्तवैर्वैदैःसांगपदक्रमोपनिपदैर्गायंतियंसामगाः ॥ ध्या-
नावस्थिततद्गतेनमनसापश्यंतियंयोगिनोयस्यांतंनविदुःसुरासुरगणादेवायतस्मैनमः ॥ १ ॥ पृष्ठेभ्राम्यद-
मंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंदूयनान्निद्रालोःकमठाकृतेर्भगवतःश्वासानिलाःपांतुवः ॥ यत्संस्कारकलानुवर्तन-
वशाद्देलानिभेनांभसांयातायातमतंद्रितंजलनिधेर्नाद्यापिविश्राम्यति ॥ २ ॥
ति ॥ ६८ ॥ इतिद्वादशोटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यन्त्यतिपाद्यदेवंप्रणमति यमिति
स्तवैर्वैदैश्चस्तुन्वंतिस्तुवंति उपनिषच्छब्दस्यांकारांतत्वंछंदोऽनुरोधेन ध्यानेनावस्थितंनिश्चलंतद्रतंयन्मनस्तेनयस्यांतंनविदुःसुरासुरगणाः
॥ १ ॥ क्षीरोदमथनादौदुर्ज्ञेयत्वमेवप्रदर्शयितुकूर्मवितारमनुस्मारयन्नाशिषःप्रार्थयते पृष्ठेभ्राम्यत्अमंदोमंदरगिरिःगरिष्ठोमंदराचलस्तस्य
यावाणस्तेषामघाणितैः कंदूयनात्तेनसुखेननिद्रालोःनिद्राशीलस्य येषांश्वासानिलानांसंस्कारास्तेषांकलाश्वलेशाः तदनुवर्तनवशाज्ज-
लनिधेरंभसांयातायातंनविश्राम्यति ननुसमुद्रक्षोभादेवतत् नसंस्कारवशात्तत्राह वेलाक्षोभस्तस्यनिभेन मिषेण ॥ २ ॥

अ०१२-

॥ २९ ॥

किंच वर्णाश्रमाचारादिषुयःपरोमहात्परिश्रमःसयशोयुक्तायांश्रियामेव कीर्तिःसंपतिश्चकेवलंवरःपुरुषार्थइत्यर्थः गुणानुवादादिभि
 स्तुश्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति॥५३॥ततःकिमतआह अविस्मृतिरिति क्षिणोति नाशयति ॥५४॥अथेदानींश्रोतनात्मानंचाभिनंद
 नाह यूयमितिद्वाभ्यां हेद्विजाय्याः यद्यस्मादात्मन्यंतःकरणेश्रीनारायणमाविवेश्यशश्वद्भजत संभावनायांलोढ् अतोभूरिभागाः बहु
 पुण्याः कथंभूतं अखिलात्मभूतं सर्वातिर्यामिणं अतएवदेवंसर्वोपास्यं अदेवंनदेवोऽन्योयस्यतं कुतःईशं यद्वा यस्माद्यूयंभूरिभागाः
 यशःश्रियामेवपरिश्रमःपरोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥ अविस्मृतिःश्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रव
 णादिभिर्हरेः ॥५३॥ अविस्मृतिःकृष्णपदारविंदयोःक्षिणोत्यभद्राणिशमंतनोतिच ॥ सत्वस्यशुद्धिपरमा
 त्मभक्तिज्ञानंचविज्ञानविरागयुक्तं ॥५४॥ यूयंद्विजाय्यावतभूरिभागायच्छ्वदात्मन्यखिलात्मभूतं॥नारा
 यणंदेवमदेवमीशमजस्रभावाभजताविवेश्य ॥५५॥ अहंचसंस्मारितआत्मतत्त्वंश्रुतंपुरामंपरमर्षिवक्त्रा
 त् ॥ प्रायोपवेशेनृपतेःपरीक्षितःसदस्यृषीणांमहतांचशृण्वतां ॥५६॥ एतद्वःकथितंविप्राःकथनीयोरुक्कर्म
 णः ॥ माहात्म्यंवासुदेवस्यसर्वाशुभविनाशनं ॥५७॥ यएवंश्रावयेन्नित्यंयामंक्षणमनन्यधीः ॥ श्रद्धावान्
 योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेवसः ॥५८॥ द्वादश्यामेकादश्यांवाशृण्वन्नायुष्यवान्भवेत् ॥ पठत्यनंभक्ष्य
 तस्ततोभवत्यपातकी ॥५९॥ पुष्करेमथुरायांचद्दारवत्यांयतात्मवान् ॥ उपोष्यसंहितामेतांपठित्वामुच्यते
 भयात् ॥६०॥ देवतामुनयःसिद्धाःपितरामनवानृपाः ॥ यच्छ्रुंतिकामान्गृणतःशृण्वतोयत्रकीर्तनात् ॥६१॥
 ऋचोयजूंषिसामानिद्विजोधीत्यानुविंदते ॥ मधुकुल्याघृतकुल्याःपयःकुल्याश्चतत्फलं ॥६२॥ पुराणसंहिता
 मेतामर्थात्यप्रयताद्विजाः ॥ प्रोक्तंभगवतोयत्तुतत्पदंपरमंत्रजेत् ॥६३॥ विप्रोऽधीत्याप्नुयात्प्रज्ञांराजन्योद
 धिमेखलां ॥ वैश्योनिधिंपतित्वंचशूद्रःशुद्ध्यतपातकात् ॥६४॥ तपआदिसंपन्नाः ततो नारायणंभजतेतिविधिः ॥
 ॥५५॥ मेमयाश्रुतं ॥५६॥ एतत्पुराणकीर्तनादिफलंपंचयितुमाह एतदित्यष्टभिः ॥५७॥ यामंक्षणंचेत्यर्थः आत्मानमेवसाक्षात्पु
 नातिननुस्नानादिवद्देहमात्रं ॥५८॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ऋगाद्यधीत्यद्विजोमधुकुल्यादियदनुविंदते तत्फलमेतांपठित्वानुविंदतइ
 ति ॥६२॥ किंचप्रोक्तमिति ॥६३॥ राजन्यउदधिमेखलांपृथ्वी संधिरार्षः ॥६४॥

भा.दा.

॥२८॥

तत्कीर्तनेनापिकिमित्यपेक्षायांतःफलमाहद्वाभ्यां पतितः कूपादिषु स्खलितः सोपानादिषु आर्तः दुःखितः क्षुत्वाक्षुतंकृत्वाविवशोऽपि ॥
॥४६॥ संकीर्त्यमानः यद्वाश्रुतोऽनुभावो यस्य सः पुंसांचित्तं प्रविश्य निःशेषं दुःखं विधुनोति हीतिसतामनुभवं प्रमाणयति अर्को गिरिगुहादि-
ध्वांतं न निवर्तयतीत्यपेरितोषात् दृष्टांतांतरमाह अतिवातो अभ्रमिवेति ॥४७॥ हरिसंकीर्तनमेव महाफलं तं ह्यतिरिक्तं सर्वमिथ्यालापमात्रमि-
ति प्रपंचयति मृषागिरइति चतुर्भिः मृषागिरः मिथ्यावाचः असतीः असत्यः असतां कथाः यासुताः यथा सुउत्तमश्लोकस्य यशोऽनुगीयत इ-
ति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मंगलं ह इति हर्षे भगवद्गुणानामभ्युदयो यस्मात्तत् ॥४८॥ न वनं वयं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिप्रदं महानुत्सवो यस्मात्

पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्वावाविवशोऽब्रुवन् ॥ हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥४६॥ संकीर्त्यमानो
भगवाननंतःश्रुतानुभावो यस्य स न हि पुंसां ॥ प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥
॥४७॥ मृषागिरस्ताव्यसतीरसत्कथानकथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ॥ तदेव सत्यं तदुद्देवमंगलं तदेव पुण्यं भग-
वद्गुणोदधं ॥४८॥ देवस्य रम्यं रुचिरं न वनं वं तदेव शश्वन्मनसोमहोत्सवं ॥ तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदु-
त्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥४९॥ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्प्रवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ॥ तत्त्वांक्षतीर्थं
न तु हंससेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवाऽमलाः ॥५०॥ सवाग्विसर्गो जनताऽघसंप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकम-
वद्भवत्यपि ॥ नामान्यनंतस्य यशो किं तानि यच्छृण्वंति गायंति गृणंति साधवः ॥५१॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाव-
वर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं ॥ कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न त्वर्पितं कर्म यदप्यनुत्तमं ॥५२॥

॥४९॥ चित्राणि पदानि यस्मिन् तदपि जगत्प्रवित्रयतीति तथा तद्धरेर्यशो न प्रगृणीत न वर्णयेत्तद्वचः त्वांक्षतीर्थं काकतुल्यनराणां रतिस्था-
नं न तु हंसैर्ज्ञानिभिः सेवितं तत्र हेतुः यत्रेति ॥५०॥ सवाग्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगः जनताऽघसंप्लवः जनसमूहाघनाशकः यद्यस्मात् तान्ये-
वान्यैः कीर्त्यमानानि शृण्वन्ति श्रोतरिसति गायंति नोचेत्स्वयमेव गृणन्ति ॥५१॥ इदानीं ज्ञानकर्मादिरादपि भगवत्कीर्तनादिष्वेवादरः कर्त-
व्य इत्याह नैष्कर्म्यं ब्रह्मतत्त्वकाशकं यत्ज्ञानं यतो निरंजनमुपाधिनिवर्तकं तदप्यच्युतभक्तिवर्जितं चेन्न शोभते नापरोऽक्षपर्यंतं भवतीत्य-
र्थः ईश्वरे न चेदपि तं हि यदनुत्तमं सर्वोत्तममपि कर्म तदपि पुनः कुतः शोभते यतः शश्वत्साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखात्मकं ॥५२॥

अ० १२

॥२८॥

यज्ञाभिषेकं यज्ञः पूजा अभिषेकश्चतयोर्द्वैक्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ द्विषतः शत्रून्ममथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ये च शं
 रादयस्तेषां माहात्म्यं प्रभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एकादशार्थमाह विप्रशापेति ॥ ४१ ॥ धर्मविनिर्णयः वर्णाश्रमधर्मविनिश्चयः मृत्युपरि
 गोवर्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभेरथ ॥ यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडाचरात्रिषु ॥ ३२ ॥ शंखचूडस्य दुर्बुद्धे
 र्वधोऽरिष्टस्य केशिनः ॥ अक्रूरागमनं पश्चात्स्थानं रामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥ वज्रस्त्रीणां विलापश्च मथुरा लोकनं
 ततः ॥ गजमुष्टिकचाणूरकं सादीनां च योवधः ॥ ३४ ॥ मृतस्यानयनं सूनोः पुनः सां दीपनेर्गुरोः ॥ मथुरायां नि
 वसता यदुचक्रस्य यत्प्रियं ॥ ३५ ॥ कृतमुद्धवरा माभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ॥ जरासंधसमानीतसैन्यस्य बहु
 शोवधः ॥ घातनं यवनैर्द्रस्य कुशस्थल्यानिवेशनं ॥ ३६ ॥ आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् ॥ रु
 किमण्याहरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरेः ॥ ३७ ॥ हरस्य जृम्भणं युद्धे बाणस्य भुजकृतं न ॥ प्राग्ज्योतिषपतिहत्वा क
 न्यानां हरणं च यत् ॥ ३८ ॥ चैद्यपौ ढूकशात्वानां दंतवक्रस्य दुर्मतेः ॥ शं वरो द्विविदः पीठो मुरः पंचजनादयः ॥
 ॥ ३९ ॥ माहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनं ॥ भारवतरणं भूमेर्निमित्तीकृत्य पांडवान् ॥ ४० ॥ विप्रशा
 पापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ॥ उद्धवस्य च संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४१ ॥ यत्रात्मविद्यायाः खिलाप्रो
 क्ता धर्मविनिर्णयः ॥ ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥ युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ॥
 चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिश्चि विधा तथा ॥ ४३ ॥ देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः ॥ शाखाप्रयणनमृषे
 मर्कटिडेयस्य सत्कथा ॥ महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४ ॥ इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठाय तृष्टोहमिहा
 स्मि वः ॥ लीलावतारकं कर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४५ ॥

त्यागः मनुष्यत्वस्यांतर्धानं ॥ ४२ ॥ द्वादशार्थमाह युगेति युगलक्षणं तदनुरूपवृत्तिश्चेत्यर्थः त्रिविधा प्राकृतिकानैमित्तिकानित्याचेति
 ॥ ४३ ॥ ऋषेर्व्यासस्य सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति चोक्तमिति चकारादन्यदपि वः युष्माभिरिह यत्पृष्टोऽस्मि तदुक्तमिति कि
 मेवं नानार्थकथनेन तत्राह लीलेति सर्वशः तदर्थकीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भा.दा.

॥ २७ ॥

द्वीपायुपवर्णनं प्रथमं संक्षेपतः ततो द्वीपादीनां ये गिरयो नद्यश्च तेषां मुपवर्णनं पातालनरकादीनां च संस्थितिः अनेनैव नरकनिवर्तकमजांमि
लोपाख्यानं गृहीतं ततः पराचीनं ॥ १६ ॥ षष्ठार्थमाह दक्षजन्मेति ॥ १७ ॥ सप्तमार्थमाह पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥ अष्टमार्थमाह मन्वंतरा
ततो द्वीपसमुद्राद्विवर्णनमुपवर्णनं ॥ ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकास्थितिः ॥ १६ ॥ दक्षजन्मप्रचेतोभ्य
स्तपुत्रीणां च संततिः ॥ यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्गखगादयः ॥ १७ ॥ आत्वाष्टस्य जन्मनिधनं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः ॥
दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ मन्वंतरानुचरितं गजेंद्रस्य विमोक्षणं ॥ मन्वंतरावताराश्च वि
ष्णोर्हयशिरादयः ॥ १९ ॥ कौर्ममात्स्यं नारसिंहं वामनं च जगत्पतेः ॥ क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थे दिवौकसां ॥
॥ २० ॥ देवासुरं महायुद्धं राजवंशानुकीर्तनं ॥ इक्ष्वाकुजन्मतदंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ २१ ॥ इलोपाख्यानम
त्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ॥ सूर्यवंशानुक्तं यनं शशादाद्यानृपादयः ॥ २२ ॥ सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य
च धीमतेः ॥ खट्वांगस्य च मांधातुः सौभरेः सगरस्य च ॥ २३ ॥ रामस्य कोशलेंद्रस्य चरितं किल्बिषापहं ॥ निमे
रंगपरित्यागो जनकानां च संभवः ॥ २४ ॥ रामस्य भार्गवेंद्रस्य निःक्षत्रकरणं भुवः ॥ ऐलस्य सोमवंशस्य यया
तेर्नाहुपस्य च ॥ २५ ॥ दौष्पतेर्भरतस्यापिशंतनोस्तत्सुतस्य च ॥ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वशोऽनुकीर्तितः ॥ २६
यत्रावतीर्णो भगवान्कृष्णारव्यो जगदीश्वरः ॥ वसुदेवगृहे जन्मततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७ ॥ तस्य कर्माण्यपा
राणि कीर्तितान्यसुरद्विपः ॥ पूतनाऽसुपयः पानं शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८ ॥ तृणावर्तस्य निष्पेषस्तथैव वक
वत्सयोः ॥ धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलंबस्य च संक्षयः ॥ २९ ॥ गोपानां च परित्राणं टावाग्रेः परिसर्पतः ॥ दमनं का
लियस्याहेर्महाहेर्नंदमोक्षणं ॥ ३० ॥ व्रतचर्यानुकन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः ॥ प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो वि
प्राणां चानुतापनं ॥ ३१ ॥

नुचरितमिति कचित्कस्यचिदनुक्तिः व्युत्क्रमोक्तिश्च भक्तिरसानुकूलत्वेनेति द्रष्टव्यं ॥ १९ ॥ २० ॥ नवमार्थमाह राजवंशेति ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमवंशादिभूतस्यैलस्य चरितं ॥ २५ ॥ तत्सुतस्य भीष्मस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ दशमार्थमाह तस्य कर्माणीति पू
तनाय असुसहितस्य स्तन्यपयसः पानं ॥ २८ ॥ सहभ्रातुः सखस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अ० १२-

॥ २७ ॥

पुरुषत्वेऽचितं श्रवणादियोग्यं ॥ २ ॥ एतत्पंचयति अत्रेति भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणः साक्षात्संकीर्तित इति देवताकांडार्थः ॥ ३ ॥ ब्रह्मकांडार्थं
 माह अत्र ब्रह्मेति गुह्यं निर्गुणं प्रभवाप्ययं प्रभवंत्यस्मादिति प्रभवं अप्येत्यस्मिन्निति अप्ययं तच्च तच्च अनेनाश्रयशब्दार्थो दर्शितः विज्ञान
 संयुतमपरोक्षज्ञानपर्यंतज्ञानं तदुपाख्यानं तज्ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाशयते येन तज्ज्ञानसाधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥ कर्मकांडार्थमाह भक्तियोगश्च
 साध्यसाधनरूपः तदाश्रयं भक्तियोगेन निष्पादितं एवं सामान्यतो निरूप्येदानीं द्वादशस्कंधप्रकरणार्थानुक्रामाति पारीक्षितमुपाख्यानं
 परीक्षिज्जन्मादित्यस्तावायनारदाख्यानं च ॥ ५ ॥ ब्रह्मर्षेर्ब्राह्मणोत्तमस्य इति प्रथमस्कंधार्थः ॥ ६ ॥ उक्तांतिराचिरादिगतिः प्राधानिकः प्रधान
 एतद्दः कथितं विप्राविष्णोश्चरितमद्भुतं ॥ भवद्विर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितं ॥ २ ॥ अत्र संकीर्तितः साक्षात्सर्व
 पापहरो हरिः ॥ नारायणोत्तरीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३ ॥ अत्र ब्रह्मपरंगुह्यं जगतः प्रभवाप्ययं ॥ ज्ञानं च
 तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ॥ ४ ॥ भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयं ॥ पारीक्षितमुपाख्यानं नारदा
 ख्यानमेव च ॥ ५ ॥ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ॥ शुकस्यैव च ब्रह्मर्षेः संवादश्च परीक्षितः ॥ ६ ॥ यो
 गधारणयोक्तांतिः संवादो नारदाजयोः ॥ अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ७ ॥ विदुरोद्भवसंवादः
 क्षत्रमैत्रेययोस्ततः ॥ पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥ ततः प्राकृतिकः सर्गः समवैकृतिकाश्रये ॥ त
 तो ब्रह्मांडं संभूतिर्वैराजः पुरुषो यतः ॥ ९ ॥ कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ॥ भुव उद्धारणेऽभोधौ हिर
 ण्याक्षवधो यथा ॥ १० ॥ ऊर्ध्वतिर्यग्वाक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ॥ अर्धनारीनरस्याथ यतः स्वायं भुवो मनुः ॥ ११
 शतरूपा च यास्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ॥ संतानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥ अवतारो भगवतः क
 पिलस्य महात्मनः ॥ देवहूत्याश्च संवादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनं ॥ ध्रुव
 स्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनवर्हिपः ॥ १४ ॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रियव्रतं द्विजाः ॥ नाभेस्ततोऽनुचरितमृष
 भस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥ कार्यविराडूपः सर्गः अग्रतः आदितः महदादिक्रमेणेत्यर्थः इति द्वितीयार्थः ॥ १६ ॥ महापुरुषस्य संस्थितिः
 प्रलयेनूष्णीमवस्थानं ॥ ८ ॥ प्राकृतिकः प्रकृतिभोगुणक्षोभरूपः वैकृतिका महदादयः चकारादिकाराश्रयेतयोस्तेषां सर्गः ॥ ९ ॥ गतिः स्वरूपं
 उद्धारणे उद्धारणे ॥ १० ॥ अर्धाभ्यां नारीचनरश्च तस्य ॥ ११ ॥ संतानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानंतरं द्रष्टव्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥
 चतुर्थस्कंधार्थमाह नवब्रह्मणां मरीच्यादीनां समुत्पत्तिः संतानः ॥ १४ ॥ पंचमस्कंधार्थमाह ततः प्रियव्रतं प्रियव्रतस्य चरितं ॥ १५ ॥

भा.द्वा.

॥२६॥

एतेचादित्यादयः कौर्मे विभज्योक्ताः धातार्यमाचमित्रश्चवरुणश्चंद्रएवचा॥विवस्वानथपूषाचपर्जन्यश्चांशुरेवचा॥भगस्त्वष्टाचविष्णुश्चां
दित्याद्वादशस्मृताः॥पुलस्त्यःपुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथांगिराभृगुः॥गौतमोथभरद्वाजःकश्यपःऋतुरेवचाजमदग्निःकौशिकश्चमुनयोब्रह्मवादि
नः॥अथकूर्वोऽरिष्टनेमिर्ग्रामिणीश्चरथस्वनः॥अथचित्रःस्वनःश्रोताअरुणःसेनजित्तथा॥तार्क्षश्चारिष्टनेमिश्चशतजित्तत्यजित्तथा॥एतेयक्षाः
अथहेतिःप्रहेतिश्चपौरुषेयोवधस्तथा॥वर्योव्याघ्रस्तथायुश्चवायुर्विद्युद्विवाकरः॥ब्रह्मापेतश्चविप्रेद्रयज्ञापेतश्चराक्षसाः॥वासुकिःकच्छनीर
श्चतक्षकःसर्पपुंगवः॥एलापत्रःशंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः॥धनंजयोमहापद्मस्तथाकर्कोटकोद्विजाः॥कंबलोऽश्वतरश्चैववहंत्येवंयथाक्र
मांतुवुरुर्नारदोहाहाहूहर्विश्वावसुस्तथा॥उग्रसेनोवसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः॥चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रोद्विजोत्तमाः॥सूर्यवर्चाद्वादशेतिगं
धर्वागायतांवराः॥ऋतस्थल्यप्सरोवर्यातथाऽन्यापुंजिकस्थली॥मेनकासहजान्याचप्रम्लोचाचद्विजोत्तमाः॥अनुम्लोचाघृताचीचविश्वा

एताभगवतोविष्णोरादित्यस्यविभूतयः॥स्मरतांसंध्ययोर्नृणांहरंत्यंहोदिनेदिने॥४५॥द्वादशस्वपिमासे
षुदेवोऽसौषड्विरस्यवै॥चरन्समंतात्तनुतेपरत्रेहचसन्मतिं॥४६॥सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयःसंस्तुवंत्यमुं॥
गंधर्वास्तंप्रगायन्तिनृत्यंत्यप्सरसोऽग्रतः॥४७॥उन्नत्यंतिरथंनागाग्रामण्योरथयोजकाः॥नोदयंतिरथंपृ
ष्ठेनैर्ऋतावलशालिनः॥४८॥वालखिल्याःसहस्राणिषष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः॥पुरतोभिमुखंयांतिस्तुवंतिस्तुति
भिर्विभुं॥४९॥एवंत्यनादिनिधनोभगवान्हरिरीश्वरः॥कल्पेकल्पेस्वमात्मानंव्यूत्यलोकानवत्यजः॥२०॥
इतिश्रीभागवतमहापुराणेद्वादशस्कंधेआदित्यव्यूहविवरणं नामएकादशोऽध्यायः॥११॥॥७॥॥७॥
सूतउवाच नमोधर्मायमहतेनमःरुणायवेधसे॥ब्राह्मणेभ्योनमस्तुत्यधर्मान्वक्ष्येसनातनान्॥१॥

चीचोर्वशीतथा॥अन्याचपूर्वचित्तिःस्यादन्याचैवतिलोत्तमा॥रंभाचेतिद्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसःस्मृताइति॥४५॥एतेषांपृथक्कर्माणिनिरू
पयतिद्वादशस्वपीतित्रिभिःअसौदेवःसूर्यःषड्विर्गंधर्वादिभिःअस्यजनस्यसमंताच्चरन्शुभांमतिंतनुतेगायत्र्यर्थोऽनेनसूचितः॥४६॥
तल्लिङ्गैःसूर्यप्रकाशकैः॥४७॥उन्नत्यंतिदृढवध्रंतिग्रामण्योयक्षाःनैर्ऋताराक्षसाः॥४८॥किंचवालखिल्याइतिएवंप्रतिमासं
तएवस्तुवंतिविभुंसूर्यं॥४९॥व्यूहविभज्य॥५०॥इतिद्वादशोटीकायामेकादशोऽध्यायः॥११॥॥७॥द्वादशेतुपुराणोक्त
सर्वार्थानुक्रमःऋतः॥प्रथमस्कंधमारभ्यप्राधान्येनसमासतः॥१॥तदेवमस्मिन्पुराणोक्तानर्थान्संक्षेपतोवर्णयिष्यन्धर्मादीन्प्रणमतिन
मदितिमृदतेहरिभक्तिलक्षणायब्राह्मणेभ्यःब्राह्मणान्सनातनान्धर्मानित्युपलक्षणंपुराणोक्तार्थानां॥१॥

अ०११

॥२६॥

तानेव गणानाह धातेति द्वादशभिः धातासूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेतीराक्षसः वासुकिर्नागः रथक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुंबुरुर्गंधर्वः नयंति अ
 नुवर्तयंति ॥ ३३ ॥ अथौजायक्षः प्रहेतीराक्षसः नारदो गंधर्वः कच्छनीरो नागः माधवं वैशारवं ॥ ३४ ॥ मित्रः सूर्यः पौरुषेयो राक्षसः रथस्व
 नोयक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठं ॥ ३५ ॥ वरुणः सूर्यः सहजन्यो यक्षः शुक्रो नागः चित्रस्वनो राक्षसः शुचिमासमाषाढं ॥ ३६ ॥ इंद्रः सूर्यः विश्वाव
 सुर्गंधर्वः श्रोतायक्षः एलापत्रो नागः वर्यो राक्षस इति स्वयमेव व्याख्यातं नभोमासं श्रावणं ॥ ३७ ॥ विवस्वान्सूर्यः उषसे नो गंधर्वः व्याघ्रो रा
 क्षसः आसारणो यक्षः शंखपालो नागः नभस्याख्यं भाद्रपदं ॥ ३८ ॥ धनंजयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गंधर्वः सुरुचिर्यक्षः तपोमासं माघं
 धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथः क्रुन्मुने ॥ पुलस्त्यस्तुंबुरुरिति मधुमासं नयंत्यमी ॥ ३३ ॥ अर्यमा पुलहोऽथौजा
 प्रहेतिः पुंजिकस्थली ॥ नारदः कच्छनीरश्च नयंत्येते स्म माधवं ॥ ३४ ॥ मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका
 हाहा ॥ रथस्वन इति त्येते शुक्रमासं नयंत्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो रंभा सहजन्यस्तथा दूहूः ॥ शुक्रश्चित्रस्वन
 श्वैव शुचिमासं नयंत्यमी ॥ ३६ ॥ इंद्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथांगिराः ॥ प्रम्लो चाराक्षसो वर्यो नभोमा
 सं नयंत्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥ अनुम्लो चाशंखपालो नभस्याख्यं नयंत्यमी
 ॥ ३८ ॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ॥ घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयंत्यमी ॥ ३९ ॥ क्रतुर्चर्चा भर
 द्वाजः पर्जन्यः सेनजित् तथा ॥ विश्वे एरावतश्चैव तपस्याख्यं नयंत्यमी ॥ ४० ॥ अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्यः क्रतुसेनस्त
 थोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयंत्यमी ॥ ४१ ॥ भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमि रूण आयुश्च पंचमः ॥ कर्को
 टकः पूर्वचित्तिः पुष्यमासं नयंत्यमी ॥ ४२ ॥ त्वष्टाः कर्ची कतनयः कंबलश्च तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मापेतोऽथ शतजिद्रुत
 राट् इषंभराः ॥ ४३ ॥ विष्णुरश्वतरो रंभा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयंत्यमी ॥ ४४
 मासक्रमातिलंघनं कौर्मोक्तादि क्रमानुसारेण वैष्णवे तु मासक्रमेणोक्तिः कचिन्नामव्यत्ययस्तु कल्पभेदेनेति ज्ञेयं ॥ ३९ ॥ क्रतुर्यक्षः वर्चाराक्षसः
 पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गंधर्वः एरावतो नागः तपस्याख्यं फात्गुणं ॥ ४० ॥ अंशुः सूर्यः अंश इति वा पाठः तार्क्ष्ययक्षः क्रतुसेनो गंधर्वः
 विद्युच्छत्रूराक्षसः महाशंखो नागः सहोमासं मार्गशीर्षं ॥ ४१ ॥ भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिर्गंधर्वः ऊर्णयक्षः आयुर्ऋषिः कर्कोट
 को नागः ॥ ४२ ॥ क्रची कतनयो जमदग्निः कंबलो नागः ब्रह्मापेतो राक्षसः शतजिद्यक्षः घृतराट् गंधर्वः इषंभराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥
 विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सूर्यवर्चा गंधर्वः सत्यजिद्यक्षः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकमासं ॥ ४४ ॥

भा.द्वा.

॥ २५ ॥

यस्येदमुपासनमुक्तं तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते कृष्णसखार्जुनस्य सखे वृष्णि श्रेष्ठ अवनिद्रुहो येराजन्याः तेषां वंशस्य दहन अनपवर्गमक्षीणं वीर्यं
यस्य गोपवनितानां व्रजः समूहाः श्रुत्या नारदादयः तैर्गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलयस्य ॥ २५ ॥ एतज्जपमात्रस्यापि
ब्रह्मज्ञानफलमित्याह यइति कल्पे उषःकाले यस्तच्चित्तः प्रयतः शुचिश्च सः जम्बागुहाशयं तद्विस्थं ब्रह्म पश्यति ॥ २६ ॥ मंडलं देवयजनमि
त्युक्त्या बुद्धिमागतः ॥ मूर्तिव्यूहप्रसंगे नरविब्यूहोत्रपृच्छ्यते ॥ शुक्रइति पंचमेयदाह तथाऽन्ये च ऋषयो गंधर्वा अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधा
ना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्तैत्यादिना सौरः सूर्यसंबन्धी समानां गणः ॥ २७ ॥ तेषां सप्तानामधीश्वरैस्तत्पतिभिः तत्तन्मासाधिकृतसूर्यैर्वा
श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्णयूपभावनिधुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्यं ॥ गोविंदगोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थ
श्रवः श्रवणमंगलपाहिभृत्यान् ॥ २५ ॥ यइदं कल्पउत्थाय महापुरुषलक्षणं ॥ तच्चित्तः प्रयतो जम्बाव्रह्मवेदगु
हाशयं ॥ २६ ॥ शौनक उवाच शुक्रो यदाह भगवान्विष्णुराताय शृण्वते ॥ सौरोगणो मासि मासि नानाव
सति सत्क्रः ॥ २७ ॥ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ॥ ब्रूहि नः श्रद्धधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥
॥ २८ ॥ सूत उवाच अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनां ॥ निर्मितो लोकतंत्रो यं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥
एक एव हिलोकानां सूर्य आत्मा दिरुद्धरिः ॥ सर्ववेदू क्रिया मूलमृषिभिर्वहुधोदितः ॥ ३० ॥ कालो देशः क्रिया क
र्ता करणं कार्यमागमः ॥ द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् नवधोक्तोऽजया हरिः ॥ ३१ ॥ मध्वादिषु द्वादश सुभगवान्काल
रूपधृक् ॥ लोकतंत्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥

व्यूहं विभागं ॥ २८ ॥ तत्र तावत् व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यस्वरूपमाह अनाद्यविद्यया माययाऽयं सूर्यः लोकयात्राप्रवर्तकः ॥ २९ ॥ अतः
तस्य क्रियाभेदोपाधिकमेव नानात्वं न स्यत इत्याह एक एवेति सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेः जगदात्मा आदिकृत् सृष्टिकर्ता हरिरेव सूर्यः
स च सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलं सत्तेनोपाधिना बहुधोक्तः ॥ ३० ॥ कालरूपधारिणो हरेर्द्वादशादित्य रूपभेदं क्रियोपाधिकं दर्शयि
तुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मायाकृतं नवधाभेदमाह काल इति कालः प्रातरादिदेशः समादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादिः करणं सुगादिः
कार्यं यागादिः आगमः मंत्रादिः द्रव्यं व्रीक्षादिः फलं स्वर्गादिः ॥ ३१ ॥ तत्र च कालस्वरूपधारी भगवान्पृथक् चरति मध्वादिषु चैत्रादिषु लो
कतंत्राय लोकयात्रा निर्वाहाय ॥ ३२ ॥

अ० ११

॥ २५ ॥

पूर्वमासनपद्ममुक्तमिदानीं करस्थं पद्ममाह भगवानिति भगशब्दार्थमैश्वर्यादिषाडुण्यं ॥ १८ ॥ हे द्विजाः एकवचनां तो वा पाठः अकुतो भयं कैवल्यं धाम गृहं समभजत् यद्वा वैकुण्ठस्य विशेषणमुक्तो भयं यद्वा मेति त्रिवृत्क्रम्य जुः सामरूपो वेदः सुपर्णोऽसिगरुत्मांस्त्रिवृत्तेशिर इत्यादिमंत्रलिङ्गात् यज्ञं यज्ञरूपं पुरुषं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ १९ ॥ अनपायिनी हरेः शक्तिः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपस्य चिद्रूपत्वात् तस्यास्तदभेदादित्यर्थः तत्र मूर्तिः पंचरात्राद्यागमरूपः येऽणिमादयोऽष्टौ गुणाः ते हरेर्द्वारपालानंदादयः ॥ २० ॥ तस्यैव चतुर्व्यूहोपासना माह वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्तिभेदैरुपास्य इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥ तस्यैवाध्यात्मनि चतुर्थोपासना माह स एव भ

भगवान् भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्बहन् ॥ धर्मयशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८ ॥ आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजाधामाकुतो भयं ॥ त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पुरुषं ॥ १९ ॥ अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्म नो हरेः ॥ विष्वक्सेनस्तं त्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ॥ नंदादयोऽष्टौ द्वास्याश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः ॥ २० ॥ वा सुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं ॥ अनिरुद्ध इति ब्रह्म मूर्तिर्व्यूहोऽभिधीयते ॥ २१ ॥ स विश्वस्तेजसः प्राज्ञस्तुरी य इति वृत्तिभिः ॥ अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते ॥ २२ ॥ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं ॥ विभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥ द्विजः कपभस एष ब्रह्मयोनिः स्वयं दृक् स्वमहिमपरिपूर्णो माय याचस्वयैतत् ॥ सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः ॥ २४ ॥

गवान्निश्वादिशब्दैः वृत्तिभिर्जायदाद्यवस्थाभिः परिभाव्यते तद्वृत्त्युपाधीनाह अर्थाः बाह्याः इन्द्रियं मनः आशयस्तदुभयसंस्कारयुक्तम ज्ञानं ज्ञानं त्रितयसाक्षिनंतैः ॥ २२ ॥ उक्तचतुर्व्यूहद्वयोपासनेऽपि पूर्वोक्तमंगायुपासनमाह अंगेति अंगादिभिरुपलक्षितो भगवान्हरिर्वा सुदेवादिचतुर्मूर्तिः सन्निश्वादिचतुष्टयं विभर्ति स्म विश्वादिभावेऽपि तन्नियंतुस्तस्य न जीवत्वमित्याह विश्वादिचतुष्टयं विभ्रदपि भगवानीश्वर एवेति ॥ २३ ॥ तस्यैव ब्रह्मादित्रिमूर्तितामाह द्विजः कपभेति स एष एव भगवान्ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणमित्यादि हेतुत्रयं वस्तुतोभेदाभावे पि स्वगतमायया सृजति हरति पातीति कृत्वा आख्यया ब्रह्मादिरूपया अनावृताक्षः अनावृत्तज्ञानोऽपि विवृत इव भिन्न इव निरुक्तः शस्त्रे पुनतुभिन्नः अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति यतस्तत्परैरात्मत्वेनैव लभ्यत इति ॥ २४ ॥

भा.दा.

॥२४॥

एतद्वैपौरुषंरूपं पुरुषस्यवैराजस्यरूपमेवेश्वरेणाधिष्ठितत्वात्तदभेदविवक्षयातस्यरूपमुच्यते अंगकल्पनामाह भूःपादावित्यादित्रिं
भिः भूराद्यनुवादेनभगवत्पादादिभावनाविधीयते ॥ ६ ॥ प्रजननंमेहं अपानःपायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुक्तमन्यदप्येवमूहमित्याह यावा
नयंव्यष्टिःपुरुषःस्वमानतः सप्तवितस्ति संस्थया अवयवसन्निवेशेनमितः ॥ ९ ॥ भूषणादीन्याह कौस्तुभेत्यादिना स्वात्मज्योतिः शुद्ध
जीवचैतन्यं यातस्यकौस्तुभस्यप्रभातामेवविभर्ति ॥ १० ॥ त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रणवं ॥ ११ ॥ पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं ॥ १२ ॥ अव्या
एतद्वैपौरुषंरूपंभूःपादौघौःशिरोनभः ॥ नाभिःसूर्योऽक्षिणीनासेवायुःकर्णौदिशःप्रभोः ॥ ६ ॥ प्रजापतिःप्र
जननमपानोमृत्युरीशितुः ॥ तद्वाहवलोकपालामनश्चंद्रोभ्रुवौयमः ॥ ७ ॥ लज्जोत्तरोऽधरोलोभोदंताज्यो
त्स्नास्मयोभ्रमः ॥ रोमाणिभूरुहाभूम्नोमेघाःपुरुषमूर्धजाः ॥ ८ ॥ यावानयंवैपुरुषोयावत्यासंस्थयामितः ॥ ता
वानसावपिमहापुरुषोलोकसंस्थया ॥ ९ ॥ कौस्तुभव्यपदेशेनस्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः ॥ तत्प्रभाव्यापिनीसा
क्षात्श्रीवत्समुरसाविभुः ॥ १० ॥ स्वमायांवनमालाख्यांनानागुणमयींदधत् ॥ वासश्छंदोमयंपीतंब्रह्मसू
त्रं त्रिवृत्स्वरं ॥ ११ ॥ विभर्तिसांख्ययोगंचदेवो मकरकुंडले ॥ मौलिंपदंपारमेष्ठ्यंसर्वलोकाभयंकरं ॥ १२ ॥
अव्याकृतमनंताख्यमासनंयदधिष्ठितः ॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥ ओजःसहोबलयु
तंमुख्यतत्त्वंगदांदधत् ॥ अपांतत्त्वंदरवरंतेजस्तत्त्वंसुदर्शनं ॥ १४ ॥ नभोनिभंनभस्तत्त्वमसिचर्मतमोमयं ॥
कालरूपंधनुःशार्ङ्गतथाकर्ममयेषुधि ॥ १५ ॥ इंद्रियाणिशरानादुराकूतीरस्यस्यंदनं ॥ तन्मात्राण्यस्याभि
व्यक्तिमुद्रयार्थक्रियात्मतां ॥ १६ ॥ मंडलं देवयजनंदीक्षासंस्कारआत्मनः ॥ परिचर्याभगवतआत्मनोदुरि
तक्षयः ॥ १७ ॥
कृतं प्रधानं यदधिष्ठितः अधिष्ठायस्थितः तदासनभूतंपद्मं सत्त्वं सत्वगुणः ॥ १३ ॥ मुख्यतत्त्वं प्राणतत्त्वं
प्राणोवैमुख्यइतिश्रुतेः दरवरंशंखं ॥ १४ ॥ १५ ॥ आकूतीः क्रियाशक्तियुक्तं मनः अस्यरथस्याभिव्यक्तिबहिरभिव्यक्तंरूपं मुद्रयाधृत
याअर्थक्रियात्मतांवरदाभयदादिरूपत्वंविभर्ति तत्तन्मुद्रयातथातथाभावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मंडलं देवयजनंदेवपूजाभूमिं सूर्यमंडल
त्वेनभावयेदित्यर्थः अंतर्बन्धिमंडलंवादीक्षासंस्कारआत्मनःगुरुकृतांमंत्रदीक्षामेवात्मनस्तत्पूजायोग्यतांभावयेदित्यर्थः परिचर्येति भग
वतस्तांपरिचर्यास्वस्यसकलपापक्षयायएवंरूपांभावयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अ० ११ -

॥२४॥

नन्वेवमप्यस्मत्कुलोत्पन्नस्यास्य सप्तकल्यायुष्यं दृष्ट्वैरुच्यमानं विरुद्धमेव तत्राह एतन्मार्कंडेयेनानुभूतं भगवन्मायावैभवं नानाकल्परूपं का
दाचित्कमीश्वरेच्छया तस्यैवाकस्मिकं न तु सर्वसाधारणं एतत्केचिदनादि बहुकालमावर्तितं तदैव युगसहस्रद्वयमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्र
चक्षते केते नृणां संसृतिर्गम्य प्रलयादिलक्षणा मात्मनो भगवतो मायेत्येवमविद्वांसः विद्वांसस्तु मया शिशोः श्वासोच्छ्वासाभ्यां सप्तकल्पस्त
दुदरप्रवेशनिर्गमः सप्तकल्पत्वं तत्क्षणमात्रेणैति वदन्त्यतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४० ॥ संश्रुणुयात् उइति हर्षे संश्रावयेद्वा यौतावुभौ तयोः क
र्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४१ ॥ इति द्वादशोऽटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनं
वेर्व्यूहस्य चाख्यानं प्रतिमासं पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ येनामर्त्यत्वं मापन्नो मर्त्योऽसौ भार्गवोत्तमः ॥ तं पृच्छति क्रियायोगसांगोपांगादिकल्पितं ॥ २ ॥

एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ॥ अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४० ॥ य एव मे तद्भृगुवर्य
वर्णितं रथांगपाणे रनुभावभावितं ॥ संश्रावयेत्संश्रुणुयादुतावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥ इति
भा० द्वा० दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ शौनक उवाच अथेममर्थं पृच्छामो भवतं बहुवित्तमं ॥ सम
स्ततंत्रराद्धाति भवान्भागवततत्त्ववित् ॥ १ ॥ तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः ॥ अंगोपांगायुधाक
ल्पं कल्पयंतियथैव यैः ॥ २ ॥ तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुक्षतां ॥ येन क्रियानैपुणेन मर्त्योऽयायां दमर्त्यतां
॥ ३ ॥ सूत उवाच नमस्कृत्वा गुरुन्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ॥ याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादि
भिः ॥ ४ ॥ मायाद्यैर्न वभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् ॥ निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयं ॥ ५ ॥

अथेति हे भगवन् हे भागवत यतो भवान्समस्ततंत्रराद्धाति तत्त्ववित् ॥ १ ॥ प्रष्टव्यमाह तांत्रिका इति परिचर्यायामुपासनायां विषये केव
लस्य चैतन्यघनस्यांगानि पादादीनि उपांगानि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वैक्यं तद्यथा कल्पयंति
यैश्च तत्त्वैः कल्पयंति ॥ २ ॥ तन्नो वर्णयेति ॥ ३ ॥ गुरुपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्य तन्नमस्कारपूर्वकमाह नमस्कृत्वेति विभूतीः विराड्विष
हाद्याः ॥ ४ ॥ अंगादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमतः तद्यथा कल्पयंतीति प्रशंस्य वैराजरूपेणेत्युत्तरं वक्तुं विराड्विषयमाह मायाद्यैः
प्रकृतिसूत्रमहदहंकारपंचतन्मात्रैर्न वभिस्तत्त्वैः विकार एकादशेन्द्रियाणि पंच महाभूतानीति षोडशतन्मयो विराट्सप्रसिद्धो निर्मितः यत्र
विराजि सचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते अनेनांगादिकल्पनासौ लभ्यं दर्शितं ॥ ५ ॥

भा.द्वा.

॥ २३ ॥

नन्वेतत्स्वप्रभावतिरस्कारकं कथं मया क्रियते तत्राह नैतेति एतावता लोकसंप्रहमात्रेण तैर्नमनादिभिः कथं भूतैः स्वमायामयीवृत्तिर्येषुतैः भगवतो मायिनः तवानुभावो न दुष्येत यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं कपटं यथा तथा एतानि नमनादीनि. अतस्तस्य यथा कुहकैरात्मानुभावो न दुष्यत इति तद्वत् प्रदुष्येतानुभाव इति पाठेन कारस्य दृष्टांतः नुषंगः ॥ २९ ॥ माया चेष्टितं प्रपंचयति सृष्टेति स्वमदृक्यथेत्यविद्याचेष्टिते दृष्टांतः ॥ ३० ॥ त्रिगुणत्वेऽपि न जीववत्तदभिभूताय किंतु गुणानामात्मने नियंत्रे ॥ ३१ ॥ वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तत्राह कमिति वरं दर्शनं य

नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः ॥ न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा ॥ २९ ॥ सृष्ट्वेदं मनसा वि
श्रमात्मनानुप्रविश्य यः ॥ गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तृवत्स्वप्नदृश्यथा ॥ ३० ॥ तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणा
त्मने ॥ केवलाया द्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३१ ॥ कंठे नुपरं भूमन्वरं त्वद्वरदर्शनात् ॥ यददर्शनात् पूर्णकामः
सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ ३२ ॥ वरमेकं वृणेऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ॥ भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु त
थात्वयि ॥ ३३ ॥ सूत उवाच इत्यर्चितोऽभिषुतश्च मुनिना सूक्तयागिरा ॥ तमाह भगवान् शर्वः शर्वया चा
भिनंदितः ॥ ३४ ॥ कामस्तेऽयं महर्षेऽस्तु भक्तिमांस्त्वमधोऽक्षजे ॥ आकल्यांताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥
॥ ३५ ॥ ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन्विज्ञानं च विरक्तिमत् ॥ ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यताऽस्तु ते ॥ ३६ ॥ सू
त उवाच एवं वरान्समुनयेदत्वाऽगात्र्यक्ष ईश्वरः ॥ देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुरामुनेः ॥ ३७ ॥ सोप्यवाप्त
महायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनाप्यद्वाहरावेकांततांगतः ॥ ३८ ॥ अनुवर्णितमेतत्ते मार्कण्डेय
स्य धीमतः ॥ अनुभूतं भगवतो मायावैभवं न द्रुतं ॥ ३९ ॥

स्य तस्मात्त्वत्तः परं कं नु वरं वृणे यस्य तव दर्शनात् अवलोकनात् पूर्णकामः सर्वानंदसंदोहरूपः सत्यकामः यथेच्छं प्राप्तं सर्वानंदः पुमान् भवेत् ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः शर्वया उमयाऽभिनंदितः अनुमोदितः सन्नाह ॥ ३४ ॥ कामोऽयं सर्वोऽपि अन्यच्च यत्पुण्यं यश इत्या
दि ब्रह्मवर्चस्विनस्ते भूयादित्युत्तरेणान्वयः यतस्त्वमधोऽक्षजे भक्तिमान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्य कर्म तप आदि मुनेः पुराऽनुभूतं च भगवन्मायावै
भवंतं च कथयन् ॥ ३७ ॥ अवाप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३८ ॥ एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं तेनानुभूतं च भगवन्मायावैभवतः अनुवर्णितं ॥ ३९ ॥

अ० १०

॥ २३ ॥

॥ १७ ॥ नोऽस्मत्तः त्रयः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः यद्येभ्यः तेवयं ॥ १८ ॥ दानादिनाभवत्सेवैवास्माभिः क्रियते न त्वनुग्रहः जगद्व्यत्याद्व
वतामिति ब्राह्मणान्स्तौति ब्राह्मणा इत्यादि ये साधवः सदाचाराः शांतामत्सरादिरहिताः निःसंगाः निष्कामाः ॥ १९ ॥ न केवलं त एव किं
तु अहंचेत्यादि ॥ २० ॥ पूज्यतमत्वे हेतुं तन्माह नेति अण्वपि अणुमात्रमपि न च क्षतेन पश्यंति तत्तस्मात् एवं भूतान्युष्मान् ईमहि भजेम
॥ २१ ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान् आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यं तपः आलोचनं स्वाध्यायः अध्ययनं संयमो मनसः मैः ॥ २३ ॥ किं
सूत उवाच एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः स तांगतिः ॥ परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १७ ॥ श्रीभ
गवानुवाच वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशावयं त्रयः ॥ अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विंदतेऽमृतं ॥ १८ ॥ ब्राह्मणाः
साधवः शांतानिःसंगा भूतवत्सलाः ॥ एकांतभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः ॥ १९ ॥ संलोकालोकपाला
स्तान्वंदंत्यर्च्युपासते ॥ अहंच भगवान् ब्रह्मास्वयंच हरिरीश्वरः ॥ २० ॥ न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामप्यपि चक्ष
ते ॥ नात्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २१ ॥ न त्वम्भयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनो ज्ज्ञिताः ॥ तेषु न
त्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यो न मस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयं ॥ विश्रुत्यात्मसमाधानतपः
स्वाध्यायसंयमैः ॥ २३ ॥ श्रवणादर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि वः ॥ शुद्धेरन्नं त्यजाश्वापि किमु संभाषणादि
भिः ॥ २४ ॥ सूत उवाच इति चंद्रललामस्य धर्मगुणोपबृंहितं ॥ वचोऽमृताय नमृपिर्नातृप्यत्कर्णयोः पि
बन् ॥ २५ ॥ स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कश्चितो भृशं ॥ शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुंजस्तमब्रवीत् ॥ २६ ॥
ऋषिरुवाच अहो ईश्वर चर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणां ॥ यन्नमंती शितव्यानि स्तुवंति जगदीश्वराः ॥ २७ ॥
धर्मग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनां ॥ आचरंत्यनुमोदंते क्रियमाणं स्तुवंति च ॥ २८ ॥

च श्रवणादित्यादि ॥ २४ ॥ चंद्रोललामो भूषणं यस्य तस्य धर्मरहस्ययुक्तममृतास्पदं वचः कर्णाभ्यां पिबन् नातृप्यन् अलमिति नामन्य
त् कर्णयोरमृताय नमिति वाऽन्वयः ॥ २५ ॥ शिवस्य वागे वामृतं तेन ध्वस्तः क्लेशपुंजो यस्य सः ॥ २६ ॥ इयं लीला दुर्विभाव्या अवितर्क्या
यत्तया ईशितव्यानि स्वनियम्यानि यानि भूतानि जगदीश्वराः स्वयं नमंति स्तुवंति चेति ॥ २७ ॥ अथवा लोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह धर्म
मिति प्रवक्तारोऽपि यत्स्वयं देहिनां धर्मग्राहयितुमाचरंति ॥ २८ ॥

भा.दा.

॥२२॥

निभृतं निश्चलमुदकं झपत्रातश्च यस्मिन्सः संसिद्धिफलं साक्षात्कुरुष्व कटीकुरु यतो भवान्सिद्धिदः ॥ ५ ॥ यतो आशिषः अभ्युदयलक्षणाः
उतस्वित् अत्र हेतुः भक्तिमिति ॥ ६ ॥ संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः ॥ ७ ॥ सात्वतां सतां गतित्वे हेतुः ईशान इति ॥ ८ ॥ रुद्राधियोऽतः करण
वृत्तयो येन सः ॥ ९ ॥ १० ॥ न केवलं बहिरेव आत्मन्यपि प्राप्तं शिवं विचक्ष्य विस्मितः कथं प्राप्तं सहसा अकस्मादेव हृदि भातं कथं भूतं तद्विद्व

निभृतो दझपत्रातो वातापाये यथाऽर्णवः ॥ कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥ श्रीभगवा
नुवाच नैवेच्छत्याशिषः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ॥ भक्तिपरां भगवतिलब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥ अथाऽपि
संवदिष्यामो भवान्ये तेन साधुना ॥ अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥ सूत उवाच इत्युक्तात
मुपेयाय भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनां ॥ ८ ॥ तयोरागमनं साक्षादोशयां
जगदात्मनोः ॥ न वेद रुद्रार्थावृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ९ ॥ भगवांस्तदभिजाय गिरीशो योगमायया ॥
आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥ आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तद्विष्णिगजटाधरं ॥ व्यक्ष्णं दशभुजं
प्रांशुमुद्यन्तं मिव भास्करं ॥ ११ ॥ व्याघ्रचर्मविरंशूलधनुरिष्वसिचर्मभिः ॥ अक्षमालाढमरुकं कपालपरशुं
सह ॥ विभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदिविस्मितः ॥ १२ ॥ किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥ नेत्रे उ
न्मील्य ददृशे सगणं सोमयागतं ॥ १३ ॥ रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसामुनिः ॥ तस्मै सपर्याव्यदधात्सगणा
य सहोमया ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यगंधस्रक्धूपदीपकैः ॥ १४ ॥ आहवात्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभो ॥
करवामकिमीशानयेनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १५ ॥ नमः शिवाय शांताय सत्वाय प्रमृडाय च ॥ रजोजुषेऽप्यघोराय
नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १६ ॥

त्पिशंगाजटाधारयतीति तथातं त्रीण्यक्षीण्यस्य ॥ ११ ॥ शूलादिभिः सहाक्षमालादीन् विभ्राणं इत्यन्वयः अक्षमालादीनां द्वंद्वैक्यं ॥ १२ ॥
विस्मयपूर्वकं बहिर्दर्शनमाह किमिदमिति सोमया उमया सहागतं रुद्रं ददृशे ॥ १३ ॥ ततो ननाम ॥ १४ ॥ मूर्णकामत्वं व्यनक्ति येन त्वया जग
निर्वृतं भवतीति ॥ १५ ॥ निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च नमस्करोति नमः शिवाय निर्गुणाय सत्वाय सत्वाधिष्ठात्रे अतएव मृडयतीति तथा तस्मै ॥ १६ ॥

अ० १०

॥२२॥

नानायुगानिकल्पांश्च कल्पयति तैर्वा कल्पयति तथैतत्कालं च स दिवपरमार्थ इवेत्यवभासितं तेनैवेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ वटंच तोकं च वीक्ष्य
तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेनापांगनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् ॥ ३१ ॥ अथ तं बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादिति द्वयोरन्वयः कथं
भूतं नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितं ॥ ३२ ॥ तावत्परिष्वंगलाभात्पूर्वमेव ऋषेस्तस्यांतर्हितो बभूव तदुद्यमवैफल्ये दृष्टांतः अनीशो निर्देवस्तेन निर्मिता ई
हा क्रीडायथेति ॥ ३३ ॥ अंतर्हितं भगवंतमपुवटः सलिलं लोकसंप्लवश्च तिरोधायि अंतर्हितः स च स्वाश्रम एव यथा पूर्वस्थित इति ॥ ३४ ॥

महांतिभूतान्यथ भौतिकान्यसौ कालंच नानायुगकल्पकल्पनं ॥ यत्किंचिदन्यद्ग्रहणकारणं ददर्श विश्वं स
दिवावभासितं ॥ २९ ॥ हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं निजाश्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् ॥ विश्वं विपश्यन् श्वसिता
च्छिशोर्वैवहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाभ्यौ ॥ ३० ॥ तस्मिन्पृथिव्याः ककुदिप्ररुढं वटंच तत्पर्णपुटेशयानं ॥ तोकं च
तत्प्रेमसुधास्मितेन निरीक्षितोपांगनिरीक्षणेन ॥ ३१ ॥ अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि ॥ अभ्य
यादति संक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोऽक्षजं ॥ ३२ ॥ तावत्स भगवान्साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ॥ अंतर्दध ऋषेः स
द्योयथेहानीश निर्मिता ॥ ३३ ॥ तमन्वथ वटो ब्रह्मन्सलिलं लोकसंप्लवः ॥ तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्वव
त्स्थितः ॥ ३४ ॥ इ० भा० द्वा० मायादर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ सूत उवाच स एव मनु
भूयेदं नारायणविनिर्मितं ॥ वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥ मार्कण्डेय उवाच प्रपन्नोऽस्म्यग्नि
मूलं ते प्रपन्ना भयदं हरे ॥ यन्माययाऽपि विबुधा मुत्थंति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥ सूत उवाच तमेवं निभृतात्मा
नं वृषेण दिवि पर्यटन् ॥ रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः ॥ ३ ॥ अथो मातृपिं वीक्ष्य गिरिशं समभाष
त ॥ पश्येमं भगवन्विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयं ॥ ४ ॥

इति द्वादशोटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ दशमेशिव आगत्य मुनेस्तुष्टो वरानदात् ॥ तेन साकमतिप्रीत्या समाभ्राप्य स्वभाजयत् ॥ १ ॥
॥ १ ॥ ज्ञानकाशया ज्ञानवत्काशमानयामायायात्त्वद्भजनं विद्वांसोऽपि ज्ञानिनो वयमित्यहंकारेण यस्य तव मायाया विमुक्तं तीत्यर्थः ॥ २ ॥
श्रीनारायण एव स्वमायादर्शनश्रान्तं शिवरूपेण सांत्वयामास तदाह तमेव मित्यादिना निभृतात्मानं समाहितचित्तं रुद्राण्यां भवान्या ॥ ३ ॥
निभृतानि श्वला आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य ॥ ४ ॥

भा.द्वा.

॥ २१ ॥

विष्णुमायावृतात्मन इति स तथा दृष्टवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलंवटं ॥ २० ॥ तस्य ईशानदिकं शाखायां शिशुमपि ॥ २१ ॥ श्रीमद्रम्यवदनपंकजं यस्य तं कंबुवत्त्रिरेखावृतापीवायस्य तं महोरस्कं विशालवक्षसं सुनासं शोभनानासायस्य तं सुंदरेभुवौ यस्य तं ॥ २२ ॥ श्वासैरेजंतः कंपमानाः अलकास्तैराभातं शोभितं कंबुवदंतर्वलयेन श्रीर्ययोस्तौ कंबुश्रियौ तयोः कर्णयोर्दाडिमे पुष्पे यस्य तं विद्रुमतुल्याधरभासा ईषत् शोणायितं सुधातुल्यं स्मितं यस्य तं ॥ २३ ॥ पद्मगर्भवत् आईषत् अरुणौ अपांगौ नेत्रप्रांतौ यस्य

अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥ सकदाचिद्धमस्तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि द्विजः ॥ न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितं ॥ २० ॥ प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्यापि ददृशे शिशुं ॥ शयानं पर्णपुटके ग्रसंतं प्रभया तमः ॥ २१ ॥ महामरकतश्यामं श्रीमद्वदनपंकजं ॥ कंबुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुंदरभ्रुवं ॥ २२ ॥ श्वासैर्जदलकाभातं कंबुश्रीकर्णदाडिमं ॥ विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितं सुधास्मितं ॥ २३ ॥ पद्मगर्भारुणापांगं हृद्यहासावलोकनं ॥ श्वासैर्जदलसंविघ्ननिघ्नाभिदलोदरं ॥ २४ ॥ चार्वंगुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नीय चरणंबुजं ॥ मुखे निधाय विप्रैर्द्रोध्यंतं वीक्ष्य विस्मितः ॥ २५ ॥ तदर्शनाद्दीप्तपरिश्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः ॥ प्रदृष्टरोमाऽद्भुतभावशंकितः प्रष्टुं पुरस्तं प्रससारवालकं ॥ २६ ॥ तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः सौऽतः शरीरं मशको यथा विशत् ॥ तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टुत्स्रशो यथा पुरामुत्थदतीव विस्मितः ॥ २७ ॥ खरोदसी भगणानद्रिसागरान् द्वीपान्सवर्षान्ककुभः सुरासुरान् ॥ वनानि देशान्सरितः पुराकरान् खेटान् व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥

तं हृद्यो हासो यस्मिन् नन्दवलोकनं यस्य तं श्वासैरेजंतश्चलंत्यो वलयस्तिर्यक् निम्नरेखास्ताभिः संविघ्ना चंचलानि घ्राणं भीरानाभिर्यस्मिन् तदलवदश्चत्पत्रसंकाशमुदरं यस्य तं ॥ २४ ॥ चारवः अंगुलयो ययोस्ताभ्यामुन्नीय आकृष्य धयंतं ॥ २५ ॥ हृत्पद्मं च विलोचनांबुजे च प्रोत्फुल्लानितानि यस्य सः अद्भुतभावं अत्याश्चर्यरूपं तेन शंकितः सन्नपितं प्रष्टुं पुरः प्रससार समीपंगतः ॥ २६ ॥ अदः इदं जगद्यथा पुरा प्रलयात् पूर्वमन्यस्तं विन्यस्तं दृष्ट्वा चातीव विस्मितः सन्नमुह्यत् ॥ २७ ॥ कृत्स्नशो दर्शनं प्रपंचयति खमित्यादिना ककुभो दिशः पुराणि आकरांश्च खेटान् कर्षकयामान् व्रजान्गोकुलानि आश्रमांश्च वर्णांश्च तेषां दत्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अ० ९

॥ २१ ॥

भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः कचित्कदाचिद्येमप्रसरसंप्लुतः प्रेमोद्रेकं प्राप्नोति ॥ १० ॥ मायादर्शनमाह तस्येत्यादिना ॥ १० ॥ तं वायुमनुबलाहकामे
 घातवन् आविर्भवुः ते च तद्विद्विः सहिताः उच्चैः स्वन्तोगर्जतः अक्षोरथांगतद्वत्स्थविष्ठाः अभितोर्वर्षधारा मुमुचुः ॥ ११ ॥ चतुर्दिक्षु वर्तमानाः
 समुद्राः समीरवेगेनोर्मयस्तैर्भूतलंग्रसंतः उग्रानक्रायेषु महाभया आवर्तायेषु गभीरो घोषो येषु ते च ते च ॥ १२ ॥ आत्मना सह जरायुना दिव्य
 तुर्विधं जगदंतर्बहिश्चोपतापितं वीक्ष्य क्ष्मां जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः समन्नसत् भयप्रापकेनोपतापितं अद्विः कथं भूताभिः अतिद्युभिः अतिकां
 ध्यायन् सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ॥ कचित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसंप्लुतः ॥ १३ ॥ तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठपुष्प
 भद्रातटे मुने ॥ उपासीनस्य संध्यायां ब्रह्मन्वायुरभून्महान् ॥ १० ॥ तंचंद्रशब्दं समुदीरयंतं बलाहका अन्वभवन्क
 रालाः ॥ अक्षस्थविष्ठा मुमुचुस्तद्विद्विः स्वन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥ ततो व्यदृश्यंत चतुः समुद्राः समन्ततः
 क्ष्मातलमाग्रसंतः ॥ समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभया वर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥ अंतर्बहिश्चाद्विरतिद्युभिः
 खरैः शतहृदाभीरुपतापितं जगत् ॥ चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां क्ष्मां विमनाः समन्नसत् ॥ १३ ॥
 तस्यैव मुद्गीक्षत ऊर्मिर्भाषणः प्रभंजना घूर्णितवार्महाणवः ॥ आपूर्यमाणो वरपद्मिरंबुदैः क्ष्मा मप्यधा द्वीपव
 र्षाद्विभिः समं ॥ १४ ॥ सक्ष्मां स्तरिक्षं सदिवं सभागणं त्रैलोक्यमासीत्सहदिग्भिरापुतं ॥ स एक एवो वर्तितो
 महामुनिर्वभ्राम विक्षिप्य जटाजडां धवत् ॥ १५ ॥ क्षुत्तृपरीतां मकरैस्तिमिगिलैरुपद्रुतो वीचिनभस्वताह
 तः ॥ तमस्य पारे पतितो भ्रमन्दिशो न वेद खंगां च परिश्रमे पितः ॥ १६ ॥ कचिद्गतो महावर्ते तरलैस्ताडितः क
 चित् ॥ यादोभिर्भक्ष्यते कापि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ ॥ कचिच्छोकं कचिन्मोहं कचिदुःखं सुखं भयं ॥
 कचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुतादितः ॥ १८ ॥
 ताद्यौर्याभिः खरैश्च सूर्यरश्मिभिः वायुजिवां इति शेषः शतहृदाभिश्च विद्युद्विः दीर्घत्वमार्षलंदोनुसारेण ॥ १३ ॥ प्रभंजनेन आघूर्णितं वाः उ
 दकं यस्मिन् अप्यधाच्छादयामास समंसह ॥ १४ ॥ सक्ष्मां स्तरिक्षं भूम्यंतरिक्षस्थप्राणिसहितं सदिवं स्वर्गस्थदेवसहितं भागणा ज्योतिर्गणाः
 तैः सहितं जटाविक्षिप्य विकीर्य ॥ १५ ॥ परिश्रमेण दूषितः गतः प्राप्त इत्यर्थः इषुसर्पण इत्यस्मात् ॥ १६ ॥ अन्योन्यघातिभिः तद्भक्षणा
 यपरस्परं युध्यद्भिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

भा.दा.

॥२०॥

षेदेनैवतज्ज्ञानमित्युपपादयन्मगमति तस्यतवदर्शनंनिगमेभवति कथंभूतं आत्मनस्तवरहः रहस्यप्रकाशकं अन्यथादुर्ज्ञेयतामाह अजं
पराब्रह्ममुख्याःकवयोऽपि सांख्ययोगादिभिर्यतमानाः यत्रत्वयिमुह्यंति कुतइत्यतआह सर्वेषांसांख्यादिवादानाविषयाभेदादयस्तेषां
प्रतिरूपंनतत्तदनुसारिशीलंस्वभावोयस्यतं कुतःआत्मनादेहादिसंघातेननिगूढोबोधोयस्यतं एवंभूतंमहापुरुषंत्वांवदे ॥४९॥ इतिद्वादश
स्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥५॥ नवमेभगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनंमुहुः॥ मायाशिशोर्लयाब्धौचमुनेर्निर्वेशनिर्गमैः ॥ १ ॥ भग

यदर्शनंनिगमआत्मरहःप्रकाशंमुह्यंतियत्रकवयोऽजपरायतंतः ॥ तंसर्ववादविषयप्रतिरूपशीलंवंदेमहा
पुरुषमात्मनिगूढबोधं ॥४९॥ इतिश्रीभा०द्वादशस्कंधेअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥५॥ सूतउवाच संस्तुतो
भगवानित्थंमार्कण्डेयेनधीमता ॥ नारायणोनरसखःप्रीतआहृगूढहं ॥१॥ श्रीभगवानुवाच भोभोब्रह्म
र्षिवर्याऽसिसिद्धआत्मसमाधिना ॥ मयिभक्त्याऽनपायिन्यातपःस्वाध्यायसंयमैः ॥२॥ वयंतेपरितुष्टाःस्म
त्वद्दृष्टतत्त्वचर्यया ॥ वरंप्रतीच्छुभद्रंतेवरदेशादभीप्सितं ॥३॥ ऋषिरुवाच जितंतेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराच्यु
त ॥ वरेणतावताऽलंनोयद्भवान्समदृश्यत ॥४॥ गृहीत्वाऽजादयोयस्यश्रीमत्पादाब्जदर्शनं ॥ मनसायोगप
केनसभवान्मेऽक्षगोचरः ॥५॥ अथाप्यंबुजपत्राक्षपुण्यश्लोकशिखामणे ॥ द्रक्ष्येमायांययालोकःसपालो
वेदसद्भिदां ॥६॥ सूतउवाच इतीडितोर्चितःकाममृषिणाभगवान्मुने ॥ तथेतिसस्मयन्प्रागाद्दर्याश्रम
मीश्वरः ॥७॥ तमेवर्चितयन्नर्थमृषिःस्वाश्रमएवसः ॥ वसन्नभ्यर्कसोमांभुभूवायुवियदात्मसु ॥८॥

वतःपरितोषपूर्वकंतदपेक्षितवरदानंकथयितुमाह संस्तुतइत्यादिना ॥ १ ॥ आत्मसमाधिनाचितैकाग्र्येण ॥ २ ॥ वयंतेपरितुष्टाःस्मेतिव
हुवचनंसर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनंद्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छगृहाण ॥ ३ ॥ वरेणलंदयतात्वयाजितमुत्कर्षोर्दिशितः मम
तुवराकांक्षानास्तीत्याह वरेणेति ॥ ४ ॥ यस्यतवश्रीमत्पादाब्जदर्शनंमनसाऽपिगृहीत्वाप्राप्य कृतार्थाअजादयोभवन्ति सभवान्मेऽक्षगो
चरोजातोऽस्ति किमतःपरंवरेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ द्रक्ष्येद्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिःसहितोऽयंलोकोजनः सद्भिदांसतिवस्तुनिर्भिदां
ययेति ॥ ६ ॥ तथेतिद्रक्ष्यसीति सर्वेश्वरःस्मयन्प्रागात् पाठांतरेक्रियाविशेषणं ॥ ७ ॥ तमेवार्थमायादर्शनरूपं अभ्यादिमूर्तिषु ॥ ८ ॥

अ०९

॥२०॥

यस्मादेवंतत्तस्मात्तवपादमूलं भजामि कथं भूतस्य क्रतुधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सत्याधीर्यस्य यस्मिन्वा तस्य आत्मगुरोर्जीवस्य नि-
यंतुः अतः कारणात्परस्य किरुत्वा आत्मच्छदित्वात्मावरकं अपार्थं च निष्कलं असच्चतुच्छं अंत्यं च नश्वरं इदं देहादिहित्वा देहादिभजनं
त्यक्त्वा असच्चेत्कथं प्रतीयेत तत्राह अभिज्ञमात्रं न ह्यंत्यं तमसत् किं त्वात्ममात्रं न ततः पृथगस्तीत्यर्थः न च पदवर्गाय भवतु मद्भजनं फलतिरार्थं
त्वन्यभजनं कार्यमेव तत्राह तर्हीति यदि त्वां भजति पुरुषः तर्हि ते त्वत्त एव सर्वं मनीषितमर्थं विदेतेति ॥ ४४ ॥ ननु ब्रह्मरुद्रावपिमैव मूर्ती अतो
मामेव किमंत्यं तमाद्रियसेतत्राह सत्वमिति यदपियद्यपि तवैव मायया कृता एतालीलास्त्वयैव धृताः तथापि यासत्वमयी सैव प्रशांत्यै मोक्षा
य न केवलमस्य प्रशांत्यभावमात्रमन्यभजने किं त्वनिष्ठं च भवेदित्याह व्यसनेति ॥ ४५ ॥ तदेव सदाचारेण द्रढयति तस्मादिति हे भगवन्

तद्वै भजाम्यृतधियस्तवपादमूलं हित्वेदमात्मच्छदिचात्मगुरोः परस्य ॥ देहाद्यपार्थमसदंत्यमभिज्ञमात्रं विदेत
ते तर्हि सर्वमनीषितार्थं ॥ ४४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इतीशतवात्मबंधो मायामयाः स्थितिलयो दयहेतवो ऽस्य ॥ लीला
धृता यदपि सत्वमयी प्रशांत्यै नान्यै र्गुणै र्व्यसनमोहभियश्च याभ्यां ॥ ४५ ॥ तस्मात्तवेह भगवन् न यतावकानां
शुक्लांतनुं स्वदयितां कुशलाभजंति ॥ यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशंति सत्त्वं लोको यतो ऽभ्यमुतात्मसुखं न चान्यत्
॥ ४६ ॥ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूमे विश्वाय विश्वगुरवे परदैवताय ॥ नारायणाय ऋपये च नरोत्तमाय हंसा
य संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥ यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्भीः संतं स्वखेष्वसुपुह्यपि दृक्पथेषु ॥ तन्माय
यावृत्तमतिः स उ एव साक्षादाद्यश्च ते ऽखिलगुरोरुपसाद्य वेदं ॥ ४८ ॥

तव शुक्लांतनुं श्रीनारायणाख्यां अथ तावकानां
च शुक्लांतनुं नराख्यां यद्यस्मात्सात्वताः सत्वमेव पुरुषस्येश्वरस्य रूपमुशंति मन्यंते न त्वन्यत्र रजस्तमश्चेति अत्र हेतुः यतः सत्त्वाल्लोको वैकुं-
ठाख्यः लोकत्वे सत्यप्यभयं च भोगे सत्यप्यात्मसुखं च ॥ ४६ ॥ अतस्तं प्रणमति तस्मै नम इति हंसाय शुद्धाय संयतगिरे नियतवाचे अथ च
निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥ वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तने हेतुत्वं वदन् स्तौति यमिति कपटेन्द्रियमार्गैः भ्रमद्भीः विक्षिप्तबुद्धिः पुमा
नृस्त्वेन्द्रियादिषु नियंतृत्वेन संतमपियंत्वा न वेद दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिविक्षेपे हेतुः तन्मायया तस्य तवैव मायया आवृता आत्मनिष्ठमतिर्य-
स्य स उ सोऽपि आद्य एव पूर्वमज्ञानैव अखिलगुरोस्तव त्वत्प्रवर्तितं वेदमुपसाद्य प्राप्य तं त्वां साक्षाद्देद ॥ ४८ ॥

अंतर्यामिणस्तस्यैव प्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मनस्तत्सुतावस्थातंत्र्यं पश्यन्नाह किमिति तवत्वां किमहं वर्णयेकं थंस्तौमि यत्पुनर्यैव उदी-
रितः प्रेरितोऽसुः प्राणः संस्पंदते प्रवर्तते तमनुचवागादयः स्पंदंति अत्र हेतुः वैअन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिश्रुतिभिश्च तत्प्रसि-
द्धमित्यर्थः न केवलं प्राकृतानां तनुभृतां कित्वजशर्वयोश्चातः स्वस्य ममापितथैव एवं यद्यपि न कस्यापि स्वातंत्र्यं अथापि दारुयंत्रवत्त्वत्प-
वर्तितैरपि वादिभिर्भजतां पुंसां भावबंधुः आत्मबंधुरसि ननु पित्रादिवत् देहमात्रबंधुः अहो रूपा लुतातवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु कथमावां
प्राणादिप्रवर्तकौ धर्मपुत्रत्वादावयोरिति चेत्तत्राह मूर्ती इति हे भगवन् भगवतस्तव इमे मूर्ती त्रिलोक्याः क्षेमाय पालनाय तापविरमाय च दुः-
खनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै मोक्षाय ननु त्वंकस्यापि पुत्र इत्यर्थः अत्र दृष्टांतः यथेदं विश्वमवितुमन्यास्तनूर्मत्स्य कूर्मादिलक्षणाः नाना अनेकप्र-

मार्कण्डेय उवाच किं वर्णयेत वविभो यदुदीरितोऽसुः संस्पंदते तमनुवाङ्मन इन्द्रियाणि ॥ स्पंदंति वै तनुभृता
मजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि भावबंधुः ॥ ४० ॥ मूर्ती इमे भगवतो भगवं त्रिलोक्याः क्षेमाय ताप-
विरमाय च मृत्युजित्यै ॥ नाना विभर्ष्य वितुमन्यत नूर्यथेदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥ तस्यावि-
तुः स्थिरचरेशितुरंघ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशंति ॥ यद्वै स्तुवंति निनमंतियजंत्यभीक्ष्णंध्यायंति वेद-
हृदयामुनयस्तदास्यै ॥ ४२ ॥ नान्यंतवां द्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितो भिय ईश विद्मः ॥ ब्रह्मा विभेत्य-
लमतो द्विपरार्थ्यधिष्णयः कालस्य ते किमु ततत्कृतभौतिकानां ॥ ४३ ॥

काराविभर्षितद्वत् न केवलं पालनादिमात्रं तव कर्म

किंतु सृष्टिलयावपीत्याह सृष्ट्वेति तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टांतः ऊर्णनाभिरिवेति ॥ ४१ ॥ यस्मादेवं भूतस्त्वं तस्मात्तवांघ्रिमूलं भजामीत्या-
ह तस्येति तस्यावितुः पालकस्य स्थावरजंगमानामीश्वरस्यांघ्रिमूलं भजामीति तृतीयश्लोकस्यानुपगः कथं भूतमंघ्रिमूलं यत्स्थं यत्र स्थि-
तं कर्मगुणकालानां रजोमलं अन्ये च पूर्वोक्तास्तापादयो न स्पृशंति रुज इति वा पाठः यतः वेदो हृदये येषां ते वेदतात्पर्यविदो मुनयः यदेव स्तु-
वंति नितरां नमंतितत् तदाभ्यैतत्प्राप्तये एवं स्तवनादिकुर्वन्ति ॥ ४२ ॥ यतः अन्यः पुरुषार्थो नास्तीत्याह नान्यमिति अंघ्र्युपनयात् श्रीमच्चर-
णप्राप्तेः अन्यं क्षेमं न विद्मः परितः सर्वेष्वपिलोकेषु भीर्यस्य तस्य जनस्य तदेवाह द्विपरार्थ्यधिष्णयं स्थानं यस्य सः ब्रह्माऽपि ते कालस्य त्वद्-
विजृम्भरूपात्कालादलं बिभेति अतः किमु तव कर्त्तव्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥ ४३ ॥

मुनेरपकुर्वतःप्रतिकूलमाचरंतः हेमुने ॥ २९ ॥ अहमःअहंकारस्यभावंविकारं ॥ ३० ॥ निस्तेजसं म्लानवदनं स्वराडिद्रः ॥ ३१ ॥ न
रनारायणरूपोहरिः ॥ ३२ ॥ तावनुवर्णयतिद्वाभ्यां ताविति रौरवंकृष्णाजिनंबल्कलंचावरंययोस्तौपवित्रेपाण्योर्ययोस्तौ त्रिवृन्निगु
णंवतंतुकमितिवा त्रिवृद्बहिःपवमानमित्यादौनवकेप्रयोगादितिनवतंत्वादिमयं ॥ ३३ ॥ वेदंचदर्शमुष्टिं किंच साक्षत्तपएवतौ तत्रहेतुः

तद्वत्थमपकुर्वतोमुनेस्तत्तेजसामुने ॥ दत्त्यमानानिवदतुःप्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥ २९ ॥ इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन्
धर्षितोऽपिमहामुनिः ॥ यन्नागादहमोभावंनतच्चित्रंमहत्सुहि ॥ ३० ॥ दृष्ट्वानिस्तेजसंकामंसगणंभगवान्स्व
राट् ॥ श्रुत्वानुभावंब्रह्मर्षेर्विस्मयंसमगात्परं ॥ ३१ ॥ तस्यैर्वयुंजतश्चित्तंतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहाया
विरासीन्नरनारायणोहरिः ॥ ३२ ॥ तौशुक्लकृष्णौनवकंजलोचनौचतुर्भुजौरौरववल्कलावरौ ॥ पवित्रपाणीउ
पवीतकंत्रिवृत्कमंडलुंदंढमृजुंचवैणवं ॥ ३३ ॥ पद्माक्षमालामुतजंतुमार्जनंवेदंचसाक्षात्तपएवरूपिणौ ॥ त
पत्तडिद्वर्णपिशंगरोचिपाप्रांशूदधानौविवुधर्षभार्चितौ ॥ ३४ ॥ तेवैभगवतोरूपेनरनारायणादृषी ॥ दृष्ट्वात्था
यादरेणोच्चैर्ननामांगेनदंडवत् ॥ ३५ ॥ सतत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेन्द्रियाशयः ॥ हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षोनंसेहेतावु
दीक्षितुं ॥ ३६ ॥ उत्थायप्रांजलिःप्रद्वौत्सुक्यादाश्लिपन्निव ॥ नमानमइतीशानौवभाषेगद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
तयोरासनमादायपादयोरवनिज्यच ॥ अर्हणेनानुलेपेनधूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥ सुखमासनमासीनौप्र
सादाभिमुखौमुनी ॥ पुनरानम्यपादाभ्यांगरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

तपत्तडिद्वर्णंदैदीप्यमानविद्युत्संकाशंयत्पिशंगं
रोचिस्तेनरूपिणौमूर्तिमंतौ तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यांतपोमयत्वेनप्रकाशमानावित्यर्थः प्रांशूउन्नतौ ॥ ३४ ॥ उच्चैर्महताआदरेण ॥ ३५ ॥
तयोः संदर्शनेनयआनंदस्तेननिर्वृताउपशांताआत्मेन्द्रियाशयादेहेन्द्रियमनांसियस्यसः नसेहेनाशक्रात् ॥ ३६ ॥ आश्लिषन्आलिङ्गय
न्निव ॥ ३७ ॥ पादयोरवनिज्य पादौप्रक्षाल्य अर्हणेनअर्घ्येण ॥ ३८ ॥ पादाभ्यांपादौआनम्य गरिष्ठौपूज्यतमौतौप्रति ॥ ३९ ॥

भा.दा.

॥१८॥

तदाश्रमपदंप्रविष्टोवायुर्वेवावितृतीयेनाम्बयः पुण्यैर्द्रुमैलंताभिश्चांचितंपूजितं पुण्यद्विजानामृषीणांकुलैराकीर्णं पुण्याअत्यमलाज
लाशयायस्मिन् ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमराणांसंगीतंयस्मिन् मत्तकोकिलानांकूजितंयस्मिन् मत्तबर्हिणएवन्टास्तेषामाटोपःसंभ्रमोयस्मिन्
मत्तद्विजानांपक्षिणांकुलैराकुलंव्यामं ॥ १९ ॥ एवंभूतंतदाश्रमपदंप्रविष्टःसन्वायुर्मलयानिलोववौ प्रससार उत्तंभयन्उद्दीपयन् तत्र
दक्षेपुप्रवेशान्मांघं हिमनिर्झरकणानामादानाच्छैत्यं पुष्पपरिष्वंगात्सौगंध्यंचोक्तं ॥ २० ॥ किंच उद्यंश्चंद्रोयस्मिन्नशिशावक्रंरजनीमु
तदाश्रमपदंपुण्यंपुण्यद्रुमलतांऽचितं ॥ पुण्यद्विजकुलाकीर्णंपुण्यामलजलाशयं ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमरसंगीतं
मत्तकोकिलकूजितं ॥ मत्तबर्हिनटाटोपंमत्तद्विजकुलाकुलं ॥ १९ ॥ वायुःप्रविष्टआदायहिमनिर्झरशीकरा
न् ॥ सुमनोभिःपरिष्वक्तोववावुत्तंभयन्स्मरं ॥ २० ॥ उद्यच्चंद्रनिशावक्रःप्रवालस्तबकादिभिः ॥ गोपद्रुमल
ताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥ अन्वीयमानोगंधर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः ॥ अदृश्यतात्तचापेषुःस्वःस्त्रीयू
थपतिःस्मरः ॥ २२ ॥ द्रुत्वाग्निंसमुपासीनंददृशुःशक्रकिंकराः ॥ मीलिताक्षंदुराधर्षमूर्तिमंतमिवानलं ॥ २३ ॥
ननृतुस्तस्यपुरतःस्त्रियोऽथोगायकाजगुः ॥ मृदंगवीणापणवैर्वाद्यंचक्रुर्मनोरमं ॥ २४ ॥ संदधेऽस्त्रंस्वधनुषि
कामःपंचमुखंतदा ॥ मधुर्मनोरजस्तोकइंद्रभृत्याव्यकंपयन् ॥ २५ ॥ क्रीडत्याःपुंजिकस्थल्याःकंदुकैस्तनगौ
रवात् ॥ भृशमुद्विग्नमध्यायाःकेशविसंसितस्त्रजः ॥ २६ ॥ इतस्ततोभ्रमदृष्टेश्वलंत्याअनुकंदुकं ॥ वायुर्जहा
रतद्वासःसूक्ष्मंनुटितमेखलं ॥ २७ ॥ विससर्जतदावाणंमत्वातंस्वजितंस्मरः ॥ सर्वतत्रांभवन्मोघमनीशस्य
यथोद्यमः ॥ २८ ॥

खंयस्मिन्सः प्रवालस्तबकानामालयःश्रेणयोयेषुतैः गुप्यंतिविटपैःसंश्लिष्यंतीतिगोपाद्रुमाःलताश्च तेषांजालैः
समूहैराविर्बभूव ॥ २१ ॥ किंच तदागीतवादित्रयूथकैः गायकादिसमुदायिभिःगंधर्वैरन्वीयमानः तथास्वःस्त्रियोऽप्सरसःतासांयूथपतिः
आत्तंचापमिषुश्वयेनसस्मरश्चतत्रादृश्यत ॥ २२ ॥ दुराधर्षमग्निभविनुमशक्यं ॥ २३ ॥ २४ ॥ शोषणदीपनसंमोहनतापनोन्मादनारख्या
निपंचमुखानियस्यतदस्त्रंसंदधे तदेवमधुर्वसंतः रजस्तोकश्चपुंस्त्वमार्षं अन्येचेंद्रभृत्यास्तस्यमनोव्यकंपयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ किंच वायु
र्मलयानिलः पुंजिकस्थल्यास्तत्सूक्ष्मंवासोजहार ॥ २७ ॥ सर्वतेषांकर्मतत्रतस्मिन्मोघंव्यर्थं अनीशस्यनिर्देवस्य ॥ २८ ॥

अ०८

॥१८॥

कौतूहलमौत्सुक्यं तंसंशयं नकेवलं त्वं महायोगी किंतु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन संमतः ॥ ५ ॥ प्रश्नमभिनंदति हेमहर्षे अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणेति यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥ तत्र मार्कण्डेयस्तपसा भगवंतं माराध्य मायाप्रदर्शनं ववे ततश्च तेनैव भगवन्मायया सप्तकल्पादृष्टानान्यैरित्युत्तरं वक्तुमादित आरभ्य तस्य चरितमाह प्राप्तइत्यादिना मार्कण्डेयो मृत्युं जिग्ये इति पंचमश्लोकेनान्वयः मध्यमयंथेन तस्य धर्मः कथ्यते प्राप्तो द्विजातिसंस्कारः उपनयनाख्यो येन सः पितुः सकाशाद्ब्रह्माधानादिक्रमात् छंदांसि वेदान् ॥ ७ ॥ बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकः ब्रह्मचारी सन् ॥ ८ ॥

एष नः संशयो भूयान्सूत कौतूहलं यतः ॥ तं नश्छिंधि महायोगिन् पुराणेष्वपि संमतः ॥ ५ ॥ सूत उवाच प्रश्नस्त्वयामहर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः ॥ नारायणकथायत्र गीताकलिमलापहा ॥ ६ ॥ प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ॥ छंदांस्यधीत्यधर्मेण तपः स्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥ बृहद्व्रतधरः शांतोजटिलो वल्कलांबरः ॥ विभ्रत्कमंडलुदंडमुपवीतं समेखलं ॥ ८ ॥ रुग्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च नियमर्द्धये ॥ अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्योर्हरिं ॥ ९ ॥ सायं प्रातः सगुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ॥ बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सरुन्नोचे दुपोषितः ॥ १० ॥ एवंपतपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतं ॥ आराधयन्हर्षी केशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयं ॥ ११ ॥ ब्रह्माभृगुर्भवोदक्षो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे ॥ नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥ इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपः स्वाध्यायसंयमैः ॥ दध्यावधोक्षजं योगीध्वस्तक्लेशांतरात्मना ॥ १३ ॥ तस्यैवं युंजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ॥ व्यतीयाय महाकालो मन्वंतरपट्टात्मकः ॥ १४ ॥ एतत्पुरंदरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्किलांतरे ॥ तपोविशंकितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनं ॥ १५ ॥ गंधर्वाप्सरसः कामं वसंतमलया निलौ ॥ मुनये प्रेषयामासरजस्तोकमदौ तदा ॥ १६ ॥ ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्वे उत्तरे ॥ पुष्पभद्रानदीयत्र चित्राख्या च शिलाविभो ॥ १७ ॥

नियमर्द्धये धर्मवृद्धये अग्न्यादिषु पंचमुहरि मर्चयन् ॥ ९ ॥ भैक्ष्यं गुर्वर्थमाहृत्य तेनानुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजे नोचेत्सकृत्कदापि उपोषितो भवति ॥ १० ॥ ११ ॥ तेन मृत्युं जयेन ॥ १२ ॥ ध्वस्ताः क्लेशारागादयो यस्य तेनांतरात्मना प्रत्याहृतमनसा ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्य तपो निष्ठा मितिहासेन वर्णयति एतद्वित्यादिना अस्मिन्सप्तमे मन्वंतरे तपसामत्यदं पृथ्वीप्यतीति विशंकितः ॥ १५ ॥ मुनये मुनिभ्यं शयितुं रजसस्तोकमिति प्रियमपत्यं लोभः मदश्च तौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भा.दा.

॥ १७ ॥

तदेवसदृष्टानंप्रपंचयति पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादियथायुतमन्वितमयुतंच बहिरप्यवस्थानात् रूपनामसु च सन्मात्रं सत्तामात्रं यथा ए
वं बीजं गर्भाधानमादिर्यासां पंचतां तोयासां तासु देहावस्थासु न वंस्वपि अधिष्ठानत्वेन युतमयुतंच यत्तदपाश्रय इति ॥ २० ॥ एवं दशापिल
क्षणानि व्याख्याय वर्णयन्ति महात्मान इति यदुक्तं तदाह विरमेतेति यदा सर्गादीनां मायामयत्वानुसंधानेन वामदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं वि
रमेत इहैवानुष्ठितेन योगेन वा देवहूत्यादिवत् तदा विक्षेपाभावात् आत्मानं वेद तदा चाविद्यानिवृत्तेरीहायाः संसाररूपायानिवर्तत इत्यर्थः
॥ २१ ॥ पुराणविभागप्रस्तावेन तल्लक्षणादिप्रासंगिकमुक्ताप्रस्तुतमाह एवं विधैर्लक्षणैः लक्ष्याणि ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्रिषट् अष्टादश ॥ २४ ॥ उपसंहर
पदार्थेषु यथा द्रव्यं सन्मात्रं रूपनामसु ॥ बीजादिपंचतां तासु त्यवस्थासु युतायुतं ॥ २० ॥ विरमेत यदा चित्तं हि
त्वावृत्तित्रयं स्वयं ॥ योगेन वा तदात्मानं वेदेहायानिवर्तते ॥ २१ ॥ एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ॥ मु
नयोऽष्टादश प्रादुःसुल्लोकानि महान्ति च ॥ २२ ॥ ब्राह्मपाद्यं वैष्णवं च शैवं लैंगं सगारुडं ॥ नारदीयं भागवतमा
ग्नेयं स्कान्दं संज्ञितं ॥ २३ ॥ भविष्यं ब्रह्म वैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनं ॥ वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिष
ट् ॥ २४ ॥ ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः ॥ शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्द्धनं ॥ २५ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शौनक उवाच सूत जीवचिरं साधो वदनो
वदतां वर ॥ तमस्य पारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥ आहुश्चिरायुषमृषिं मृकं डतनयं जनाः ॥ यः कल्पान्ते
उर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥ स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ॥ नैवाधुनाऽपि भूतानां सं
प्लवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥ एक एवार्णवे भ्राम्यद्दर्शयुः पुरुषं किल ॥ वटपत्रपुटोऽतो कंशयानं त्वेकमद्भुतं ॥ ४ ॥

ति ब्रह्मन्निति मुनेः व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसंतद्विवर्द्धनं श्रोतृणामिति शेषः ॥ २५ ॥ इति द्वादशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
अष्टमे तु तपश्चर्या मार्कण्डेयस्य मोहकैः ॥ कामादिभिरसंमोहो नरनारायणस्तुतिः ॥ १ ॥ पुराणविभागप्रसंगेन पुराणकर्तुर्माकण्डेयस्य चरितं
प्रस्तुतमाह सूतेति त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पारदर्शनस्तन्निवर्तकः ॥ १ ॥ वक्तव्यमाह आहु रिति उर्वरितः अवशि
ष्टः येन कल्पान्ते नैतत्कथं घटत इत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥ प्रलयाभावादप्येतन्न घटत इत्याह स वा इति यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमि
को वा ॥ ३ ॥ अन्यदप्यघटितमेवेत्याह एक एवेति तोकं बालकं ॥ ४ ॥

अ० ७

॥ १७ ॥

विसर्गव्याचष्टे पुरुषणश्वरणानुगृहीतानामतर्षामहदादीनां पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयंसमाहारः कार्यभूतश्वराचरप्राणिरूपोबीजाद्बीज
मिवप्रवाहापन्नोविसर्गउच्यतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ चराणांभूतानांसामान्यतोऽचराणिचकाराच्चराणिच कामात्तृत्तिः तत्रनृणांस्वेनभावे
नकामाच्चोदनयाऽपिवायानियतावृत्तिर्जीविकाकृतासावृत्तिरुच्यतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुयेअच्युतावतारास्तेषामीहालीला
साविश्वस्यरक्षोच्यतइत्यर्थः यैरवतारैरितिसनासान्निष्कृत्यकथंचित्संबंधः त्रयीद्विपौदेव्याः ॥ १४ ॥ षड्विधंमन्वंतरमुच्यते षड्विधत्वमेवाह
मनुरिति मन्वादयः षडेतेवर्गाः स्वस्वाधिकारेणयदाप्रवर्ततेतन्मन्वंतरमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वंशमाह राज्ञामिति ब्रह्मणः सकाशात्सूतिर्येषांशु

पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामयः ॥ विसर्गोऽयंसमाहारोबीजाद्बीजंचराचरं ॥ १२ ॥ तृत्तिर्भूतानिभूता
नांचराणामचराणिच ॥ कृतास्वेननृणांतत्रकामाच्चोदनयाऽपिवा ॥ १३ ॥ रक्षाऽच्युतावतारेहाविश्वस्यानुयु
गेयुगे ॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुहृन्त्यंतयैस्त्रयीद्विपः ॥ १४ ॥ मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वरः ॥ ऋषयोऽशावतार
श्वहरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥ राज्ञांब्रह्मप्रसूतानांवंशस्रैकालिकोऽन्वयः ॥ बंश्यानुचरितंतेषांवृत्तंवंशधराश्रये
॥ १६ ॥ नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यंतिको लयः ॥ संस्थेतिकविभिः प्रोक्ताचतुर्धाऽस्यस्वभावतः ॥ १७ ॥
हेतुर्जीवोस्यसर्गादेरविद्याकर्मकारकः ॥ यवानुशयिनंप्रादुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८ ॥ व्यतिरेकान्वयोयस्यजा
ग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ मायामयेषुतद्ब्रह्मजीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १९ ॥

द्वानामित्यर्थः तेषामन्वयोवंशः तत्रभवावंश्याः ते
पांवृत्तयेचतद्वंशधरास्तेषांचवृत्तंवंश्यानुचरितमुच्यते ॥ १६ ॥ अस्यविश्वस्य स्वभावतोमायातोनिष्पन्नस्य यद्वामायातश्वतुर्विधोलयइति
॥ १७ ॥ अस्यजगतःसर्गादेर्हेतुर्निमित्तंजीवः साऽब्रहेतुरुच्यतेइत्यर्थः तस्यनिमित्ततामाह अविद्याकर्मकारकः कर्मकर्ताजीवादृष्टप्रयुक्त
त्वाद्विश्वसर्गादेः सतुतत्रहेतुरित्यर्थः नन्वनुशयिनमिन्नमितिकेचित् अव्याकृतमित्यपरेतत्राह यमिति चैतन्यप्राधान्येनानुशयिनमुपाधि
प्राधान्यविवक्षयाअव्याकृतं ॥ १८ ॥ अपाश्रयमाह व्यतिरेकेति जाग्रदादिष्ववस्थासुजीवतयावर्ततइतिजीववृत्तयोविश्वतैजसप्राज्ञास्ते
षुमायामयेषुसाक्षितयाऽन्वयः समाध्यादौचव्यतिरेकोयस्यतद्ब्रह्म संसारप्रतीतिबाधयोरधिष्ठानावधिभूतमपाश्रयउच्यतइत्यर्थः ॥ १९ ॥

भा.दा.

॥१६॥

नक्षत्रकल्पः शांतिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तं नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ चतुर्थः स्यादांगिरसः शांतिः कल्पश्च पंचम इति नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्तन्नामभिरुच्यन्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ मत्पितुर्मुखादिति प्रथमं व्यासः षट्संहिताः कृत्वा मत्पित्रोर्महर्षेण यथा प्रादात् तस्य च मुखदेते त्रय्यारुण्यादयः एकैकां संहितामधीयन्त एतेषां षण्णां शिष्यः अहं ताः सर्वाः समधीतवान् ॥ ६ ॥ रामशिष्यो योऽकृतव्रण एवं च त्वारो वयं मूलसंहिता इत्यनेन ततः संहिता बाहुल्यं सूचितं ॥ ७ ॥ शुकपरीक्षितं वादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्वेदकथनाय दर्शयति पुराणेति ॥ ८ ॥ अस्य विश्वस्य अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ॥ मन्वन्तरे शानु कथानिरोधो मुक्तिराश्रय इत्यत्रोक्तेः स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते

नक्षत्रकल्पः शांतिश्च कश्यपांगिरसादयः ॥ एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ॥ ४ ॥ त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णि रकृतव्रणः ॥ वैशंपायनहारीतौ षड्पौराणिका इमे ॥ ५ ॥ अधीयन्त व्यासशिष्या त्संहितां मत्पितुर्मुखात् ॥ एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगां ॥ ६ ॥ कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ॥ अधीमहि व्यासं शिष्याच्च तस्मै मूलसंहिताः ॥ ७ ॥ पुराणलक्षणं ब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं ॥ शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ॥ ८ ॥ सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षांतराणि च ॥ वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥ दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥ केचित्पंचविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥ अव्याकृतगुणसो भान्महत्स्वितोहमः ॥ भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

अंतराणि मन्वन्तराणि वंशो वंशानुचरितमिति ईशानु कथाः संस्थानिरोधः अनेनैतात्प्रतिकलय रूपामुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्या कृतयोगहीताः ॥ ९ ॥ दशभिरेतैर्लक्षणैरर्थैर्युक्तं महापुराणं विदुः केचित्पंचविधं सर्गश्च प्रति सर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति महत्पुराणमल्पं चेति व्यवस्थया यत्र दशापिलक्षणानि पृथक्पृथक् निरूप्यन्ते तन्महापुराणं यत्र त्वन्येषां पंचस्वेवांतरा विवक्ष्य तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥ सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे अव्याकृतेत्यादिना प्रधानस्य गुणानां क्षोभात् यो महान्तस्माद्यस्त्विदहंकारस्तस्माद्भूतमात्राणां सूक्ष्माणां मिन्द्रियाणां च तदर्थानां च स्थूलानां देवतानां च संभवः सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थ उच्यत इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषंगः ॥ ११ ॥

अ०

॥१६॥

सुकर्मणःशिष्यएकःकौशल्योहिरण्यनाभःपौष्पजिनमैकःतौजगृह्णतुःआवंत्यश्चान्यस्तस्यैवशिष्यःसोऽपिजग्राह ॥ ७७ ॥ पौष्पंज्यावं
त्ययोरपिचकाराद्विरण्यनाभस्यापिपंचशतानिशिष्याआसन् तेतावतीःशाखायथायथंजगृहुः तानुदीच्यान्सतःकालतःकांश्चित्पाच्यां
श्चप्रचक्षतइत्यर्थः यथैवोक्तंवैष्णवे उदीच्याःसामगाःशिष्यास्तस्यपंचशतंस्मृताः ॥ हिरण्यनाभात्तावत्यः संहितायैद्विजोत्तमैः॥गृहीता
स्तेऽपिचोच्यन्तेपंडितैःप्राच्यसामगाइति ॥ ७८ ॥ पुनरप्येतेषांत्रयाणां सुकर्मणःशिष्याणांशिष्यांतरेःशाखाबाहुल्यंदर्शयति लौगाक्षि
रितिद्वाभ्यां ॥ ७९ ॥ कृतोनामहिरण्यनाभस्यशिष्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषाअन्याअपियाःप्रसिद्धाःशाखास्ताआवंत्यः स्वशिष्येभ्य

हिरण्यनाभःकौशल्यःपौष्पंजिश्चसुकर्मणः ॥ शिष्यौजगृह्णतुश्चान्यआवंत्योब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ उदीच्याः
सामगाःशिष्याआसन्पंचशतानिवै॥पौष्पंज्यावंत्ययोश्चापितांश्चप्राच्यान्प्रचक्षते॥७८॥लौगाक्षिर्मांगलिः
कुल्यःकुशीदःकुक्षिरेवच ॥ पौष्पंजिशिष्याजगृहुःसंहितास्तेशतंशतं॥७९॥कृतोहिरण्यनाभस्यचतुर्विंशति
संहिताः ॥ शिष्य ऊचेस्वशिष्येभ्यःशेषाआवंत्यआत्मवान् ॥ ८० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधे
वेदशाखाप्रणयनं नामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥ सूत उवाच अथर्ववित्सुमंतुश्चशिष्यमध्यापयत्स्व
कां ॥ संहितां सोऽपिपथ्यायवेददर्शायचोक्तवान् ॥ १ ॥ शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषःपिप्पलायनिः ॥ वेदद
र्शस्यशिष्यास्तेपथ्यशिष्यानथोशृणु ॥ कुमुदःशुनकोब्रह्मन्जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥ बभ्रुःशिष्योऽथां
गिरसःसैंधवायनएवच ॥ अधीयेतांसंहितेद्वेसावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥

ऊंचइति ॥ ८० ॥ इतिद्वादशोटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७३ ॥ सप्तमेऽथर्वविस्तारःपुराणव्यसनंततः ॥ पुराणलक्ष
णादीनिफलंभागवतश्रुतेः ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह शिष्यंकबंधनामानं स्वकां स्वकीयांसंहितां सोपिशिष्योपितां द्विधा
विभज्य तदुक्तंवैष्णवे अथर्ववेदंसमुनिःसुमंतुरमितद्युतिः॥शिष्यमध्यापयामासकबंधंसोपितं द्विधा॥कृत्वानुवेददर्शयितथापथ्यायदत्तवा
निति ॥ १ ॥ तत्रवेददर्शः स्वसंहितांचतुर्धाविभज्य चतुरःशिष्यानध्यापयामास पथ्यश्चत्रिधाविभज्यत्रीनितिसार्द्धेनाह शौल्कायनि
रिति ॥ २ ॥ आंगिरसः शुनकस्यशिष्योबभ्रुः सैंधवायनश्च तदुक्तं शुनकस्तुद्विधाकृत्वाददावेकांतुवभवे॥द्वितीयांसंहितांप्रादात्सैंधवाय
नसंज्ञिनइति सावर्ण्याद्याःसैंधवायनादीनांशिष्याः ॥ ३ ॥

भा.दा.

॥ १५ ॥

तृतीयपादेनस्तौति यइहेति योभवान्स्थावरजंगमसमूहानां स्वाश्रयाणां जीवानां मनइंद्रियप्राणगणान् अनात्मनोजडान् स्वयमात्मैवां
तर्यामीप्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥ तृतीयपादमेवमंडलस्थपरतया व्याचक्षाणः स्तौति यएवेति यएकएव भगवान् अतिकरालवदनो
योऽधकारसंज्ञोऽजगरग्रहः तेन गिलितमतएव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थानं प्रत्यक्प्रवणत्वं तदेव श्रेयस्तस्मिन् प्रवर्तयति किं
च यो भवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ७० ॥ आशापालैरिद्रादिभिः कमलकोशयुक्तैः तत्तुल्यैर्वाऽजलिभिः उपहतार्हणः दत्तार्धः ॥ ७१ ॥

यइहवावस्थिरचरनिकराणां निजनि केतनानां मनइंद्रियासु गणाननात्मनः स्वयमात्मां तर्यामीप्रचोदयति
॥ ६९ ॥ यएवेमं लोकमतिकरालवदनां धकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकंपया
परमकारुणिकईक्षयैवोत्थाप्या हरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां
भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥ परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशां जलिभिरुपहतार्हणः ॥ ७१ ॥ अथ ह भग
वंस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वंदितमहमया तयामय जुः काम उपसरामीति ॥ ७२ ॥ सूत उवाच
एवंस्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः ॥ यजूंष्यया तयामानि मुनयेऽदा त्स सादितः ॥ ७३ ॥ यजुर्भिरकरोच्छा
खादशपंचशतैर्विभुः ॥ जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ॥ ७४ ॥ जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमंतुस्त
नयो मुनिः ॥ सुन्वांस्तुतस्तुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहितां ॥ ७५ ॥ सुकर्माचापितच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ॥
सहस्रं संहिताभेदं चक्रे साम्नांततो द्विजः ॥ ७६ ॥

यतएवंभूतस्त्वमथातः हस्फुटं अयातयामानि अन्यैर्यथावदविज्ञातानि
यजूंषितत्कामोहमुपसरामि भजामि ॥ ७२ ॥ एवंस्तुतः प्रसादितश्च ॥ ७३ ॥ पंचदशशाखाः याः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत् सतैरिति
पाठे स एष याज्ञवल्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगृहुः अधीतवंतः रविणाऽश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्यक्ताः शाखा
वाजसनीसंज्ञास्ताः शाखा इति ॥ सामशाखाविभागमाह जैमिनेरिति तत्सुतः सुमंतुस्तुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह
॥ ७५ ॥ तन्नि- ताभ्यां महान् अतिमेधावी सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे साम्नांतं संहिताभेदं ततः तदनंतरं ॥ ७६ ॥

अ०

॥ १५ ॥

विप्राणांमवमंत्राअवज्ञाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशुत्यजेति ॥ ६३ ॥ देवरातसुतोयाज्ञवल्क्यः ॥ ६४ ॥ छर्दितस्यादानंविप्ररूपेणानुचितमि
ति तित्तिराः पक्षिविशेषाःभूत्वाआददुः ततश्चतैत्तिरीयाइतिप्रसिद्धाः सुपेशलाः अतिरम्याः बहुवचनमवांतरभेदविवक्षया ॥ ६५ ॥
काण्वमाध्यंदिनादिशाखाप्रसंगमाह याज्ञवल्क्यइत्यादिना गुरोर्वैशंपायनस्यव्यासेनविभज्यानुक्तत्वादविद्यमानानिअधिकानिगवेष
यन्मृगयन्सूपतस्थे सम्यक्कृतुष्टाव ईश्वरमृगदिवेदानां तथाचश्रुतिः ऋग्भिःपूर्वाह्णेदिविदेवईयतेयजुर्वेदेनतिष्ठतिमध्येअङ्गः सामवेदेना
स्तमयेमहीयतेवेदैरशून्यत्रिभिरेतिसूर्यइति ॥ ६६ ॥ नमोभगवतेतुभ्यमादित्याय योभगवानेकएवेमांलोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः तदेव

इत्युक्तोगुरुरप्याहकुपितोयात्यलंत्वया ॥ विप्रावमंत्राशिष्येणमदधीतंत्यजाश्विति ॥ ६३ ॥ देवरातसुतःसो
पिछर्दित्वायजुषांगणं ॥ ततोगतोऽथमुनयोददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥ यजुषितित्तिराभूत्वातल्लोलुपत
याददुः ॥ तैत्तिरीयाइतियजुःशाखाआसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततोब्रह्मनृच्छंदांस्यधिगवेषयन् ॥ गु
रोरविद्यमानानिसूपतस्थेऽर्कमीश्वरं ॥ ६६ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच ओंनमोभगवतेआदित्यायाखिलज
गतामात्मस्वरूपेणकालस्वरूपेणचतुर्विधभूतनिकायानांब्रह्मादिस्तंवपर्यंतानामंतर्हृदयेषुवहिरपिचाकाश
इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानोभवानेकएवक्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गा
भ्यामिमांलोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥ यदुहवावविबुधर्षभसवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराघ्नायविधिनो
पतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनवीजावभर्जनभगवतःसमभिधीमहितपनमंडलं ॥ ६८ ॥

दर्शयति अखिलजगतामात्मस्वरूपेणांतर्हृदयेषुकालस्वरूपेणचबहिरपिवर्तमानइति अखिलजगतामित्यस्यप्रपंचः चतुर्विधेति हृदयां
तर्वर्तित्वेऽपिजीववत्तेनोपाधिनाऽव्यवधीयमानोऽनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेणचेत्यस्यप्रपंचः क्षणेति क्षणलवादयोऽवयवास्तैरुप
चिताःसंवत्सरास्तेषांगणेनप्रत्यब्दमपादानंशोषणंविसर्गोदृष्टिस्ताभ्यामनेनगायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यतानुवर्णिता ॥ ६७ ॥ द्वितीयपादा
र्थानुवर्णनेनस्तौति यदुहेति हेविबुधर्षभ हेसवितः यदप्यदोभगवतःतवमंडलंतपतितत्समभिधीमहीति सम्यगाभिमुख्येनध्यायेम पुनस्त
स्यैवसंबोधनं प्रत्यहंत्रिषवणंवैदिककर्ममार्गेणस्तुवतांभक्तानांयान्यखिलानिदुरितानितत्फलानिचवृजिनानिदुःखानि तेषांबीजमज्ञानं
चतेषामवभर्जनविनाशकहेतपनेति ॥ ६८ ॥

ऋक्समुदायरूपत्वात्बृहचाख्यां नितरांप्रश्लेषेण गद्यमानत्वात्निगदाख्यं ॥ ५२ ॥ छंदःसुगीयमानत्वाच्छंदोगाख्यांसंहितां ॥ ५३ ॥ तत्रऋग्वेदशाखाविभागमाह पैल इति स्वसंहितां द्विधा विभज्य इंद्रप्रमितये वाष्कलाय ऊचे ॥ ५४ ॥ सवाष्कलोपि स्वसंहितांचतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यां शिष्येभ्य आह हे भार्गव ॥ ५५ ॥ इंद्रप्रमितिरपि स्वांसंहितां स्वसुतं मांडूकेयमध्यापयामास तस्य मांडूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५६ ॥ तत्सुतः मांडूकेयसुतः शाकल्यो वात्स्यादिषु पंचस्वधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां च

पैलायसंहितामाद्यां बृहचाख्यामुवाच ह ॥ वैशंपायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणं ॥ ५२ ॥ साम्नां जैमिनये प्राह तथा छंदोगसंहितां ॥ अथ वींगिरसीनामस्वशिष्याय सुमंतवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वांसंहितामूच इंद्रप्रमितये मुनिः ॥ वाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकां ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ॥ पराशरायामित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापयत्संहितां स्वां मांडूकेयमृषिकविं ॥ तस्य शिष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ शाकल्यस्तत्सुतस्तां तु पंचधा व्यस्य संहितां ॥ वात्स्यमुद्रलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहितां ॥ बलाकपैजवेतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहितां ॥ चक्रे बालाय निर्भज्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बृहचाः संहितां ये ता एभिर्व्रह्मर्षिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वैतच्छंदसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ वैशंपायनशिष्या वैचरकाध्वर्यवोऽभवन् ॥ यच्चेरुर्व्रह्महत्यांऽहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतं ॥ ६१ ॥ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहा हो भगवन् कियत् ॥ चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरं ॥ ६२ ॥

धाविभज्य चतुर्थं वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं

चकृत्वा बलाकादिभ्यश्चतुर्भ्यो ददौ ॥ ५८ ॥ वाष्कलिः पूर्वोक्तस्य वाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाभ्यः उक्तसर्वशाखाभ्यः बालाय न्यादयस्तामादधुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥ ऋक्शाखोपसंहारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह बृहचा इति एतच्छंदसामेतेषां छंदसां ॥ ६० ॥ यजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्या इत्यादिना चरकनाम निरुक्तमाह यच्चेरुरिति यद्यस्मात् ब्रह्महत्यां रूपमहः क्षपयतीति तथा तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणाच्चरका इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तच्छिष्यः वैशंपायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां चरितेन कियत् सुदुश्चरमहं चरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

इदानींततः सर्वप्रपंचोत्पत्तिप्रकारमाह तस्यर्हाति त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ताभावाः यैरकारोकारमकारैर्धार्यते तत्कारणत्वात्तानेवाह गुणाः स
त्वादयः नामानि क्रग्यजुः सामानि अर्थाभूर्भुवः स्वर्लोकाः दत्तयोजायदाद्याः ॥ ४२ ॥ ततस्तेभ्यो वर्णेभ्यः अक्षराणां समाम्नायं समाहारं
तमेवाह अंतस्थाः यरलवाः ऊष्माणः शषसहाः स्वरा अकाराद्याः स्पर्शाः कादयः ऋस्वदीर्घाश्च आदिशब्दाज्जिह्वामूलीयादयः तएवलक्ष
णं स्वरूपं यस्य तं ॥ ४३ ॥ विभुः चतुर्मुखस्वरूपो भगवान् असृजदिति पूर्वस्यैवानुपगमः चातुर्होत्रविवक्षया च त्वारोहोत्रोपलक्षिताः क्रत्वज
श्चातुर्होतारः तैरनुष्ठेयं होत्राध्वर्यवादि कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रान्मरीच्यादीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादि

तस्य त्यासंख्यो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह ॥ धार्यते यैस्त्रयोभावा गुणनामार्थदत्तयः ॥ ४२ ॥ ततोऽक्षरसमाम्नाय
मसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थोऽम्स्वरस्पर्शः ऋस्वदीर्घादिलक्षणं ॥ ४३ ॥ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥
सव्याहृतिकान्सौंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥ ते तु धर्मोपदे
ष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥ ते परंपरया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥ चतुर्युगेष्वथ व्यस्ताद्वापरादौ महर्षि
भिः ॥ ४६ ॥ क्षीणा युषः क्षीणसत्त्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः ॥ वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदि स्थाच्युतनोदिताः ॥ ४७ ॥
अस्मिन्प्रपंचे ब्रह्मन्भगवँ लोको भगवतः ॥ ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ पराशरात्सत्यव
त्यामंशांशकलया विभुः ॥ अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधं ॥ ४९ ॥ ऋगथर्वयजुः साम्नां राशीनुत्थृत्य
वर्गशः ॥ चतस्रः संहिताश्चक्रमंत्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥ तासां सचतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ॥ एकैकां सं
हितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥

निपुणान् ॥ ४५ ॥ एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदं
त्यांशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन्द्वापरात्ते वेदविभागप्रसिद्धेः शतनुसमकालव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ताविभक्ताः ॥ ४६ ॥ तत्र हेतुः क्षी
णायुषोजनान् तर्हि पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्नादरणीयं स्यादित्याशंक्याह हृदि स्थेति ॥ ४७ ॥ एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैवस्वत
मन्वंतरे विशेषतो निरूपयितुमाह अस्मिन् पीति ॥ ४८ ॥ अंशो माया तस्यांशः सत्त्वं तस्य कलया अंशेन अवतीर्णः सन् ॥ ४९ ॥ चातुर्वि
ध्यमेवाह ऋगिति ऋगदिमंत्राणां राशीन्वर्गशः तत्तत्प्रकरणभेदे रूढृत्य यथाऽनेकविधमणिराशेः मणिगणाः पद्मरागादयो विविच्योत्थि
यन्ते तद्वदुद्भूत्य तैर्मंत्रैश्चतस्रः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ॥ ५० ॥ तासां संहितानां मध्ये एकैकां ॥ ५१ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रणमति नम इति कृष्णाय व्यासाय अध्यगमधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥ इमां संहितामध्यगामित्युक्तं तत्र पुराणसंहिता विभागं विशेषतो बुभुक्षुर्वेदविभागमपि प्रसंगात्पृथक्पृच्छति पैलादिभिरिति हेसौभ्या ॥ ३६ ॥ तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह समाहितात्मन इत्यष्टभिः ब्रह्मणो हृदय आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेश्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते ॥ ३७ ॥ प्रसंगान्नादोपासकानां मोक्षफलमाह यस्य नादस्योपासनया आत्मनो मलं धूत्वा अपोस कथं भूतं मलं तमाह द्रव्यमधिभूतं क्रिया अध्यात्मकारकमधिदैवं एवं त्रिधा भूतां आख्यायस्येति तथातं ॥ ३८ ॥ त्रिदत्त्रिमात्रः कंठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणस्योकारस्याक्षरसमाप्तायांतर्भावात् सूक्ष्मतया तं विशिनष्टि अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः तदेवाह स्वराद्व्यत एव तद्विप्रकाशमानः तमेव कार्येण लक्षयति यत्तदिति नृपसक

नमो भगवते तस्मै कृष्णाय कुंठमेधसे ॥ यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमां ॥ ३५ ॥ शौनक उवाच पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ॥ वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहिनः ॥ ३६ ॥ सूत उवाच समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेश्ठिनः ॥ तदाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३७ ॥ यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः ॥ द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यांत्यपुनर्भवं ॥ ३८ ॥ ततोऽभूत्त्रिदोऽकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥ यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥ शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ॥ येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥ स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥ स सर्वमंत्रोपनिषद्देवीजं सनातनं ॥ ४१ ॥

त्वं लिङ्गशब्दविशेषणत्वात् लिङ्गमकं ॥ ३९ ॥ कोसौ परमात्मा तमाह शृणोतीति इमं स्फोटं अव्यक्तमोकारं ननु जीव एव तं शृणोतु नेत्याह सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना अवृत्तिकेपिश्रोत्रे सति जीवस्तु करणाधीनत्वान्न तदा श्रोता तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ईश्वरस्तु नैवं यतः शून्यदृक् शून्येपीन्द्रियवर्गे दृक् ज्ञानं यस्य तथा हि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता लीनेन्द्रियत्वात् अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् कोऽसावोकारस्तं विशिनष्टि सार्धेन येन वाक्बृहती व्यज्यते यस्य च तदयाकाशो आत्मनः सकाशाद्व्यक्तिः अभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥ किंच स्वधाम्नः स्वस्याश्रयः कारणं यत् ब्रह्मतस्य किंच परमात्मांशभूतसमस्तदेवतावाचकोपीत्याशयेनाह स इति सर्वमंत्राणामुपनिषद्ब्रह्मस्य सूक्ष्मरूपमित्यर्थः तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणं बीजत्वेऽप्यविकारोऽस्माह सनातनं सदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

कथं तद्दिमाया तत्कार्यं निवृत्तिरित्याशंक्य श्रीः स्वस्वरूपनिर्गुणपुरुषरूपं पूर्वकृतं द्वजनात्सर्वानर्थनिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति नयत्रेति पंच
भिः दंभीति माया कपटवानयं पुमानित्येवं भूतायां बुद्धावमरुदुल्लिख्यमानायासेत्यर्थः सा आत्मवादे क्रियमाणे आत्मवादिभिर्यत्राभ
यानविराजितानप्रकाशिता किंतु भीतेव स्वकार्यं मोहादिकमकुर्वती कथंचिद्वर्तत इति प्रतिपादितेत्यर्थः तदुक्तं तस्मै नमो भगवते वासुदेवा
यधीमहि॥ यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवंति जगद्गुरुं॥ विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षा पथे मुया॥ विमोहिता विकथंते ममाहमिति दुर्धिय इति किं
च यद्यस्मिन् तदाश्रयः मायाश्रयो विविधो वादोऽपि नास्ति विशेषविषयत्वाद्दिवादानां तस्य विशेषातीतत्वादिति भावः संकल्पविकल्पा
वत्तयो यस्य तन्मनोऽपि यन्न नास्ति संकल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥ किंच सृज्यं कर्म सृजताकारकवर्गेण सह उभयोः सृ

नयत्रदंभीत्यभयाविराजिता मायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ॥ नयद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च संक
ल्पविकल्पवृत्तियत् ॥ ३० ॥ नयत्रसृज्यं सृजतोभयोः परं श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहं ॥ तदेतदुत्सादितवा
ध्यवाधकं निषिद्धचोर्मीन्विरमेत्स्वयं मुनिः ॥ ३१ ॥ परंपदं वैष्णवमामनंति तद्यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिद्धवः ॥
विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥ तएतदधिगच्छंति विष्णोर्यत्परमं पदं ॥
अहंममेति दौर्जन्यं नयेषां देहगेहजं ॥ ३३ ॥ अतिवादांस्ति तिक्षेतनावमन्येत कंचन ॥ न चेमं देहमाश्रित्य वैरं
कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥

ज्यस्रष्ट्रोः परं साध्यं श्रेयःफलमपि अतस्त्रिभिः सृज्यस्रष्टृफलैरन्वितो जीवश्च अहंकारात्मको यत्र
नास्ति अतएवोत्सादितौ निरस्तौ वाध्यवाधकौ यस्मिन् तदेतत्स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थः तत्तस्मिन्नुर्मानहंकारादीन् निषिध्य विरमेत् विशेषेण
क्रीडेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यतस्तद्वैष्णवंपदमामनंतीत्याह परमिति यदेतत्तदेव परं वैष्णवं पदं स्वरूपमामनंति के अतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्ति
सृक्षवः त्यक्तुमिच्छवः यतः अनन्यसौहृदाः नास्ति अन्यस्मिन्सौहृदं येषां ते कुतः दौरात्म्यदेहाद्यहंभावं विसृज्य देहे अहंकाराभावात् अ
न्यत्र सौहृदं नास्ति अतस्तत्त्यक्तुमिच्छव इत्यर्थः कथं नेति नेतीत्येवमत्र विद्वदनुभवमपि प्रमाणयति हृदोपगुह्यध्यानादिना ततः समाहितैरवसि
तं निश्चितं यद्वा अवसितमवबद्धमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तावधिकारिणो दर्शयति तएतदिति देहजमहमिति गेहजं ममे
ति ॥ ३३ ॥ तस्याप्युपायमाह अतिवादानिति ॥ ३४ ॥

भा.दा.

॥१२॥

कत्वजःप्रत्याह सहेन्द्रःइंद्रसहितःकिमिति नपात्यते ॥ २० ॥ तद्राज्ञोवचःश्रुत्वाआजुहुवुः साक्षेपमाङ्गानंदर्शयति तक्षकेति इहाग्नौआ
शुपत मरुत्वतामरुद्रणवतोइंद्रेणसह ॥ २१ ॥ ब्राह्मणैरुक्तेराक्षेपैः परुषवाक्यैः सतक्षकः तक्षकेणसह ॥ २२ ॥ अंगिरसःपुत्रोबृहस्पतिः
प्राह ॥ २३ ॥ २४ ॥ भवतुनामाजरामरःतथाऽपिपितृमारकंधक्ष्यामीतिचेत्तत्राह जीवितमिति गतिःपरलोकः अतोदुर्मरणनिमित्तापि
तुर्दुर्गतिरनेनकृतेत्यपिनशंकनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ कथमन्यःसुखदुःखप्रदानानास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादितिचेत्तत्राह सर्पादि
नाजंतुः पंचत्वमृत्युमृच्छतिप्राप्नोतीतियत् तदारब्धकर्मैवभुंक्ते स्वकर्मप्रयुक्ताएवसर्पादयो नस्वतंत्रादितिभावः ॥ २६ ॥ संस्थीयेत समा

पारीक्षितइतिश्रुत्वाप्राहत्वजउदारधीः॥ सहेन्द्रस्तक्षकोविप्रानाग्नौकिमितिपात्यते॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्वि
प्राःसहेन्द्रंतक्षकंमखे ॥ तक्षकाशुपतस्वेहसहेद्रेणमरुत्वता ॥ २१ ॥ इतिब्रह्मोदिताक्षेपैःस्थानादिंद्रःप्रचालि
तः ॥ बभूवसंभ्रांतमतिःसविमानःसतक्षकः॥ २२ ॥ तंपतंतंविमानेनसहतक्षकमंवरात् ॥ विलोक्यांगिरसः
प्राहराजानंतंबृहस्पतिः ॥ २३ ॥ नैपत्वयामनुष्येन्द्रवधमर्हतिसर्पराट् ॥ अनेनपीतममृतमथवाअजरामरः॥
॥ २४ ॥ जीवितंमरणंजंतोर्गतिःस्वेनैवकर्मणा ॥ राजंस्ततोऽन्योनान्यस्यप्रदातासुखदुःखयोः॥ २५ ॥ सर्पचौ
राग्निविद्युद्भ्यःक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप ॥ पंचत्वमृच्छतेजंतुर्भुक्तआरब्धकर्मतत् ॥ २६ ॥ तस्मात्सत्रमिदंराजन्सं
स्थीयेताभिचारकं ॥ सर्पाअनागसोदग्धाजनैर्दिष्टं हिभुज्यते ॥ २७ ॥ इत्युक्तःसतथेत्याहमहर्षेर्मानयन्वचः ॥
सर्पसत्रादुपरतःपूजयामासवाक्पतिः॥ २८ ॥ सैषाविष्णोर्महामायाऽबाधयाऽलक्षणायया॥ मुह्यंत्यस्यैवात्म
भूताभूतेषुगुणवृत्तिभिः॥ २९ ॥

प्यतां अभिचारकंहिसाफलं दिष्टं प्राचीनं कर्म अतः सर्पादृष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति भा
वः ॥ २७ ॥ वाक्पतिर्बृहस्पतिः ॥ २८ ॥ ननु कथं विदुषामप्येवं संमोहः यतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो मृत्युः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्रा
ह सैषेति तस्यामहत्वं दर्शयति अलक्षणानलक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः कासावित्यत आह ययाऽस्य विष्णोरेवात्मभूता आत्मा
शभूताः प्राणिनः गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु देहेषु भुज्यंते बाध्यबाधकतां ब्रजंतीत्यर्थः ननु श्रवणादिना बाधितयति या कुतो मो
हः स्यात्तत्राह अबाधया बाधितुमशक्यया ॥ २९ ॥

अ०६

॥१२॥

ननु किं प्राणत्यागेन किंचित्कालं ज्ञाननिष्ठो भवेत्ति चेत्तत्राह अज्ञानं चेति चकारात्तत्संस्कारश्च तच्च त्वत्कृत्यैवेत्याह भवतेति ॥ ७ ॥ ८ ॥
 आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनः आत्मनि प्रत्यक्प्रकाशे समाधाय परमात्मानं दध्यौ अस्पंदासुःलीनप्राणः यथा तरुः स्थाणुः ॥ ९ ॥ तमे
 व विशिनष्टि प्राक्कूले प्रागये बर्हिषि दर्भे ॥ १० ॥ तदेवं ब्रह्म भूते तस्मिन् तत्क्षकागमनादिकं पिष्टपेषणमिवाभवदिति दर्शयति तक्षक इति त्रि
 भिः हे विप्राः ॥ ११ ॥ तं विषचिकित्स्यापरीक्षिद्रक्षणेन द्रव्यार्जनायागच्छंतं तत्र स्थालीढवटवक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरंकुरादिक्रमेणो

अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ॥ भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदं ॥ ७ ॥ सूत उवाच इत्युक्तस्तम
 नु ज्ञाप्य भगवान्वा दरायणिः ॥ जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥ परीक्षिदपिराजर्षिरात्मन्यात्मा
 नमात्मना ॥ समाधाय परं दध्यावस्पंदासुर्यथा तरुः ॥ ९ ॥ प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गंगाकूल उदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभू
 तो महायोगीनिःसंगश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ तक्षकः प्रहितो विप्राः क्रुद्धेन द्विजसूनुना ॥ हंतुं कामो नृपंगच्छन्द
 दर्शयथिकश्चपं ॥ ११ ॥ तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणं ॥ द्विजरूपप्रतिच्छिन्नः कामरूपोऽदशवृषं ॥ १२ ॥
 ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहो हि गरलाग्निना ॥ बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनां ॥ १३ ॥ हाहाकारो महानासी
 दुर्विखैर्द्विषुः सर्वतः ॥ विस्मितास्त्यभवन् सर्वदेवा सुरनरादयः ॥ १४ ॥ देवदुन्दुभयो नेदुर्गधर्वाप्सरसोजगुः ॥
 वटपुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥ १५ ॥ जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितं ॥ तथा जुहावसं
 क्रुद्धो नागान्सत्रे सह द्विजैः ॥ १६ ॥ सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दत्तमानान्महोरगान् ॥ दृष्ट्वेद्रंभयसंविभ्रस्तक्षकः शर
 णं ययौ ॥ १७ ॥ अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजापारीक्षितो द्विजान् ॥ उवाच तक्षकः कस्मान्न दत्त्येतोरगाधमः ॥ १८ ॥
 तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतं ॥ तेन संस्तंभितः सर्पस्तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥

स्थापनाद्विषहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततो निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितः सन्न दशवृ ॥ १२ ॥ तच्च पुत्रकृत्यमिव जातमित्याह ब्रह्म
 भूतस्येति ॥ १३ ॥ तत्र क्षणं सर्वेषां दुःखं च ततः परमुत्सवं चाह द्वाभ्यां हाहाकार इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रासंगिकमाह जनमेजय इत्यादि
 सर्पाभिचारसत्रे द्विजैः सह वर्तमानः यथा वदा जुहाव जुहावेति वा सर्वसर्पावाहने कारणमाह संक्रुद्ध इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कस्मा
 त्तक्षको न दत्तेत्युक्ताः संतो द्विजा ऊचुः तमिति तेन इंद्रेण असौ सर्पः ॥ १९ ॥

भा.द्वा.

॥ ११ ॥

विषयुक्तैराननैर्दशतं पसंतं तक्षकं लेलिहानं सर्पं यद्वालेलिहानं जिह्वाभिरोष्ठप्रांतं सनिष्येषमास्वादयंतं आत्मनः पृथक् ॥ १२ ॥ हरे श्वे
टां आत्मा त्वं यः पृष्टवान् तदेतत्ते कथितं शिष्यस्य कृतार्थता परीक्षणाय पृच्छति किमिति ॥ १३ ॥ इति द्वादशोटीकायां प्रचमोऽध्यायः ॥
॥ ५ ॥ ७३ ॥ षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्पहोमादितस्मृतात् ॥ वेदशास्त्रविभागोक्तौ त्रिवेदिव्यासवर्णनं ॥ १ ॥ एतत्पुराणं निशम्य निखिलात्मा ह
रिस्तं पश्यति निखिलं चात्मनि पश्यतीति तथा तेन अतः समेन न तेन अवनतेन मूर्ध्ना तत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौ शिरसि निधायेत्यर्थः ॥ १ ॥

दशतं तक्षकं पादेलेलिहानं विषाननैः ॥ नद्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥ एतत्ते कथितं तात यथा
त्मा पृष्टवान् नृप ॥ हरे विंश्चात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कं
धे प्रमाणलक्षणं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ सूत उवाच एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं
परीक्षित्वा सात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ॥ तत्पादपद्ममुपसृत्य न तेन मूर्ध्ना बद्धांजलिस्तमिदमाह स विष्णु
रातः ॥ १ ॥ राजोवाच सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ॥ श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनि
धनो हरिः ॥ २ ॥ नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनां ॥ अज्ञेषु तापतसेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥ पुराणसंहि
तामेतामश्रौष्म भवतो वयं ॥ यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥ भगवंस्तक्षकादिभ्यो नृत्युभ्यो
न विभेम्यहं ॥ प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन्वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ॥ मु
क्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसूनु ॥ ६ ॥

सिद्धः कृतार्थोऽस्मि यतः अनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाह यद्यस्मात् श्रावितः च शब्दात्प्राप्तिसाधनं च ॥ २ ॥ करुणात्मतामभिनंदति द्वाभ्यां
नात्यद्भुतमिति ॥ ३ ॥ अश्रौष्म श्रुतवतः भक्तः सकाशात् ॥ ४ ॥ सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तदेवाविष्करोति भगवन्निति यतः त्वया दर्शितं ब्रह्म प्र
विष्टः कथं भूतं अभयं यतो निर्वाणं कैवल्यरूपं ॥ ५ ॥ किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति यदुक्तं तत्र सिद्धोऽहं किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि केवलमनु
ज्ञां देहीत्याह अनुजानीहि मां इति वाचमित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणां वाचं नियम्य किं करिष्यसि तदाह मुक्ताः कामाशयाः तद्वासनायेन तच्चेतः
अधोक्षजे प्रवेश्य असूनु विसृजामि ॥ ६ ॥

अ० ५

॥ ११ ॥

यस्मादेहोपाधिकोऽयमात्मनोजन्मादिसंसारध्वजः तस्मादुपाधिनिवृत्तौ मुच्यत इति सदृष्टांतमाह घटइति यथापुराघटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदंतर्वर्त्यवकाशः आकाश एव स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञाने न लीने सति ॥ ५ ॥ ज्ञानेन लयं भावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसंबंधप्रकारमाह मनइति मन आत्मनो देहादीन् सृजति तच्च मनो मायां सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदाया जीवस्य संसृतिर्न वस्तुतः ॥ ६ ॥ एतदेव सदृष्टांतमाह सार्धेन स्नेहेति दीपस्य ज्योतिषः दीपत्वं ज्वालारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानीयं मनः वर्ति स्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति योज्यं देहकृतः देहनिबंधनः यद्वा देहकृतो मनसः न चात्मनः ॥ ७ ॥ अतो दीपवत्संसार एव नश्यति न त्वात्मा ज्योतिर्वदित्याह नेति ननु तत्र प्रतीयमानः आत्मा कुत इत्यत आह यइति व्यक्ताव्यक्तयोः

घटे भिन्ने यथाकाश आकाशः स्याद्यथापुरा ॥ एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः ॥ ५ ॥ मनः सृजति वै देहाङ्गुणान् कर्माणि चात्मनः ॥ तन्मनः सृजते मायां ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥ स्नेहाधिष्ठानवर्त्य अग्निसंयोगो यावदीयते ॥ ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ॥ रजः सत्त्वतमो वृत्त्या जायते ऽथ विनश्यति ॥ ७ ॥ न तत्रात्मा स्वयं ज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः ॥ आकाश इव चाधारो ध्रुवो ऽनंतोपमस्ततः ॥ ८ ॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवा मृशप्रभो ॥ बुद्ध्या ऽनुमानगभिण्या वा सुदेवानुचितया ॥ ९ ॥ चोदितो विप्रवाक्येन न त्वांधक्ष्यति तत्क्षकः ॥ मृत्यवो नोपधक्ष्यंति मृत्यूनां मृत्युर्माश्वरं ॥ १० ॥ अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदं ॥ एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्या धाय निष्कले ॥ ११ ॥

स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परः अन्यः अतः स्वयं ज्योतिः परत्वं प्रपंचयति आकाश इवेति आरोदेहादेः प्रपंचस्य ध्रुवो निर्विकारः नास्त्यंत उपमाचयस्य सोऽनंतोपमः ततो विभुः ॥ ८ ॥ अतस्त्वमेवं चितयेत्याह एवमिति आत्मस्थं देहाद्युपाधिस्थितं आमृशविचारय अनुमानगभिण्या द्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकयुक्तया ॥ ९ ॥ एवं च सति त्वांतक्षको न देहे दित्याह चोदितइति तत्र हेतवः मृत्यवइति मृत्युहेतवः ॥ १० ॥ विमर्शप्रकारं दर्शयन् तत्क्षकादर्शनं दर्शयति द्वाभ्यां योऽहं स ब्रह्मैव यद्ब्रह्म तदहमेवेति समीक्षन् तत्राहं ब्रह्मेति भावनया जीवस्य शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधौ आत्मनि ब्रह्मणि ॥ ११ ॥

भा.दा.

॥१०॥

श्रोतुरादरदाढ्यायसंप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामिति त्रिभिः ॥ ४० ॥ सवैवादरायणः प्रीतः सन्मममिमांसहितांप्राहेति पूर्वोणां च यः ॥ ४१ ॥ असौ दूत इति पुरतः स्थितमंगुल्यानिर्दिश्याह नैमिषालये निमिषारण्यस्थाने ॥ ४२ ॥ इति द्वादशोटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
पंचमेतुसमासेन परब्रह्मोपदेशतः ॥ राजस्तक्षकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणं ॥ १ ॥ एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थं ननु स्मारयति अत्रेति अयं भावः जगतः कर्ता ब्रह्माऽपि यस्य प्रसादजः प्रसादोऽत्र ज्योतिर्हर्षः ततो जातत्वात्परतंत्रः सर्वसंहर्तारुद्रश्च यस्य क्रोधसंभवः ननु स्वतंत्रः स विश्वस्यात्मानियंता भगवानत्रानुवर्ण्यते अतएवं भूतं भगवंतं शृण्वतः कुतोऽन्यस्माद्भयशंकेति ॥ १ ॥ त्वंपुनः कृता पुराणसंहितामेतामृपिनारायणोऽव्ययः ॥ नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४० ॥ सवैमल्यं महाराज भगवान्वादरायणः ॥ इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमितां ॥ ४१ ॥ एतां वक्ष्यत्यसौ सूतः ऋषिभ्यो नैमिषालये ॥ दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
श्रीशुक उवाच अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान्हरिः ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मारुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥ त्वंतुराजन्मरिप्येति पशुबुद्धिमिमांजहि ॥ न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नक्ष्यसि ॥ २ ॥ न भविष्यसि भूत्वा त्वंपुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ॥ ३ ॥ स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पंचत्वाद्यात्मनः स्वयं ॥ यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा त्यजोऽमरः ॥ ४ ॥

र्थ एवेत्यनुस्मारयति त्वं त्विति पशुबुद्धिमविवेकं यस्मान्न नक्ष्यसि कुत इत्यत आह न जात इति यथा देहः प्रागभूत एवाद्य जातो नक्ष्यति न चैवं त्वं पूर्वनाभूः न चाद्य जातोऽसि अतो न नक्ष्यसि ॥ २ ॥ ननु बीजांकुरवत्स्वस्मात्पुत्ररूपेण स्वयमेव भवति यथा ह श्रुतिः अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीवशरदः शतमिति ततः पुनरंकुरात् बीजमिव पौत्रादिरूपेणापि स्वयमेव भवति पिता पुत्रेण पितृमान्यो नियोनाविति श्रुतेः अतस्तेषु न श्रुतं कथं न नक्ष्यामीति चेत्तत्राह न भविष्यसीति भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवन्न भविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तत्वं यथाऽनलः काष्ठात् देहाद्देहो जायते नात्मेति भावः ॥ ३ ॥ जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टानेन प्रपंचयति स्वप्ने यथात्मनः शिरश्छेदं स्वयंपश्यति एवं जागरणेऽपि यथा यस्माद्देहस्य पंचत्वादिकं पश्यति ततस्तद्देवात्मन इदं भवमात्रं वस्तु तत्त्वात्माऽजोऽमरश्चेत्यर्थः तदुक्तं आत्मनः पितृपुत्राभ्यामुभयौ भवाप्ययौ ॥ न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोऽद्वयलक्षण इत्यादि ॥ ४ ॥

अ० ४

॥१०॥

अतएवाहंकारनाशेस्वरूपदर्शनंभवतीति तेनैकदृष्टान्तेनाह घनइति आत्मनःउपाधिःजिज्ञासयाविचारेण तर्हितदाअनुस्मरेत् ब्रह्माहमि
तिपश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सोऽयमात्यंतिकःप्रलयइत्युपसंहरति यदैवमिति विवेकहेतिनाज्ञानशस्त्रेणअहंकारमेवात्मबंधनं अच्युतंपरि
पूर्णमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नित्यप्रलयमाह नित्यदेति ॥ ३४ ॥ कुतइत्यतआह कालेति परिणामिनांनदीप्रवाहप्रदीपज्वा
लादीनांयाउच्चनीचावस्थास्ताःकालरूपस्रोतसोवेगेनाशुद्ध्यमाणस्यदेहादेर्दृश्यमानाः तद्वदेवनित्यदाजन्मप्रलयहेतवोभवन्ति ॥ ३५ ॥
ननुदेहःप्रतिक्षणंप्रध्वंसीप्रतिक्षणमवस्थाभेदस्यविद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानं यदिप्रतिक्षणमवस्थाभवन्तिर्तर्हि किंनदृश्यते अतो

घनोयदाऽर्कप्रभवोविदीयतेचक्षुःस्वरूपंरविमीक्षतेतदा ॥ यदात्यहंकारउपाधिरात्मनोजिज्ञासयानश्यतित
र्ह्यनुस्मरेत् ॥ ३२ ॥ यदैवमंतेनविवेकहेतिनामायामयाहंकरणात्मबंधनं ॥ छित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठ
तेतमादुरात्यंतिकमंगसंप्लवं ॥ ३३ ॥ नित्यदासर्वभूतानांब्रह्मादीनांपरंतप ॥ उत्पत्तिप्रलयावेकेसूक्ष्मज्ञाःसंप्र
चक्षते ॥ ३४ ॥ कालस्रोतो जवेनाशुद्ध्यमाणस्यनित्यदा ॥ परिणामिनामवस्थास्ताजन्मप्रलयहेतवः ॥ ३५ ॥
अनाद्यंतवताऽनेनकालेनेश्वरमूर्तिना ॥ अवस्थानैवदृश्यंतेवियतिज्योतिषामिव ॥ ३६ ॥ नित्योनैमित्तिकश्चै
वतथाप्राकृतिकोलयः ॥ आत्यंतिकश्चकथितःकालस्यगतिरीदृशी ॥ ३७ ॥ एताःकुरुश्रेष्ठजगद्विधातुर्नाराय
णस्याखिलसत्त्वधाम्नः ॥ लीलाकथास्तेकथिताःसमासतःकार्त्तुर्येननाजोप्यभिधातुमीशः ॥ ३८ ॥ संसारसिं
धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यःप्लवोभगवतःपुरुषोत्तमस्य ॥ लीलाकथारसनिषेवणमंतरेणपुंसोभवेद्विविध
दुःखदवार्दितस्य ॥ ३९ ॥

हेतुरसिद्धइत्याशंक्याह अनाद्यंतवताकालेनजायमानावस्थानैवलक्ष्यं
ते आकाशेगच्छतांज्योतिषांचंद्रादीनांगमनावस्थाविशेषाःयथानैवलक्ष्यंतेतद्वत् अतोयथातेषांप्रदेशांतरप्राप्त्याप्रतिक्षणंगत्यवस्थाःक
ल्प्यंतेतद्वत् अत्रापितारुण्यादिदर्शनेनमध्यवर्तिन्योऽवस्थाःकल्प्यंतइतिनहेतुरसिद्धइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ उपसंहरति नित्यइति ॥ ३७ ॥
पुराणार्थमुपसंहरति एताइति लीलाविषयाःकथाअजोब्रह्माऽपिकात्स्न्येनाभिधातुंनेशः ॥ ३८ ॥ अनुवदिसाकल्येनाभिधातुंनशक्यं
ते तर्हि किंतदभिधानेनतच्चाह संसारेति विविधदुःखमेवदोदावानलः तेनार्दितस्यपीडितस्यातउत्तितीर्षोःपुंसःभगवतोद्यालीलास्ताःसां
कथास्तासारसःतन्निषेवणमंतरेणान्यःप्लवःतरणसाधनंनभवेत् उपायांतरासंभवात् तत्कथाश्रवणमेवयथाशक्तिनिषेव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननुकार्याभावेकारणत्वंब्रह्मणःकुतोघटेत सत्यं तदपिनातीवसत्यमित्याह यदिति सामान्यंकारणंविशेषःकार्यंतद्रूपेणान्योऽन्यापाश्रयात् परस्परापेक्षत्वेननिरूपणासहत्वादित्यर्थः अतःकारणत्वमवधित्वंव्यापकत्वमित्यादिकमपियत्परोक्षत्वादाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्तुइत्यर्थः यद्वा तत्रैवहेत्वंतरमेतत् यदुपलभ्येतसभ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात्स्वमवत् अन्योऽन्यापाश्रयादितीदमपिहेत्वंतरंगुणगुणीतिविशेषण विशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेणपरस्पराधीनसिद्धत्वात्तथाभूतत्वमवदितिनिगमनं अतोयदाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्तित्यर्थः ॥ २० ॥ तदेवमने कैर्हेतुभिःप्रपंचस्यासत्त्वंप्रसाधितं तत्रशंका ननुप्रपंचस्यापिप्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वंकिनस्यादितितत्राह विकारइति ख्यायमानःप्रकाशमानोऽपिविकारःप्रपंचःप्रत्यगात्मप्रकाशंविनाअणुमात्रोऽपिननिरूप्योऽस्ति तंविनानिरूप्यःस्याच्चेत्तर्हि सोऽपिचित्समःस्यात् चिद्रूपेणात्मनासमःस्वप्रकाशोभवेत् तथाचसतिसोप्यात्मवत्स्यात् एकरूपःस्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ कुतइत्यतआह नहीति ननुसत्यस्याप्यात्मयत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमः ॥ अन्योऽन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तुयत् ॥ २७ ॥ विकारःख्यायमानोऽपिप्रत्यगात्मानमंतरा॥ननिरूप्योऽस्यणुरपिस्याच्चेच्चित्समआत्मवत् ॥ २८ ॥ नहिसत्यस्यनानात्वमविद्वान्यदिमन्यते॥नानात्वंछिद्रयोर्द्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव॥ २९ ॥ यथाहिरण्यं बहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्यवहारवर्त्मसु॥एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजोव्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३० ॥ यथाघनोऽर्कप्रभवोर्कदर्शितोत्यर्कशिभूतस्यचक्षुषस्तमः॥एवंत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितोब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मवस्तुनः॥ ३१ ॥ नोजीवब्रह्मरूपंनानात्वमस्येवतत्राह यथेवंनानात्वंमन्यतेतर्हिअविद्वान् कथंतर्हितयोर्भेदव्यवहारः उपाधिकृतइत्याह नानात्वमिति तत्रछिद्रयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिवेतिपरिच्छेदापरिच्छेदेदृष्टांतः ज्योतिषोराकाशजलस्थयोःसूर्ययोरिवेतिउपाधिकृतविकारसदसद्भावेवातयोर्बाह्यशरीरस्थवाय्वोरिवेतिक्रियाभेदे ॥ २९ ॥ ब्रह्मणएवप्रपंचव्यवहारालंबनत्वंदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति क्रियाभिस्तत्तद्वचनाभेदबहुधाकटककुंडलादिरूपेणलौकिकवैदिकैर्वचोभिर्जनैरहंकारोपहितैः ॥ ३० ॥ नन्वहंकारस्यकथंब्रह्मस्वरूपावरणेनभेदव्यवहारहेतुत्वं तस्यस्वकारणभूतब्रह्मावरकत्वासंभवादावरणेवास्वस्यापिप्रकाशासंभवादित्याशंक्यसदृष्टांतमाह यथेति अर्करश्मयएवमेघरूपेणपरिणतावर्षति अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥आदित्याज्जायतेदृष्टिर्दृष्टेरन्ततःप्रजाइत्यादिवचनात्तस्मादर्कप्रभवःअर्केणैवदर्शितःप्रकाशितश्च तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबंधकोभवति अहमहंकारःब्रह्मगुणः ब्रह्मकार्यभूतः तदीक्षितस्तेनैवप्रकाशितश्च आत्मनोजीवस्यात्मबंधनः ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबंधकोभवति ॥ ३१ ॥

आत्यंतिकं लयमाह बुद्धीन्द्रियेति द्वादशभिः अत्यंतिकलयो मोक्षः सच ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपंचलयात्मकः नच प्रपंचस्यात्मवत्सत्यत्वे लयः संभवतीति ज्ञानरूपाद्ब्रह्मणः पृथक् भूतस्य तस्यासत्त्वमुपपादयति बुद्धिश्चैन्द्रियाणि च अर्थाश्चेत्येवंप्राह ककरणया स्वरूपेण तेषामाश्रयं ज्ञानमेव भाति न पृथक् तत्र हेतुमाह दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति अतो यदाद्यंतवत्तदवस्तु अत्रैवं प्रयोगः विमतं सन्न भवति दृश्यत्वात्कारणाव्यतिरेकात् आद्यंतवत्त्वाच्चरज्जुसर्पादिवदिति ॥ २२ ॥ तत्राव्यतिरेकं दृष्टान्तेन प्रपंचयति दीप इति दीपचक्षुरुपाणां तेजो विशेषाणां तेजसो यथानव्यतिरेकः तथा धीः कर्त्री खानिकरणानि मात्राविषयाः कृताद्ब्रह्मणः पृथक् न स्युः ब्रह्मकार्यत्वात् नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्यासत्त्वे कारणस्याप्यसत्त्वं प्रसज्येत तत्राह अन्यतमादिति कार्यादित्यंतव्यतिरेकाद्ब्रह्मणः प्रपंचाद्ब्रह्मणोऽस्ति व्यतिरेकः प्रपंचस्य तु ततो नास्ति

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयं ॥ दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तु यत् ॥ २२ ॥ दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ॥ एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २३ ॥ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामात्रमिदं राजन्नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २४ ॥ यथा जलधराव्योम्नि भवंति न भवंति च ॥ ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २५ ॥ सत्यं त्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ॥ विनार्थेन प्रतीयेरन्यटस्येवांगतंतवः ॥ २६ ॥

व्यतिरेक इत्यर्थः ॥ २३ ॥ यदा तु बुद्धेरसत्त्वं तदा तदवस्थानां सुतरामसत्त्वमित्याशयेनाह बुद्धेरिति ननु विश्वे तैजसप्राज्ञानामेता अवस्थानबुद्धेरित्याशंक्याह मायामात्रमिति इदं विश्वे तैजसप्राज्ञरूपं ॥ २४ ॥ आद्यंतवत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धिमाशंक्यसावयवत्वेन साधयति यथेति अवयवीति यत्सावयवं तदाद्यंतवत् घटादिवदित्यर्थः अत उदयाप्ययादाद्यंतवत्त्वाद्द्विश्वं सन्न भवतीत्यर्थः यद्वा पृथगेवागमापायित्वा द्विश्वं मिथ्या ब्रह्मतु तदवधित्वात् सत्यमित्यनेन साध्यते दृष्टान्तस्तु पूर्वोक्त एवरज्जुसर्पवदिति यथा जलधराव्योम्नीति दृष्टान्तस्त्वागमापायितदवधिस्वमात्रे ननु मिथ्यात्वे ॥ २५ ॥ अन्यतमादृतादिति प्रतिज्ञातं कारणस्य सत्यत्वमुपपादयति सत्यमिति अवयवः कारणं प्रोक्तः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिभिः अत्र युक्तिमपि दर्शयति विनेति अंगहेराजन् ह्रियस्मात् अर्थेनावयविना विना पृथगेवावयवाः प्रतीयेरन् यथा पटस्यावयवाः तंतवः पटात्पृथक् प्रतीयेत इति ॥ २६ ॥

भा दा.

॥ ८ ॥

शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥ १० ॥ किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं सांवर्तकः प्रलयहेतुः परोवायुर्वाति तदारजसावृतं खं धूमं भवति ॥ ११ ॥ रभस
स्वनैः तीव्रगजितैः ब्रह्मांडविवरमध्यगतं विश्वमेकोदकमेकार्णवोदकव्याप्तं भवति ॥ १२ ॥ उदप्लवे उदकेनाप्लाविते सति प्रलयत्वाय अभा
वाय ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भूतादिस्तामसोऽहंकारः गुणैर्दत्तिभिः सह ॥ १६ ॥ अव्याकृतं प्रधानं ॥ १७ ॥ तस्य तु लया नास्तीत्याह
नतस्येति कालावयवैरहोरात्रादिभिः गुणाः भावविकाराः परिणामः विपरिणामः अव्यक्तमस्तित्वविकारशून्यं नित्यं सर्वदैकरूपं
उपर्यधः समंताच्च शिखाभिर्वह्निः सूर्ययोः ॥ दत्तमानं विभात्यं डं दग्धगोमयपिंडवत् ॥ १० ॥ ततः प्रचंडपवनो
वर्षाणामधिकं शतं ॥ परः सांवर्तको वाति धूमं खं रजसावृतं ॥ ११ ॥ ततो मेघकुलान्यंगचित्रवर्णान्यनेकशः ॥
शतं वर्षाणि वर्षेति नदंति रभसस्वनैः ॥ तत एकोदकं विश्वं ब्रह्मांडविवरांतरं ॥ १२ ॥ तदा भूमेर्गंधगुणं ग्रसत्या
प उदप्लवे ॥ ग्रस्तगंधा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥ अपारं समथो ते जस्तालीयं तेऽथ नीरसाः ॥ ग्रसते
तेजसोरुपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥ १४ ॥ लीयते चानिले ते जो वायोः खं ग्रसते गुणं ॥ सर्वै विशति खं राजं स्ततश्च न
भसोगुणं ॥ १५ ॥ शब्दं ग्रसति भूतादिर्न भस्म मनुलीयते ॥ तैजसश्चेंद्रियाण्यंगदेवान्वैकारिको गुणैः ॥ १६ ॥
महान् ग्रसत्यहंकारं गुणाः सत्त्वादयश्च तं ॥ ग्रसतेऽव्याकृतं राजगुणान्कालेन नोदितं ॥ १७ ॥ नतस्य कालावय
वैः परिणामादयोगुणाः ॥ अनाद्यनंतमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययं ॥ १८ ॥ नयत्रवाचो न मनो न सत्त्वं तमोरजो
वामहदादयोऽमी ॥ न प्राणबुद्धींद्रियदेवतावानसन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ १९ ॥ न स्वप्न जाग्रन्न च तत्सुषुप्तं
न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ॥ संसुप्तवद्भूत्यवदप्रतर्क्य तन्मूलभूतं पदमामनंति ॥ २० ॥ लयः प्राकृतिकोऽप्येष
पुरुषाव्यक्तयोर्यदा ॥ शक्तयः संप्रलीयंते विवशाः कालविद्रुताः ॥ २१ ॥

वद्विरहितमित्यर्थः अव्ययमपक्षयशून्यं
सर्वत्रहेतुकारणमिति ॥ १८ ॥ किञ्च वागादिगोचरस्य विशेषस्य विकारा भवंति इदं नुनतथेत्याह नयत्रेति द्वाभ्यां लोककल्पः लोकरूपः स
न्निवेशो रचनाविशेषः ॥ १९ ॥ स्वप्न जाग्रत् स्वप्न जागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवत् इंद्रियाभावात् शून्यसादृश्ये हेतुः अप्रतर्क्यं न पुनः शून्यमे
वेत्याह तदिति ॥ २० ॥ उपसंहरति लय इति शक्तयः सत्त्वादयः ॥ २१ ॥

अ० ४

॥ ८ ॥

भा.दा.

॥ ७ ॥

काकिणिकेविशतिवराटकमात्रेप्यर्थेविषयभूतेविगृह्यैरंकृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ म० तमनर्थमाहद्वाभ्यां कलाविति त्रिलोकनाथैरवनतं न
मस्कृतं पादपद्मं यस्य तं नयक्ष्यंति न पूजयिष्यंति पाखंडैर्विभिन्नमन्यथाकृतं चेतो येषांति ॥ ४३ ॥ विवशोगृणन्सन् विमुक्ताः कर्मरूपा अर्ग
लाः प्रतिबंधाः यस्य सः ॥ ४४ ॥ तदेवं कलिदोषान्प्रपंच्यप्रस्तुतं तन्निस्तारोपायमाह पुंसांमिति षड्विः द्रव्यदेशात्मभिः संभवो येषां तान् चित्तस्थः

अ० ३

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्यत्यक्तसौहृदाः ॥ त्यक्ष्यंति च प्रियान्प्राणान् हनिष्यंति स्वकानपि ॥ ४१ ॥ नरक्षिप्यं
ति मनुजाः स्य विरौपितरावपि ॥ पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राः शिशूदरंभराः ॥ ४२ ॥ कलौ नराजजगतां परंगुरुं
त्रैलोक्यनाथानतपादपंकजं ॥ प्रायेण मर्त्या भगवंतमच्युतं त्यक्ष्यंति पाखंडविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥ यन्नाम धेयं
धियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशोगृणन्पुमान् ॥ विमुक्तकर्मार्गल उत्तमांगतिं प्राप्नोति त्यक्ष्यंति न तं कलौ
जनाः ॥ ४४ ॥ पुंसां कलिरुतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् ॥ सर्वान्हरति चित्तस्थो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥
श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा ॥ नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभं ॥ ४६ ॥ यथा हेमि
स्थितो वद्विर्दुर्वर्णं हंति धातुजं ॥ एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयं ॥ ४७ ॥ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ॥ नात्यंतशुद्धिलभतेऽतरात्मा यथा हृदि स्थे भगवत्यनंते ॥ ४८ ॥ तस्मात्सर्वात्मना
राजन् हृदि स्थं कुरु केशवं ॥ धियमाणोऽत्यवहितस्ततो यासि परांगतिं ॥ ४९ ॥ धियमाणैरभिध्येयो भगवान्पर
मेश्वरः ॥ आत्मभावं नयत्यंगसर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥ कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तित्येको महान्गुणः ॥ कीर्त
नादेवरुणस्य मुक्तसंगः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥ कृतेयत्थायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ॥ द्वापरे परिचर्यायां क
लौ तद्भरिकीर्तनात् ॥ ५२ ॥ इ० भा० द्वा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ चित्ते स्फुरितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अयमेवोपायो नान्य
इति सदृष्टांतमाह यथेति धातुजं तान्नादिसंश्लेषजातं हेमोदुर्वर्णं मालिन्यंतत्र स्थितो वद्विरेव हरति न तु तोयादि एवं योगिनामपि विष्णुरेव न तु
योगादिकामेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एतदेव विदुषोति विद्येति विद्यादेव तोपासना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आत्मभावं स्वस्वरूपं ॥ ५० ॥ इदानीं कलिस्तौति
द्वाभ्यां कलेर्दोषनिधेराजन्निति तत्सर्वं हरिकीर्तनादेव कलौ भवति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इ० भा० द्वा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

कलिदोषान्प्रपंचयति यस्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः अल्पभाग्याः महाशनाः बद्धाहाराः वित्तहीना अपिकामिनश्च स्वैरिण्यः पुंश्चल्यः असतीः असत्यः ॥ ३१ ॥ दस्यवः उत्कृष्टाः प्रचुरायेषुते ॥ ३२ ॥ अव्रताविहिताचारशून्याः अशौचाः शौचशून्याश्च बटवो ब्रह्मचारिणो भविष्यन्ति कुटुंबिनश्च गृहस्थाः स्वयंभिक्षाटनपरा भविष्यन्ति न तु भिक्षां दास्यन्ति तपस्विनो वनस्था वनं हि त्वायामवासा भविष्यन्ति न्यासिनो यतयः आतधना दिलोलुपा भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह ह्रस्वकाय इति कटुकभा

यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ॥ कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥ ३१ ॥ दस्यूत्कृष्टा जनपदावेदाः पाखंडूषिताः ॥ राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्रोदरपरा द्विजाः ॥ ३२ ॥ अव्रता बटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुंबिनः ॥ तपस्विनो ग्रामवासान्यासिनो ल्यर्थलोलुपाः ॥ ३३ ॥ ह्रस्वकायामहाहाराभूर्यपत्यागतहियः ॥ शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥ पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किरीटाः कूटकारिणः ॥ अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्तासाधुजुगुप्सिताः ॥ ३५ ॥ पतित्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमं ॥ भृत्यं विपन्नं पतयः कौलंगाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥ पितृभ्रातृसुहृज्जातीन्हित्वा सौरतसौहृदाः ॥ ननंदस्यालसंवादादीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ॥ ३७ ॥ शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेपोपजीविनः ॥ धर्मवक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुत्योत्तमासनं ॥ ३८ ॥ नित्यमुद्दिग्मनसो दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ निरन्नेभूतले राजन्ननाट्टिभयातुराः ॥ ३९ ॥ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ॥ हीनाः पिशाचसंदर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥ ४० ॥

षिण्यः अप्रियवादिन्यः चौर्यचमाया

कपटमुरुचसाहसंयासांताः ॥ ३४ ॥ किंच किरीटाः वणिजः पणयिष्यन्ति क्रयविक्रयां दिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति किंच सर्वजनाः अनापद्यपि जुगुप्सितां निदितां वार्तां दत्तिसाधुमस्यन्ते ॥ ३५ ॥ सर्वोत्तममपि पतितद्रव्यहीनं भृत्याः स्सक्ष्यन्ति पतयश्च विपन्नं रोगादिभिर्व्यापाराक्षमं कौलंकुलपरंपरायां त्यक्ष्यन्ति अपयस्विनीरदुग्धदोहाः ॥ ३६ ॥ सौरतं सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अतएव ननंदारोऽत्र भार्याभिगिन्यः स्यालाः भार्याभ्रातरः तैः संवादो मंत्रालोचनं येषां ते ननंदुरिति वा पाठः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पिशाचसंदर्शाः पिशाचसदृशाः ॥ ४० ॥

अतःअंतकनपश्यंतीत्युक्तं तदेवाह यामि-कुरुद्वहेतिभूमिगीतंकथयन्शुकःसंबोधयति कुलोद्वहेतितुपाठःसुगमः ॥६॥ अबुद्धयइत्युक्तंतत्पंचयति मत्कृतइति ॥७॥८॥ रामोनामकश्चित् यद्वा लोकदृष्ट्यादाशरथिरेवनिर्दिष्टः॥९॥१०॥ लोकंरावयतिरोदयतीतिलोकरावणः ॥११॥१२॥ मयिउच्चैर्ममतांकृत्वायेअवर्तत तेकालेनकथावशेषाःरुताः विभोइतिसंबोधनंकुरुद्वहेतिवत्॥१३॥राजवंशानुकथनस्यतात्पर्यमाह कथाइमाइति विज्ञानंविषयासारताज्ञानं ततोवैराग्यंतयोर्विवक्षया परेयुषांमृतानांवचोविभूतीः वाग्विलासमात्ररूपांविस्तृज्यैवमनवस्तत्सुताश्चकुरुद्वह ॥ गतायथागतंयुद्धेतांमांजेष्यंत्यबुद्धयः ॥६॥ मत्कृतेपितृपुत्राणांभ्रातृणांचापिविग्रहः ॥ जायतेत्यसतांराज्येममतावद्धचेतसां ॥७॥ ममैवेयंमहीकृत्स्नानतेमूढेतिवादिनः ॥ स्पृष्टमानामिथोग्रंतिघियंतेमत्कृतेनृपाः ॥८॥ पृथुःपुरूरवागाधिर्नहुषोभरतोऽर्जुनः ॥ मांधातासगरोरामःखट्वांगोधुंधुहारघुः ॥९॥ तृणविंदुर्ययातिश्चशर्यातिःशंतनुर्गयः ॥ भगीरथःकुवल्याश्वःककुत्स्थोनैषधोनृगः ॥१०॥ हिरण्यकशिपुर्वत्रोरावणोलोकरावणः ॥ नमुचिःशंवरोभौमोहिरण्याक्षोऽथतारकः ॥११॥ अन्येचवहवोदैत्याराजानोयेमहेश्वराः ॥ सर्वेसर्वविदःशूराःसर्वेसर्वजितोऽजिताः ॥१२॥ ममतांमय्यवर्ततकृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः ॥ कथावशेषाःकालेनत्यरुतार्थाःकृताविभो ॥१३॥ कथाइमास्तेकथितामहीयसांवितांयलोकेषुयशःपरेयुषां ॥ विज्ञानवैराग्यविवक्षयाविभोवचोविभूतीर्ननुपारमार्थ्यं ॥१४॥ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादःसंगीयतेऽभीक्ष्णममंगलग्नः ॥ तमेवनित्यंशृणुयादभीक्ष्णंरुष्णेऽमलांभक्तिमभीप्समानः ॥१५॥ राजोवाच केनोपायेनभगवन्कलेर्दोषान्कलौजनाः ॥ विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मेब्रूहियथामुने ॥१६॥ युगानियुगधर्माश्चमानंप्रलयकल्पयोः ॥ कालस्येश्वररूपस्यगतिंविष्णोर्महात्मनः ॥१७॥

पाः ननुपारमार्थ्यं परमार्थयुक्तंकथनं नभवतीत्यर्थः ॥१४॥ कस्तर्हिपुरुषाणामुपादेयःपरमार्थस्तमाह यत्त्विति नित्यंप्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णं ॥१५॥ कलिदोषोपचयेसति भक्तेरसंभवंमन्यमानःपृच्छति केनोपायेनेति विधमिष्यंतिनाशयिष्यंति यथायथावत् ॥१६॥ कलियुगेकःपरोधर्मइतिबुभुत्सयापृच्छति युगानीतिब्रूहीत्यनुषंगःआत्यंतिकजिज्ञासयापुनःपृच्छति प्रलयकल्पयोःसंहारस्थितिकालयोः नचायंबहिर्मुखःप्रश्नइत्याह कालस्येति ॥१७॥

ममत्वं कृत्वेत्यनेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृत्तिर्निन्दति कमीति राजन्नाम्नः राजेति नामयस्य तस्यापि देहस्यांते कमयो विष्ठाभस्मेति वासंज्ञाभ
विष्यति तत्कृते तदर्थ्यो भूतधुक् भूतेभ्यो दुहति सार्कित्वा र्थवेद कुत इत्यपेक्षायां हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति
॥४१॥ ममत्वप्रकारं प्रपंचयति कथमिति सेयमखंडाभूः मे पूर्वजैर्धृता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवं ॥४२॥ उभौ महीं
कायं च अदर्शनं मृत्युं ॥४३॥ उपसंहरति ये ये इति ते सर्वे च कथासु क्रियमाणासु कथामात्राः कालेन कृताः ॥४४॥ इ० भा० द्वा० द्वितीयो
ध्यायः ॥२॥ ॥५॥ तृतीये भूमिगीतेश्च राज्यादौषादिवर्ण्यते ॥ कलौ च दोषभूयिष्ठे दोषहं त्रीहरेर्नतिः ॥१॥ देहेऽहं तभूमौ च ममतां कुर्वति अतो

कृमिविद्वभस्मसंज्ञां ते राजन्नाम्नोऽपि यस्य च ॥ भूतधुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥४१॥ कथं सेयं मखं
डाभूः पूर्वमेपुरुषैर्धृता ॥ मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वावंशजस्य च ॥४२॥ तेजोऽवन्नमयं कायं गृहीत्वाऽत्मतया
ऽबुधाः ॥ महीं मम तया चोभौ हित्वां ते दर्शनं गताः ॥४३॥ ये ये भूपतयो राजन्भुजंति वसुमोजसा ॥ काले
न ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥४४॥ इ० भा० द्वा० द्वितीयो ध्यायः ॥२॥ ॥५॥ श्रीशुक उवाच ह
ध्वात्मनि जये व्यग्रान्दृष्टान् हसति भूरियं ॥ अहो मां विजिगिष्यन्ति मृत्योः क्रीडनकानृपाः ॥१॥ काम एष न रेंद्राणां
मोघः स्याद्विदुषामपि ॥ येन फेनोपमेपि ढेयेऽति विश्रंभिता नृपाः ॥२॥ पूर्वनिर्जित्य षड्गुणं जेष्यामो राजमंत्रि
णः ॥ ततः सचिवपौराण करीन्द्रानस्य कंटकान् ॥३॥ एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलां ॥ इत्याशावद्बद्ध
दयानपश्यन्त्यंति केऽतकं ॥४॥ समुद्रावरणां जित्वा मां विशंत्यब्धि मोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्म
जयेफलं ॥५॥

ऽबुधा इत्युक्तं तदेव भूमिगीतैः प्रपंचयति दृष्ट्वेत्यादिना आत्मनि पृथिव्यां जये व्यग्रान् उद्युक्तान् हासप्रकारमेवाह अहो
इति ॥१॥ येन कामेन फेनोपमेपि ढेदे हे विश्रंभिता विश्वासं नीता ये तेषां न रेंद्राणामेष कामो मोघ एव स्यात् ॥२॥ काममेव दर्शयति द्वाभ्यां पूर्वमि
ति इन्द्रियार्थलं पटस्य नराज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिन्द्रिय षड्गुणं निर्जित्य राजमंत्रिणो जेष्यामः वशीकरिष्यामः सचिवा अमात्याः करीन्द्राह
स्तिपाः तांश्च जेष्यामः कंटकान् प्रतिपक्षान् अस्य अपास्य अथ कंटकानि ति वा पाठः ॥३॥ इति एवं केचित् आशावद्बद्धदयाः ॥४॥ एवं के
चिन्मां पुनर्जित्वाऽप्यतिवृष्णया अभिं विशंति तदेवां मद्रियजयेन ये राज्यांसाधयितुमिच्छन्ति तेऽतिमंदा इत्याह कियदिति ॥५॥

अतोयथोक्तएवकलिप्रवेशकालइत्याह यदादेवर्षप्रइति द्वादशाब्दशतात्मकइति दिव्येनमानेनसंध्यांशाभ्यांसहयोद्वादशाब्दशतात्मकः
सकलिःतदासंध्यामतिक्रम्यप्रविष्टइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कलेःप्रवेशकालमुक्तातस्यवृद्धिकालमाह यदेति तदाप्रद्योतनात्यभृतिर्द्विगच्छन्नं
दात्यभृत्यपिर्द्विगमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननुयदाकलेर्लिङ्गमुपलब्धंतदैवप्रविष्टइतियुक्तं ततःपूर्वमेवप्रवेशःततःपरंवृद्धिरित्यत्रकिंप्रमाणं
तत्राह यस्मिन्निति प्रतिपन्नंप्रविष्टमितिज्ञातं पुराविदःपूर्वज्ञातारः ॥ ३३ ॥ कलेरनंतरंरुतयुगप्रवेशमाह दिव्याब्दानामिति चतुर्थेकलौ
प्रवेशेनाब्दपरिमितेनांशेनापिसहातीतेसतीत्यर्थः ॥ रुतयुगप्रवेशचिन्हमाह यदानृणांमनःआत्माप्रकाशकंभविष्यतितदेति ॥ ३४ ॥ रा
यदादेवर्षयःसप्तमघासुविचरंतिहि॥ तदाप्रवृत्तस्तुकलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः॥ ३१ ॥ यदामघाभ्योयास्यंति
पूर्वापाठामहर्षयः ॥ तदानंदात्यभृत्येपकलिर्द्विगमिष्यति॥ ३२ ॥ यस्मिन्कृष्णोदिवंयातस्तस्मिन्नेवतदाऽह
नि ॥ प्रतिपन्नंकलियुगमितिप्राहुःपुराविदः ॥ ३३ ॥ दिव्याब्दानांसहस्रांतेचतुर्थेतुपुनःरुतं ॥ भविष्यतिय
दानृणांमनआत्मप्रकाशकं ॥ ३४ ॥ इत्येपमानवोवंशोयथासंख्यायतेभुवि ॥ तथाविदूद्रविप्राणांतास्ता
ज्ञेयायुगेयुगे ॥ ३५ ॥ एतेषांनामलिङ्गानांपुरुषाणांमहात्मनां ॥ कथामात्रावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिताभुवि
॥ ३६ ॥ देवापिःशंतनोर्भ्रातामरुथ्वेद्वाकुवंशजः ॥ कलापग्रामआसातेमहायोगबलान्वितौ ॥ ३७ ॥ तावि
हेत्यकलेरंतेवासुदेवानुशिक्षितौ ॥ वर्णाश्रमयुतंधर्मपूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३८ ॥ रुतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेति
चतुर्युगं ॥ अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिपुवर्तते ॥ ३९ ॥ राजन्नेतेमयाप्रोक्तानरदेवास्तथाऽपरे ॥ भूमौमम
त्वंरुत्वांऽतेहित्वेमांनिधनंगताः॥ ४० ॥

जवंशोक्तांस्थितिब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति इत्येषइति यथायाग्निरुच्चनीचाव
स्थाभिस्तास्ताअवस्थावंशाइतिवापाठः ॥ ३५ ॥ एतत्कीर्तनस्यवैराग्योपयोगितामाह एतेषामिति नामैर्वालिङ्गज्ञापकंयेषांतेषांकथामा
त्रेणैवावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिता नतुराज्यंपुत्रादयोवा ॥ ३६ ॥ कलावुत्सन्नानाराजवंशादीनांपुनःप्रवृत्तिप्रकारमाह देवापिःसोमवंशजः
मरुस्तुर्म्यवंशजः कलापग्रामोनामयोगिनामावासःप्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इममेवप्रकारंप्रतिचतुर्थ्युगंदर्शयति रुतमिति ॥ ३९ ॥
एतेषांनामलिङ्गानामित्यादियदुक्तंतत्पंचयति राजन्नितिपंचभिः॥ ४० ॥

तदवतारकालोपलक्षणमाह यदाचंद्रश्चेति तिष्यः पुष्यः अयमर्थः चंद्रसूर्यबृहस्पतीनां यदापुष्यनक्षत्रे योगः तदा तत्कलयुगं भविष्यति यद्यपि च प्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रासु अमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः संभवति तथाऽपि तेषां सहप्रवेशोऽत्र विवक्षितः समेष्यतीति वचनात् अतो नातिप्रसंगः ॥ २४ ॥ एवं नवमस्कंधमारभ्यानुक्रांतं वैवस्वतमनोर्वंशद्वयं निगमयति येऽतीता इति उद्देशतः संक्षेपतः ॥ २५ ॥ कलियुगावांतरविशेषं वक्तुमाह आरभ्येत्यादिना वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं चेति कयापि विवक्षयाऽवांतरसंख्येयं परीक्षितं दयोरंतरं द्वाभ्यां नूनं वर्षाणां सार्धं सहस्रं भवति परोक्षित्समकालं मागधं मार्जारिमारभ्यरिपुंजयांता विशतिराजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यतीत्युक्तं नवमस्कंधे ये बार्हद्रथभूपालाभा व्याः साहस्रवत्सरमिति ततः परं पंचप्रद्योतनाः अष्टत्रिंशोत्तरं शतं शिशुनागाश्च षट्युत्तरं शतं त्रयं भोजयदाचंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ॥ एकराशौ समेष्यंति तदा भवति तत्कृतं ॥ २४ ॥ येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यंति च पार्थिवाः ॥ ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥ २५ ॥ आरभ्य भवतो जन्मया वन्नंदाभिषेचनं ॥ एते द्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं ॥ २६ ॥ सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदिते दिवि ॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ २७ ॥ ते नैव क्रपयो युक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतानि च ॥ ते त्वदीये द्विजाः कालाधुना चाश्रिता मघाः ॥ २८ ॥ विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवंगतः ॥ तदाऽविशत्कलिलो कं पापे यद्रमते जनः ॥ २९ ॥ यावत्सपादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ॥ तावत्कलिवै पृथिवीं पराक्रांतुं न चाशकत् ॥ ३० ॥ क्ष्यंति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥ २६ ॥ कलेः प्रवृत्तिरद्विचनिरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणां त्विति अयमर्थः प्रागयशकटाकारं तारासमकं सप्तर्षिमंडलं तत्र किंचिदुन्नतेषां स्थानीयो मरोचिः ततः पश्चादान्नयुगकंधराकारो वसिष्ठः स भार्यः ततः पश्चादीषदुन्नतेषां मूलस्थानीयोऽगिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रताराचतुष्के ईशानेऽत्रिः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहः क्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणतः वामदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥ तेन तथैव युक्तानृणामब्दशतं तिष्ठंति ते च द्विजाः त्वदीये कालेऽधुना मघाः आश्रिता वर्तन्ते ॥ २८ ॥ यदा विष्णोर्भानुः भातीति भानुः शुद्धसत्त्वोत्सको देहः दिवैवैकुण्ठगतः तदा कलियुगमविशत् यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमते इति कलियुगस्य लक्षणं ॥ २९ ॥ ननु श्रीकृष्णो पृथिव्यां वर्तमानेऽपि संध्यारूपेण कलिः प्रविष्ट एवासीत् सत्यं तथापि तावत्तस्य पराक्रमो नाभवदित्याह यावदिति पराक्रांतुं न भविष्यति ॥ ३० ॥

छागप्रायासुप्रमाणतः क्षीरतश्चअजातुल्यासु ॥ १४ ॥ स्थासुषुषुषुषु विद्युत्प्रायेषुतद्विद्वद्वलेषु शून्यप्रायेषुधर्मादिरहितेषुसंयसुगृहेषु ॥ १५ ॥ जनेषुखरधर्मिणिदुःसहचेष्टितेकलौगतप्रायेसमाप्तप्राये ॥ १६ ॥ एतत्पंचयतिचतुर्भिः चराचरगुरोःईश्वरस्यैवधर्मत्राणेहेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपादानं अखिलस्यविश्वस्यात्मनःकारणस्येति एवंभूतस्यविष्णोर्जन्मसाधूनांधर्मत्राणायधर्मत्राणप्रयोजनमाह कर्मापनुत्तयेमोक्षाय ॥ १७ ॥ शंभलग्रामेमुख्यस्यप्रधानस्यनाम्ना विष्णुयशसोब्राह्मणस्यभवनेगृहे ॥ १८ ॥ धर्मत्राणप्रकार

शूद्रप्रायेषुवर्णेषुछागप्रायासुधेनुषु ॥ गृहप्रायेष्वाश्रमेषुयौनप्रायेषुबंधुषु ॥ १४ ॥ अणुप्रायासोषधीषुशमीप्रायेषुस्थासुषु ॥ विद्युत्प्रायेषुमेघेषुशून्यप्रायेषुसद्यसु ॥ १५ ॥ इत्थंकलौगतप्रायेजनेषुखरधर्मिणि ॥ धर्मत्राणायसत्त्वेनभगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणायसाधूनांजन्मकर्मापनुत्तये ॥ १७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ भवनेविष्णुयशसःकल्किःप्रादुर्भविष्यति ॥ १८ ॥ अश्वमाशुगमारुह्यदेवदत्तंजगत्पतिः ॥ असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥ विचरन्नाशुनाक्षोण्यांहयेनाप्रतिमद्युतिः ॥ नृपलिंगच्छदोदस्यून्कोटिशोनिहनिष्यति ॥ २० ॥ अथतेषांभविष्यंतिमनांसिविशदानिवै ॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां ॥ पौरजानपदानांवैहतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥ तेषांप्रजाविसर्गश्चस्थविष्ठःसंभविष्यति ॥ वासुदेवेभगवतिसत्वमूर्तोहृदिस्थिते ॥ २२ ॥ यदावतीर्णोभगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ॥ कृतंभविष्यतितदाप्रजासूतिश्चसात्विकी ॥ २३ ॥

माह अश्वमिति असाधवोदम्यंतेयेनतमश्वमारुह्यअसिनादस्यून्कोटिशोनिहप्यतीत्युत्तरेणान्वयः असाधुदमनइतिपाठेकल्किविशेषणं ॥ १९ ॥ तत्पंचः आशुनाशीघ्रगामिनातेनहयेनअश्वेनक्षोण्यांपृथिव्यांविचरन् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणिगुणाश्चसत्यसंकल्पादयः तैरन्वितः नृपलिंगच्छदःराजवेषच्छन्नान् ॥ २० ॥ ततश्चपुनःकृतयुगप्रवृत्तिवक्तुमाह अथेतिसाद्ध्यांतेषांपौरजानपदानांमनांसिविशदानिभविष्यंति तत्रहेतुःवासुदेवस्यांगरागेणचंदनादिनातिपुण्यगंधोऽनिलस्तंस्पृशंतीति तथातेषां ॥ २१ ॥ स्थविष्ठःस्थूलः ॥ २२ ॥ कृतयुगप्रवृत्तिमाह यदावतीर्णइति प्रजानांसूतिःप्रसूतिः ॥ २३ ॥

भा.दा.

॥ ३ ॥

द्वितीयेतुकलेदोषद्वौकल्क्यवतारतः ॥ अधर्मिष्ठेजनेनष्टेपुनःकृतयुगागमः ॥ १ ॥ कलिधर्मान्प्रपंचयति ततश्चेत्यादिना ॥ १ ॥ धर्मन्या
ययोःव्यवस्थायांबलमेव ॥ २ ॥ दांपत्येभार्यापतिभावेअभिरुचिरेवहेतुः नकुलगोत्रादिः व्यावहारिकेकयविक्रयादौ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचत
योःश्रेष्ठ्येरतिकौशलमेवहेतुः नकुलमाचारोवा ॥ ३ ॥ आश्रमाणांख्यातौज्ञाने लिंगमेवदंडाजिनादिकहेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्या
पत्तिकारणंच आश्रमादाश्रमांतरप्राप्तौचकारणं यद्वाबहूदकहंसादीनामन्योऽन्यापत्तौनमस्कारादिव्यवहारेकारणं अट्ट्यामुद्रार्पणादि
श्रीशुकउवाच ततश्चानुदिनंधर्मःसत्यंशौचक्षमादया ॥ कालेनवलिनाराजन्नक्ष्यंत्यायुर्वलंस्मृतिः ॥ १ ॥
वित्तमेवकलौनृणांजन्माचारगुणोदयः ॥ धर्मन्यायव्यवस्थायांकारणंबलमेवहि ॥ २ ॥ दांपत्येऽभिरुचिर्हेतु
र्मायैवव्यावहारिके ॥ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचहिरतिर्विप्रत्वेसूत्रमेवहि ॥ ३ ॥ लिंगमेवाश्रमख्यातावन्योऽन्यापत्तिकार
णं ॥ अट्ट्यान्यायदौर्बल्यंपांडित्येचापलंवचः ॥ ४ ॥ अनाद्यतैवासाधुत्वेसाधुत्वेदंभएवतु ॥ स्वीकारएवचो
द्दोहेस्नानमेवप्रसाधनं ॥ ५ ॥ दूरेवार्ययनंतीर्थलावण्येकेशधारणं ॥ उदरंभरतास्वार्थःसत्यत्वेधार्म्यमेवहि ॥ ६ ॥
दाक्ष्यंकुटुंबभरणंयशोर्येधर्मसेवनं ॥ एवंप्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णैक्षितिमंडले ॥ ७ ॥ ब्रह्मविद्वक्षत्रशूद्राणांयो
बलीभवितानृपः ॥ प्रजाहिलुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥ आच्छिन्नदारद्रविणायास्यंतिगिरिकान
नं ॥ शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥ ९ ॥ अनावृष्ट्याविनक्ष्यंतिदुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ शीतवाता
तपप्रावृद्धिर्मेरन्योन्यतःप्रजाः ॥ १० ॥ क्षुत्तृड्भ्यांव्याधिभिश्चैवसंतापेनचचितया ॥ त्रिंशद्दिशतिवर्षाणि
परमायुःकलौनृणां ॥ ११ ॥ क्षीयमाणेषुदेहेषुदेहिनांकलिदोषतः ॥ वर्णाश्रमवतांधर्मेनष्टेवेदपथेनृणां ॥ १२ ॥
पाखंडप्रचुरेधर्मेदस्युप्रायेषुराजसु ॥ चौर्यान्वृत्तवृथाहिंसानानावृत्तिषुवैतृषु ॥ १३ ॥
दानासामर्थ्येन्यायदौर्बल्यंपराजयः चापलंवचः बहुभाषणं ॥ ४ ॥ असाधुत्वेचौर्याद्यभियोगे प्रसाधनमलंकारः ॥ ५ ॥ दूरेवर्तमा
नंवार्ययनंजलाशयंस्तीर्थंनतुगुर्वादि स्वार्थःपुरुषार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आच्छिन्नाअपहृतादाराद्रविणानिचयासांताः अष्टिर्बीजं ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्यंकलौगतप्रायइतिपंचमेनान्वयः क्षीयमाणेषुअल्पप्रायेषु ॥ १२ ॥ दस्युप्रायेषुचौरतुल्येषु चौर्यान्
वृत्तवृथाहिंसाद्यानानावृत्तयोयेषतिषु ॥ १३ ॥

अ० २

॥ ३ ॥

तथाऽऽधाः कौशलाः वैदूरपतयः निषधाश्च एते च तत्तद्देशानामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः खंडमंडलेषु भूपाः तत एतेभ्यो बाह्येभ्य एव
 भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ ततश्च मागधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स च पूर्वोक्तात्पुंरंजयात्परः पुंरंजयादतिप्रसिद्धः सन् वर्णान्ब्राह्म
 णादीन्पुंलिङ्गदुर्मद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान्करिष्यति अपरानिति पाठे अन्यान्पुंलिङ्गदिसंज्ञान् वर्णांकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ स च एवं क
 त्वाब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैव पर्यप्रचुरा सतीः प्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति स च पद्मवत्यां पुरि अनुगंगंगंगाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यंतं गुप्ताः

एककाला इमे भूपाः सप्तधाः सप्तकौशलाः ॥ वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि ॥ ३३ ॥ मागधानां तु भविता
 विश्वस्फूर्जिः पुंरंजयः ॥ करिष्यत्यपरो वर्णान्पुंलिङ्गदुर्मद्रकान् ॥ ३४ ॥ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति
 दुर्मतिः ॥ वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ॥ अनुगंगामा प्रयागं गुप्ता भोक्ष्यन्ति मेदिनी ॥ ३५ ॥ सौरा
 ष्ट्रावंत्या भीराश्च शूद्रा अर्बुदमालवाः ॥ ब्राह्म्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्रायाजनाधिपाः ॥ ३६ ॥ सिंधोस्तटं चंद्रभा
 गां कौंतीकाश्मोरमंडलं ॥ भोक्ष्यन्ति शूद्रब्राह्म्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥ ३७ ॥ तुल्यकाला इमे राजान् म्ले
 च्छप्रायाश्च भूभृतः ॥ एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ३८ ॥ स्त्रीवालगो द्विजघ्नाश्च परदारघनाहताः ॥
 उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ॥ ३९ ॥ असंस्कृताः क्रियाहीनारजसा तमसा वृताः ॥ प्रजास्ते भक्ष
 यिष्यन्ति म्लेच्छाराजन्यरूपिणः ॥ ४० ॥ तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ॥ अन्योन्यतो राजभिश्च
 क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

एतत्संतकाराजानः मेदिनी भोक्ष्यन्ति ॥ ३५ ॥ तदनंतरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः ब्राह्म्या उपनयनरहिता भविष्यन्ति ॥ ३६ ॥ अब्रह्मवर्चसः
 वेदाचारशून्याः ॥ ३७ ॥ इमे च म्लेच्छप्राया भूभृतः तुल्यकाला भविष्यन्ति किंच एते सर्वे अधर्मानृतपराः अधर्मे अनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा
 अल्पदातारः ॥ ३८ ॥ उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिवह्वलाः ॥ ३९ ॥ असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः भक्षयिष्य
 ति घनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४० ॥ किंच तन्नाथाः तेनाथा येषां ते जनपदादेशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषां भि
 शीलमाचारो वादश्च तर्द्धतः ॥ ४१ ॥ इति द्वादशश्लोकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भा.दा.

॥ २ ॥

काण्वानांचतुर्थःसुशर्मा इमेवसुदेवादयःकाण्वायनावर्षाणांत्रीणिशतानिपंचचत्वारिंशद्वर्षाणिचभूमिभोक्ष्यंति ॥ १९॥ काण्वानामं
तिमंसुशर्माणंहत्वावलीनमातद्भृत्योगांभोक्ष्यति॥२०॥२१॥२२॥२३॥यत्रयेषुबहुसंज्ञेषुअष्टसुनवमः शिवस्वातिनामाभविता॥२४॥२५॥
॥२६॥ अवभृत्याः अवभृतिर्नगरीतद्राजानः ॥२७॥२८॥ एतेआभीरादयोमौनव्यतिरिक्ताः पंचषष्टिनृपाः एकोनशताधिकंवर्षसहस्रं पृ

तस्यपुत्रस्तुभूमित्रस्तस्यनारायणःसुतः॥काण्वायनाइमेभूमिचत्वारिंशच्चपंचच॥शतानित्रीणिभोक्ष्यंति
वर्षाणांचकलौयुगे॥१९॥हत्वाकाण्वंसुशर्माणंतद्भृत्योवृषलोवली॥गांभोक्ष्यत्यंधजातीयःकंचित्कालम
संतमः॥२०॥रुष्णनामाऽथतद्भ्राताभवितापृथिवीपतिः॥श्रीशांतकर्णस्तत्पुत्रःपौर्णमासस्तुतत्सुतः॥२१॥
लंबोदरस्तुतत्पुत्रस्तस्माद्विविकलोनृपः॥मेघस्वातिश्चविकलादटमानस्तुतस्यच॥२२॥अनिष्टकर्माहाले
यस्तलकस्तस्यचात्मजः॥पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततोराजासुनंदनः॥२३॥चकोरोनवमोयत्रशिवस्वातिररिंद
म॥तस्यापिगोमतीपुत्रःपुरीमान्भविताततः॥२४॥मेदशिराःशिवस्कंदोयज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः॥विजय
स्तत्सुतोभाव्यश्वंद्रविज्ञःसलोमधिः॥२५॥एतेत्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानिच॥षट्पंचाशच्चपृथिवीभो
क्ष्यंतिकुरुनंदन॥२६॥सप्ताभीराआवभृत्यादशगार्दभिनोनृपाः॥कंकाःषोडशभूपालाभविष्यंतिचलोलु
पाः॥२७॥ततोष्टौयवनाभाव्याश्चतुर्दशचपुष्कसाः॥भूयोदशगुरुंडाश्चमौनाएकादशैवतु॥२८॥एतेभोक्ष्यं
तिपृथिवीदशवर्षशतानिच॥नवाधिकांचनवतिमौनाएकादशक्षिति॥२९॥भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यंगत्रीणि
तैःसंस्थितेततः॥किलिकिलायांनृपतयोभूतनंदोऽथवंगिरिः॥३०॥शिशुनंदिश्चतद्भ्रातायशोनंदिःप्रवीर
कः॥इत्येतेवैवर्षशतंभविष्यंत्यधिकानिषट्॥३१॥तेषांत्रयोदशसुताभवितारश्चवाल्हिकाः॥पुष्पमित्रोऽथ
राजन्योदुर्मित्रोऽस्यतथैवच॥३२॥थिर्वीभोक्ष्यंति ततःपूर्वोक्ताएवैकादशमौनाः॥२९॥त्रीण्यब्दशतानिक्षितिभोक्ष्यं
ति तैःसंस्थिते तेषुमौनेषुमृतेषु किलिकिलायांपुर्यांनृपतयोभविष्यंतीत्युत्तरेणान्वयः॥३०॥अधिकानिचषट्द्वर्षाणि॥३१॥तेषांभूतनं
दादीनांयथायथंबाहिकनामानस्त्रयोदशसुताभविष्यंति अथपुष्पमित्रोनामान्योराजन्यः अस्यचदुर्मित्रोनास्तुपुत्रः॥३२॥

अ. १

॥ २ ॥

नंदोनामकश्चिन्महापद्मसंख्यायाःसेनायाः धनुस्यवापतिर्भविष्यति अतएवमहापद्मइत्यपितस्यनाम ॥ ८॥ एकमेवछत्रंयस्यांतांपृथि
वीशासिष्यतिपालयिष्यति क्षत्रोत्सादनेदृष्टांतः भार्गवःपरशुरामइव ॥ ९ ॥ समाःसंवत्सरान् ॥ १० ॥ नवनंदान् नंदंचतत्पुत्रांश्चेत्येवंन
वप्रपन्नान्शरणागतान्विश्वस्तान्विख्यातान्वा द्विजःकौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्याः मौर्य

महापद्मपतिःकश्चिन्नंदःक्षत्रविनाशकृत् ॥ ततोऽनृपाभविष्यंतिशूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ८ ॥ सएकछत्रांपृ
थिवीमनुलुंघितशासनः ॥ शासिष्यतिमहापद्मोद्वितीयइवभार्गवः ॥ ९ ॥ तस्यचाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमु
खाःसुताः ॥ यइमांभोक्ष्यंतिमहींराजानःस्मशतंसमाः ॥ १० ॥ नवनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ॥
तेषामभावेजगतींमौर्याभोक्ष्यंतिवैकलौ ॥ ११ ॥ सएवचंद्रगुप्तंवैद्विजोराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ तत्पुत्रोवारिसार
स्तुततश्चाशोकवर्धनः ॥ १२ ॥ सुयशाभवितातस्यसंगतःसुयशःसुतः ॥ शालिशूकस्ततस्तस्यसोमशर्मा
भविष्यति ॥ १३ ॥ शतधन्वाततस्तस्यभवितातदृहद्रथः ॥ मौर्यात्येतेदशनृपाःसप्तत्रिंशच्छतोत्तरं ॥ समाभो
क्ष्यंतिपृथिवींकलौकुरुकुलोद्दह ॥ १४ ॥ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोऽथभविष्यति ॥ वसुमित्रोभद्रकश्चपु
लिंदोभवितासुतः ॥ १५ ॥ ततोघोषःसुतस्तस्माद्वज्रमित्रोभविष्यति ॥ ततोभागवतस्तस्मादेवभूतिरितिश्रु
तः ॥ १६ ॥ शुंगादशैतेभोक्ष्यंतिभूमिवर्षशताधिकं ॥ ततःकाण्वानियंभूमिर्यास्यत्यल्पगुणानृप ॥ १७ ॥ शुं
गंहत्वादेवभूतिकण्वोऽमात्यस्तुकामिनं ॥ स्वयंकरिष्यतेराज्यंवसुदेवोमहामतिः ॥ १८ ॥

संज्ञाः ॥ ११ ॥ कथंभोक्ष्यंतितदाह सएवेति चंद्रगुप्तं मौर्यप्रथमं ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेषांप्रथमोदशरथःपराशरादिभिरुक्तोऽत्राप्यनुसंधे
यः तेनसहमौर्यादश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरंसप्तत्रिंशदुत्तरंशतंसमाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ बृहद्रथस्यसेनापतिः पुष्पमित्रोनामस्वामिनंह
त्वाराज्यंकरिष्यति सचशुंगानांप्रथमः ततोऽग्निमित्रादयोनवेत्येवंशुंगादशवर्षशताधिकंद्वादशाधिकंवर्षशतं ॥ १७ ॥ कथंकाण्वान्यास्य
तितदाह शुंगमिति परस्त्रीकामिनंदेवभूतिनामानंशुंगंहत्वा तदमात्योवसुदेवनामाकण्वोराज्यंकरिष्यति ॥ १८ ॥

भा.दा.

॥ १ ॥

श्रीगुरुगणेशांबिकाभ्योनमः जयंति श्रीपरानंदकृपाऽपांगलसदृशः॥यानित्यमनुवर्तते संपदो विगता दशः ॥ १ ॥ उक्तस्योदशाध्यायैर्द्वा
दशोत्वाश्रयः सतः॥अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चेश्वरः सतः ॥ २ ॥ उक्तो लयावधित्वेन प्राकृतात्यंतिकेलये॥अधिष्ठानतया चोक्तो महा
पुरुषवर्णने ॥ ३ ॥ तत्रादौ पद्मि रथ्यायैः शुक्रः प्राह परोक्षिते॥शेषैस्तत्राखिलान्याहसूतः पृष्टोऽथ सत्रिभिः ॥ ४ ॥ स्वाश्रयश्रवणे कार्यो न विलं
बो मनीषिणा॥इत्येतत्कालवैषम्यं चतुर्भिस्तावदुच्यते॥५॥ तत्रतु प्रथमे भाविमागधान्वयभूमिपान्॥कलिप्रभावतः प्राह संस्कारादिमलीमसा
त् ॥ ६ ॥ एवं भूते सोमवंशे मुकुंदस्यैरक्रीडावर्णिता व्यासपुत्रैः॥वंशो भावी वर्ण्यते कृष्णभक्तिमुक्ता मुक्त्यैव त्मना स्तीति वक्तुं ॥ ७ ॥ तदेवैव स्व

श्रीकृष्णाय नमः राजोवाच स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ॥ कस्य वंशोऽभवत्पृथ्यामेतदा चक्ष्वमे
मुने ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच योऽत्यः पुरंजयो नाम भविष्यो बार्हद्रथः ॥ तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिन
मात्मजं ॥ प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ॥ २ ॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविताराजकस्ततः ॥ नंदिवर्ध
नस्तत्पुत्रः पंचप्रद्योतना इमे ॥ ३ ॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यंति पृथिवीं नृपाः ॥ शिशुनागस्ततो भाव्यः काकव
र्णस्तु तत्सुतः ॥ क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥ ४ ॥ विधिसारः सुतस्तस्या जातशत्रुर्भविष्यति ॥ दर्भ
कस्तत्सुतो भावी दर्भकस्या जयः स्मृतः ॥ ५ ॥ नंदिवर्धन आजेयो महानंदिः सुतस्ततः ॥ शिशुनागादशैवैते पृष्टु
त्तरशतत्रयं ॥ ६ ॥ समाभोक्ष्यंति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः ॥ महानंदिः सुतो राजंश्च दृष्ट्वा गर्भोद्भवो वली ॥ ७ ॥

तमनुवंशे सोमवंशप्रस्तावेन श्रीकृष्णावतारचरितानि सप्रपंचमनुवर्णितानि अथ इदानीं भाविसोमवंशः कलौ विजातीयसंकरादिमलीम
सोवैराग्यद्वारा श्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते तत्रतु सोमवंशशाखासु चिरकालानुवर्तितयामागधवंशोऽनुक्रम्यते तत्रपूरोर्वशे उप
रिचरो वसुस्तस्य बृहद्रथस्तस्य जरासंधस्तस्य सहदेवपुत्रोऽभूदित्युक्तं नवमस्कंधे तत्रैव सहदेवान्मार्जारिस्ततः श्रुतश्रवा इत्यादयो रिपुंजयां
तां विंशतिर्भाविनो राजानो निरूपिताः ॥ १ ॥ तत्रराजा पृच्छति इदानीं तदुपरितनवंशं संकरादिदोषैः प्रपंचयति योऽत्य इति रिपुंजय
एव पुरंजयः स्वामिनं पुरंजयं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतसंज्ञं राजानं करिष्यति यस्य पालको नाम सुतो भविष्यति ॥ २ ॥ प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अ० १

॥ १ ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते द्वादशस्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधः समाप्तः ॥

सदुक्तिभिः सत्योऽवितथा उक्तयो येषुतैः नाहंप्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामंजमध्ययमित्यादिभिः ॥ २१ ॥ नष्टगोत्राणां नष्टसंततीनां सांपरायिकं पिढोदकादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आदित आरभ्य श्रीकृष्णचरित

अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ॥ आत्मानं सांत्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥ २१ ॥ बंधूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् ॥ हतानां कास्यामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥ द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोष्ठावयत् क्षणात् ॥ वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥ नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ॥ स्मृत्याऽशेषा शुभहरं सर्वमंगलमंगलं ॥ २४ ॥ स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनं जयः ॥ इंद्रप्रस्थं समावेश्य वज्रंतत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात्ते पितामहाः ॥ त्वांतुवंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथं ॥ २६ ॥ य एतद्देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ इत्थं हरेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि ॥ अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७॥

कीर्तनस्य फलमाह य एतदिति द्वाभ्यां ॥ २७ ॥ शंतमानि परममंगलानि परमहंसगतौ श्रीकृष्णे ॥ २८ ॥ एवमेकादशस्कंधभावार्यस्य प्रदीपिका ॥ स्वाज्ञानध्वांतभीतेन श्रीधरेण प्रकाशिता ॥ १ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे ष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामेकादशे श्रीधरस्वामिविरचितायां श्रीभावार्थदीपिकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

नपुनरन्यथा मंतव्यं यतोऽस्मिन्नेवावतारस्तत्प्रभावो निरतिशयो दृष्टइत्याह मर्त्येनेतियमेनस्वलोकं प्रतिनीतं गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य अन
यत् आनीतवान् शरणदः शरणागतरक्षकः त्वांच ब्रह्मास्त्रदग्धं योरक्षितवान् यश्चांतकानां मंतकमपि ईशं श्रीरुद्रं बाणसंघामेजितवान् मृग
युलुब्धकं सदेहं स्वः स्वर्गमनयत् निन्ये असौ स्वावनेस्वरक्षणे अनीशः असमर्थः किम् ॥ १२ ॥ ननु यदि समर्थस्तर्हि किंचित्कालमत्रैव
तेनैव वपुषा किनातिष्ठत्तत्राह तथाऽपीति यद्यपि उक्तप्रकारेण अशेषस्य जगतः चराचरस्य स्थित्यादिषु अनन्यहेतुर्निरपेक्ष एव कारणम्

मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकं नीतं त्वांचानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं ॥ जिग्येऽतकांतकमपीशमसावनीशः किं
स्वावनेस्वरनयन् मृगयुंसदेहं ॥ १२ ॥ तथाप्यशेषस्थिति संभवाप्येष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ॥ नैच्छ
त्यणेतुं वपुरत्रशेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥ य एतां प्रातरुत्थाय रुष्णस्य पदवीं परां ॥ प्रयतः
कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमां ॥ १४ ॥ दारुको द्वारकामेत्यवसुदेवो ग्रसेनयोः ॥ पतित्वा चरणावसैन्यं पि
चत् रुष्णविच्युतः ॥ १५ ॥ कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छि
ताः ॥ १६ ॥ तत्र स्मत्वरिता जग्मुः रुष्णविश्लेषविह्वलाः ॥ व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नन्त आननं ॥ १७ ॥ देव
कीरोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ॥ रुष्णरामावपश्यन्तः शोकात्ताविजहुः स्मृतिं ॥ १८ ॥ प्राणांश्च विजहुस्तत्र
भगवद्विरहातुराः ॥ उपगुह्य पतींस्तातचितामारुरुहुः स्त्रियः ॥ १९ ॥ रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् ॥
वसुदेवपत्न्यस्तद्वात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः ॥ रुष्णपत्न्योऽविशन्नाग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥

स्वयं यद्यस्मादशेषशक्तिधृक् तथाऽपि यादवत्वात्स्वं निजं वपुरत्रशेषितं मवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत् किंतु स्वमेव लोकमयत् तत्र हेतुः मर्त्येन देहे
न किं न किंचित्कार्यमिति स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्यांगतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् अन्यथा तेपि दिव्यांगतिमनादृत्य योगबलेन देहसिद्धिविधा
य अत्रैवरंतुं यतेरन् तन्माभूदित्येतदर्थमिति भावः ॥ १३ ॥ य एतामुक्तप्रकारां पदवीं गतिं ॥ १४ ॥ तदैव भगवता स्वलोकं गच्छता वसुदेवादीना
मपित्वा मये उपायाश्चितित आसीत्तमाह दारुक इत्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रुष्णरामौ सुतावपश्यन्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भा. ए.

॥९४॥

योगिनामिव स्वच्छंदमृत्युभ्रमं वारयति लोकाभिरामामिति अयमर्थः योगिनो हि स्वच्छंदमृत्यवः स्वांतनुमाप्न्येय्या योगधारणया दग्ध्वा
लोकांतरं प्रतिविशंति भगवांस्तु न तथा किंतु अदग्ध्वैव स्यतनु सहित एव स्वकंधाम वैकुण्ठाख्यमाविशत् तत्र हेतुः लोकाभिरामाम् लोकानां
भग्निरामः अग्नितोरमणं स्थितिर्यस्यांताम् जगदाश्रयत्वेन जगतोऽपि दाहप्रसंगादित्यर्थः किंच धारणायाऽध्यानस्य मंगलं शोभनं विषय
मितरथा तयोर्निर्विषयत्वं स्यात् दृश्यते तदुपासकानां तथैव तद्रूपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेति भावः इच्छाशरीराभिप्रायेण वा यथाश्रुतमे
वास्तु तत्रापि तु लोकाभिरामामित्यादीनां विशेषणानामानर्थक्यप्रसंगात्तदप्यदग्ध्वातिरोधाय निर्गत इत्येव सांप्रतम् ॥ ६ ॥ तदा स्वस्वमेव लो
कमाप्नोमिष्यतीति संभवेन देवादिकृतः सर्वतो दुंदुभिनादपुष्पदृष्ट्यादिमहोत्सवो भवदित्याह दिवीति भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ॥ ७ ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलम् ॥ योगधारणयाऽग्नेय्याऽदग्ध्वाधामाविशत्स्वकम् ॥ ६ ॥ दिवि दुं
दुभयो नेदुःपेतुः सुमनसश्च खात् ॥ सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्वानुतं ययुः ॥ ७ ॥ देवादयो ब्रह्ममुख्यान्
विशंतं स्वधामनि ॥ अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ॥ ८ ॥ सौदामन्या यथाकाशे यांत्या हित्वाऽ
भ्रमंडलं ॥ गतिर्न लक्ष्यते मर्त्येस्तथा कृष्णस्य देवतैः ॥ ९ ॥ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ॥ विस्मितास्तां
प्रशंसंतः स्वस्वलोकं ययुस्तदा ॥ १० ॥ राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहामायाविडंबनमवेहियथानटस्य ॥ सृ
ष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहत्य चांते संलुप्य चात्ममहिनां परतः स आस्ते ॥ ११ ॥

तदा श्रीकृष्णोऽर्तिहृते सति कुतो गत इति वितर्कयंतोऽपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधामनि विशंतं श्रीकृष्णं न ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिमिति क
चित्कचिद्दृशुश्च ततोऽतिविस्मिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अविज्ञातगतित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति सौदामन्या गतिर्यथामर्त्येर्न लक्ष्यते देवैस्तु ल
क्ष्यते तथा भ्रमंडलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य गतिः देवैरपि न लक्ष्यते किंतु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अग्निप्रायापरिज्ञानात् प्रथमं
परिच्छिद्यंतं तद्वदृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहामायाविडंबनमवेहियथानटस्य ॥ सृ
ष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहत्य चांते संलुप्य चात्ममहिनां परतः स आस्ते ॥ ११ ॥

अ० ३०

॥९४॥

मन्मायारचनामेतांविज्ञायेतिनिजमूर्तेरतर्हितत्वादृथाशोकंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ कुलस्यविनष्टत्वादुर्मनाः ॥ ५० ॥ इत्येकादशोटीकायांअशोध्यः ॥ ३० ॥ ॥ ४ ॥ एकत्रिशेखकंधामजगामभगवानितः॥तमेवानुययुःप्रीत्यावसुदेवादयस्ततः ॥ १ ॥ देवान्यदून्विधायादौभूयोदेवान्विधायच॥श्रीकृष्णःस्वेच्छयाधामस्वतश्चैवसमाविशत् ॥२॥ मुनयःसनकादयः प्रजेश्वरामरीच्यादयः ॥ १ ॥ गरुडलोकनिवासिनः पक्षिणः भैत्रेयादयोवा ॥ २ ॥ भगवतोनिर्याणंद्रष्टुकामाःसंतःपरमोत्सुकास्तप्रागमन् तेषामौत्सुक्यकृतंम

त्वंतुमद्धर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः ॥ मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज ॥ ४९ ॥ इत्युक्तस्तंपरिक्ल
म्यनमस्कृत्यपुनःपुनः ॥ तत्पादौशीर्षयुपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीं ॥ ५० ॥ इ० भागवतेमहापुराणेएका
दशस्कंधेयदुकुलसंक्षयोनामत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीशुकउवाच अथतत्रागमद्वह्ना
भवान्याचसमंभवः ॥ महेन्द्रप्रमुखादेवामुनयःसप्रजेश्वराः ॥ १ ॥ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः ॥
चारणायक्षरक्षांसिकिन्नराप्सरसोद्विजाः ॥ २ ॥ द्रष्टुकामाभगवतोनिर्याणंपरमोत्सुकाः ॥ गायंतश्र्वगृणंत
श्र्वशौरेःकर्माणिजन्मच ॥ ३ ॥ ववर्षुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभः ॥ कुर्वंतःसंकुलंराजनूभक्त्यापरम
यायुताः ॥ ४ ॥ भगवान्पितामहंवीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः ॥ संयोज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलयत् ॥ ५ ॥

होत्सवमाहसार्द्धेन गायन्तश्चेति॥ ३॥४॥ विभूतीःइन्द्रादींश्च पद्मनेत्रेन्यमीलयदित्यन्नायंभावः पूर्वब्रह्मादिभिः सलोकान् लोकपालान्ः पाहिवैकुण्ठकिंकरान् इतिप्रार्थितत्वादिदानींचस्वस्वलोकंप्रतिनेतुमागतत्वात् बहुषुचतेषुदाक्षिण्यात्तान्वंचयितुंसमाधिभिवकुर्वन्नेत्रेन्यमीलयदिति ॥ ५ ॥

भा. ए.

॥९३॥

॥३७॥ ब्रह्मशापकृतमेतत् तवनापराधइतिचेदतआह यस्यतवात्मयोगरचितंस्वाधीनमाययारचितं विरिच्यः अस्यतनयारुद्रादयश्च येचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारः तेषिनविदुस्तस्यतेअचित्यमायस्य एतत्ब्रह्मशापादिअंजसाअसद्रतयः पांपयोनयोवयांकैंगृणीमः कथं वर्णयामः अतस्तदास्तामाशुमांजहीतिभावः ॥३८॥३९॥ इच्छाशरीरिणेत्यस्यायंभावः शुद्धसत्त्वमयीनिजांमूर्तिमंतर्धायतत्पतिकृत्यैवं

अ० ३९.

तमाशुजहिवैकुण्ठपाप्मानंमृगलुब्धकं ॥ यथापुनरहंत्वेवंनकुर्यांसदतिक्रमं ॥३७॥ यस्यात्मयोगरचितंनवि दुर्विरिच्योरुद्रादयोऽस्यतनयाःपतयोगिरांये ॥ त्वन्माययापिहितदृष्टयएतदंजःकितस्यतेवयमसद्रतथोगृ णीमः ॥३८॥ श्रीभगवानुवाच माभैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे ॥ याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृति नांपदं ॥३९॥ इत्यादिष्टोभगवतारुणोनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ॥४०॥ दारुकःरुष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्यतां ॥ वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखंययौ ॥४१॥ तंतत्रतिग्मद्यु भिरायुधैर्दतंत्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिं ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ॥४२॥ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा ॥ दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुदुपेप्र नष्टे ॥४३॥ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः ॥ खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः ॥४४॥ तमन्वग च्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच ॥ तेनातिविस्मितात्मानंसूतयाहजनार्दनः ॥४५॥ गच्छद्वारवर्तिसूतज्ञा तीनांनिधनंमिथः ॥ संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमदृशां ॥४६॥ द्वारकायांचनस्थेयंभवद्भिःस्वस्वबंधु भिः ॥ मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ॥४७॥ स्वस्वंपरिग्रहंसर्वेआदायपितरौचनः ॥ अर्जुनेनावि ताःसर्वइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ॥४८॥

विडंबनमात्रमिति एतदेवस्फुटीकरिष्यति देवादयोब्रह्ममुख्याइत्यादिना ॥४०॥४१॥ तंपतितत्रदृष्ट्वा तस्यपादयोर्निपपात ॥४२॥४३॥ उदीक्षतःउदीक्ष्यमाणस्यसूतस्यसतः ॥४४॥४५॥ निर्याणंयोगमार्गेण मद शमितीच्छाशरीराभिप्रायेण ॥४६॥४७॥ अवितारक्ष्यमाणः इंद्रप्रस्थंगमिष्यथेतिब्रूहीतिपूर्वेणान्वयः ॥४८॥

॥९३॥

एरकामुष्टिरूपीपरिधावुद्यम्य ॥ १३ ॥ स्वर्धानिमित्तःक्रोधःकुलंक्षयंनिन्द्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ पौरुषयोगं परमपुरुषध्यानलक्षणम् त
मेवाह संयोज्येति मानुष्यलोकम् भूर्लोकंमनुष्यरूपतांवा ॥ १६ ॥ धरोपस्थेभूतले ॥ १७ ॥ आजिष्णुरूपंविभ्रदिति ॥ १८ ॥ तदेवानु
वर्णयति श्रीवत्सांकमितिचतुर्भिः ॥ १९ ॥ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंयस्मिन्तत् पुंडरीकवदभिरामेसुंदरेअक्षिणीयस्मिन्तत् ॥ २० ॥ २१ ॥

अथतावपिसंकुड्हावुद्यम्यकुरुनंदन ॥ एरकामुष्टिपरिघौचरंतौजघ्नतुर्युधि ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानांक
णमायावतात्मनाम् ॥ स्पर्द्धाक्रोधःक्षयंनिन्द्यवैणवोऽग्निर्यथावनम् ॥ २४ ॥ एवंनष्टेषुसर्वेषुलोकेषुस्वेषुके
शवः ॥ अवतारितोभुवोभारइतिमेनेऽवशेषितः ॥ २५ ॥ रामःसमुद्रवेलायांयोगमास्थायपौरुषं ॥ तत्या
जलोकंमानुष्यंसंयोज्यात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः ॥ निषसादधरो
पस्थेतूष्णीमासाद्यपिप्पलं ॥ २७ ॥ विभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया ॥ दिशोवितिमिराःकुर्वन्
विधूमइवपावकः ॥ २८ ॥ श्रीवत्सांकंघनश्यामंतमहाटकवर्चसं ॥ कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलं
॥ २९ ॥ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनीलकुंतलमंडितं ॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३० ॥ कटिसूत्र
ब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः ॥ हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितं ॥ ३१ ॥ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भि
र्निजायुधैः ॥ कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणं ॥ ३२ ॥ मुशलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोजरा ॥ मृ
गास्याकरंतच्चरणंविष्याधमृगशंकया ॥ ३३ ॥ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः ॥ भीतःपपातशिर
सापादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनघ
॥ ३५ ॥ यस्यानुस्मरणंमृणामज्ञानध्वांतनाशनं ॥ वदंतितस्यतविष्णोमयाऽसाधुकृतंप्रभो ॥ ३६ ॥

वनमालापरीतान्धंगानियस्मिन्तन्निजायुधैश्चपरीतांगम् पंकजारुणंभामंपादंवक्षिणऊरौकृत्वाआनंदरूपंविभ्रदितिपूर्वेणान्वयः ॥
॥ ३२ ॥ जरानामकश्चित्लुब्धकोमृगयुः मृगास्यमिवाकारोयस्यतच्चरणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भा.ए.

॥ ९२ ॥

कृष्णमायाविमूढानामितिमुख्योद्देतुः संघर्षःकलहः ततोयुयुधुश्च ॥ १३ ॥ १४ ॥ पतंत्यइतस्ततश्चलंत्यःपताकायेषु तैरथादिभिर्मि
थः समेत्यन्यहन्यन्नित्यर्थः दद्मिदंतैरिव ॥ १५ ॥ मिथःसमेत्याइत्यस्यप्रपंचः प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिःगदौश्रीकृष्णस्यभाताएकः पुत्रश्चापरः
तौसुमित्रासुरथावितिदैर्घ्यमार्षम् असुरथनामावाकश्चित् ॥ १६ ॥ मदांधेनमदतमसाबलात्कारिताः ॥ १७ ॥ दाशार्हादयोनवतत्तद्वंश्याः

अ० ३०

महापानाभिमत्तानांवीराणांदृप्तचेतसां ॥ कृष्णमायाविमूढानांसंघर्षःसुमहानभूत् ॥ १३ ॥ युयुधुःक्रो
धसंरब्धावेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्षिभिः ॥ १४ ॥ पतत्यताकैरथकुंजरादि
भिःखरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथःसमेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहनशरैर्दद्मिरिवद्विपावने ॥ १५ ॥ प्रद्युम्न
सांवौयुधिरूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौसुदारुणौगदौसुमित्रासुरथौस
मीयतुः ॥ १६ ॥ अन्येचयेवैनिशठोल्मुकादयःसहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः ॥ अन्योऽन्यमासाद्यमदांध
कारिताजघ्नुर्मुकुंदेनविमोहिताभृशं ॥ १७ ॥ दाशार्हवृष्णयंधकभोजसात्वतामध्वर्बुदामाथुरशूरसेनाः ॥
विसर्जनाःकुकुराःकुंतयश्चमिथस्ततस्तेऽथविस्तृत्यसौहृदम् ॥ १८ ॥ पुत्राअयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्चस्वस्त्री
यदौहित्रपितृव्यमातुलैः ॥ मित्राणिमित्रैःसुहृदःसुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहनज्ञातयएवमूढाः ॥ १९ ॥ शरेषुक्षीय
माणेषुभज्यमानेषुधन्वसु ॥ शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमुष्टिभिर्जङ्घरेरकाः ॥ २० ॥ तावज्जकल्पात्यभवन्परिघामुष्टि
नाभृताः ॥ जघ्नुर्द्विषस्तैःकृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते ॥ २१ ॥ प्रत्यनीकंमन्यमानाबलभद्रंचमोहिताः ॥ हंतुंकृत
धियोराजन्नापन्नाआततायिनः ॥ २२ ॥

अर्बुदामाथुराः शूरसेनाश्चतत्तद्देशीयाः ॥ १८ ॥ भ्रातृभिश्चेतिभ्रात्रादिशब्दानांसप्रतियोगिवाचित्वाद् भ्रातरोमातुलाइत्यादिज्ञेयं मि
त्रैश्चमित्राणिचअहन्तवन्तः ॥ १९ ॥ धन्वसुधनुःपुजङ्घःजगृहः ॥ २० ॥ परिघालोहदंढाःभृताःधृताः ॥ २१ ॥ तंचश्रीकृष्णमपिप्रत्यनी
कंप्रतिपक्षम् ॥ २२ ॥

॥ ९२ ॥

तत्प्रपञ्चयति प्रत्याकृष्टमिति यस्मिन् रूपे लभ्यते न यन् प्रत्याकृष्टं परावर्तयितुमबलानशेकुः यच्च कर्णाविष्टं कर्णरन्ध्रे गप्रविष्टम् यत्संतामात्मनि
लभ्यं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति न निर्गच्छति यस्य श्रीः शोभासंकीर्त्यमाना कवीनां वाचा रतिमुल्लासविशेषं जनयति तेषां मानं जगत्सू-
ज्यतां जनयतीति किं नु बक्तव्यं यच्च विष्णो रूपं जिष्णो रर्जुनस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधिष्ठितास्तत्साम्यं साहस्यमीयुः प्राप्ताः तत्केन रूपेणात्यजदि-
त्यन्वयः ॥ ३ ॥ दिवि सूर्यपरिवेषादीन् भुवि भूकंपादीन् अंतरिक्षे दिग्दाहादीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादितत्वादन्वैर्दुष्प्रतीकारान् ॥ ४ ॥
यमकेतवो ध्वजा इव मृत्युसूचका इत्यर्थः नोऽस्माभिः ॥ ५ ॥ प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी ॥ ६ ॥ अभिषिष्यन्नात्वा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणां श्रुतैः क-

प्रत्याकृष्टं न यनमबलाय त्रलभ्यं न शेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्संतामात्मलभ्यम् ॥ यच्छ्रीर्वाचां जनयति
रतिं किं नु मानं कवीनां दृष्ट्वा जिष्णो र्युधिरथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच दिवि भुव्यं
तरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वा सीनान् सुधर्मायां रुष्णः प्राह यदुनिदम् ॥ ४ ॥ श्रीभगवानु-
वाच एते घोरा महोत्पाता द्वावर्त्यां यमकेतवः ॥ मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुंगवाः ॥ ५ ॥ स्त्रियो बाला-
श्च वृद्धाश्च शंखोद्धारं व्रजं त्वितः ॥ वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक्सरस्वती ॥ ६ ॥ तत्राभिषिष्य शुचय उपो-
ष्य सुसमाहिताः ॥ देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणां स्तुमहाभागान् कृतस्वस्त्यं यनाव-
यम् ॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेद्मभिः ॥ ८ ॥ विधिरेषत्यरिष्टघ्नो मंगलाय नमुत्तमम् ॥ देवद्वि-
जगवां पूजाभूतेषु परमो भवः ॥ ९ ॥ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुदृष्ट्वा मधुद्विषः ॥ तथेति नौ भिरुत्तीर्य प्रभासं प्र-
ययूरयैः ॥ १० ॥ तस्मिन् भगतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः ॥ चक्रः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥
ततस्तस्मिन् महापानं पपुमैरेयकं मधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियो यद्वै भ्रंश्यते मतिः ॥ १२ ॥

तशांतिकाः संतोगवादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥ विधिः प्रकारः मंगलाय नं च किंच देवद्विजगवां पूजाभवउद्भवहेतुः देवलोके परमउद्भवो
भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥ मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यभिन्नं च उत्तीर्य समुद्रं ॥ १० ॥ सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र संधिरार्थः भगवतानुक्तै-
रपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रः ॥ ११ ॥ पीयत इति पानं भैरेयकं मदिरा विशेषं मधुररसं दिष्टेन देवेन विभ्रंशितधियः न सन्वयथा तस्मिन् स्थाने
तदुचितमिति भावः यद्वै यस्य द्रवैरसैः ॥ १२ ॥

भा.ए.

॥९१॥

विशालांबदरिकाश्रमंगतः सन् हरेर्गतिमगात् कथंभूतां तेनैवजगदेकबंधुनायथोपदिष्टां तदामृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूतायचकल्प
तेवै ॥ अतिव्रज्यमतीक्ष्णोमामेष्यसिततःपरमित्येवमुक्तप्रकारां ॥४७॥ आनंदसमुद्रोभगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन्संभृतमेकीकृतम् एतयः
सच्छ्रद्धयाआसेव्यईषदपिसेवित्वावर्ततेसविमुच्यतेइति किंवक्तव्यंतत्संगाज्जगदपिविमुच्यतइत्यर्थः ॥४८॥ एवंकृतोपदेशंजगद्गुरुंप्रणम
ति भवभयमिति भवः संसारः भयंचजरारोगादिनिमित्तंतदुभयनिवृत्तानांप्रवृत्तानांचमृत्यवर्गाणांयथायोग्यमपहंतुंयोःमृतद्वयमुपज
हे उद्धृतवान् तदेवाह वेदसारमेकमूर्कितत् ज्ञानविज्ञानरूपंचतत्सारंश्रेष्ठंचभृंगवत् भृंगोयथापुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरतितथास्वयं

अ०३०

ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेशगतोमहाभागवतोविशालाम् ॥ यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनाततःसमास्थायहरेर
गाह्मतिम् ॥४७॥ यएतदानंदसमुद्रसंभृतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितं ॥ कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणास
च्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ॥४८॥ भवभयमपहंतुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकृदुपजद्रेभृंगवद्वेदसारम् ॥ अ
मृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोऽस्मि ॥४९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
एकादशस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥४९॥ राजोवाच ततोमहाभागव
तेउद्धवेनिर्गतेवनं ॥ द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः ॥
प्रेयसींसर्वनेत्राणांतनुंसकथमत्यजत् ॥ २ ॥

कृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकंतच्चोभयंयथायथंभृत्यवर्गानपाययत् तंनतोऽस्मीति ॥४९॥ येनानुकंपितंविश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः ॥ तंवदे
परमानंदंनंदनंनरूपिणं ॥ १ ॥ इत्येकादशेटीकायांएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥४९॥ त्रिशेतुप्रागुपक्षिप्तमौशलच्छलतोहरिः ॥
त्वधामगंतुमन्विच्छत्संजहारनिजंकुलं ॥ १ ॥ विरागायपुराघोरमुपक्षिप्तंहिमौशलं ॥ कथाबसानेतत्रैवविशेषंपरिपृच्छति ॥ २ ॥ नत
इतित्रिभिः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेकुलेसति अयंभावः भगवतिनहिशापःप्रभवति यादवत्वानुकरणाच्चसोपिकथंचिन्मान्यः अतः
किमकरोदिति तदेतत्कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामितिसर्वेन्द्रियोपलक्षणं ॥ २ ॥

॥९१॥

किंचदाशार्हादिषुत्वया यःस्वमाययास्नेहपाशःप्रसारितःसत्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेणवृक्केणश्चिन्तः ॥ ३९ ॥ एवंयद्यपित्वयाबहुकृतं
 थाऽप्येतावत्प्रार्थयेइत्याह नमोऽस्त्विति अनुशाधिअनुशिक्षय अनुशासनीयमाह यथेति मुक्तावप्यनपायिनी ॥ ४० ॥ तदुक्तमोमित्यं
 गीकृत्य तथाऽपिमयादिष्टोलोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति आदिष्टोनियुक्तः ॥ ४१ ॥ आनादेः पूर्वमेवमत्पादतीर्थोदकभूताया
 अलकनंदायागंगायाईक्षया वसानः परिधानः ॥ ४२ ॥ द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णादिबिषयाणां सुशीलः आर्जवादिस्वभावः ॥ ४३ ॥ तेत्वया
 विविक्तं सुविचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मिकागतीरतिक्रम्य ॥ ४४ ॥ हरिमेघसा संसारंहरतिमेधायस्यतेनश्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरोऽपिसुखदुःख
 वृक्केणश्चमेसुदृढःस्नेहपाशोदाशार्हवृष्णयंधकसात्त्वतेषु ॥ प्रसारितःसृष्टिविविद्धयेत्वयास्वमाययात्यात्मसु
 बोधहेतिना ॥ ३९ ॥ नमोस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमां ॥ यथात्वच्चरणांभोजेरतिःस्यादनपायिनी ॥
 ॥ ४० ॥ श्रीभगवानुनाच गच्छोद्धवमयादिष्टोवदर्याख्यंममाश्रमम् ॥ तत्रमत्पादतीर्थोदेस्नानो
 परपर्शनैःशुचिः ॥ ४१ ॥ ईक्षयाऽलकनंदायाविधूताशेषकल्मषः ॥ वसानोवल्कलान्यंगवन्यभुक्सुख
 निस्पृहः ॥ ४२ ॥ तितिसुद्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतैर्द्रियः ॥ शांतःसमाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥
 ॥ ४३ ॥ मृतोऽनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव ॥ अतिव्र
 ज्यगतीस्त्रिसोमामेष्यसिततःपरम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुकउवाच सएवमुक्तोहरिमेघसोद्धवःप्रदक्षिणंतंप
 रिस्तृत्यपादयोः ॥ शिरोनिधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोऽप्यपक्रमे ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियो
 गकातरोनशक्नुवंस्तंपरिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रंययौमूर्धनिभर्तृपादुकेविभ्रन्नमस्कृत्यययौपुनःपुनः ॥ ४६ ॥
 विनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमेनिर्गमनसमये ॥ ४५ ॥ किंच सुदुस्त्यजः स्नेहोयस्मिन्नेनवियोगात्कातरोभीतःअतएवतंपरिहातुमशक्नुवन्मातुरो
 विव्हलःसन् कृच्छ्रंकष्टंययौप्राप ततश्चभर्तृपादुकेतेनैवकृपयादत्तेमूर्ध्निबिभत् अतिनिर्विधरूपयातदाज्ञयातंपुनःपुनर्नमस्कृत्यययौ अ
 प्रच पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमइत्यादितृतीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाश्रमंगच्छन् भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्य
 शनैःपृष्ठतोगतः सन् उपसंहृतनिजकुलंभगवंतमेकांतदृष्ट्वातत्कालप्राप्तेनमैत्रेयेणसह पुनः कृपयाभगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदा
 ज्ञातोययावितिद्रष्टव्यं ॥ ४६ ॥

भा. ए.

॥ ९० ॥

एतज्ज्ञानेनपुमाङ्कतार्थोभवतीत्याह नैतदिति अत्रदृष्टान्तमाह पीत्वेति पीयूषंस्वादु ॥ ३२ ॥ ननुसंतिबहूनिज्ञेयानितत्तत्फलसाधना
निसंत्यभक्तानां भक्तस्यतुसर्वमहमेवातोमदेकशरणोभवेत्याह ज्ञानइति ज्ञानादौयावान्धर्मादिलक्षणश्वतुर्विधोऽर्थस्तावान्सर्वोपि
तेऽहमेव तत्रज्ञानेमोक्षकर्मणिविहितेधर्मः कर्मण्येवस्वाभाविकेतुकामः योगेत्वणिमादिसिद्धयः वार्तायांकृप्यादावर्थः दंडनीतावैश्वर्य
मिति सित्थैश्वर्ययोरपिकामांर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ॥ ३३ ॥ कुतइत्यतआह मर्त्यइति यदात्यक्तसमस्तकर्मासन् मेनिवेदितात्माभवति
तदाऽसौमेविचिकीर्षितः विशेषेणकर्तुमिष्टोभवति ततश्चामृतत्वंमोक्षंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयाय मदैक्यायमत्समानैश्वर्यायेतियावत्

अ० २९.

नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञानेकर्मणि
योगेचवार्तायांदंडधारणे ॥ यावानर्थोऽनृणांताततावांस्तेऽहंचतुर्विधः ॥ ३३ ॥ मर्त्योयदात्यक्तसमस्तकर्मा
निवेदितात्माविचिकीर्षितोमे ॥ तदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायचकल्पतेवै ॥ ३४ ॥ श्रीशुक
उवाच सएवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचोनिशम्य ॥ बद्धांजलिःप्रत्युपरुद्धकंठोनकिंचिदू
चेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ ३५ ॥ विष्टभ्यचित्तंप्रणयावधूर्णधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः ॥ कृतांजलिःप्राह्यदुप्रवी
रंशीर्णास्पृशंस्तच्चरणारविंदं ॥ ३६ ॥ उद्धवउवाच विद्रावितोमोहमहांधकारोयआश्रितोमेतवस
न्निधानात् ॥ विभावसोःकिनुसमीपगस्यशीतंतमोभीःप्रभवंत्यजाय ॥ ३७ ॥ प्रत्यर्पितोमेभवताऽनुकं
पिनाभृत्यायविज्ञानमयःप्रदीपः ॥ हित्वाकृतज्ञस्तवपादमूलंकोऽन्यत्समीयाच्छरणंत्वदीयं ॥ ३८ ॥

कल्पतेयोग्योभवति वैधुवम् ॥ ३४ ॥ आदर्शितोयोगमार्गोयस्मैसः ॥ ३५ ॥ प्रणयेनावधूर्णक्षुभितंचित्तंधैर्येणविष्टभ्यबहुमन्यमानः
आत्मानंकृतार्थमन्यमानः ॥ ३६ ॥ मेमयायआश्रितआसीत् सतवसन्निधानेनैवविद्रावितः प्रभवंतिकितुबाधायसमर्थाभवन्ति अजा
यन्नक्षणेपिजनक ॥ ३७ ॥ किंचयद्यपितवसन्निधानादेवगतः तथाऽप्यनुकंपिनाभवताविज्ञानमयःप्रदीपश्चप्रत्यर्पितः स्वमाययाऽ
पहतःपुनःसमर्पितः अतस्तवकृतज्ञः यस्त्वयाकृतमनुपहंजानातिसः कोनामत्वदीयंपादमूलंहित्वाऽन्यच्छरणंसमीयात् आश्रयेत् ॥ ३८ ॥

अ० ३०.

अतोमद्भजनमेवबुद्धेर्विवेकस्यमनीषायाश्चातुर्यस्यचफलमित्याह एषाइति तामेवदर्शयति सत्यममृतं च माममृतेनासत्येममर्त्येनविना
शिनामनुष्यदेहेनइहअस्मिन्नेवजन्मनिप्राप्नोतीतियत् सैवबुद्धिर्मनीषाचेति बुद्धिर्विवेकः मनीषाचातुर्यम् ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसं
हरतिद्वाभ्यां एषइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अस्तांतावज्ज्ञानमेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः सुविविक्तमि
ति मयासुविविक्तंदत्तोत्तरमेतदाख्यानमपियोधारयेदनुसंदध्यात् सब्रह्मगुह्यंवेदेऽपिरहस्यं ॥ २५ ॥ सुपुष्कलयथाभवतितथाब्रह्मदायस्य

एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणाम् ॥ यत्सत्यममृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतं ॥ २२ ॥ एषतेऽभिहितः
कृत्स्नाब्रह्मवादस्यसंग्रहः ॥ समासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंवि
स्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः ॥ २४ ॥ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधारयेत् ॥ सनात
नंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलं ॥ तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्या
त्मानमात्मना ॥ २६ ॥ यएतत्समधीयीतपवित्रंपरमंशुचि ॥ सपूयेताहरहर्माज्ञानदीपेनदर्शयन् ॥ २७ ॥
यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणुयान्नरः ॥ मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते ॥ २८ ॥ अप्युद्धवत्वयाब्र
ह्मसखेसमवधारितं ॥ अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः ॥ २९ ॥ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायश
ठायच ॥ अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनीतायदीयतां ॥ ३० ॥ एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच ॥ साधवेशु
चयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषितां ॥ ३१ ॥

ब्रह्मददातीतितथातस्य ज्ञानोपदेष्टुः ॥ २६ ॥ समधीयीतउच्चैःपठेत् परमंशुचिअन्येषामपिशोधकंपूयेतशुद्ध्येत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ सम्यक्
ज्ञानानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनपृच्छति अपीति अपिकिम् ॥ २९ ॥ उपधारितमाकलय्याह नैतदिति शठायबन्धकाय ॥ ३० ॥
शूद्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यात्तर्हिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

भा. ए.

॥८९॥

ननु उत्तमाधममध्यमेष्वेकरूपेण सभाजनमपांडित्यमेव स्यात् पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादित्याशंक्यतामेव ज्ञानदृष्टिप्रपंचयति ब्राह्मणं इति विषमेष्वपि समदृक् समं मा मेव पश्यन् वैषम्यमेव चतुर्द्धा दर्शयति ब्राह्मणे पुलकसे इति जातितो वैषम्यं पुलकसोऽत्यजजातिविशेषः स्तेने ब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणेभ्यो दातरि इति कर्मतः अर्के विस्फुलिग इति गुणतः अकूरे शान्ति कूरे चेति स्वभावतः ॥ १४ ॥ नरेष्वाश्वरर्द्धाष्टकुर्वतः सद्यः फलविशेषमाह नरेष्विति समोत्तमहीनेषु स्पृद्धादयः स्वस्मिन् हंकारश्च हि निश्चितं वियंति नश्यंति ॥ १५ ॥ अतोऽतर्यामिदृष्ट्या सर्वान् प्रणमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानात् हसतः स्वान् सखीन् तथा दैहिकीं दृशमहमुत्तमः स तु नीच इति दृष्टिस्तया दृशा ब्रीडालज्जातां च विसृज्य श्वचांडालादीनभिव्याप्य प्रणमेत् ॥ १६ ॥ एवं पंचभिः श्लोकैः उक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्यां यावदिति ॥ १७ ॥ तस्य एवं कुर्वतः पुंसः

ब्राह्मणे पुलकसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिगके ॥ अकूरे कूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः ॥ १४ ॥ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् ॥ स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि ॥ १५ ॥ विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं ब्रीडां च दैहिकीम् ॥ प्रणमेद्वंदवद्रूमावा श्वचांडालगोखरम् ॥ १६ ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ॥ तावदेव मुपासीत वाङ्मनः कायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया ॥ परितः पश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥ अयं हि सर्वकल्पानां सधीचीनो मतो मम ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥ न त्वंगोपक्रमेध्वंसो मद्भर्मस्योद्भवाण्वपि ॥ मया व्यवसितः सम्यक् निर्गुणत्वा दनाशिषः ॥ २० ॥ यो यो मयि परे धर्मः कल्पते निष्फलाय चेत् ॥ तदा या सो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम ॥ २१ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति कुतः आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरदृष्ट्या या विद्या तया अतः परितो ब्रह्मैव पश्यन् सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥ किमयमेवोपायोऽस्ति वाऽन्योतीत्यपेक्षायां संतिबहवः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह अयं हीति ॥ १९ ॥ भगवद्भर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति द्वाभ्यां न हीति अंगदे उद्भासनाशिषो निष्कामस्य मद्भर्मस्य उपक्रमे सति अण्वपि ईषदपि बैगुण्यादिभिर्नाशो नास्येव यतो मयैव निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यग्व्यवसितः न तु मन्वादिमुखेन कथंचित् ॥ २० ॥ किंच यो य इति अयमर्थः किं कृतव्यं मद्भर्मस्य न ध्वंस इति यतो लौकिकोऽपि यो यो मयि धर्मः आयासः सोऽपि परे निष्फलाय चेत् कल्पते निष्कामतया पितृश्वेत्ता ईर्ष्यमवस्थात् निरर्थायास्ते दृष्टान्तः यथा भयशोकादेर्हेतुना लायनाक्रंदनादिभिरपि ॥ २१ ॥

अ० २

॥८९॥

आस्तामन्यभजनवार्त्तात्वक्तोपकारस्यत्वय्यात्मनिवेदनेनैवनिष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिप्रत्युपकारमावृण्यमिति यावत् क
वयोब्रह्मविदोऽपिनैवप्रामुवंति यतः तत्कृतमुपकारंस्मरंतः ऋद्धमुदःउपचितपरमानंदाः उपकारमेवाह योभवान् बहिराचार्यवपुषापुरु
षरूपेण अंश्वचैत्यवपुषांतर्यामिरूपेण अशुभंविषयवासनांविधुन्वन् निरस्यन् स्वगार्तिनिजंरूपंप्रकटयतितस्यतव ॥ ६ ॥ ईश्वरत्वेहेतुः
जगत्कीडनकंकीडोपकरणंस्यसः ननुजगत्सृष्ट्यादिनाब्रह्मेशादयःकीडंतित्राह स्वशक्तिभिःसत्त्वादिभिः गृहीतंमूर्तित्रयंयेनसः सप्रेमप्रे
मसहितंमनोहरंस्मितंस्यसः सप्रेमयथातथाजगादेतिवा ॥ ७ ॥ हंततेसहर्षसंबोधनं सुमंगलान्मुखरूपान् मृत्युसंसारम् दुर्जयमन्यै

नैवोपयंत्यपचितिकवयस्तवेशब्रह्मायुषाऽपिकृतमृद्धमुदःस्मरंतः॥योंऽतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचा
र्यचैत्यवपुषास्वगतिंव्यनक्ति॥६॥ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्कीडनकःस्वश
क्तिभिः॥ गृहीतशक्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः॥७॥ श्रीभगवानुवाच हंततेकथयि
ष्यामिममधर्मान्सुमंगलान्॥ यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयं॥ ८॥ कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमद
र्थंशनकैःस्मरन्॥ मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्मर्मात्ममनोरतिः॥ ९॥ देशान्पुण्यान्संश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिः
श्रितान्॥ देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच॥ १०॥ पृथक्सत्रेणवामत्यंपर्वयात्रामहोत्सवान्॥ कारये
द्ग्रीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः॥ ११॥ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरपादृतं॥ ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथास्वमम
लाशयः॥ १२॥ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते॥ सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रितः॥१३॥

रुपायैः ॥ ८ ॥ धर्मानेवाहकुर्यादितित्रयोदशभिः मांस्मरन् शनकैरसंरंभतःकुर्यात्तदाह मय्यर्पितेमनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसंधाना
त्मकेयेन अतएवमद्भर्मेष्वात्ममनसोरतिर्यस्यसः ॥ ९ ॥ पुण्यदेशलक्षणं मद्भक्तैरिति देवादिषुयेमद्भक्तास्तेषामाचरितानिकर्माणिचाश्र
येत ॥ १० ॥ सत्रेणसंभूयच ॥ ११ ॥ अंतरंगंभक्तिमाह मामितित्रिभिः सर्वभूतेष्वात्मनिचात्मानमीश्वरंस्थितंमामेवेक्षेत ननुकथमेक
स्यसर्वेषुवृत्तिस्तत्राह बहिरंतरःपूर्णमित्यर्थः तत्कृतः अपादृतमनावरणं तदपिकृतः यथास्वमसंगत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ हेमहाद्युते अति
प्राज्ञ इतिअनेनप्रकारेणकेवलंज्ञानरूपादृष्टिमाश्रितःसत्सर्वाणिभूतानिमद्भावेनमन्यमानःसभाजयन्पंडितोमतइत्युत्तरेणान्वयः ॥१३॥

भा.ए.

॥८८॥

सुदुष्करतांप्रपंचयति प्रायशइति मनोयुजंतःनिगृहंतःवशीकुर्वंतः विषीदन्तिक्लिश्यन्ति कुतः असमाधानादनिग्रहात् कथंचिन्मनसोनिग्रहकशीताः श्रान्ताःसंतः ॥ १ ॥ यस्मादेवंकेचनविषीदन्ति अथातःअतएव येहंसाःसारासारविवेकचतुराः तेतुआनंददुग्धंसमस्तानंदपरिपूरकंतवपदांबुजमेवसुखंयथाभवतितथानुनिश्चितंश्रयेरनुसेवन्ते अमीतुत्वन्माययाविहताः केयेयोगकर्मभिर्मानिनःसंतोनश्रयन्ते यद्वा अमीत्वद्भक्ताः त्वन्माययानविहताःअतएवयोगकर्मभिःकृत्वामानिनोनभवन्ति अन्येतुत्वन्माययामोहिताःसंतोवयंयोगज्ञावयंकर्मकुशलाइतिकेवलंगविताभवन्ति नतुमुच्यंतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वद्भक्तास्तुत्वत्पसादेनकृतार्थाभवन्तीतिनातिचित्रमित्याह किमिति अनन्यशरणेषुदासेषुतवात्मसात्त्वंतदधीनत्वंयत्तथा नंदगोपीबलिप्रभृतिषु एतत्किंचित्रंवाश्चर्यमित्यर्थः यतोयोभवान्श्रीरामरूपेणमृगैर्वानरैःसहसाहित्यंसख्यमिति यावत् अरोचयत्प्रीत्याकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणांब्रह्मादीनांयानिश्रीमंतिकिरीटादीनितेषांतटान्यया

अ०२९

प्रायशःपुंरीकाक्षयुजंतोयोगिनोमनः॥ विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकशीताः॥ २ ॥ अथातआनंददुग्धंपदांबुजंहंसाश्रयेरन्नरविंदलोचन॥ सुखंनुविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमीविहतानमानिनः॥३॥ किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मसात्त्वं॥ योरोचयन्सहमृगैःस्वयमीश्वराणांश्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः॥ ४ ॥ तंत्वाऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंस्वरुतविद्विस्तजेतकोनु॥ कोवाभजेत्किमपिविस्मृतयेऽनुभूत्यैकिंवाभवेन्नतवपादरजोजुषानः॥ ५ ॥

णि तैःपीडितंविलुठितंपादपीठंयस्य स्वयंतथाभूतोऽपिसन् ॥ ४ ॥ अतस्त्वांपरित्यज्यकोनामान्यत्संश्रयेदित्याह तंत्वेति तमेवंभूतंत्वांकोनुविस्तजेत् नभजेत् कथंभूतःस्वरुतवित् बलिंप्रज्ञादादिषुत्वयाकृतमनुग्रहंजानन् यद्वा स्वस्मिन्नेवांतर्यामितयाकृतमुपकारंविद्वान् तदेवाह अखिलात्मदयितेश्वरम् अखिलस्यजगतःआत्मानंचेतयितारमात्मत्वादेवदयितंश्रेष्ठं सेव्यमीश्वरत्वादवश्यंभजनीयं किंचआश्रितानांसर्वार्थदम् तर्हि किंफलोद्देशेनाहंसेव्यः नहिनहि किमपिअनिरुक्तंत्वद्यतिरिक्तंस्वर्गादित्वयादत्तमपि कोवाभजेत् सेवेत कथंभूतंतत् यत्केवलंभूत्यैइंद्रियभोगाय अनुअनंतरमेवत्वद्विस्मृतयेभवति यद्वात्वद्यतिरिक्तंकिमपिदेवतांतरंधर्मज्ञानादिसाधनंवा भूत्याऐश्वर्यायसंसारस्यविस्मृतयेमोक्षायकोवाभजेत् नकोऽपि ननुतत्साधनंविनाभोगमोक्षादिफलंकथंस्यात्तत्राह किवेति तदुक्तम् यावैसाधनसंपत्तिःपुरुषार्थचतुष्टये ॥ तथाविनातदामोतिनरोनारायणाश्रयः ॥ ५ ॥

॥८८॥

योगधारणयासोमसूर्यादिधारणयासंतापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणाऽन्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैः पापघहसर्पादिकृतान् ॥
 ॥ ३९ ॥ ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्यादंभमानादीन् हन्यात् ॥ ४० ॥ अन्येतुदेहसिद्ध्यर्थमेवैतत्सर्वकुर्वीतितद्वृष्य
 ति केचित्सुनरैरन्यैश्चोपायैर्देहमेवमुकल्पंजरारोगादिरहितं वयसितारुण्ये स्थिरं च कृत्वा अद्वंद्वपरकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तद्धारणारूपं
 योगयुंजंति न तु ज्ञाननिष्ठारूपम् ॥ ४१ ॥ कुशलैः प्राज्ञैः आदरणीयं न भवति वनस्पतिवदालैव स्थायी शरीरं तु फलवन् न श्वरमित्यर्थः
 ॥ ४२ ॥ ननु क्वचित्समाध्यंगत्वेनापि प्राणायामादियोगे क्रियमाणे जरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथाऽपि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्या
 ह योगमिति तत्तदेहसिद्धिर्न श्रद्धायात् न विश्वसेत् ॥ ४३ ॥ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नशंकाऽपीत्याह

योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ॥ ३९ ॥ कांश्चिन्ममा
 नुध्यानेन नाम संकीर्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदांश्छनैः ॥ ४० ॥ केचिदेहमिमं धीराः सु
 कल्पं वयसि स्थिरम् ॥ विधाय विविधोपायैरथ युंजंति सिद्धये ॥ ४१ ॥ न हितकुशला हृत्यं तदायासोऽत्यपार्य
 कः ॥ अंतवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥ योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्ध
 ध्यान्नमतिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४३ ॥ योगचर्यामिमां योगी विचरन्मद्व्यपाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहन्ये
 तनिस्पृहः स्वसुखानुभूः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवत एकादशस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७३ ॥ उद्धव
 उवाच सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथाऽंजसा पुमान् सिद्धोत्तन्मे ब्रूयंजसाऽच्युत ॥ १ ॥

योगचर्यामिति विचरन् स्वसुखे अनुभूतं भूतिर्यस्य सः स्पृहामूला हि विघ्नाः सा च मदपाश्रयस्य निवर्ततेऽतोऽंतरायैरविहतः स्वानंदपूर्णो
 भवतीति समाहृत्य स्वयोगं तु समंस्तोपनिषद्वत्सम् ॥ सख्ये मुख्यतमां भक्तिमुक्तौ पुनरुपादिशत् ॥ ४४ ॥ इत्येकादशोऽष्टाविंशति
 तमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७३ ॥ ऊनत्रिंशेतु यः पूर्वविस्तरेण निरूपितः ॥ भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय समासतः ॥ १ ॥ अतिक्लेशमिवा
 लक्ष्य योगे सगैकसंपदि ॥ सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति ॥ २ ॥ अनात्मनः अवशीकृतमनसः अंजसा अभ्रयासतो यथासिद्ध्ये च त
 था यद्वा अंजसा सुबोधं यथा तथा मे ब्रूहि ॥ १ ॥

भा.ए.

॥८७॥

आत्मनोनिर्विकारतांप्रपंचयति एषइत्यनेनापरोक्षतयानित्यप्राप्तस्यात्मनःप्रार्थिवारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणांविकृतिवारयति-अजइत्युत्पत्तिवारयति अप्रमेयइति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेनसंस्कारं महानुभूतिरितिदेशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्वद्विविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्योतिष्वादीहेतुः सकलानुभूतिरिति एकोद्वितीयइतिविकारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपि विकारइतिदर्शयति ननुश्रुतिविषयस्यकथंस्वयंज्योतिष्वादि तत्राह वचसांविरामेऽगोचरत्वेननिवृत्तौसत्यां तथाचश्रुतिः यतोवाचोनि वर्ततेअप्राप्यमनसासहेति तत्रहेतुः येनेषिताःप्रेषिताः तथाचश्रुतिः केनेषितंपततिप्रेषितंमनःकेनप्राणःप्रथमःप्रेतियुक्तः केनेषितांवाचमिमांवदंतिचक्षुःश्रोत्रंकउदेवोयुनक्ति श्रोत्रस्यश्रोत्रंयन्मनसोमनोयद्वाचोहवाचंप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरिति ॥ ३५ ॥ अद्वितीयत्वमुपपादयितुंभेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवलेऽभिन्नेआत्मन्आत्मनिविकल्पइतियत् एतावान्सर्वोऽप्यात्मनोमनसःसंमोहःभ्रमः

एषःस्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः ॥ एकोऽद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषितावागसवश्चरंति ॥ ३५ ॥ एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले ॥ आत्मनृतेस्वमात्मानमवलंबोनयस्यहि ॥ ३६ ॥ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितं ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयंद्वयंपंडितमानिनां ॥ ३७ ॥ योगिनोऽपक्वयोगस्ययुंजतःकायउत्थितैः ॥ उपसर्गैर्विहन्येततत्रायंविहितोविधिः ॥ ३८ ॥

यतः स्वमात्मानमृतेविना यस्यविकल्पस्यावलंबःआश्रयोनास्ति रजतभ्रमस्येवशुक्तिविना नेहनानाऽस्ति किंचन इंद्रोमायाभिःपुरुषपईयतेयुक्तास्यस्यहरयःशतादशेत्येवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ केचित्तुनःप्रत्यक्षादिप्रतीतस्यप्रपंचस्यबाधायोगाद्वेदांतार्थानांचक्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वात्तद्वेतंसत्यमितिमन्यन्ते तन्मतमनूयदूषयति यदिति नामाकृतिभिर्ग्राह्यं नामरूपोपलक्षितंपंचवर्णंपंचभूतात्मकंद्वयंद्वैतंयत्तदबाधितमिति पंडितमानिनामत्रवयमेवपंडिताइत्यभिमानवतांवेदतिष्वयमर्थवादइतिप्रतीतिः नतत्त्वविदां यतःव्यर्थेनापिविनाऽप्यर्थेनसांप्रतीतिः तथाहि नतावद्विद्विषयकवाक्यत्वंतेषामस्ति यतोर्थवादत्वंस्यात् नवाकर्तृभोक्तृपरमानंदरूपाल्मप्रतिपादनंकर्मविधिषेतांभजते नचाबाधित्वद्वैतस्यनामरूपाल्मकत्वात् पंचवर्णात्मकत्वात् याज्ञत्वात् स्वमकदित्यादि अनुमानैर्वाचारंभणादिश्रुतिभिश्चबाधितत्वादिति ॥ ३७ ॥ तदेवंज्ञानयोगंसपरिकरंनिरूप्येदानींतन्निष्ठस्यविघ्नप्रतीकारमाह योगिनइतित्रिभिः योगंयुंजतःकायोययंतरेवोत्पन्नैरुपसर्गैरोगायुपद्रवैरभिभूयते विधिःप्रतीकारः ॥ ३८ ॥

अ. २८.

॥८७॥

ननुविदुषामपिसर्वथाकर्मदुष्परिहरमितिपुनःसंसारःस्यात् अतआह करोतीति विदुषोन्योऽसौजंतुः देहएवभोजनादिकर्मकरोतिक्रिय
तेविक्रियतेन तेनकर्मणापुष्ट्यापिप्राप्नोतीत्यर्थः केनापिसंस्कारादिनाचोदितः आनिपातान्मरणपर्यंतंकरोति विद्वास्तुप्रकृतौस्थितोपि
कर्मणिनविक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिःसंसारंनप्राप्नोति ॥ ३० ॥ किंच आस्तांतावद्वैहिककर्मभिर्विकारशंका यतोदेहम
प्यसौनपश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतंमूत्रयंतं स्वभावप्राप्तमन्यदपिदर्शनस्पर्शनादि ईहमानंकुर्वंतमात्मानंदेहं ॥ ३१ ॥ नन्विन्द्रियवतः
सर्वथाकथमदर्शनंसंभवतितत्राह यदिस्मेति यद्यपिअसतांवहिर्मुखानांइन्द्रियाणामर्थंपश्यति तथापिनानात्वान्मिथ्यास्वप्नवदित्यनु

करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् ॥ नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपिनिवृत्ततृष्णःस्व
सुखानुभूत्या ॥ ३० ॥ तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमुक्षंतमदंतमन्नं ॥ स्वभावमन्यक्किमपीहमानमात्मान
मात्मस्थमतिर्नवेद ॥ ३१ ॥ यदिस्मपश्यत्यसादिन्द्रियार्थनानाऽनुमानेनविरुद्धमन्यत् ॥ नमन्यतेवस्तुतया
मनीषीस्वाप्नयथोत्थायतिरोदधानं ॥ ३२ ॥ पूर्वगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्तते
तत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ॥ ३३ ॥ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुसद्दि
घत्ते ॥ एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिसंपुरुषस्यबुद्धेः ॥ ३४ ॥

मानेनविरुद्धंबाधितंसदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषीवस्तुतयानमन्यते स्वमादुत्थायप्रबुध्यसंस्कारमात्रेणस्वामंविषयंस्फुरंतमतएवस्वयमे
वतिरोभवंतंयथातद्वत् ॥ ३२ ॥ तदेवमात्मानविक्रियतइत्युक्तं नन्वेतदनुपपन्नंबद्धावस्थयात्यज्यमानत्वात् मुक्तावस्थयाचगृह्यमाण
त्वात् नव्रीहयोऽवघातेनव्रीहिभावत्यागतः तंदुलीभावेनगृह्यमाणानविक्रियतेतत्राह पूर्वमिति बद्धावस्थायांगुणैःकर्मभिश्च चित्रमज्ञा
नकार्यंदेहेन्द्रियादिलक्षणं आत्मन्यभ्यासेनाविविक्तगृहीतमासीत् तदेषपुनर्ज्ञानेननिवर्तते आत्मानुनकेनापिरूपेणगृह्यते नापित्यज्यते
अयंभावः मुक्तेःक्रियफलत्वेतावदात्मनोविकारः तस्यारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोः अतोविकार
इति ॥ ३३ ॥ एतदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति ननुपूर्वमेवसत्पटादिपुनर्विधत्तेकरोति समीक्षाआत्मविद्या ॥ ३४ ॥

भा. ए.

॥८६॥

परापवाङ्मपंचयति वपुरात्मानमवतिपार्थिवत्वात् घटवत् तथा इन्द्रियाणितदधिष्ठातारोवादेवाः असुःप्राणः धिषणाबुद्धिः सत्त्वंचित्तमहंकृतिरित्येते आत्मावभवन्ति कुतःअन्नमात्रं अन्नोपष्टभ्यत्वात् शरीरवत् वायुर्जलं च द्रुताशस्तेजः खंक्षितिरितिपंचभूतानि अर्थाः शब्दादयः साम्यंप्रकृतिः नात्मा जडत्वात् घटवदिति यद्वा हिशब्देनानुमानांतराणिसूचितानि तद्यथा इन्द्रियाण्यात्मानमभवन्ति करणत्वान्मनोवत् प्राणत्वात् वायुत्वाद्वाबाह्यवायुवदित्यादि ॥२४॥ एवंविवेकज्ञानवतो मुक्तस्यनेन्द्रियादिकृतगुणदोषसंबंधइत्याह समाहितैरिति मत्सुविविक्तधाम्नः ममसुष्ठुविविक्तधामस्वरूपयेन तस्यप्रकाशकस्यप्रकाश्यगुणदोषानभवन्तीतिरविदृष्टान्तेनोक्तं ॥ २५॥ असंग्रहत्वेनावस्थितस्यनकेपिगुणदोषाइत्याकाशदृष्टान्तेनाह यथेति वाय्वादीनांशोषणदहनच्छेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापा

नात्मावपुःपार्थिवभिन्द्रियाणिदेवात्यसुर्वायुजलंद्रुताशः ॥ मनोऽन्नमात्रंधिषणाचसत्त्वमहंकृतिःखंक्षिति रर्थसाम्यं ॥ २४॥ समाहितैःकःकरणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ॥ विक्षिप्यमाणैरुतकिंनुदूषणंघनैरुपेतैर्विगतैरवेःकिं ॥ २५॥ यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्नसज्जते ॥ तथाऽक्षरंसत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेःसंस्तृतिहेतुभिःपरम् ॥ २६॥ तथापिसंगःपरिवर्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुतावत् ॥ मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनःकषायः ॥ २७॥ यथाऽमयोऽसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपुनःसंतुदतिप्ररोहान् ॥ एवंमनोऽपक्वकषायकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंगं ॥ २८॥ कुयोगिनोयेविहितांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ॥ तेप्राक्तनाभ्यासबलेनभूयोयुंजंतियोगंननुकर्मतंत्रं ॥ २९॥

यिभिर्कृतुगुणैःशीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेरहंकारात्परमक्षरं संस्तृतिहेतुभिर्नयुज्यते यद्वा अहंकारस्यसंस्तृतिहेतुभिरिति ॥ २६॥ मुक्तधदसम्यक्ज्ञानीनयथेष्टमाचरेदित्याहद्वाभ्यां तथापीति गुणेषुविषयेषुरजोरागः मनसःकषायइतिदुर्निरासतामाह ॥ २७॥ तदेवदृष्टान्तेनोपपादयति यथेति नृणामामयोरोगः असाध्वसम्यक्कथामवतितथा अपक्वकषायकर्म अदग्धाः कषायारागादवस्तन्मूलानिकर्माण्यस्मिन्तत् अतएवसर्वसंगसर्वेषुपुत्रादिषुसज्जमानंमनः कुयोगिनमसम्यक्ज्ञानिनंविध्यतिभंशयति ॥ २८॥ ननुकथंचिद्विषयसंगेयदियोगभंशःस्यात् अलंतीर्हिसोपायेनयोगमार्गेणतत्राह कुयोगिनइति मनुष्यभूतैर्बधुशिष्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपसृष्टैः तथाचश्रुतिः यस्मात्तदेषांनप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युरिति भूयोजन्मांतरे ननुकर्मतंत्रं कर्मविस्तारं ॥ २९॥

अ० २८

॥८६॥

तदेवंकार्यस्यकारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्यप्रकाशकात्मकतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थं यकारस्यपृथक्पाठच्छंदोऽनुरोधेन
जायदादित्र्यवस्थंयद्विज्ञानंमनः तदवस्थाकारणरूपंचयदुणत्रयं यच्चकारणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्मकार्यमधिभूतकर्तृअधिदैवं एवंगु
णत्रयकार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवति येनानुगतंप्रकाशतइत्यर्थः तमेवभातमनुभातिसर्वतस्य
भासासर्वमिदंविभातीति तथाचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरित्यादिश्रुतेश्च ननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेणेतुर्यनामोपल
भामहेतव्राह व्यतिरेकतश्चसमाध्यादौयदस्ति तदेवसत्यमिति ॥२०॥ एवंकालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणःसत्यत्वमुक्तं व्यभिचारिणस्त्वसत्य
तामाह नयदिति यद्वृत्तंकार्यंपुरस्तादुत्पत्तेर्नभवति यच्चपश्चान्नाशाच्चनमध्येचपृथक्नास्ति किंतुव्यपदेशमात्रं कुतःयतःयद्यत्परेणअन्ये
नभूतंजातंप्रसिद्धं प्रकाशितंचतत् तदेवकारणप्रकाशकंतावन्मात्रंस्यान्नपृथगितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिके

विज्ञानमेतत्रियवस्थमंगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् ॥
॥ २० ॥ नयत्पुरस्तादुत्तयन्नपश्चान्मध्येचतत्तद्व्यपदेशमात्रं ॥ भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेम
नीषा ॥ २१ ॥ अविद्यमानोऽप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः ॥ ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेन्द्रि
यार्थात्मविकारचित्रं ॥ २२ ॥ एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहेतुभिःपरापवादेनविशारदेन ॥ छित्वात्मसंदेहमुपारमे
तत्त्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥

त्येवसत्यम् सर्वैखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणकार्यस्यप्रकाश्यस्यचानुपलंभादितिभावः ॥ २१ ॥ एवंसामान्य
तः कार्यप्रकाश्ययोःकारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुत्पाद्य प्रस्तुतेतदुभयविवेकपूर्वकंप्रपंचस्यब्रह्माभेदमाह अविद्यमानइति योऽयंवैकारि
कः विकारसमूहःसएवप्रागविद्यमानोराजससर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्यभूतइत्यर्थः अवभासतेऽपिब्रह्मप्रकाशश्चेत्यर्थः ब्रह्मतुस्वयंस्वतः
सिद्धंनतुकार्यमित्यर्थः ज्योतिश्चप्रकाशकमित्यर्थः अतःकारणात्इंद्रियाणिचअर्थास्तन्मात्राणिचआत्मानश्चदेवानामप्युपलक्षणम्
विकाराःपंचभूतानि एवंचित्रंब्रह्मैवभातीति ॥ २२ ॥ उपसंहरति एवंनिगमतपःप्रत्यक्षमैतिसमनुमानैःस्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवे
कहेतुभिःतथापरस्यदेहादेरपवादेनात्मनिरासेनच कीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेतिवा आत्मविषयंसंदेहंछित्वास्वामं
दतुष्टःसन् अखिलेभ्यःकामुकेभ्यइंद्रियादिभ्यउपारमेतनिःसंगोभवेत् ॥ २३ ॥

भा. ए.

॥८५॥

अहंकारलक्षणोदेहादिसंनिकर्षएवसंसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति शोकेति सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनात् अहंमुखीति वच्चे
तन्यंमुखीति प्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च सुखादीनां कृशत्वादिवत् द्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ १५ ॥ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्ताहिंमु
क्तिरपितस्यैवेति मुक्तावहंकारावशेषः प्रसज्येत तत्राह देहेति देहादिष्वभिमानो यस्य सः आत्मैव तेषामंतर्हितो जीवः अतएव गुणकर्ममयी
मूर्तिर्यस्य सः एवं च सूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेवसुत्रादिशब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वतोधावति अतो नायं दोष इति भावः ॥ १६ ॥ त
देवमहंकारकृतं बंधमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन तन्निवृत्तौ मुक्तिरित्याह अमूलमिति वस्तुतो मूलशून्यम् अज्ञानतस्तु बद्धभीरूपैः देवादिशरीरैरूपि
पितं प्रकाशितं मैत्रजालिकतुल्यमिति वा कितत्तदाह मन इति मन आदीनां द्वंद्वः यद्वा मन आदिषु क्रियत इति कर्म अहंकरणं गुरोरुपासन
यानि शितेन तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन छित्त्वा ॥ १७ ॥ तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ज्ञानमिति विवेको ज्ञानं साधनान्याह निगमो वेदः

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्य दृश्यं ते जन्ममृत्युश्चनात्मनः ॥ १५ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनो
भिमानो जीवोऽतरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ॥ सूत्रं महानित्युरुधेवगीतः संसारआधावतिकालतंत्रः ॥ १६ ॥ अ
मूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचः प्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनया शितेन छित्त्वा पुनर्गाविचरत्यदृष्टः
॥ १७ ॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतित्यमथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतु
श्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥ यथा हिरण्यं स्वरूपं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमयस्य ॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं
नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥

तपःस्वधर्मः प्रत्यक्षं स्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यद
स्य जगतः मध्ये पितदेवकेवलं ननु जगदिति कितत्कालः कलयति प्रकाशयति यः तथा हेतुः कारणं च यत्तदेव एतदुक्तं भवति यदस्य विश्व
स्य कारणं प्रकाशकं च ब्रह्मतदात्मकमेवैतत् न ततः पृथगित्येवं निश्चयकत्वे निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकः तज्ज्ञानमिति ॥ १८ ॥ तत्र ना
नाभेदव्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वं सदृष्टांतमाह यथेति स्वरूपं सुष्ठुकुंडलादिद्वयेण विरचितं यद्विरण्यम् कीदृशम्
हिरण्यमस्य कुंडलादेरुत्पत्तेः पुरस्तान्नाशाच्च पश्चाद्यदस्ति कटककुंडलमित्यादिना नानाव्यपदेशैर्व्यवहारं प्राप्यमाणमपि तदेव यथा तद्वद
स्य विश्वस्य कारणभूतो हमेव नानाव्यवहारालंबनं ननु ततः पृथग्विश्वमिति ॥ १९ ॥

अ० २८.

॥८५॥

ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणं निष्ठां सूर्यवत्समो भूत्वा ॥ ८ ॥ एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणेति यदाद्यंतवत्तद्वैततदसदिति ज्ञात्वानिःसंगो विचरेत् आद्यंतवत्त्वे प्रमाणानि प्रत्यक्षेण घटादि अनुमानेन सावयवत्वेन दृश्यं पृथिव्यादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदास्वानुभवे न सर्वदृश्यमाद्यंतवदसच्चेति ज्ञात्वा निःसंगः तदा सक्तिशून्यः ॥ ९ ॥ ननु यद्यात्मसंविदा सर्वदृश्यमसदित्युच्यते तर्ह्यत्मा स्वप्रकाशादेहादि द्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात् तथा च संसारे प्रतिभासो न घटेत इति चोदयति अनात्मसदृशोऽजडा जडयोः अत्र हेतुः द्रष्टृदृश्ययोर्मा भूत् द्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इति ॥ १० ॥ एतत्पंचयति आत्मेति अव्ययत्वादि पंचविशेषणैर्नांशादिरागादि पुण्यापुण्याज्ञानपरिच्छेदानामसंश्रवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वं तु यथेष्टं अचिज्जडः अयं भावः यथैवाग्निदा रूणोर्भेदेनानुपलंभेऽपि दारुप्रकाशमेवाग्निश्च प्रकाशकः तथा देहात्मनोर

एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणं ॥ न निंदति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ॥ आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगो विचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धव उवाच नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मसदृशो रीशकस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥ आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयं ज्योतिरनाद्यतः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणं ॥ संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥ अर्थेत्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनार्थागमो यथा ॥ १३ ॥ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बद्धनर्थं भूत् ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥

पिन संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि घटत इति ॥ ११ ॥ सत्यं तथाऽप्युभयोरेवमविबेक एव संसारालंबनमित्याह पंचभिः यावदिति संनिकर्षणसंबंधः न च संसृत्तकृतः संबंधः तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानतः संसारस्तत्राह अपार्थोपिकेवलं फलवान् फलं स्फूर्तिर्न तु तत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ न च सतो देहादेः कृतः संसारस्फूर्तिहेतुत्वमपि तत्राह अर्थेहीति अस्यात्मनः ॥ १३ ॥ ननु कथंचिज्ज्ञानतो विषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि दुर्वारित्वा निर्मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह यथाहीति प्रस्वापः स्वप्नः बद्धनर्थान् बिभर्ति पुष्पातीति तथा ॥ १४ ॥

भा. ए.

॥८४॥

अंष्टाविंशेतुयःपूर्वविस्तरेणोपवर्णितः॥ज्ञानयोगःपुनश्चासौसमाहृत्यनिरूप्यते ॥१॥ इदानीमतिविस्तरेणोक्तंज्ञानयोगंसंक्षेपेणवक्तुमाह परेषांस्वभावान् शांतघोरादीन्कर्माणिच तत्रहेतुःविश्वमिति ॥ १ ॥ विपक्षेदोषमाह परेति स्वार्थाऽज्ञाननिष्ठालक्षणात् असतिमिंथ्याभूतेद्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥ भंशमेवदृष्टान्ततोदर्शयति तैजसेराजसाहंकारकार्ये इन्द्रियगणेनिद्रयाआपन्नेअभिभूतेसति पिण्डस्थो जीवः केवलंमनोमात्रेणमायांस्वप्नरूपांप्राप्नोति ततोमनसिलीनेसतिनष्टचेतनःसन् मृत्युंवामृत्युतुल्यांसुषुप्तिंवाप्राप्नोतियथा तद्वदेवना नार्थदृक्द्वैताभिनिवेशीविक्षेपंलयंचप्राप्नोति यथाप्राज्ञसंपर्कात् विश्वस्यभोगक्षयलक्षणोभंशः एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपिस्वरूपं

अ० २८

श्रीभगवानुवाच परस्वभावकर्माणिप्रशंसेन्नगर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकंपश्यन्मृत्यापुरुषेणच ॥ १ ॥ परस्वभावकर्माण्यःप्रशंसतिनिन्दति ॥ सआशुभ्रश्यतेस्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥ २ ॥ तैजसेनिद्रयापन्ने पिण्डस्थोनष्टचेतनः ॥ मायांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृक्पुमान् ॥ ३ ॥ किंभद्रंकिमभद्रंवाद्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितंतदमृतंमनसाध्यातमेवच ॥ ४ ॥ छायाप्रत्याङ्गयाभासाद्यसंतोऽप्यर्थकारिणः ॥ एवंदेहादयोभावायच्छंत्यामृत्युतोभयं ॥ ५ ॥ आत्मैवतदिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः ॥ त्रायतेत्रातिविश्वात्मा क्रियतेहरतीश्वरः ॥ ६ ॥ तस्मान्नत्यात्मनोऽन्यस्मादन्योभावोनिरूपितः ॥ निरूपितेऽयंत्रिविधानिर्मूलाभातिरात्मनि ॥ इदंगुणमयंविद्धित्रिविधंमाययाकृतं ॥ ७ ॥

शङ्कतिभावः ॥ ३ ॥ द्वैतासत्यतयास्तुतिनिन्दयोर्निर्विषयत्वंप्रपंचयतिसार्धैःषड्विः किंभद्रमिति अवस्तुनोद्वैतस्यमध्येकिंभद्रंकिंवाऽभद्रं कियद्भद्रंकियद्वाऽभद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमेवाह वाचेतिबाह्येन्द्रियोपलक्षणं वाचउदितमुक्तंचक्षुरादिभिश्चयदृश्यंतदमृतमिति ॥ ४ ॥ नन्वेवंसतिदेहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथंभयहेतुत्वंतद्वदृष्टान्तमाह छायाप्रतिबिम्बः प्रत्याङ्गयःप्रतिध्वनिः आभासःशुक्तिरजतादिःएतेयथाऽसंतोऽप्यर्थकारिणोभवन्ति आमृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युलंयः यावन्नैवलीयंतेतावत्पर्यंतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मनुसृष्ट्यादिश्रुतिभिरेवद्वैतंनिरूपितं कथमसत्यंस्यात्तत्राह आत्मैवेतिसार्धद्वाभ्यां त्रातिपालयति ॥ ६ ॥ अन्यस्मात्सृज्यादिव्यतिरिक्ताम् त्रिविधां मायामिकादिरूपां भातिःप्रतीतिःननुकथंनिर्मूलंप्रतीयतेतत्राह इदमिति ॥ ७ ॥

॥८४॥

एतेष्वधिष्ठानेषु किमुत्पद्यतममित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदायत्रश्रद्धातदातत्रनत्वधिष्ठानेमुत्थ्यामुत्पद्यत्वम् कुतः यतः सर्वभूतेष्व्वात्म
निचसर्वात्माऽहमवस्थितइति ॥ ४८ ॥ उभयतः इहामुत्रच ॥ ४९ ॥ समर्थप्रत्याह मदर्चाभितित्रिभिः पुष्पोद्यानानिचकारयेत् पूजां
यात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रत्यहं यात्राविशिष्टेपर्वणि बहुजनसमागमः उत्सवः वसंतादिमहोत्सवः तदाश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा ॥ ५० ॥ पू
जायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्यविवरणम् पूजादीनामिति प्रवाहार्थं संततानुत्तर्यर्थम् मत्सार्ष्टितांस्तमानैश्वर्यम् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठादीनां
व्यस्तसमस्तानां फलमाह प्रतिष्ठयेति मत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ सकामं प्रत्युक्तमहैतुकप्रत्यहं मामेवेति अहैतुकः प्र

अर्चादिषु यदायत्रश्रद्धामां तत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्व्वात्मनिचसर्वात्माऽहमवस्थितः ॥ ४८ ॥ एवं क्रियायो
गपथैः पुमान्वैदिकतां त्रिकैः ॥ अर्चन्नुभयतः सिद्धिमतो विंदत्यभीप्सिताम् ॥ ४९ ॥ मदर्चासंप्रतिष्ठाप्यमं
दिरंकारयेद्दृढं ॥ पुष्पोद्यानानिरम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ ५० ॥ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथा
न्वहं ॥ क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं दानेन भुवनत्रयं ॥ पूजा
दिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५२ ॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति ॥ भक्तियोगं सलभ
ते एवं यः पूजयेत्तमां ॥ ५३ ॥ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत् सुरविप्रयोः ॥ दत्तिसजायते विद्भुक् वर्षाणामयुतायु
तं ॥ ५४ ॥ कर्तुं श्रुत् सारथेर्हंतो रनुमोदितुरेव च ॥ कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसितत्फलं ॥ ५५ ॥ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥

क्तियोग एव कथं भवति तत्राह भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥ दातुः फलमुक्तमपहर्तारं न दति यइति विद्भुक् विष्ठाभोजी कृमिः ॥ ५४ ॥ क
र्तुर्यत्फलं तदेवान्येषामपीत्याह कर्तुरिति सारथेः सहकारिणो हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणा
मेते भागिनः भागार्हाः तत्रापि विशेषमाह भूयसिकर्मणि सारथ्यादौ च भूयोऽधिकं फलमिति पयःपत्रादिमात्रेण पूजितो यः परंपदं ॥ प्राये
वदिशति प्रीतः सकृष्णः शरणं मम ॥ ५५ ॥ इत्येकादशोऽटीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भा. ए.

॥८३॥

हविषाघृतेनअभिघृतानिसंसिक्तानिदारुणिशुष्कसमिधःप्रास्यप्रक्षिप्यआधारौतसंज्ञकौयागौ एवमाज्यभागौचदत्वातद्वर्थाहुतीर्हुत्वा
इत्यर्थः तत्राधारौप्रजापतयेस्वाहेन्द्रायस्वाहेतिचोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्यअग्रिमध्यादापरिध्यंतंघृतक्षरणरूपौअग्रयेस्वाहासोमा
यस्वाहेत्येवंहोमरूपौ ॥४०॥ मूलमंत्रेणाष्टाक्षरेणतथाषोडशक्षरचोयस्मिन् तेनपुरुषसूक्तेनचावदानतःप्रत्यूचमाहुतिपहणेनेत्यर्थः पुरुष
सूक्तेनाराधनपक्षेसएवमूलमंत्रः तेनैवप्रत्यूचमवदानतोहोमइतिमंत्रैःस्वाहातिर्यथान्यायंपूजाक्रमेणैव अग्रयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येवंस्विष्टकृ
तंहुत्वा ॥४१॥ ततोवह्निस्थंभगवेतमंतर्यामिणमभ्यर्च्यपुष्पधूपादिभिः अथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योनंदादिभ्योऽष्टदिक्षुबलिहरेत् ततःपूजा
स्थानमागत्यदेवस्याग्नेसमुपविश्ययथाशक्तिमूलमंत्रंजपेत् ॥४२॥ तत्रउभयत्रभगवतोभोजनसमाप्तिध्यात्वाआचमनंदत्वाउच्छेषंवि

अ० २७

ध्यायन्नभ्यर्च्यदारुणिहविषाभिघृतानिच ॥ प्रास्याज्यभागावाधारौदत्वाचाज्यपुतंहविः ॥४०॥ जुहुयान्मू
लमंत्रेणषोडशर्चाऽवदानतः ॥ धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ॥४१॥ अभ्यर्च्यथनमस्कृत्यपा
र्षदेभ्योबलिहरेत् ॥ मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकं ॥४२॥ दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् ॥
मुखवासंसुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ॥४३॥ उपगायन्गृणन्त्यन्कर्मण्यभिनयन्मम ॥ मत्कथाःश्रावय
न्शृण्वन्मुहूर्तक्षणिकोभवेत् ॥४४॥ स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वाप्रसीदभगवन्निति
वंदेतदंडवत् ॥४५॥ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परं ॥ प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् ॥
॥४६॥ इतिशेषामयादत्तांशिरस्याधायसादरं ॥ उद्वासयेच्चेदुद्वास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ॥४७॥

ष्वक्सेनायकल्पयित्वा तदनुज्ञयापश्चात्स्वयंभुंजीत ततःसुरभिमतसुगंधवत्तांबूलाद्यंमुखवासंदत्वाऽथपुनरप्यर्हयेत् पुष्पांजलिनापूजये
त् ॥४३॥ अभिनयन्स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिकः वैयर्थ्यं परित्यज्यलब्धावसरोभवेत् ॥४४॥ स्तवस्तोत्राणांभेदंदर्शयति पौराणैः
प्राकृतैरपीति ॥४५॥ कथंप्रणमेदित्यपेक्षायामाह शिर इति बाहुभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपरस्परंममदक्षिणोत्तरौपादौगृहीत्वा यद्वा पृष्ठ
तःपरस्परंनिबद्धाभ्यांकृतापराधइवप्रपन्नमित्यादिविज्ञाप्याचप्रणमेत् ॥४६॥ ततःशेषायहणपूर्वकंवैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इतीति
अनयैवप्रार्थनयाशेषांनिर्मात्यमयादत्तांध्यात्वा शिरस्याधायधृत्वायद्युद्वासयेत्तर्हिप्रतिमायांयन्यस्तंज्योतिःतत्पुनरपिहृत्स्वस्थज्यो
तिर्ज्योतिर्वाप्यमहामनीमं ॥ ४७॥

॥८३॥

मंत्रानाह स्वर्णधर्मानुवाकः सुवर्णधर्मपरिवेदनैवेनमित्यादि महापुरुषविद्यया जितैतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन ॥ सुब्रह्मण्यनमस्ते
स्तुमहापुरुषपूर्वजेति पौरुषं पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि राजादीनिसामानि इंद्रनरोनेमधिताहवंतइत्यस्यामृचिगीतानि आदिशब्देन
रौहिणादीनि ॥ ३१ ॥ वस्त्राद्युपचारेष्वलंकारलक्षणंगुणंविधत्ते वस्त्रेति पत्राणिकपोलवक्षस्थलादिषुलिखिताःपत्रांग्यः मद्रक्तश्चैत्स
प्रेमयथाभवतितथा ॥ ३२ ॥ यथोचितमलंकुर्वीतित्युक्तार्थसर्वसाधारणंश्रद्धालक्षणंगुणंविधत्ते पाद्यमिति ॥ ३३ ॥ नैवेद्येवैभवलक्षणं
गुणंविधत्ते गुडपायसेति शष्कुल्यःतैलपक्वविशेषाः आपूपाःअपूपानांमंडकादीनांसमूहाः सूपाःव्यंजनानि सतिविभवइतिशेषः॥३४॥

स्वर्णधर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया ॥ पौरुषेणापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ॥ ३१ ॥ वस्त्रोपवीताभर
णपत्रस्रग्गंधलेपनैः ॥ अलंकुर्वीतसप्रेममद्रक्तोमांयथोचितम् ॥ ३२ ॥ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोऽ
क्षतान् ॥ धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयाऽर्चकः ॥ ३३ ॥ गुडपायससर्पीषिशष्कुल्यापूपमोदकान् ॥ संया
वदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ॥ ३४ ॥ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् ॥ अन्नाद्यंगीतनृत्यादि
पर्वणि स्युरुतान्वहम् ॥ ३५ ॥ विधिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधायपरितःसमूहेत्याणिनो
दितं ॥ ३६ ॥ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधाययथाविधि ॥ प्रोक्षण्यासाद्यद्रव्याणिप्रोक्ष्याग्नौभावयेतमां ॥ ३७ ॥
तमजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससं ॥ ३८ ॥ स्फुरत्किरीटकटक
कटिसूत्रवरांगदं ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनं ॥ ३९ ॥

कालभेदेनगुणंविधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनंपंचानृतादित्त्रपनं अन्नाद्येति अन्नंभोज्यमाद्यंभक्ष्यं पर्वण्येकादश्याग्नौ अन्वहंप्रत्यहंवा
विभवेसति ॥ ३५ ॥ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्रावपिपूजाप्रकारमाह विधिनास्वगुसोक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षितेनिर्मिते तदुक्तं वि
स्तारोच्छ्रायतस्तिस्त्रोमेखलाश्चतुरंगुलाः ॥ हस्तमात्रोभवेद्वर्तःसयोनिर्वेदिकातथेत्यादि उदितंप्रज्वलितमभिपरितःसमूहेत् एकत्रमेलयेत्
॥ ३६ ॥ दर्शैःपरिस्तीर्यपरितःप्रोक्षयेत् अन्वाधायअन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समिपक्षेपादिरूपंक्रमकृत्वा अभेरुत्तरतोद्रव्याणिहो
मोपयोगीन्यांसायनिधाय प्रोक्षण्याप्रोक्षणीपात्रोदकेनप्रोक्ष्याग्नौमांध्यायेत् ॥ ३७ ॥ शंखादिभिरुद्धसंतः शोभमानाश्चत्वारोभुजाय
स्यतं ॥ ३८ ॥ स्फुरंतिकिरीटादीनियस्यतं ॥ ३९ ॥

भा.ए.

॥ ८२ ॥

तदनंतरं पिंडे देहे वाय्वग्निं संशुद्ध इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थ चंद्रमंडला मृतप्लावनेनामृतमये जाते
तस्मिन् हृत्पद्मस्थां परां श्रेष्ठां जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् कथं भूतानां दाते सिद्धैर्भावितां प्रणवस्याकारोकारमकाराविदुनादाः पंचां
शाः तत्र नादाते सिद्धैर्ध्यातां तथा च श्रुतिः यो वेदादौ स्वतः प्रोक्तो यो वेदांते प्रतिष्ठितः ॥ तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः समहेश्वर इति ॥ २३ ॥ तथा
त्मभूतयास्वेनैव भावेन चितितया अमृतमयो पिंडे दीपेन प्रज्ज्योतिर्गृहमिव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवादीमानसैरुपचारैः संपूज्य तन्मयः सन्नर्चादिष्व
वा ह्यस्थापनमुद्रया स्थापयित्वा ॥ २४ ॥ कथं पूजयेत्तत्राह पाद्येति द्वाभ्यां धर्मादिभिर्ममासनं ॥ २५ ॥ तत्र पद्मं च कल्पयित्वा भाभ्यां वेदतंत्रा
भ्यामुभयसिद्धये मसं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनमर्हणमर्थं उभयसिद्धये वेदतंत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अ
पिंडे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम ॥ अर्वा जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभावितां ॥ २३ ॥ तथा त्मभूत
या पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः ॥ आवाद्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥ पाद्योपस्पर्शार्हणादी
नुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वा सनं मम ॥ २५ ॥ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्व
लम् ॥ उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मत्संतूभयसिद्धये ॥ २६ ॥ सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीपुधनुर्हलान् ॥ मुशलं कौ
स्तुभं मालां श्रीवत्संचानुपूजयेत् ॥ २७ ॥ नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च ॥ महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षण
म् ॥ २८ ॥ दुर्गा विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुनसुरान् ॥ स्वेस्वे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥
॥ २९ ॥ चंदनोशीरकपूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ ३० ॥

यमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः अधर्मादीनि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि त्रयोगुणाः पट्टिकास्तत्र पूर्वादि
क्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी ज्ञानाक्रियायोगाप्रद्वी सत्येशानाऽनुग्रहेति नवशक्तयः एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिः शक्तिभिश्चासनं क
ल्पयित्वेति कर्णिकया केसरेस्तत्र स्थसूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः ॥ २६ ॥ आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्र न्यस्तांगमित्यावर
णपूजासूचिता आसनेनैव शक्त्यावरणमित्युक्तं ततः सुदर्शनादिमुशलांतान्यायुधानि अष्टदिक्षु कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि ॥ २७ ॥ नंदा
दीन्पार्षदानष्टदिक्षु गरुडपुरतः ॥ २८ ॥ दुर्गादीनि कोणेषु गुरुन्वामतः सुरानि द्वादलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान् देवस्याभिमुखान्प्रोक्ष
णादिभिः अर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपंचयति चंदनेति षड्विः ॥ ३० ॥

अ० २७ .

॥ ८२ ॥

इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनः निष्कामभक्तस्य यथा लब्धैः यत्र चंदनादिसर्वधान-
लभ्यते तद्गृहिभावेन भावनया यद्वा हृदि चेन्मद्यागः तदा भावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह सार्धेन
स्नानेति तत्त्वविन्यासः यथा स्थानमंगप्रधानदेवतानां तत्तन्मंत्रैः स्थापनं ॥ १६ ॥ अभ्यर्हणमुपस्थानार्थादि सलिलादिभिस्तर्पणादिनाय-
जनं सर्वसाधारणमाह श्रद्धयेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह शुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासा-
धनानियेन सः प्रागर्थैः दर्भैः यद्वा प्रागेव संभृतसंभारः सन्नासीनः नत्वासीनः सन्पश्चात्तत्संभारार्थं वारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः प्राङ्मुख उदङ्मुख

द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः ॥ भक्तस्य च यथा लब्धैर्हृदि भावेन चैव हि ॥ १५ ॥ स्नानालंकरणं
प्रेष्ठमर्चयामेव तूद्धव ॥ स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वक्त्रावाज्यपुतंहविः ॥ १६ ॥ सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलि-
लादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥ भूर्यप्यभक्तो पहतं न मे तोषाय कल्पते ॥ गंधो धूपः सु-
मनसो दीपोऽन्नाद्यंच किंपुनः ॥ १८ ॥ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ॥ आसीनः प्रागुदङ्वा चै-
दर्चयामथ संमुखः ॥ १९ ॥ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चापाणिना मृजेत् ॥ कलशं प्रोक्षणीयं च यथा वदुपसा-
धयेत् ॥ २० ॥ तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ॥ प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥ २१ ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैशिकः ॥ तद्दाशीर्णाऽथ शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् ॥ २२ ॥

खोवा आसीनः अर्चायां तु स्थिरायां संमुख अर्चाभिमुख उपविष्टः सन् ॥ १९ ॥ अनंतरंगुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन्कृतन्या-
सः कृतो मूलमंत्रन्यासो यस्यां तां ममा र्चामा मृजेत् निर्माल्यापकर्षणादिना शोधयेत् कलशं पूर्णकुंभं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थं दिकपात्रमुपसा-
धयेत् चंदनपुष्पादिभिः संस्क्रुर्यात् ॥ २० ॥ तदद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनं देवपूजास्थानं पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरिता-
नि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् ॥ २१ ॥ तत्र पाद्यादिद्रव्याणि पाद्येश्यामाकदूर्वाऽजविष्णुक्रांतादिरिष्यते ॥ गंधपुष्पाक्षतयवकुशापतिलसर्षपाः ॥
दूर्वाचैतिक्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितं ॥ जातीलवंगकंकोलैर्मतमाचमनीयकमिति तानि च त्रीणि यथाक्रमं हृदयादिमंत्रैः गायत्र्या च सर्वा-
ण्यभिमंत्रयेत् ॥ २२ ॥

भा.ए.

॥८१॥

सर्ववर्णानां वैवर्णिकानाम् ॥ ४ ॥ विश्वेश्वरायेतेषामीश्वरः ॥ ५ ॥ कर्मकांडस्य पूजाविधानस्य नास्संतोषं यतः पारंवाऽनुष्ठानतो यस्य
तस्य ॥ ६ ॥ वैदिक एव मंत्रो वैदिकान्येवांगानि च यस्मिन् पुरुषसूक्तादौ स वैदिकः एव तांत्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाक्षरादिः मखः पूजा ॥ ७ ॥ यदा
वैवर्णिको यजेत तदा विशेषमाह यदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशाब्दादिकाले स्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनम् ॥ ८ ॥
अर्चायां प्रतिमादौ ॥ ९ ॥ स्नाने विशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्च मंत्रैः ॥ १० ॥ किंच संध्योपासनादीनिकर्माणि चोदितानि साक
ल्येन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् न तु तानि परित्यजेदित्यर्थः सम्यक् परमेश्वरविषय एव संकल्पो यस्य तथा भूतः सन् कर्मपा
एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतं ॥ श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्राक्षक
र्मबंधविमोचनं ॥ भक्त्या चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच न त्वं तोऽनंतपारस्य
कर्मकांडस्य चोद्भव ॥ संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथा वदनु पूर्वशः ॥ ६ ॥ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो म
खः ॥ त्रयाणामीप्सिते नैव विधिनामां समर्चयेत् ॥ ७ ॥ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः ॥ यथा यजे
त मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८ ॥ अर्चायां स्थंडिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽप्सु हृदि द्विजे ॥ द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्च
स्वगुरुं माममायया ॥ ९ ॥ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतौऽगशुद्ध्ये ॥ उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः ॥
॥ १० ॥ संध्योपास्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे ॥ पूजां तैः कल्पयेत् सम्यक् संकल्पः कर्मपावनी ॥ ११ ॥
शैलादारुमयी लौहीलेप्यालेख्या च सैकती ॥ मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥ चला च
लेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरम् ॥ उद्गासावाहनेन स्तः स्थिरायामुद्भवार्चने ॥ १३ ॥ अस्थिरायां विकल्पः
स्यात् स्थंडिले तु भवेद्द्वयम् ॥ स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥

वर्णाकर्मनिर्हारिणीम् ॥ ११ ॥ अर्चाभेदानाह सार्धेन शैलाशिलामयी लौहीसुवर्णादिमयी लेख्या मृच्चंदनादिमयी हृदि पूजायामनोम
यी ॥ १२ ॥ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मंदिरम् यद्वा प्रतिष्ठया कलान्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति प्रतिमा
भेदेन विशेषमाह सार्धेन उद्गासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायामर्चने विकल्पः शालपामेन कुर्यात् सैकल्यां कुर्यादन्यत्र कुर्याद्वा न वे
अविलेप्यायामृण्मयलेख्यव्यतिरिक्तायामन्यत्र विलेप्यायां लेख्यायां च परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥

अ० २७

॥८१॥

॥ ३० ॥ विभावसुमग्निसेवमानस्य अप्येति नश्यति तथा कर्मजाह्नमागामिसंसारभयंतन्मूलमज्ञानंच नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचयोनीर्गच्छतां परमायनमाश्रयः ॥ ३२ ॥ किंच यथाऽन्धमेव प्राणोजीवनम् अहमेव यथाशरणम् धर्म एव यथाप्रेत्यर्हलोके वित्तम् तथा संत एवावाक् संसारपातात् बिभ्यतः पुंसः अरणं शरणम् ॥ ३३ ॥ किंच संतश्चक्षूंषि सगुण निर्गुणज्ञानानि अर्कः पुनः सम्यगुत्थितोऽपि बहिस्तदप्येकमेव चक्षुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेन इति सुद्युम्नभावेन उमावनं प्रविष्टस्य वीतासेनास्त्री भावं प्राप्तायस्य तस्य स्त्री भावं प्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः एवमुक्तप्रकारेण उर्वश्यालोकात् स्थानात् अवलोकनाद्वा निस्पृहः ततोऽपि सत्सं

भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ॥ ३० ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभावसुम् ॥ शीतं भयंतमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायनं ॥ संतो ब्रह्मविदः शांतानौर्द्वेवाप्सु मज्जताम् ॥ ३२ ॥ अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहं ॥ धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य संतोऽर्वाक् बिभ्यतोरणं ॥ ३३ ॥ संतो दिशंति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः ॥ देवता बांधवाः संतः संत आत्माऽहमेव च ३४ ॥ वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्यालोकनिस्पृहः ॥ मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्च चारुः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे ऐलगीतं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ उद्धव उवाच ॥ क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ॥ यस्मात्त्वांये यथार्चं तिसात्वताः सात्वतर्षभ ॥ १ ॥ एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् ॥ नारदो भगवान्व्यास आचार्योऽगिरसः सुतः ॥ २ ॥ निःसृतं ते मुखां भोजायदाहं भगवानजः ॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ॥ ३ ॥

गादपि हेतोर्मुक्तसंगः सन् आत्मारामो भूत्वा यथेष्टं च चारेति ॥ ३५ ॥ इत्येकादशे टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः ॥ सर्वकामाप्तिहेतुश्च सांगः प्रोक्तः समासतः ॥ १ ॥ रागाद्याकुलचित्तानां कुतो संगोऽसंभवः ॥ इति कृष्णार्चनं भद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति ॥ २ ॥ क्रियायोगमिति भवदाराधनरूपं यस्मादितिकारणाधिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणां निमित्तत्वावशिष्टत्वात् यथेति एकस्मिन् अधिष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रश्नः ये अधिकारिणः सात्वताः भक्ताः ॥ १ ॥ अस्य पुनः विशेषतः प्रश्नोक्तारणमाह चतुर्भिः एतत्त्वदर्शनं निःश्रेयसकरं वदंति अगिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥ निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः देव्यै पार्वत्यै ॥ ३ ॥

भा.ए.

॥८०॥

तुच्छाकृमिविद्वज्जलक्षणानिष्ठाअंतोयस्य तस्मिन्कायेकलेवरेप्रियत्वेनगृहीते विषंगमेवाह अहोइति सुनसंशोभननासिकम् ॥२०॥
अतोऽगुणारोपेणरममाणामादृशाःकृमिस्तुल्याइत्याह त्वगादिसंहतौतत्संघातेदेहे विण्मूत्रादिसंहतौरमतांकृमीणांवा ॥ २१ ॥ यद्यप्येवं
बीजस्तिताःस्त्रियः अथाऽपिनोपसज्जेत अवलोकनादिनापिसंगंनकुर्यात् अर्थवित्त्विवेकी अत्रहेतुःविषयेति ॥ २२ ॥ ननुक्वचित् निमी
लितनयनादेरपिमनःक्षोभोदृश्यते सत्यं सोऽपिपूर्वदर्शनादिकंविनानभवतीत्याह अदृष्टादिति भावात्पदार्थाद्भावोमनःक्षोभः अतःप्राणा

अ० २६

तस्मिन्कलेवरेऽमेध्येतुच्छनिष्ठेविषज्जते ॥ अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः ॥ २० ॥ त्वङ्मांसरुधिर
स्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ॥ विण्मूत्रपूयेरमतांकृमीणां कियदंतरम् ॥ २१ ॥ अथाऽपिनोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रै
णेषुचार्थवित् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते ॥
असंप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः ॥ २३ ॥ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः ॥ विदुषांचा
प्यविश्रब्धःषड्गःकिमुमादृशाम् ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच एवंप्रगायन्नरदेवदेवःसउर्वशीलोकमथो
विहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्यमावैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥ ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेत
बुद्धिमान् ॥ संतएतस्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः ॥ २६ ॥ संतोऽनपेक्षामच्चित्ताःप्रणताःसमदर्शनाः ॥
निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः ॥ संभवंतिहितान
णांजुषतांप्रपुनंत्यघम् ॥ २८ ॥ तायेष्टृण्वंतिगायंतित्यनुमोदंतिचादृताः ॥ मत्पराःश्रद्धधानाश्चभक्तिर्वि
दंतितेमयि ॥ २९ ॥

निद्रियाणिअसंप्रयुंजतःनियच्छतःस्तिमितंनिश्चलंसत् ॥ २३ ॥ इंद्रियैःकृत्वा अविश्रब्धः अविश्वसनी
यः मादृशामविवेकिनाम् ॥ २४ ॥ फलितमाह द्वाभ्याम् एवमिति नृषुदेवेषुच दिव्यतीतितथा ॥ २५ ॥ उक्तिभिर्हितोपदेशैरितितीर्थ
देवादिसंगादपिसत्संगःश्रेयानितिदर्शयति ॥ २६ ॥ सतालक्षणमाह संतइति विशेषणाष्टकस्ययथेष्टहेतुमद्भावः ॥ २७ ॥ नचतेषुउ
पदेशापेक्षा अपितुकेवलंतत्सन्निधिरेवतारयतीत्याह तेष्वितिसप्तभिः ॥ २८ ॥ श्रवणादिभिरेवमत्पराः श्रद्धधानाश्चसंतोभक्तिर्छिंदंति ॥ २९ ॥

॥८०॥

अनुत्तमः सन् आत्मानं निदति द्वाभ्याम् स्वार्थस्येति अकोविदमज्ञातारम् गोस्वरवत् गौरिवस्वरइवेति ॥ १३ ॥ अधरासर्वसेवमानस्य
आत्मभूर्मनसिजः पुनः पुनरुद्भवत् ॥ १४ ॥ एवमष्टभिर्निर्वेदो निरूपितः इदानीं तस्य धिवेकमाह दशभिः पुंश्चल्येति अयं भावः कर्मभिर्दे-
वानिष्ठादुःखमेव प्राप्तोऽस्मि अतः परमेश्वरमेव भजेयमिति ॥ १५ ॥ परमेश्वरप्रसादं विना देवैरुपदिष्टादपि वेदवाक्यात् मोहो न निवर्तत इ-
त्याह बोधितस्यापीति देव्या उर्वश्या सूक्तवाक्येन यथार्थवचनेन पुरुरवो मामृथामाप्रतप्तो मात्वा तृकासो अशिवास उक्षन् नवैस्त्रैणानि
सख्यानि संति सालाटकाणां तद्वदयान्येता इत्यनेन ॥ १६ ॥ पूर्वं पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादिना तस्या अपकारोऽनुस्मृतः इदानीं ममैवायम्

स्वार्थस्याकोविदं धिक्कृत् मूर्खं पण्डितमानिनं ॥ यो ह मीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोस्वरवज्जितः ॥ १३ ॥ सेवतो व-
र्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं ॥ न दृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥ पुंश्चल्याऽपहृतं चित्तं को-
ऽन्वन्यो मोचितुं प्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृते भगवंतमथोऽक्षजं ॥ १५ ॥ बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दु-
र्मतेः ॥ मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥ १६ ॥ किमेतयानोऽपहृतं रज्ज्वा वासर्पचतसः ॥ रज्जु-
स्वरूपा विदुषो योऽहं यदजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥ क्वायं मलीमसः कायो दौर्गंध्याद्यात्मकोऽशुचिः ॥ कृगुणाः सौम-
नस्याद्याद्यध्यासो विद्यया कृतः ॥ १८ ॥ पित्रोः किं स्विन्नुभार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः ॥ किमात्मनः किं
सुहृदामिति यो नावसीयते ॥ १९ ॥

पराधइत्याह किमेतयेति नोऽस्माकं कामिनामेतया किमपहृतं न किंचिदपि यथा-
रज्जुस्वरूपा विदुषोरज्जुद्रष्टुः पुंसः तस्यां सर्पकल्पनया खिद्यतोऽपिरज्ज्वा किमपि नापहृतं तद्वत् यद्यस्माद्योऽहमेवं भूतः स एवाजितेन्द्रियत्वादप-
राधीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु तथाऽपि सैव सौगंध्यप्रेमादिगुणैः संमोहमूलमित्याशंक्यतेऽपि स्वमतिपरिकल्पिता एवेत्याह कृतुर्भिः क्वायमिति
मलीमसोऽतिमलिनः सुमनसां कुसुमानामिव गंधसौकुमार्यादिसौमनस्यं शोभनमनोभावो वा ॥ १८ ॥ ममत्वमपि तस्मिन् परिकल्पितमे-
वेत्याह पित्रोः किं स्वं कायः जनकत्वात् नुवितर्के भार्याया वा भोगप्रदत्वात् अत्रानुपयुक्तमप्येतन्मया यतुल्यत्वा दुक्तम् स्वामिनो वाऽधीन-
त्वात् अग्नेर्वा अतिष्ठ्यांतदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वा भक्ष्यत्वात् किं बात्मनः तत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदां वा उपकारित्वात् एवं
योननिश्चीयते ॥ १९ ॥

भा.ए.

॥७९॥

अत्रेतिहासमाह ऐलःपुह्रवाः सभादृचक्रवर्ती बृहच्छ्रवः कीर्तिर्यस्यसः उर्वशीविरहाद्यथममुसन्पश्चात्कुरुक्षेत्रेतांसमामम्य मंधर्वदत्ते
नाग्निनादेवानिष्ठापुनरुर्वशीलोकंप्राप्य शोकसंयमेशोकापगमेसति ततोनिर्विण्णःसन्निमांगाथामगायतेतिनवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यं
॥ ४ ॥ प्राक्तनीमोहावस्थामाह त्यक्तेति आत्मानंराजानंत्यक्त्वा घोरेतिष्ठेतिहयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहेनु ननीमं
आअनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाहन्तित्येवंमंत्रैर्विलपन् ॥ ५ ॥ वैकुण्ठ्येकारणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीरात्रीः यांतीःअप
यांतीः आयांतीः आगामिनीः उर्वश्याआकृष्टाचेतनायस्यसः॥६॥तस्यगंधर्वलोकेप्राप्तस्यबहुकालंउर्वशीसंजोगानंतरं निर्विण्णस्यगा
ऐलःसम्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः॥ उर्वशीविरहान्मुत्यन्निर्विण्णःशोकसंयमे ॥ ४ ॥ त्यक्त्वात्मानं
जंतींतांनग्नउन्मत्तवत्पः॥ विलपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविह्वलः॥५॥ कामानतप्तोऽनुजुषन्सुलुकान्व
र्षयामिनीः॥ नवेदयांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः॥६॥ ऐलउवाच अहोमेमोहविस्तारःकामकश्मल
चेतसः॥ देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः॥ ७ ॥ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्योवाऽभ्युदितोऽमुषा ॥ मु
षितोवर्षपूगानांवताहानिगतान्युत ॥ ८ ॥ अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः॥ क्रीडामृगश्चक्रव
र्तीनरदेवशिखामणिः॥ ९ ॥ सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरम्॥ यांतींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तव
द्बुदन्॥ १० ॥ कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा॥ योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींस्वरवत्पादताडितः॥ ११ ॥
किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा॥ किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोदृतम्॥ १२ ॥

यामाह अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापःप्रपंच्यते अहोइति यतोमयाइमे अहोरात्ररूपाआयुःखंडानस्मृताः ॥ ७ ॥ तदेवाह नाहमि
ति अग्निनिर्मुक्तः मयिरममाणे अस्तंगतः अभ्युदितोवासूर्यइति अमुषाउर्वश्यावंचितः बतखेदे उतापि वर्षपूगानामिति गतान्यहानि
नवेदेति ॥ ८ ॥ येनसंमोहेनात्मादेहः क्रीडामृगवदधीनः ॥ ९ ॥ ननुप्रणयकुपितायाअनुनयार्थमधीनतायुक्तैवसत्यं नत्वत्रतदस्तीत्या
ह सपरिच्छदंराज्यादिसहितमीश्वरंचक्रवर्तिनंतृणमिवत्यक्त्वा यांतीमपिअन्वगममनुगतोऽस्मि ॥ १० ॥ किंच ममप्रभावाद्यभिमानोद
येवेत्याह कुतस्तस्यमेतेजोबलं स्वरोयथापादताडितोपिस्वरीमनुगच्छतितद्वत् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्यसर्वसाधनंव्यर्थमित्याह किमि
त्यागेनसंन्यासेन विविक्तेन एकांतसेवया मौनेनवाङ्मनियमेन ॥ १२ ॥

अ० २६

॥७९॥

भजनप्रकारमाह निःसंगइतिसार्धेन सत्त्वसंसेवयासात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविद्वद्वेइतिप्रागुक्तया नैरपेक्ष्येणउपशमालकेनसत्त्वेनैव ॥ ३४ ॥ एवंचसतिमांप्रामोतीत्याह संपद्यतइति जीवजीवत्वकारणालिङ्गशरीरं मांप्राप्तस्यनपुनःसंसारइत्याह जीवइति नृद्विर्विषयभोगेन नांतरःतत्स्मरणेन गुणकृतमनुसंस्मरणप्रथामजितपुण्यकथाकथनादिभिः॥धुनुनभक्तिरसेनविवेकिनो नहिपुनःसुलभजनुरीदृशं ॥ ३५ ॥ इत्येकादशेटीकायांपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥७३॥ षड्विंशेयोगनिष्ठायाविघातोदुष्टसंगतः॥सुधुसंगेनतन्निष्ठापराकाष्ठेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ योगिनोयोगविभ्रंशःसंगतःसंभवेदिति सर्वथातन्निवृत्त्यर्थमैलगीतंवितन्यते ॥ २ ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वा

निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः ॥ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवयामुनिः ॥ सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शांतधीः ॥ ३४ ॥ संपद्यतं गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय मां ॥ जीवो जीव विनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न वहिर्नांतरश्वरेत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्मं आस्थितः ॥ आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥ १ ॥ गुणमय्या जीवयो न्याविमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ॥ गुणेषु माया मात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोऽपि न पुमान्युज्यते वस्तुभिर्गुणैः ॥ २ ॥ संगं न कुर्यादसतां शिश्रोदरतृपां क्वचित् ॥ तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यंधानुगोऽधवत् ॥ ३ ॥

नप्रमत्तो जितेंद्रियइत्युक्तं तत्रविपक्षेअनर्थकथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापि तर्हि संगोदुर्वारइत्यनर्थः स्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकं परिहरतिसाद्धाभ्यां मल्लक्षणं मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तमिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मं भक्तिलक्षणे आस्थितः सन् आत्मस्थमात्मन्येव नियंतृत्वेन स्थितं परमानंदरूपमात्मानं समुपैति सम्यक्प्रामोति ॥ १ ॥ नचैवं भूतस्य विषयसंगो नामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमयी या जीवयोनिः जीवोपाधिस्तया विमुक्तः गुणेषु वर्तमानोऽपि तैर्न युज्यते संगं न प्राप्नोति अत्रहेतुः अवस्तुभिः नन्ववस्तुभिरप्यन्ये युज्यमाना दृश्यंते तत्राह अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु ॥ २ ॥ तथापि संगं वर्जयेदित्याह संगमिति आसतां लक्षणमाह शिश्रोदरे तर्पयंतीति शिश्रोदरतृपस्तेषां क्वचित्कदाचिदपि आस्तां तावद्दूनां संगः किंतु तस्यैकस्यापि अनुगः अनुवर्ती अंधमनुगच्छति योऽधस्तद्वत् ॥ ३ ॥

भा. ए.

॥७८॥

कारकःकर्ता असंगीअनासक्तः रागांधः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभष्टः अनुसंधानशून्यः मदपाश्रयःमदेकशरणः सहनिरहंकार
त्वान्निर्गुणः ॥ २६ ॥ अयुर्मैधर्मइतियाश्रद्धा ॥ २७ ॥ पथ्यंहितं पूतंशुद्धं अनायस्तमनायासतःप्राप्तं आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणांभे
ष्टंकटुम्ललवणादि आर्तिदाशुचिदैन्यकरमशुद्धं च चशब्दान्मनिवेदितंनिर्गुणमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥ आत्मोत्थंमुखंमदपाश्रयमित्यपि
त्वंतत्पदार्थविषयत्वेनज्ञानवदेवद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ उक्तंसंसारहेतुभूतंत्रैगुण्यमुपसंहरतिद्वाभ्याम् द्रव्यंपथ्यपूतादि देशोवनयामादिः फ
लंसात्त्विकंसुखमित्यादि कालःयदाभजेतमांभक्त्यायदेतरौजयेदित्यादिनायोऽर्थादुक्तः ज्ञानंकैवल्यंसात्त्विकंज्ञानमित्यादिकर्ममदर्पण

सात्त्विकःकारकोऽसंगीरागांधोराजसःस्मृतः ॥ तामसःस्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः ॥ २६ ॥ सांत्वि
क्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी ॥ तामस्यधर्मैयाश्रद्धामत्सेवायांतुनिर्गुणा ॥ २७ ॥ पथ्यंपूतमनाय
स्तमाहार्यंसात्त्विकंस्मृतम् ॥ राजसंचेंद्रियप्रेष्ठंतामसंचार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥ सात्त्विकंसुखमात्मोत्थंविषयो
त्थंतुराजसं ॥ तामसंघोहदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयं ॥ २९ ॥ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः ॥ श्र
द्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यःसर्वएवहि ॥ ३० ॥ सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ॥ दृष्टंश्रुतमनु
ध्यातंबुद्ध्यावापुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥ एताःसंस्ततयःपुंसोगुणकर्मनिबंधनाः ॥ येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवे
नचित्तजाः ॥ भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते ॥ ३२ ॥ तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवं ॥ गु
णसंगंविनिर्धूयमांभजंतुविचक्षणाः ॥ ३३ ॥

मित्यादि कारकःसात्त्विकःकारकोऽसंगीत्यादि श्रद्धासात्त्वि
क्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्थासत्त्वाज्जागरणमित्यादि आकृतिरुपर्युपरिगच्छंतीत्यादिनोक्तादेवत्वादिरूपा निष्ठासत्त्वेप्रलीनाःस्वर्या
तीत्यादिनोक्तःस्वर्गादिः एवंसर्वोप्ययंभावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ॥ ३० ॥ नकेवलमेवएवकिनुयावंतःपुरुषाव्यक्तधिष्ठितास्तेसर्वेभावा
गुणमयाएव तत्पंचः दृष्टमिति ॥ ३१ ॥ इदानीमुक्तंत्रैगुण्यस्यसंसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्षइत्याह एताइतिसार्धेन येननिर्जि
ताःसपश्चादविक्षिप्तेनभक्तियोगेनमन्निष्ठःसन् मद्भावायमोक्षाय प्रपद्यतेयोग्योभवति ॥ ३२ ॥ तस्माद्विवेकिनामिदमेवयुक्तमिष्याह
तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्मिन् तमिमंनरदेहम् ॥ ३३ ॥

अ० २५

॥७८॥

सदासीदत् तिरोभवत् चेतसोग्रहणेचिदाकारपरिणामे अक्षमंसच्चित्तं विलीयेत मनोऽपि संकस्यात्मकम् नष्टं लीनम् तमोऽज्ञानं ग्लानिं वि-
षादश्च भवति तत्तदा तमः उत्कटमुपधारय विद्धि ॥ १८ ॥ किंच एधमान इति इन्द्रियाण्येव निवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावा निदेवासुररक्षसां
तिज्ञेयम् यद्वा प्रसंगादाधिदैविकानां गुणानामुत्कर्षकार्याणि उक्तानीति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्शयति सत्त्वादिति प्र-
संगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयंचतुर्थमवस्थांतरं नाम त्रिषु जागरणादिषु संततमेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्क-
र्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्मणावेदानुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मण इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य अं-
तरचारिणः मनुष्या एव भवन्ति ॥ २१ ॥ देहादुक्तां कालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्त्वेदृद्धे सति प्रलीनामृताः रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे स-

सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसोग्रहणेऽक्षमम् ॥ मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥ एधमाने गुणे स-
त्त्वे देवानां बलमेधते ॥ असुराणां च रजसितमस्युद्धवरक्षसां ॥ १९ ॥ सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसास्वप्नमा-
दिशेत् ॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयं त्रिषु संततं ॥ २० ॥ उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ॥ तमसाऽधो-
ऽध आमुख्याद्रजसां ऽंतरचारिणः ॥ २१ ॥ सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गातिनरलोकं रजोलयाः ॥ तमोलयास्तु निरयं यां-
ति मामेव निर्गुणाः ॥ २२ ॥ मदर्पणं निष्फलं वासात्त्विकं निजकर्म तत् ॥ राजसंफलसंकल्पं हिंसाप्रायादिता-
मसं ॥ २३ ॥ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ॥ प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं ॥ २४ ॥
वनंतु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ॥ तामसं धूतसदनं मन्नि केतंतु निर्गुणं ॥ २५ ॥

तिलयोयेषां एव तमोलया इत्यपि निर्गुणा इत्यत्र तुल्यशब्दानुपादानाज्जीवंतोपि निर्गुणाश्चेन्मामेव यांतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ इदानीं गुणोत्क-
र्षकतमेव तत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणं मत्प्रीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं केवलं दासभावेनैव कृतं यन्निजकर्म इत्यादितत्सात्त्विकं फलं
संकल्प्यते यस्मिन् तत् हिंसाप्रायं हिंसाद्वेषेन कृतं हिंसाबहुलं च आदिशब्दादं भ्रमात्सर्यादिकृतम् ॥ २३ ॥ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञा-
नादीनां चानुविध्यमाह कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहाद्यव्यतिरिक्तात्मविषयं यत्तद्रजःराजसं प्राकृतं बालमूकादिज्ञान-
तुल्यम् मन्निष्ठं परमेश्वरविषयम् ॥ २४ ॥ वनं विविक्तत्वात् सात्त्विको वासः भगवन्नि केतंतु साक्षात्तदा विर्भावा निर्गुणं स्थानम् ॥ २५ ॥

भा. ए.

॥७७॥

ननुतवापिगुणवशेनकर्तृत्वाविशेषात् केनविशेषेणत्वंसेव्योजीवस्तुसेवकइतिनियमः यतोमांजजेतेतिवारंवारमुच्यतेतत्राह सत्वमिति जीवस्यैवमे कुतः यत्तच्चित्तजाजीवोपाधौचित्तेऽभिध्यज्यते अतोयैःसएववध्यते कीदृशः भूतानदिहह्रूपाणामन्येषांचमध्येसज्जमानः अहंत्वसज्जमानोगुणनियंतृत्वेनसृष्ट्यादिकर्ताऽपिनित्यमुक्तः अतोमहान्विशेषइतिभावः यद्वा भूतानामपंचीकृतानांयत्कार्यं भूतंचित्तम् अन्मयंहिसौम्यमनइतिश्रुतेः तद्वज्जवाः अतोभूतोपहितस्यजीवस्यैवेति अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥ तदेवंमिश्रामिश्रगुणकार्याणिप्रदर्श्यइदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणिदर्शयति यदेतिसप्तभिः यदेतरौगुणौजयेत् अभिभवेत् भास्वरंप्रकाशकं विशदंस्वच्छं शिवंशांतम् शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानांयथाक्रमंसुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदातैर्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च ॥ १३ ॥ तमःसत्त्वं

सत्त्वरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते ॥ १२ ॥ यदेतरौजयेत्सत्त्वंभास्वरंविशदंशिवं ॥ तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् ॥ १३ ॥ यदाजयेत्तमःसत्त्वरजःसंगंभिदाबलं ॥ तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशसाश्रिया ॥ १४ ॥ यदाजयेद्रजःसत्त्वंतमोमूढंलयंजडं ॥ युज्येतशोकमोहाभ्यानिद्रयाहिसयाशया ॥ १५ ॥ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः ॥ देहेऽभयंमनोसंगंतत्सत्त्वंविद्धिमत्पदं ॥ १६ ॥ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृत्तिश्चचेतसां ॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतंरजएतैर्निशामय ॥ १७ ॥

च कर्मभूतरजःकर्तुं संगंसंगहेतुः भिदाभेदेहेतुः बलंप्रवृत्तिस्वभावम् अतःसंगहेतुत्वात्तयशसाश्रियायुज्येततत्कामःपुमान्भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात्दुःखेनयुज्येत द्वितीयाद्वैजयंभवतीतिश्रुतेः बलहेतुत्वात्कर्मणायुज्येत ॥ १४ ॥ यदारजःसत्त्वंच कर्मभूतम् तमःकर्तुंजयेत् मूढंविबेकभंशकम् लयमावरणात्मकम् जडमनुद्यमात्मकम् अतोमूढत्वाच्छोकमोहहिसाभिःलयत्वानिद्रयाजडत्वादुद्यमाभावेनकेवलमाशयायुज्येतेतिद्रष्टव्यम् जनइतिपाठेलायात्मकमेवनिद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥ किंच यदाचित्तंप्रसीदितस्वच्छंभवेत् निर्वृतिरुपरतिस्तत्तदामत्पदंमदुपलब्धिस्थानंसत्त्वमुद्रिक्तंविद्धि ॥ १६ ॥ यदापुनःक्रिययाविकुर्वन्विकारंप्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमंतात्विक्षिप्ताधीर्यस्यसः चेतसांबुद्धींद्रियाणामनिर्वृत्तिःअनुपरतिः गात्राणिकर्मैंद्रियाणितेषामस्वास्थ्यंविकासधिक्यंमनोभ्रांतंचंचलमस्थिरं तदारजउत्कटंनिशामयजानीहीति ॥ १७ ॥

अ० २५.

॥७७॥

अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्या अप्युक्ता इति भावः ॥ ५ ॥ विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिताः मिश्राणाम-
ह सन्निपात इति त्रिभिः अहं मेति ममतानुषक्त सर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात् सन्निपातजत्वम् अहं शांतः कामी क्रोधी स्यादि तथा म-
म शांतिरस्ति कामः क्रोध इत्यादि द्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति अत्र हेतुः मनश्च मात्राणि च इ-
न्द्रियाणि च असवश्चैतैः मन आदीनां सात्त्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातज इति भावः ॥ ६ ॥ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परि-
निष्ठितो भवति तदा यं त्रिषु निष्ठा रूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनां सत्त्वतमोरजः कार्यत्वात् विषयतः सन्निपातजत्वमुक्तं फल-

सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५ ॥ सन्निपातस्त्वहमि-
ति ममेत्युद्भवयामतिः ॥ व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६ ॥ धर्मं चार्थं च कामे च यदाऽसौ परि-
निष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठापुमान्यर्हि गृहाश्रमे ॥ स्वधर्मे
चानुतिष्ठेत् गुणानां समितिर्हि सा ॥ ८ ॥ पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयान्छमादिभिः ॥ कामादिभीरजोयुक्तं क्रो-
धाद्यैस्तमसायुतं ॥ ९ ॥ यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ॥ तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव च ॥
॥ १० ॥ यदा आशिष आशास्य मां भजेत् स्वकर्मभिः ॥ तं रजः प्रकृतिं विद्याद्दिसामाशास्यतामसं ॥ ११ ॥

तश्च तथा त्वमाह श्रद्धारतिधना निसत्त्वरजस्तमो मयान्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥ धर्मनिष्ठाया मेव सन्निपातं दर्शयति प्रवृत्तिलक्षणे काम्य-
धर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान्यदा गृहाश्रम एवोक्तस्तिष्ठेत् अनुपश्वात् स्वधर्मे च नित्येनैमित्तिकेतिष्ठेत् साऽपि समितिः सन्निपातः
हियस्मात् काम्यधर्मगृहासुक्तिस्त्वधर्मारजस्तमः सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवं मिश्रामिश्रगुणवृत्तीः प्रदर्श्येदानीं पुमान्येन यथा भवेदित्यदु-
क्तं तद्दर्शयति पुरुषमिति त्रिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥ हिंसां शत्रुमरणादिकमाशास्ययो यथा भजेत्तं तामसं विद्यात् एतैर्गुणैरेवं भूतो भवतीति ता-
त्पर्यार्थः ॥ ११ ॥

भा.ए.

॥ ७६ ॥

अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह एवमिति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं हृदि तिष्ठेत् ॥ २७ ॥ उपसंहरति एष इति प्रत्यक्षमिव येनेदं दर्शितं तत्त्वमात्मनः ॥ सांख्यप्रख्यातस्तस्मै हरये गुरवे नमः ॥ २८ ॥ इत्येकादशे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७५ ॥ पंचविंशोऽस्वर्णैर्गुण्यप्रतिपत्त्यै निरूप्यते ॥ चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ १ ॥ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपियावत्प्रयत्नविशेषेण गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यात् न तावत्तद्वद्वोपरमः अतस्तज्जयोपासगुणवृत्तिनिरूपणार्थमाह गुणानामिति सहमिश्रीभूय वर्तमानाः समिश्राः न समिश्राः असमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथायादृशो भवेत्तदिदं कथयतो मत्तो निबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सत्त्ववृत्तीराह शम इति ईक्षाविवेकः तपः स्वधर्मवर्तित्वं स्मृतिः पूर्वोपरानुसंधानं तुष्टिर्यथा लाभसंतोषः त्यागोऽप्ययशीलता अस्पृहा विषयेषु वैराग्यं एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठेत्तद्व्योम्नी वा कौदये तमः ॥ २७ ॥ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथि भेदनः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशामया ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ श्रीभगवानुवाच गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् ॥ तन्मे पुरुषवर्यं दमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥ शमो दमस्ति तिक्षेत्सा तपः सत्यं दया स्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः ॥ २ ॥ काम ईर्ष्या मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा सुखं ॥ मदोत्सहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ॥ ३ ॥ क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याज्रादंभः क्लमः कलिः ॥ शोकमोहौ विषादा र्त्ती निद्रा शाभीरनुद्यमः ॥ ४ ॥

श्रद्धा आस्तिक्यं गुर्वादिषु ह्रीः अनुचिते कर्मणि लज्जातेषामनवलोकनं दयादानं दयदानगतिरक्षणेष्विति स्मरणात् आदिशब्देनार्जवविनयादि स्वनिर्वृतिः आत्मरतिः ॥ २ ॥ रजसो वृत्तीराह कामोऽभिलाषः स्वर्गादि ईहा व्यापारः यज्ञादिः मदो दर्पः तृष्णालाभे सत्यप्यसंतोषः स्तंभो गर्वः आशीः धनाद्यभिलाषेण देवतादिप्रार्थनं भिदा अहमन्य इति भेदबुद्धिः सुखं विषयभोगः मदोत्सहः मदेन युद्धाद्यभिनिवेशः यशः प्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यं प्रजावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमः सात्विक एव ॥ ३ ॥ तमो वृत्तीराह क्रोध इति क्रोध असहिष्णुता लोभोऽप्ययपराङ्मुखता क्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ अनुशोचनं भ्रमश्च विषादा र्त्ती दुःखं दैन्यं च निद्रा तंद्रा ओषाभे इदं भविष्यतीत्यन्वीक्षा भीर्भयं अनुयमो जात्यं ॥ ४ ॥

अ० २४

॥ ७६ ॥

अप्सुगंधः शतवार्षिक्यादृष्ट्याप्लाव्यमानोऽप्सुलीयते एवमेवापः ज्योतिषाशोप्यमाणारसमात्रावशेषाभवन्ति ततोरसोपितस्मिन्लीयते ज्योतिश्चायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं सत्तस्मिन्लीयते ॥ २२ ॥ वायुश्च कालप्रेरितेनांबरेण यस्तः स्पर्शमात्रः सन् तस्मिन् अंबरं च भूतादिनाऽहंकारेण यस्य मानं शब्दतन्मात्रे तदेवं तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यंतं लयमुक्त्वा राजसाहंकारकार्यस्याप्याह इंद्रियाणि स्वयोनिष्विति स्वप्रवर्तकदेवतासु तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात् तामुलूय इति वाचोयुक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारणे राजसाहंकारे लयोऽभिप्रेतः ॥ २३ ॥ योनिरित्युद्देश्यगतत्वादेकत्वं विवक्षितं योनयो देवतासु मनसि कुतः ईश्वरे नियंतरि मनोवशेऽन्ये ह्यभवंस्मदेवा इत्युक्तत्वात् इंद्रियलयोक्त एवात्राप्यभिप्रायः मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेहंकार इत्यर्थः तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह शब्दो भूतादितामसाहंकारमप्येति तस्मिन्लीयत इत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं त्रिविधोऽप्यहंकारो महति जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररू-

अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणेरसे ॥ लीयते ज्योतिषिरसो ज्योतीरूपे प्रलीयते ॥ २२ ॥ रूपं वा यौ स च स्पर्श लीयते सोऽपि चांबरे ॥ अंबरं शब्दतन्मात्रं इंद्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २३ ॥ योनिर्वैकारिके सौम्यलीयते मनसीश्वरे ॥ शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ २४ ॥ सलीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणसत्तमः ॥ तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये ॥ २५ ॥ कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्थो वि कल्पापायलक्षणः ॥ २६ ॥

पोभवति कथं भूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् ॥ २४ ॥ स च महान् स्वकारणेषु गुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् गुणवत्तमः तादृग्भावं विहाय गुणमात्ररूपो भवति तेऽव्यक्ते प्रकृतौ साम्यावस्थां गच्छन्तीत्यर्थः तदव्यक्तं काले कालाधीनत्वात् तेनैकीभूयावतिष्ठते अव्ययेऽपरतद्वत्तौ ॥ २५ ॥ मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये वा अतएव जीवयतीति जीवस्तस्मिन् महापुरुषे अयं भावः विश्वस्रष्टुर्महापुरुषस्योपकरणरूपः कालोऽस्यंशेन सृज्यश्चातस्तदात्मनावतिष्ठत इति तदुक्तं सप्तमे कालं चरन्तं सृजतीति आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरेव सत्यरुदिति दशमेषु योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वं निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांसं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्येति जीव आत्मनि प्रकृतिलीनत्वेन प्रतियोग्यभावात् परिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते आत्मा च आत्मस्थ एव नान्यत्र लीयते मत्तः केवलो निरुपाधिः तत्र हेतुः विकल्पाभावाभ्यां विश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेन वेतितथासः ॥ २६ ॥

नन्वेवंतर्हि स्वकार्यं प्रतिमहदादीनामप्याद्यंत रूपत्वात् सत्यत्वं स्यात्तत्राह यदिति यद्रूपमुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः अपरमहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजति यथापि ढोमृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत्स एव सन्निति पूर्वस्यानुपगमः कथं तर्हि सृष्टिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिस्तत्राह आदिरिति यद्यदायस्य आदिरंतश्च विवक्ष्यते तदा तत्सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या परमकारणात्मनः सत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु तथाऽपि प्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानां निमित्तत्वात् कथमद्वितीयता तत्राह प्रकृतिरिति अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्या आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषश्च गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः कालस्तत्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु पृथक् प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् ॥ १८ ॥ एवंप्रवृत्तकालत्रयेऽपि अव्यभिचारित्वात् ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्यत्वमुक्ता मध्येऽपि तस्यैव सत्त्वं मुपपाद्य अंतोऽप्यवधित्वेन सत्त्वं दर्शयिष्यन् सर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह सर्ग इति महान्बहुलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन किमर्थं प्रवर्तते तदाह गुणेषु देहेषु विविधतया

यद्रुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परम् ॥ आदिरंतो यदायस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १७ ॥ प्रकृतिर्त्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्रितयं ब्रह्म ॥ १८ ॥ सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः ॥ महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यंतो यावदीक्षणं ॥ १९ ॥ विराट्मया साद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ॥ पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २० ॥ अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धाना सुलीयते ॥ धाना भूमौ प्रलीयते भूमिर्गंधे प्रलीयते ॥ २१ ॥

सृज्यत इति गुणविसर्गो जीवः तदर्थः तद्भोगप्रयोजनः किंपर्यंतं प्रवर्तते यावत् स्थितेरंतः सोऽपि किमवधिस्तत्राह यावदीक्षणं परमेश्वरस्य तावत् ॥ १९ ॥ प्रलयं निरूपयति विराट्ब्रह्मांडं मया कालात्मना आसाद्यमानः व्याप्यमानः लोकानामहरहः कल्पाः सृष्टिप्रलयाविविधाः कल्पंते यस्मिन् तान्वास्वस्मिन् विकल्पयतीति स तथा भूतोऽपि पंचत्वरूपाय विशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति पंचानां भूतानामैक्यरूपस्तेषां पृथग्भावापत्त्या नश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्र तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽन्नः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इति श्रुत्युक्तं सृष्टिकृतं प्रातिलोभ्येन लयमाह अन्न इति मर्त्यशरीरं येनोपचितं तस्मिन्ने शतवर्षां यामना दृष्टौ क्षीणे सति तत्रैव लीयत इत्यन्नं धाना सुबीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः धाना भूमौ सान्नप्ररोहंतीत्यर्थः भूमिर्गंधे संवर्तकादित्यशोषिता संकर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपं गंधमात्रावशेषा भवति ॥ २१ ॥

ममवैराजांतर्यामिणः ॥ ९ ॥ सलिले संस्थितिर्नस्यत सलिलसंस्थितिस्मिन्सलिलसंस्थितौ अंडेश्रीनारायणरूपोलीलाविषहेण सम-
भवं स्थित इत्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्र चात्मभूः चतुराननरूपभोगविषहेण पुनर्वैराज एव तस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १० ॥ रज-
सायुक्तो मदनुग्रहात्तपसाऽसृजत् भूः अतलादिसहिता भुवः अंतरिक्षलोकः स्वः स्वर्लोकः महर्लोकादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥ लोक-
सृष्टिप्रयोजनमाह देवानामितिसार्धेन ओको निवासः पदं स्थानम् त्रितयात्परं महर्लोकादि भूमेरधः अतलादि ॥ ११ ॥ एवं व्यवस्था-
यां कारणमाह सार्धेन ॥ त्रिलोक्यां पातालादिसहितायाम् ॥ १३ ॥ योगादितारतम्येन यथोत्तरं महर्लोकादयः मद्रतिर्वैकुण्ठलोकः तत्र

मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्य कारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नहं समभव-
मंडे सलिलसंस्थितौ ॥ ममनाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः ॥ १० ॥ सोऽसृजत्तपसायुक्तो रजसाम-
दनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥ देवानामोक आसीत्स्वभूतानां च भुवः प-
दं ॥ मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं ॥ अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्पभुः ॥ १२ ॥ त्रिलो-
क्यांगतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां ॥ योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ॥ १३ ॥ महर्जनस्तपः स-
त्यं भक्तियोगं स्य मद्रतिः ॥ मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निम-
ज्जति ॥ १४ ॥ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिद्ध्यति ॥ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १५ ॥
यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं च तस्य सत् ॥ विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥ १६ ॥

तु मद्रतिव्यतिरेकेणैतरागतयश्चंचला इत्याह वैराग्यार्थं मया कालशक्तिना धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतुभूतेन गुणप्रवाहे संसारे उन्म-
ज्जति आसत्यलोकमुत्तमागतीः प्राप्नोति पुनर्निमज्जति अस्थायरनीचागतीः प्राप्नोति ॥ १४ ॥ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्य-
र्थत्वात्तत्पतिपादनाय कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह अणुरिति उभयेन संयुक्तो व्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति ॥ १५ ॥ इदानीं कार्यस्य कारणा-
त्मतां दर्शयति यस्य कार्यस्य आदिः कारणमंतो लयस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थाऽपि स एवैवै प्रसिद्धम् सृष्टुवर्णादिषु अतएवाव्यभिचारि-
त्वात्स एव सन्नेतरः अलं तर्हि मिथ्याभूतकार्यसृष्ट्या तत्राह विकार इति तैजसाः कटककुंडलादयः पार्थिवाः घटशरावादयश्च यथेति ॥ १६ ॥

भा. ए.

॥७५॥

तद्बलवाङ्मनोगोचरं यथा भवति तथा मायादृश्यं फलं तस्य काशस्तद्रूपेण बाह्विधा भूत् ॥ ३ ॥ तयोर्द्विधा भूतयो रंशयो र्मध्ये उभयात्मिका कार्य
कारणरूपिणी ॥ ४ ॥ अभवन् अभिव्यक्ता बभूवुः मया परमेश्वरेण पुरुषानुमतेन तव पुरुषस्य कः संबंधः जीवादृष्टप्रयुक्तत्वात् सृष्टेः पुरुषानुमत
त्वं यद्वा स्वस्यैव प्रतीक्षणरूपाया पुरुषावस्था तदनुमतेन तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सूत्रं क्रियाशक्तिमान्प्रथमो विकारः ततो महान् ज्ञानशक्तिः न
न्वयं महानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धस्तत्राह सच्चिदानक्रियागर्भत्वात् सूत्रेण संयुतः न पृथक् एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्विधोच्यत इत्य
र्थः विमोहनः जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः ॥ ६ ॥ यतस्तन्मात्रादीनां कारणं मनःशब्देन देवानामप्युपलक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभास व्याप्तत्वा
दुभयपंथिरूप इति जीवोपाधित्वं दर्शितं यद्यपि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादि श्रुतेः अन्नमयं हि सौम्यमन इत्यादि श्रुतेश्च

अ० २३

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं ॥ वाङ्मनोगोचरं संत्यं द्विधा समभवद्ब्रह्म ॥ ३ ॥ तयोरेकतरोत्यर्थः प्रकृ
तिः सोभयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥ तमोरजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः ॥
मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥ ५ ॥ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ॥ ततो विकुर्वतो जातोऽहं
कारो यो विमोहनः ॥ ६ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः
॥ ७ ॥ अर्थस्तन्मात्रिकाज्ज्ञेतामसादिन्द्रियाणि च ॥ तैजसा देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥

प्रथमं भूतानि जायन्ते तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेण समष्ट्यात्मकं लिङ्गशरीरं पंचीकृतेभ्यश्च ब्रह्माहं एतस्मिन् चैराजस्तदंतर्यामीलीला
विग्रहः क्षीराब्धि शायी श्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भोगविग्रहचतुराननः ततो यथाऽवसरमन्येषां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रि
या तथाऽपि चित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततो भूतेन्द्रियादिव्यवहार इत्येतावतामहदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते तथा चोक्तं मृष्टो ह विरफुलि
गायैः सृष्टिर्याचोदिताऽन्यथा ॥ उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचनेति ॥ ७ ॥ तस्मान्निविधान्निविधप्रपंचोत्पत्तिर्दर्शयति तन्मात्रिकात्श
ब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात्तद्वारा अर्थो महाभूतरूपोज्ञेयबभूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् इन्द्रियाणि दश तैजसात् तेषां प्रवृत्तिस्त्वैव
त्वादेकतात् सात्विका देवताः दिग्वाता र्कप्रचेतोऽश्विर्वर्णाद्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ चंद्रश्चेत्येकादश च शब्दान्मनश्चेतेषां प्रकाशस्वभावत्वात् ॥ ८ ॥

॥७५॥

प्रस्तावेनसहगाथाऽर्थसंक्षेपतोदर्शयतिद्वाभ्यां इत्थंनष्टद्रविणोनिर्विघ्नगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटन् असद्विर्निराकृतोऽपिस्वधर्मादकंपितः सु-
 न्मुनिरमूंगाथामगायतेत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ मित्रोदासीनरिपवःसर्वोऽपिसंसारःतमसः अज्ञानतः आत्मनोमनसोविषममात्रकृतः नतास्तिक-
 इत्यर्थः ५९ ॥ उक्तद्वंद्वोपायमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ६० ॥ मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलंप्राप्नोतीत्याह यइति द्वै-
 सुखदुःखादिभिः ॥ ६१ ॥ भिक्षुगीतमिषंकृत्वाभक्तचित्तगतंहरिः ॥ मोहंनिघ्नन्निवाभातिपरमानंदरूपतः ॥ इत्येकादशस्कंधेटीकायां
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ चतुर्विंशेतुसांख्येनमनोमोहोनिवार्यते ॥ आत्मनःसर्वभावानामागमापायार्चितया ॥ १ ॥ स्व

श्रीभगवानुवाच निर्विघ्नष्टद्रविणोगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् ॥ निराकृतोऽसद्विरपिस्वधर्मा-
 दकंपितोऽमूंमुनिराहगाथां ॥ ५८ ॥ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवःसंसार-
 स्तमसःकृतः ॥ ५९ ॥ तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृहाणमनोधिया ॥ मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्र-
 हः ॥ ६० ॥ यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः ॥ धारयंश्छ्रावयंश्चृण्वन्द्द्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६१ ॥
 इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेभिक्षुगीतानामत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वविनिश्चितं ॥ यद्विज्ञायपुमान्स-
 योजत्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् ॥ १ ॥ आसीज्ज्ञानमथोत्थर्यैकमेवाविकल्पितम् ॥ यदाविवेकनिपुणाआदौ
 कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥

पदद्वंद्वभक्तानामद्वंद्वत्वायसंयमः ॥ चित्तस्योक्तःपुनःकृष्णःसांख्यमब्राह्मतत्कते ॥ २ ॥
 अद्वितीयात्परमात्मनोमाययाप्रकृतिपुरुषद्वारासंबद्धैतमुदेतिपुनस्तत्रैवलीयतइत्यनुसंधानस्यद्वंद्वभ्रमोनिवर्ततइतिवक्तुंसांख्यंप्रस्तौति अ-
 येति पूर्वेःकपिलादिभिर्निश्चितवैकल्पिकंभेदनिमित्तभ्रमंसुखदुःखादिरूपं ॥ १ ॥ अथोशब्दःकार्त्तर्ये ज्ञानंद्रष्टातेनदृश्यः कृत्स्नोऽप्यर्थश्च
 अविकल्पितंविकल्पशून्यमेकमेवब्रह्मण्येवलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगेयुगेभ्यःपूर्वं प्रलयइत्यर्थः तथाआदौयत्नयुगं
 तस्मिंश्चान्यदापियदाविवेकनिपुणाजनाभवंतितदापितेषांभेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥

भा. ए.

॥७३॥

ग्रहपक्षेऽप्यजस्यात्मनः किञ्चित्तो ज्ञान्यत इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलगापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिस्थास्ते सुखदुःखयोर्निमित्तं भवन्ति किञ्च
अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्र स्थस्य ग्रहस्यैव पादार्थादिदृष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति देवज्ञाः ननु ग्रहकोणादिषु स्थितस्य तद्दृष्ट्यगोचरस्य ग्रहगतैव तु पी
डा तल्लग्नोत्पन्ने देहे तस्याभिमानाद्भवति अतः पुरुषस्ततो ग्रहाद्देहाच्चान्यः कस्मै कुत्थ्येत ॥ ५३ ॥ कर्महेतुश्चेदस्त्वित्यस्योपगमः कर्मवना
स्तिकुतस्तस्य हेतुत्वमितितदाह हियस्मात्कर्म एकस्य जडो जडत्वे सति स्यात् जडत्वा द्विकारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्च हितानुसंधानतः प्रवृ
त्तिसंभवात् अचिज्जडो देहः अतस्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति पुरुषस्तु सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपः अतः कस्मै कुत्थ्येत यतः सुखदुःखयोर्मूलभूतं क
र्मवनास्तीति ॥ ५४ ॥ तत्र पक्षे कालपक्षेऽपि तदात्मक एव ब्रह्मांशत्वात् स्वांशस्य स्वतः पीडानास्तीत्यत्र दृष्टांतः नाग्नेर्हेतोस्तदंशस्य ज्वालादे

अ० २२.

ग्रहानिमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां क्रुद्धोत कस्मै पुरुष
स्ततोऽन्यः ॥ ५३ ॥ कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्विजडाजडत्वे ॥ देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः क्रु
द्धोत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५४ ॥ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ॥ नाग्नेर्हि
तापो न हि मस्य तत्स्यात् क्रुद्धोत कस्मै न परस्य द्वंद्वम् ॥ ५५ ॥ न केनचित्कापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः
परस्य ॥ यथाहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति भूतैः ॥ ५६ ॥ एतां समास्थाय परात्मनिष्ठा मध्या
सितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरंत पारंतमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ॥ ५७ ॥

स्तापो दाहतो नाशोस्ति तत्रोपाधिभूतकाष्ठांशदाहान्नस्यादिति दृष्टांतांतरमाह हिमस्य तच्छैत्यंतदंशस्य तुषारकणस्य नाशकं न स्यादित्य
र्थः किञ्च आस्तामंशकत्वं वस्तुतः पर एवायं न च परस्य द्वंद्वं सुखदुःखादिकमस्तीति ॥ ५५ ॥ तदेवं षडेते हेतवः प्रसिद्धानिरस्ताः यदिकश्चि
द्धेत्वं तन्मुद्रावयेत्तदपि वस्तुमहिमापेक्षायानसंभवतीत्याह न केनचिदिति नन्वपरोक्षः कथमप्यनूयते तत्राह यथेति संसृतिमविषमा
नामेव रूपयति प्रकाशयतीति तथा तस्य अहमः अहंकारस्य यथा स्यात् न तथा परतः प्रकृतेः परस्यात्मनो द्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तोऽसौ
न वास्तव इत्यर्थः एवं प्रबुद्धो यः स भूतैः कृत्वान विभेति ॥ ५६ ॥ अतोहमपि तथैव परमात्मनिष्ठतया तरिष्यामीत्याह एतामिति सोऽहमिष्य
न्वयः नन्विदं निष्ठैव कथं भवेत्तदाह मुकुंदेति ॥ ५७ ॥

॥७३॥

अतोऽसंसारगादयोवेगायस्यतं अतएवांरुंतुदं अरुर्मर्मतत्तुदतिव्यथयतीत्यरुंतुदस्तं तन्नेतिच्छेदः तन्नविजित्याजित्वा तत् ततःयेकेचि
 न्मर्त्यैःकैश्चिदसद्विग्रहंकुर्वन्ति तत्रचानुकूलादीन् अन्यान्मित्रादीन्कुर्वन्तिमूढादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ततश्चानेनप्रकारेणसंसारेभ्रमंतीत्या
 ह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितमिदंस्वदेहमहमितिपुत्रादिदेहंचममेतिस्वीकृत्य तमसिसंसारे ॥ ४९ ॥ तदेवंमनसएवदुःखकारणत्वमुप
 पाद्येदानींजनादीनांषण्णामकारणत्वंप्रपंचयति जनस्त्वितिषड्विः अत्रचअस्मिन्नपिपक्षेआत्मनःकिंनकिंचित् सुखदुःखकर्मत्वंतत्कर्तृत्वं
 चेत्यर्थः कुतइत्यतआह हिनिश्चितंभौमयोर्विकारयोर्देहयोस्तत् नत्वात्मनः अमूर्तस्याक्रियस्यचहननादिषुकर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः तथा
 पिदुःखमात्मपर्यवसाय्येवेतिचेत् एवमपिपरमात्मनः उभयप्राप्येकत्वान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदृष्टान्तेनदर्शयति जिह्वामिति ॥ ५० ॥

तंदुर्जयंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतन्नविजित्यकेचित् ॥ कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमू
 ढाः ॥ ४८ ॥ देहंमनोमात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः ॥ एषोऽहमन्योऽयमितिभ्रमेणदुरंतपा
 रेतमसिभ्रमंति ॥ ४९ ॥ जनस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहिभौमयोस्तत् ॥ जिह्वांक्वचित्संदश
 तिस्रदद्विस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ॥ ५० ॥ दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् ॥ य
 दंगमंगेननिहन्यतेक्वचिक्कुड्येतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ॥ ५१ ॥ आत्मायदिस्यात्सुखदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्र
 निजस्वभावः ॥ नत्यात्मनोऽन्यद्यदितन्मृषास्यात्कुड्येतकस्मान्नसुखंनदुःखम् ॥ ५२ ॥

यदिदेवताअस्तुनामतत्रापिपक्षेआत्मनःकिं यतोविकारयोः विक्रियमाणयोर्देवयोस्तद्धस्तेनमुखेभिहतेनेनवाहस्तेदष्टेतदभिमानिनोर्व
 ङ्गाद्रयोरेवतत् नतुअविक्रियस्यानहंकारस्यचात्मनःदेवतानांचसर्वदेहेष्वभेदान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदेहदृष्टान्तमाह यद्यदा अंगंदेवता
 धिष्ठानंहस्तमुखादि अतएवपूर्वत्रदेवताऽनधिष्ठानरूपभूविकारदंतोदाहरणं ॥ ५१ ॥ आत्मनःसुखदुःखाद्याकारपरिणामः अतःसएव
 यदिहेतुःस्यात्तत्रतस्मिन्पक्षेअन्यतःकिंनकिंचिदन्यतोभवति यस्मैकुप्येदित्यर्थः यतोनिजएवस्वभावः नन्वात्मनःतथापरिणामोऽस्य
 निमित्तोभवति अतोऽस्तिकोपविषयइतिचेत्तत्राह नहीति आत्मव्यतिरिक्तंनस्तेव यदिस्यादस्तीतिप्रतीयेततर्हितन्मृषाएवातःकस्माद्दे
 तोःकुतश्चेत यतोनास्तिनिमित्तंनचसुखंदुःखंचेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भा.ए.

॥ ७२ ॥

परिवर्त्तनप्रकारमाह मनइत्यादि गुणानुगुणवृत्तीः सृजति ततश्चतेभ्योगुणेभ्यः शुक्लानिसात्विकानि कृष्णानितामसानि लोहितानिराजसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाः सृतयः दवतिर्यङ्गरादयः तज्जातयः ॥ ४३ ॥ तर्हि मनसएवसंसारः स्यान्नात्मनइत्याशंक्याह अनीहइति अयमर्थः अविद्ययाऽध्यासेनेयमात्मनः संसृतिर्नतुस्वतः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्यसानास्तिकितु तद्वतो जीवस्यैवेति तदेवाह मनसासमीहमानेन सहनियंतृत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मा अनीहः तत्क्रियासंगरहितः यतो हिरण्मयः विद्याशक्तिप्रधानः यतो मत्सखः मम जीवस्य सखानियंता अतः उत्तुञ्चैः विचष्टे अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यतीत्यर्थः असौ पुनरहं जीवः स्वर्लिंगं स्वस्मिन्नात्मनि लिङ्गयति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य मनसोगुणैः कर्मभिः संगतः गुणसंगाद्वाकामान् जुषन्निबद्धइति ॥ ४४ ॥

अ० २३

मनोगुणान्वैसृजते बलीयस्ततश्च कर्माणिविलक्षणानि ॥ शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥ ४३ ॥ अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उत्तुञ्चष्टे ॥ मनः स्वर्लिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोऽसौ ॥ ४४ ॥ दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्गतानि ॥ सर्वे मनोनिग्रहलक्षणांताः परोहियोगो मनसः समाधिः ॥ ४५ ॥ समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः किं वदतस्य कृत्यम् ॥ असंयतं यस्य मनो विनश्येद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४६ ॥ मनोवशोऽन्येत्यभवं स्मदेवामनश्चनान्यस्य वशं समेति ॥ भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् युज्याद्वशे तं सहि देवदेवः ॥ ४७ ॥

अतो मनो नियहेकते सर्वकृतं स्यात्तं विना तु सर्वव्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्याम् स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकः सद्गतान्येकादश्युपवासादीनि अन्यानि च यावंतिकर्माणि एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहलक्षणः अतो निष्ठाफलं येषां ते तथा ननु ज्ञानांगत्वे तेषां प्रसिद्धं तत्राह मनसः समाधिर्नियहएव परोयोगः ज्ञानम् ॥ ४५ ॥ अतो यस्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यमस्ति वदेत्यपरंप्रत्युपदेशः किमपरं प्रयोजनं स्यात् न किंचिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ नन्वितरेन्द्रियजयः प्रयोजनं स्यान्नेत्याह मनोवशइति देवाः इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा भीष्मः योगिनामपि प्रयत्नकरो मनो लक्षणो देवः कुतः सहसो बलादपि बलिनोऽपि वा सहीयान् अतस्तं यो वशवर्तिनं कुर्यात्स एव देवदेवः सर्वेन्द्रियजेता भवितुमान्यः तथा च श्रुतिः मनसो वशो सर्वमिदं बभूव न चान्यस्य मनो वशमन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानिति ॥ ४७ ॥

॥ ७२ ॥

प्रवयसंदद्धम् अवधूतमलिनं पर्यभवन् अवमेनिरे हेभद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ॥ ३३ ॥ परिभवानेव दर्शयति केचिदितिसमभिः भो भगवन् गृहाणेति दर्शितानि संति प्रदाय पुनश्चाददुः ॥ ३४ ॥ अन्ने मूत्रयन्ति मूर्धनि चष्ठीवंति फूत्कारेण श्लेष्माणं प्रक्षिपन्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ क्षिपन्ति निदन्ति निदामेवाह एष धर्मध्वजः त्रिदंर्ढालि गोपजीवी शठोलोकवंचकः ॥ ३७ ॥ तदेवाह क्षीणवित्तइति महासारः अतिबली ॥ ३८ ॥ दुर्वातयन्ति तदुपरि अधोवायुमुंचन्ति ॥ ३९ ॥ बबन्धुः शृंगखलैः निरुधुः कारागृहादिषु द्विजं शुक्रसारिकादियथा भौतिकं दुर्जना

ते वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वा पर्यभवन् भद्रबद्धोभिः परिभूतिभिः ॥ ३३ ॥ केचिन्निवेणुं जगदुरेके पात्रं कमंडलुम् ॥ पीठचैकेऽक्षसूत्रं च कंथांचोराणिके च न ॥ प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः ॥ ३४ ॥ अन्नं च भैक्षसंपन्नं भुंजानस्य सरित्ते ॥ मूत्रयन्ति च पापिष्ठाष्ठीवंत्यस्य च मूर्धनि ॥ ३५ ॥ यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥ तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः ॥ ३६ ॥ बध्नन्ति रज्ज्वातं केचित् बद्धतां बद्धतामिति ॥ क्षिपन्त्येकेऽवजानन्त एष धर्मध्वजः शठः ॥ ३७ ॥ क्षीणवित्तइमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोद्दिष्टतः ॥ अहो एष महासारो धृतिमान् गिरिराडिव ॥ ३८ ॥ मौनेन साधयत्यर्थं बकवद्वहनिश्चयः ॥ इत्येके विहसन्त्येनमेके दुर्वातयन्ति च ॥ ३९ ॥ तं बबन्धुर्निरुधुर्यथा क्रीडनं कद्विजम् ॥ एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ॥ ४० ॥ भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥ परिभूतइमां गाथामगायत नराधमैः ॥ पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्विकीम् ॥ ४१ ॥ द्विज उवाच नायं जनो मे सुखदुःखं हेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ॥ मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ४२ ॥

दिकृतं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तम् दैविकं शीतोष्णादिप्रभवम् ॥ ४० ॥ दिष्टं देवप्राप्तम् धर्मात्पातयद्भिः परिभूतोऽपि सात्विकी धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थितइमां वक्ष्यमाणां गाथामगायत सात्विकी धृतिश्च तदुक्तं भगवता धृत्या यथाधारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः ॥ यो मे नाभ्यसि चारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकीति स्मृतेः ॥ ४१ ॥ तामेवाष्टादशश्लोकीं गाथामाह नायमिति न चात्मानापि यहादयः मनः परं केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादि श्रुतयः ॥ ४२ ॥

भा.ए.

॥७१॥

अमरप्रार्थ्यतां दर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकं देहं अनुषज्जेत आसक्तिं कुर्यात् ॥ २३ ॥ ऋषयो मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानि इतरे ज्ञातयः सगोत्राः बन्धवो विवाहादिना संबद्धाः तान् अन्यांश्च भागिनः भागार्हान् आत्मानं चासंविभज्य अन्नादिभिरसंतर्प्य ॥ २४ ॥ एवं विमृज्य अनुतप्यमान आह व्यर्थयाऽर्थे हया प्रमत्तस्य मम वित्तादि गतमिति शेषः येन वित्तादिना कुशलाविवेकिनः सित्थ्यंति मुच्यंते जर ठोदद्धः ॥ २५ ॥ अन्यमपि स्वसदृशं शोचति कस्मादेव व्यर्थं विद्वानपि संक्लिश्यत इति कारणं संभावयति कस्यचिदिति ॥ २६ ॥ नूनं नायं मोहितः क्लिश्यति किंतु धनादिभिर्भोगादिविधित्तया अत आह किं धनैरिति उत पुनरपि ॥ २७ ॥ इदानीं संपन्नविवेकः संतुष्यन्नाह नूनमि

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ॥ द्रविणे को नुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन् बंधूंश्च भागिनः ॥ असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तं पतत्यधः ॥ २४ ॥ व्यर्थयाऽर्थे हया वित्तं प्रमत्तस्य यो बलं ॥ कुशलायेन सिद्ध्यंति जरठः किं नु साधये ॥ २५ ॥ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयाऽर्थे हयाऽऽसकृत् ॥ कस्यचिन्माययानूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत ॥ मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोतजन्मदैः ॥ २७ ॥ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ॥ येन नीतो दशमेतां निर्वेदश्चात्मनः पुवः ॥ २८ ॥ सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽगमात्मनः ॥ अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥ तत्र मामनुमोदेरन् देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्त्तेन ब्रह्मलोकं खट्वांगः समसाधयत् ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्य मनसा त्वावन्त्यो द्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्य हृदयग्रंथींश्चृष्टांतो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ ३१ ॥ स च चारमहीमेतां संयतात्मेन्द्रियानिलः ॥ भिक्षाऽर्थं नगरग्रामानसंगोलक्षितोऽविशत् ॥ ३२ ॥

ति त्रिभिः येन प्रीतेनात्मनः पुवर्हूपो निर्वेदश्च भवति सहरिर्मे नूनं प्रीत इति ॥ २८ ॥ अंगं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विद्यया लयं नेष्यामि यदि स्यात्कालावशेषः तस्मात्संन्येव सिद्धः तुष्टः सन् अखिले स्वार्थे धर्मादिसाधनेऽप्रमत्तः सन् ॥ २९ ॥ अनुमोदेरन् अनुगृह्णन् ननु देवैरनुमोदितोऽपि जरठः स्वल्पेन कालेन किं साधयिष्यति तत्राह मुहूर्त्तेनेति ॥ ३० ॥ अभिप्रेत्य निश्चित्य आवन्त्यः अवन्ति देशं भवः हृदयग्रंथीन् अहंकारमकारान् ॥ ३१ ॥ असंगः आसक्तिशून्यः अलक्षितः श्रेष्ठ्यमचोतयन् ॥ ३२ ॥

अ० २३

॥७३॥

॥ १२ ॥ नष्टरायः नष्टोरां अर्थो यस्य तस्य तपस्विनः संतप्तस्य ॥ १३ ॥ मेमया आत्मदेहः दयां चालानुतापं प्रपंचयति न धर्ममित्यादिना
यस्य ईदृशोऽर्थायासः तेन मया ॥ १४ ॥ नरकाय सत्यप्यर्थे धर्माननुष्ठानात् ॥ १५ ॥ श्वित्रः श्वेतकुण्डं ॥ १६ ॥ सिद्धेऽप्यर्थे तस्य उत्कर्षं
संवर्धने नाशोपभोगयोर्द्वैक्यं नाशोपभोगे चेत्यर्थः साधनोत्कर्षयोरायासस्तत्त्वासः चिन्ता च नाशो भ्रम इति ॥ १७ ॥ किंच अर्थप्राप्त्या
र्थास्तेयादयः षट् प्राप्तेऽर्थे स्मयादयो व्यसनैः सह न व व्यसनानि स्त्रीयूतमयविषयाणि ॥ १८ ॥ १९ ॥ भेदवैरस्पर्धाः प्रपंचयति द्वाभ्यां

स एवं द्रविणेन श्रेष्ठमकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्च स्वजनैश्चितामापदुरत्ययाम् ॥ १२ ॥ तस्यैवं ध्यायतो दी
र्घनष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतो वाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥ स चाहेदमिदं कण्टकं दृष्ट्वा त्वा मेऽनुता
पितः ॥ न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः ॥ १४ ॥ प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन ॥ इह चात्मा
पतापाय नृत्तस्य नरकाय च ॥ १५ ॥ यशोयशस्विनां शुद्धं श्लाघ्याये गुणिनां गुणाः ॥ लोभः स्वल्पोऽपि तानहं
ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥ अर्थस्य साधने सिद्धोत्कर्षैरक्षणे व्यये ॥ नाशोपभोग आयासत्त्वासश्चि
ताभ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥ स्तेयं हिंसाऽनृतदंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः ॥ भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसना
नि च ॥ १८ ॥ एते पंच दशानर्थान् धर्ममूलामतानृणाम् ॥ तस्मादनर्थमर्थान् स्वं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥
भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ॥ एकास्त्रिगधाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥ अर्थेनाल्पी
यसाद्येते संख्यादीन् मन्यवः ॥ त्यजन्त्याशुस्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥ लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्य
मानुष्यं तद्विजाग्र्यताम् ॥ तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यांस्त्यशुभांगतिम् ॥ २२ ॥

भिद्यन्ते स्तेहं त्यजन्ति कथं भूताः एकास्त्रिगधाः एके एकप्राणाः ते च ते आस्त्रिगधाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतः काकिणिना पुंस्त्वमार्थं विशति
वराटिकाकाकिणीति यत् ॥ २० ॥ संख्याः क्षुभिताः स्पृधः स्पर्धमानाः ॥ २१ ॥ इह तावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्था एव ते
षामित्याह लब्ध्वेति त्रिभिः मानुष्यं जन्मतत्रापि द्विजाग्र्यतां ब्राह्मण्यं स्वार्थं घ्नन्ति आत्महितं न कुर्वन्ति ये ते यांति ॥ २२ ॥

भा. ए.

॥७०॥

वप्रताबदंगीकुर्वस्तद्वचःसंपूजयतिद्वाभ्यां हेबार्हस्पत्यबृहस्पतेःशिष्य अत्रलोकेससाधुर्नास्ति योदुर्जनोक्तैर्भिन्नंक्षुभितंमनःशमयितुमी
श्वरःस्यात् ॥ २ ॥ कुतइत्यतआह नेति यथामर्मस्थाः मर्मस्त्वेवनित्यंस्थिताः परुषोक्तिरूपाइषवः तुदंतिव्यथयंति तथाइतरेबाणानतुदं
ति अतस्तेस्तथानतप्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथापिमयावक्ष्यमाणैरुपायैः सर्वसोदुंशक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासंप्रस्तौति महद्यथाभवतितथा
पुण्यमितिहासंगाथांकथयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सभिक्षुः पूर्वधृत्राढ्यः कच्छार्जितस्यधनस्यनाशेन संतप्यमानोनिर्विण्णःसन् प्रव्रज्यभिक्षा
मटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रस्तुतोपयोगिर्नीगाथामगायतइतिवक्तुं तस्यचरितमाह अवंतिष्वित्यादिना अवंतिषुमालवेषु वार्त्ताकृषिवाणिज्य

अ० २३

श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यसवैनात्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥
नतथातप्यतेवद्भःपुमान्बाणैःसुमर्मगैः ॥ यथातुदंतिमर्मस्थात्यसतांपरुषेषवः ॥ ३ ॥ कथयंतिमहत्पुण्यमि
तिहासमिहोद्भव ॥ तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ॥ ४ ॥ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः ॥ स्म
रताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणां ॥ ५ ॥ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया ॥ वार्त्तावृत्तिःकदर्य
स्तुकामीलुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्यवाङ्मात्रेणापिनार्चिताः ॥ शून्यावसथआत्मापिका
लकामैरनर्चितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यंतेपुत्रबांधवाः ॥ दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियं ॥
॥ ८ ॥ तस्यैवंयक्षवित्तस्यच्युतस्योभयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्यचुक्रुधुःपंचभागिनः ॥ ९ ॥ तदवध्यानवि
सस्तपुण्यस्कंधस्यभूरिद ॥ अर्थोऽप्यगच्छन्निधनंबद्धायासपरिश्रमः ॥ १० ॥ ज्ञातयोजगृद्धुःकिंचिर्किंचि
इस्यवउद्भव ॥ दैवतःकालतःकिंचित्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥

दिरूपावृत्तिर्यस्य कदर्यश्च कदर्यस्तुस्मृतावुक्तः आत्मानंधर्मक
त्यं चपुत्रदारांश्चपीडयन् देवताऽतिथिश्रुत्यांश्चसकदर्यइतिस्मृतइति ॥ ६ ॥ तस्ययेज्ञातयोबांधवाः अतिथयोऽध्वनीनांश्चतेननार्चिताइ
त्यर्थः शून्यावसथेधर्महीनेगृहेदेहेवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ यक्षाणां वित्तमिवकेवलंरक्षणीयंवित्तंयस्य पंचभागिनः पंचयज्ञदेवताः ॥ ९ ॥ तेन
मवध्यानमनादरः तेनविस्रस्तोविशीर्णःपुण्यस्यस्कंधःअर्थलाभमात्रहेतुरंशोयस्य बद्धायासैःकृप्यादिभिः केवलश्रमोयस्मिन्सः ॥ १० ॥
दैवतःगृहदाहादिना कालतः निस्वातन्त्र्यादिना वृणांपार्थिवानांचद्वैक्यं तस्मात् ॥ ११ ॥

॥७०॥

भोगस्यापिमिथ्याविदृष्टांतद्वयमाह यथेति यथाएताःप्रसिद्धामनोरथधियः स्वप्रदृष्टाश्वधियोयथामृषा एवमात्मनोविषयानुभवःसं
सारोमृषा ॥ ५४ ॥ ननुयदिमृषातर्हि किंतु निवृत्तिश्रमेण अत आह अर्थेहीति अस्यात्मनः ॥ ५५ ॥ अतोभोगोद्यमोनकर्तव्यइत्याह त
स्मादिति ॥ ५६ ॥ दुःखप्रतीकारोद्यममपिपरित्यज्यपरमेश्वरनिष्ठेनैवभाव्यमित्याह क्षिप्तइतिद्वाभ्यां क्षिप्तःआक्षिप्तःनुन्नइतिवा प्रलब्ध
उपहसितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितःनिष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितःमूत्रेणार्द्रांकृतः प्रकंपितः परमेश्वरनिष्ठातःप्रध्यावितोपि कृच्छ्रगतःकृच्छ्रं प्रा
प्नोति ॥ ५८ ॥ एवंत्वदुक्तंयथाच अनुबुद्ध्येतथानःअस्मान्प्रतिबद ॥ ५९ ॥ त्वद्धर्मनिरतान्कृते विदुषामपि असद्भिःकृतमति

यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा ॥ स्वप्रदृष्टाश्वदाशार्हतयासंसारआत्मनः ॥ ५४ ॥ अर्थेत्यविद्यमाने
पिसंस्तृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा ॥ ५५ ॥ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसर्दि
द्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमम् ॥ ५६ ॥ क्षिप्तोऽवमानितोसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ॥
ताडितःसन्निवद्धोवाचस्यावापरिहापितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितोमूत्रितोवाऽज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामःकृ
च्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ उद्धवउवाच यथैवमनुबुद्ध्येयंवदनोवदतांवर ॥ सुदुःसहमिमंमन्येआ
त्मन्यसदतिक्रमं ॥ ५९ ॥ विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ॥ कृतेत्वद्धर्मनिरतांश्छांतांस्तेचरणालयान्
॥ ६० ॥ इ० भा० म० ए० भगवदुद्धवसंवादेद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ बादरायणिरुवाच सएवमा
शंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः ॥ सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमावभाषेश्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥

क्रममपराधंसुदुःसहमन्यइत्यन्वयः प्रकृतिःत्वभावः निरस्यसर्वसंदेहेकीकृत्यसुदर्शनं ॥ प्रकाशितरहस्यंतंभजस्वगुरुमीश्वरं ॥ ६० ॥
इत्येकादशेटीकायांद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ त्रयोविंशेतिरस्कारसहनोपायैर्यते ॥ भिक्षुगीतप्रकारेणमनसःसंय
मोधिया ॥ १ ॥ दुर्जनोपद्रवोनूतुःसहोहिमहीयसां ॥ अतश्चतुर्भिर्ध्यायैःसहनोपायवर्णनं ॥ २ ॥ तत्रतावदस्मिन्ध्यायेभिक्षुगीत
यामनोविजयः उत्तरस्मिन्प्रकृतिपुरुषविवेकः तदुत्तरस्मिन्गुणवृत्तिविजयः ततःपरस्मिन्त्रैलगीतयाविषयसंगत्यागेनसत्संगइतिक्रमेणो
पायाभगवतावर्ण्यते आशंसितःप्रार्थितः श्रुत्यस्यवचःसत्कुर्वन्तंश्रुत्यंप्रति आबभाषे ॥ १ ॥

भा. ए.

॥६९॥

सिद्धवत्कृत्योक्तावयोवस्थाः प्रपंचयति निषेकोजठरेप्रवेशः गर्भस्तन्मध्येवृद्धिः बाल्यं शिशुत्वम् आपंचमाब्दात्कौमारम् अषोडशाद्वर्षात्ततोयौवनमापंचाशत् ततोवयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ॥ ४६ ॥ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीत्युपपादितमर्थमुपसंहरति एतां इति हिस्पुटम् अन्यस्य देहस्य तनूः अवस्थाः गुणसंगाद्यकृत्यविवेकात् कश्चित् परमेश्वरानुग्रहतः कश्चित् कथंचिज्जहाति अवस्थावतः देहस्य द्रष्टानासाववस्थावानिति विवेकज्ञानेन ॥ ४७ ॥ ननु तदानीं मूर्च्छितत्वेन जन्ममरणवान् देहो न दृश्यते तत्राह आत्मन इति पितृदेहस्यौर्ध्वदैहिकं कुर्वतोऽप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स्वस्य देहस्यापि भवाप्ययावन्नुमेयौ एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तूनां देहानामभिज्ञो द्रष्टाऽद्वयलक्षणः भवाप्ययधर्मको न भवति ॥ ४८ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति तरोरिति तरुशब्देन उद्भिज्जमात्रस्योपल निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनं ॥ वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्था तनोर्नव ॥ ४६ ॥ एतामनोरथमयीत्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्ते कश्चित् कश्चिज्जहाति च ॥ ४७ ॥ आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ॥ न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ॥ ४८ ॥ तरोर्वीजविपाकाभ्यां यो विद्वान् जन्मसंयमौ ॥ तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९ ॥ प्रकृतेरेव मात्मानमविविच्या युधः पुमान् ॥ तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ सत्त्वसंगादृषीन् देवान् रजसासुरमानुषान् ॥ तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो यातिकर्मभिः ॥ ५१ ॥ नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् ॥ एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्न नीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥ यथां भ्रसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ॥ चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ॥ ५३ ॥

क्षणं किंतु फलपाकांतस्य व्रीक्षादेरित्यर्थः यद्वा तरोर्यौऽस्यः परिणामो विपाकः बीजाज्जन्मविपाकात् संयमनाशंच विद्वान् ॥ ४९ ॥ अविवेकिनः संसारं प्रपंचयति प्रकृतेरिति पंचभिः तरेन तत्त्वतो विविच्य तत्त्वमदृष्ट्वा स्पर्शेषु विषयेषु संमूढ इति वा ॥ ५० ॥ गुणभेदेन त्रिविधं तत्रापि च तारतम्येनैकैकप्रद्विविधं संसारमाह सत्त्वेति ॥ ५१ ॥ ननु अकर्तुरात्मनः कुतः कर्मभिर्भ्रमणं तत्राह नृत्यतो गायतो जनान् पश्यन्ननुकरोति तद्गतस्वरतालादिगतिशृंगारकरुणादिरसंच मनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः एवमनुकार्यते गुणैर्बलादित्यर्थः अनेन दृष्टान्तेन दृश्यधर्मो द्रष्टरिस्फुरतीति दर्शितम् ॥ ५२ ॥ उपाधिधर्माश्चोपहितेऽवभासं ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथां भ्रसेति तटस्थास्तरवो धावंत इवेति दृश्यते जले प्रतिबिंबिता वाचंचला इवेति विषयपादकेण मनसा परिकल्पिता एव ते पुलावण्यादयोगुणानवस्तुतः सन्ति अतो मनोनिबंधन एव संसार इत्यभिप्रेत्य पादकगुणाभावेऽवभासं ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह चक्षुषेति ॥ ५३ ॥

अ० २२.

॥६९॥

उपसंहरति इंद्रियाणामयनं मनः तस्य देहांतराभिनिवेशेन यादृष्टिरुत्पत्तिस्तयावस्तुनि आत्मनि तदभिमानेनेदं त्रैविध्यमुत्सममध्यमनी
च त्वमसदेवभातीत्यन्वयः एवंभूतआत्मावासाभ्यंतरभेदे हेतुश्च भवति बाह्यविषयान् आंतरान् सुखादींश्च पश्यतीत्यर्थः यथा जनोज्जीवः
स्वमेव हूतसतो जनान् देहां कुर्वन् पश्यन् बहुरूपो भातितद्वत् यद्वा इदं त्रैविध्यमध्यात्मादिरूपं भाति असज्जनरुत् दुष्टपुत्रोत्पादकः जनः पि
ता स्वयं समोऽपि पुत्राभिमानतस्तद्विरमिन्नादिषु यथाभेदहेतुर्भवति नित्यदा तद्वदिति अन्यत्समानं ॥ ४१ ॥ तदेवं लोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्यूनिरूप
य्य सूक्ष्मावपृष्टावपितो वैराग्याय निरूपयति नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि उत्पद्यन्ते नश्यन्ति च कालस्याति सूक्ष्मत्वात् तत्कृतं भवनमभव
नं वाऽविवेकिभिर्न लक्ष्यते ॥ ४२ ॥ सतोर्जन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतद्भवेत् सत्त्वमेव तयोः कुत इत्याशंक्यानुमानेन साधयति यथेति अर्चिषां
परिणामादिभिः स्रोतसांगत्यादिभिः फलानां रूपादिभिः यथाऽवस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देन तेजोबलका

इंद्रियाय न सृष्ट्येदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ॥ वहिरंतर्भिदा हेतुर्जनोऽसज्जनरुद्यथा ॥ ४१ ॥ नित्यदा त्वंगभूतानि
भवन्ति न भवंति च ॥ कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न दृश्यते ॥ ४२ ॥ यथाऽर्चिषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्प
तेः ॥ तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥ सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्ब्रह्म स्रोतसां तदिदं जलं ॥ सोऽयं पु
मानिति नृणां मृषागीर्धर्मि मृषायुषां ॥ ४४ ॥ मास्वस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् ॥ ध्रियते वामरो भ्रांत्या
यथाऽग्निर्दारुसंयुतः ॥ ४५ ॥

मकौशलादीनामुपादानं विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत् अवस्थाभेदवत्त्वाद्दीपज्वालादिवदित्य
नुमानम् ॥ ४३ ॥ कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञातद्देवसादृश्यावलंबिनीत्याह सोयमिति सादृश्यादर्चिषामेव यथा सोयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा य
था च स्रोतसां प्रवाहजलानामेव तदिदं जलमिति तथा सोऽयं पुमानिति धीर्गीर्धर्मि मृषा मृषाव्यर्थमायुर्येषामविवेकिनां
तेषां भवति ॥ ४४ ॥ ननु कथं देहाभ्यासवतः पुंसः कर्मजन्ममरणानि सन्ति नान्यस्येति व्यबस्थानहि घटते घटस्य पुरुषभेदेन सत्त्वमसत्त्वं चेति
न अज्ञस्यापि वस्तुतः तदभावादित्याह मास्वस्य नैवात्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोऽपि पुमान् जायते ध्रियते वा किंतु अयं भ्रांत्याऽजन्मापि ज्ञा
यत इव अमरोपि ध्रियत इव यथा महाभूततेजोरूपोऽग्निराकल्पांतमवस्थितोऽपि दारुयोगवियोगाभ्यां जन्मनाशौ प्रामोतितं द्वत् ॥ ४५ ॥

भा.ए.

॥ ६८ ॥

तत्रपृच्छति त्वत्तइति व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहांतरगमनं अकर्तुः कर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः ॥ ३४ ॥ एतद्विद्वांसो न संति हियस्मान्मायया वंचिता मोहिताः ॥ ३५ ॥ लिङ्गशरीराध्यासेन सर्वघटतइत्युत्तरमाह मनइति प्रधानत्वेन पञ्चभिरिति निर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरं प्रतियाति ततोऽन्यएवात्मा तन्मनोऽनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥ ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरयोगश्च कथं भवतीति चेत् स्मृतिवियोगेर्गोभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान् वेदोक्तान् विषयाननुध्यायन् अथानंतरं ध्यायमानेषु उद्यदाविर्भवत् पूर्वविषयेषु च सीदत्तलीयमानं भवति तदनंतरं

अ. २२

उद्धव उवाच त्वत्तः परावृत्तधियः स्वरुतैः कर्मभिः प्रभो ॥ उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णन्ति विस्मजन्ति च ॥ ३४ ॥ तन्ममाख्याहि गोविंद दुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ न ह्येतस्यायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतं ॥ लोकाह्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥ ध्यायन् मनोऽनुविषयान् दृष्टान्वाऽनुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति ॥ ३७ ॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यस्मरेत्पुनः ॥ जंतो वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ॥ ३८ ॥ जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ॥ विषयस्वीकृतिं प्रादुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥ स्वप्नमनोरथं चेत्यं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ॥ ४० ॥

स्य स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं नश्यति ॥ ३७ ॥ ततः किमत आह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंताभिनिवेशेनात्मानं पूर्वदेहं पुनः न स्मरेत इति यत् तस्यैव यातनादेहाभिनिवेशेन अयशोकादेर्देवादिदेहाभिनिवेशेन वा हर्षतर्षादिर्हेतोः पूर्वदेहेऽत्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनो जंतोर्जीवस्य मृत्युरुच्यते न तु देहवन्नाशः ॥ ३८ ॥ जन्मनुविषयस्य देहस्य आत्मतया स्वीकृतिमभिमानं प्रादुः न तु देहवदुत्पत्तिः न च पुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशयमात्रेण किंतु तदेव न वेनाभेदेनाभिमानमात्रेण उत्पत्तिमरणे दृष्टांतद्वयम् यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ दृष्टांतौ विवृणोति स्वप्नमिति तत्र वर्तमाने स्वप्नादौ पूर्वचेति अपूर्वमिवेति वान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाद्यजातमिव पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

॥ ६८ ॥

तानिरूपाणिर्दशयति दृक्अध्यात्मं रूपमधिभूतम् अत्ररंध्रेचक्षुर्गोलकेप्रविष्टमार्कवपुरंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह परस्पर
मिति चक्षुषारूपंज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्याचक्षुःतत्प्रत्यक्षन्यथाऽनुपपत्त्यातदधिष्ठात्रीदेवताततश्चक्षुषःप्रवृत्तिस्तोरूपज्ञानमित्येवमेत
न्नयंपरस्परंस्तिथ्यति अत्ररंध्रइतिविशेषणव्यावर्त्यमाह दृष्टांतोपयोगितयायस्तुखेआकाशे अर्कोवर्त्ततेमंडलात्मा सतुस्वतःसिद्ध्यति च
क्षुर्विषयत्वेऽपिप्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेणस्वतइत्युक्तं इदानीमात्मनोविकारित्वाद्यभावेनभेदमाह यद्यस्मात् आत्माएषामध्यात्मादीना
माद्यःकारणमतः एकरूपोभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतःसिद्धप्रकाशेनाविलानांसिद्धा
नां परस्परप्रकाशकानामपिप्रकाशकः सर्वेषामपिसामान्यतः चित्प्रकाशविषयत्वादतएवस्वप्रकाशत्वंसिद्धं चक्षुषिर्दिशितंत्रैविध्य
मिन्द्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति यथाचक्षुरेवंत्वगाद्यपिइत्यर्थः त्वक्स्पर्शोवायुरिति श्रवणशब्दोदिशइति जिह्वारसोवरुणइति नासा
गंधोऽश्विनाविति चित्तेनयुक्तमंतःकरणांतरमपि तत्रचित्तंचेतयितव्यंवासुदेवइति मनोमंतव्यंचंद्रइति बुद्धिर्बोद्धव्यंब्रह्मेति अहंकारोऽहं

दृग्ग्रूपमार्कवपुरत्ररंध्रेपरस्परंस्तिथ्यतियःस्वतःखे॥आत्मायदेषामपरोयआयःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसि
द्धिः॥ एवंत्वगादिःश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचचित्तयुक्तं॥३१॥ योऽसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधा
नमूलान्महतःप्रसूतः॥ अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐन्द्रियश्च॥३२॥ आत्मापरिज्ञानमयोवि
वादोत्यस्तीतिनास्तीतिभिदाऽर्थनिष्ठः॥ व्यर्थोऽपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वल्लोकात्॥३३॥

कतंव्यं रुद्रइत्येवंत्रिविधमित्यर्थः॥३१॥ ननुपुनरपिबैलक्षण्यमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तुकुतःस्यात् अहंकारेनि
वृत्त्यातंकुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह योऽसावहमहंकारः तमेवाह गुणक्षोभकरोतीतितथा ततःपरमेश्वरात्कालनिमित्ता
त् प्रधानंमूलमुपादानंयस्य तस्मान्महतःप्रसूतोविकारःसत्रिवृत्त्रिविधः मोहमयस्यविकल्पस्यहेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह वैकारिकइति॥३२॥
सकुतोनिवर्तते आत्माज्ञानविलसितत्वात्तज्ज्ञानेनेत्याक्षरेणाह आत्मापरिज्ञानमयइति ननुकथंमोहमयत्वंविकल्पस्याहंकारस्यवा कैश्च
त्सत्यत्वांगीकारात्तत्राह विवादइति अयंभिदा अर्थनिष्ठोविवादोऽपिआत्मापरिज्ञानमयइतिअन्वयः यद्वा विवादःसर्वोऽपि भिदाऽर्थनिष्ठ
एव ननुवस्तुमात्रनिष्ठः अंतःपरस्परंयुक्तिभिरेवभेदस्यनिराकृतत्वान्मोहमयत्वंसिद्धमिति ननुयद्यहंकारोविकल्पश्चनास्ति अलंतर्हितमिदं
त्तिप्रयासेनतत्राह व्यर्थोऽपिअर्थरहितोऽपिस्वरूपभूतान्मत्तोबहिर्मुखान्नैवोपरमेत् प्रत्युततत्कृतैः कर्मभिरुच्चनीचदेहेषुतेसंसरंतीति॥३३॥

भा.ए.

॥६७॥

उपसंहरति इतीति एभिः प्रकारैः तत्त्वनांगणनं कृषिभिः कृतं प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः ननु एतेषां कृतमः पक्षोऽप्याज्यइति चेत्तत्राह सर्वमिति ॥ २५ ॥ ननु गुणसाम्यं प्रकृतिः तस्याः सत्त्वादयोगुणाः नात्मन इति तयोर्भेदाप्रतीतिः कथं ज्ञानुं शक्यत इति उद्धवः पृच्छति प्रकृतिरिति आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ २६ ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाह प्रकृताविति प्रकृतौ तत्कार्ये देहे प्रकृतिश्चात्मनितेन विना तस्या अप्रतीतेर्देहात्मनोर्भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः हृदिवर्त्तमानं संशयं न येन युक्त्या नैपुणं प्रावीण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥ अहंसीत्युक्तं तत्राह त्वत्त इति हियस्मात् त्वत्तः त्वत्सादादेव अत्र ज्ञानं प्रमोषः भंशश्च तेशक्तिः मायातः ननु स्वप्रकाश

अ० २२.

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ॥ सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्दिदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥ उद्धव उवाच प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यते न भिदातयोः ॥ २६ ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते त्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ॥ एवं मे पुंडरीकाक्षमहांतं संशयं हृदि ॥ छेतुमहंसि सर्वज्ञवचोभिर्नयनैपुणैः ॥ २७ ॥ त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तिः ॥ त्वमेव त्यात्ममायायागतिं वेत्थ न चापरं ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिः पुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ॥ एष वै कारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ २९ ॥ ममांगमायागुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

स्यात्मनः कथं प्रमोषः ज्ञानदाने तत्त्वमोषे वामर्माकिप्रयोजनं तत्राह त्वमेवेति ॥ २८ ॥ विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षनिरपेक्षप्रकाशाभ्यां चात्यंतभेदवक्तुमाह प्रकृतिः पुरुषश्चेति हे पुरुषर्षभ यन्महदादिरूपेण परिणमतिसाप्रकृतिः यदपरिणामिसपुरुष इति विकल्पोऽत्यंतभेद एव कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्य विकारित्वं तावद्वर्शयति एष इति द्वाभ्यां एषसर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् अत्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः ॥ २९ ॥ नानास्वमाह ममेति विकल्पभेदं तद्बुद्धीश्च अनेकत्वं प्रपंचयति वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत्त्रिधा भविष्यमाह अध्यात्ममिति एकं रूपं ॥ ३० ॥

॥६७॥

तदेवमतत्रयेपितत्त्वसंख्याभेदं निरूपययद्विवक्षया गार्थतीतियत्पृष्टं तत्र अन्यत्तात्पर्यं दर्शयति सर्गादिविति कार्याणि षोडशविकाराः कार-
णानि महदादीनि सप्ततद्रूपिणी सती प्रकृतिरस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यायवस्थां धत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्तु अव्यक्तोऽपरिणामी
निमित्तभूतः केवलमीक्षते अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति ॥ १७ ॥ तत्त्वैरारब्धकार्यस्य तदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्तादय इति
व्यक्तादयो महदादयः प्रकृतेरुत्पन्ना ये धातवस्ते विकुर्वाणाः पुरुषेक्षणेन लब्धवीर्याः संहता अंडं सृजंति प्रकृतेर्बलान्तामाश्रित्येत्यर्थः ॥ १८ ॥
एवं स्वमतमुपसंहृत्य मतांतरेष्वपि सामान्यतो निरूपितां घटानां विशेषतः सतात्पर्यां दर्शयति समैवेति ज्ञानं जानातीति द्रष्टा जीवः उभयोर्द्र-
ष्टृदृश्ययोराधारः आत्मा चेति सप्त तत्र प्रकृतीनां कारणत्वेन स्वादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यः सप्तभ्यः देहेन्द्रियासवः सर्व-
सर्गादौ प्रकृतित्यस्य कार्यकारणरूपिणी ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषो व्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥ व्यक्तादयो विकु-
र्वाणा धातवः पुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्याः सृजंत्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलान् ॥ १८ ॥ समैव धातव इति तत्रार्थाः पंच-
खादयः ॥ ज्ञानमात्मा भयाधारस्ततो देहेन्द्रियासवः ॥ १९ ॥ षडित्यत्रापि भूतानि पंचषष्ठः परः पुमान् ॥ तैर्यु-
क्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥ २० ॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपो न्नमात्मनः ॥ जातानि तैरिदं जा-
तं जन्मावयविनः खलु ॥ २१ ॥ संख्याने सप्तदशकं भूतमात्रेन्द्रियाणि च ॥ पंचपंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः-
स्मृतः ॥ २२ ॥ तद्वत् षोडशसंख्याने आत्मैव मन उच्यते ॥ भूतेन्द्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥ ए-
कादशत्वमात्मा सौमहाभूतेन्द्रियाणि च ॥ अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च न वेत्यथ ॥ २४ ॥ कार्याणि जायते ॥ १९ ॥
षडिति मतेऽपि भौतिकस्य भूतांतर्भावं जीवस्य च परमात्मांतर्भावमाह तैर्युक्त इति सच परः पुमान् तैरात्मसंभूतैः पंचभूतैर्युतः इदं देहादिकं सृ-
ष्ट्वा तत्स्वयं समुपाविशत् पूर्वस्मिन् कारणपंचभूतात्मके भौतिकेन्द्रियादीनामंतर्भाव उक्तः पूर्वोक्त्या ज्ञातव्यः ॥ २० ॥ चत्वारि पक्षे तेजः आपः
अन्नं पृथ्वी आत्मनो जातानि आत्मना सह चत्वारितत्त्वानि अंतर्भावार्थमाह तैरिति तैस्तत्त्वैरिदं जगज्जातं अवयविनः कार्यस्य ॥ २१ ॥ भू-
तानि च मात्राणि च इन्द्रियाणि च पंचपंचैकेन मनसा सह आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥ आत्मैव संकल्पयन् मन उच्यते त्रयोदशपक्षे भूतानि तन्मा-
त्रैरेकीकृतानि पंचैव इन्द्रियाणि तत्काशकानि पंचैव मनश्चैकमिन्द्रियाधिष्ठाता आत्मा च द्विविधः एवं त्रयोदश ॥ २३ ॥ एकादशपक्षे पं-
चभूतानि पंचैन्द्रियाणि जीवमनसोश्चांतर्भावेनैतान्येव एकादश नवपक्षे अष्टौ प्रकृतयः पुरुषश्च प्राणः जिह्वा त्वक् चक्षुः श्रोत्रं मनो हस्त-
त्वगिति त्रिकाराणामंतर्भावः ॥ २४ ॥

भा. ए.

॥६६॥

ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यादत आह प्रकृतिरिति गुणसाम्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव नत्वात्मनो जीवस्याकर्तृत्वात्तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वमुपपत्तेः ॥ १२ ॥ अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुण इति पूर्वैर्गैवान्वयः ननु तन्निवर्त्य कर्माज्ञानं च तत्त्वांतरं स्यात् न रजः कर्म रजसो वृत्तिः अज्ञानं च तमसः अतः कर्माज्ञानयोः रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवांतर्भाव इति भावः तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वांतरता स्यात् न गुणव्यतिकर इति गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स ईश्वर एव कालो नाम स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवं ज्ञानादीनां यथा यथमंतर्भावान्न पक्षद्वयेऽपि तत्त्वद्विरेतश्च पक्षांतरेष्वपि ज्ञेयं पक्षांतरमुद्भावयति केते गुणाः किं प्रयोजनाः किं स्वरूपाः एतत्सर्वं दर्शयन् अर्थान्न वैकादशपञ्चत्रीन् सूमतत्त्वप्रतिपादनश्लोके श्रीनितिपदं व्याचष्टे सत्त्वं रजस्तम इति मतांतरे कालः सू

अ० २२

प्रकृतेर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंत हेतवः ॥ १२ ॥ सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो न भोऽनिलः ॥ ज्योतिरापः क्षिति रितितत्त्वान्युक्तानि मे न व ॥ १४ ॥ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्युपस्थपाद्वंघ्रिः कर्माण्यंगो भयं मनः ॥ १५ ॥ शब्दस्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः ॥ गत्युत्पत्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

अं पुरुष इति स्वमते तु गुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः अतो गुणास्त्विति तत्त्वानि अपराणि पञ्चविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि ॥ १३ ॥ तत्र न वदंशयति पुरुष इति सार्धद्वाभ्यां व्यक्तं महत्त्वं न भूआदीनि पञ्चतन्मात्राणि मे मया ॥ १४ ॥ एकादशदर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चवागादिपाद्वंतानि द्वंद्वैक्येनोक्तानि च त्वारि अंघ्रिश्च इति कर्माणिकर्मैन्द्रियाणि पञ्च उभयात्मकं मनः उभयैन्द्रियसाधारणमित्यर्थः अंगहेतुद्वय एव मेतत्त्वेकादशा ॥ १५ ॥ पञ्चदर्शयति शब्द इति शब्दादीनि विषयतया परिणतानि पञ्चभूतानि ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं पक्षत्रयेऽपि स्थानेत्याह गतीति गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गश्च शिल्पं च तानि कर्मायतनानां कर्मैन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि न तत्त्वांतराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

॥६६॥

ननुयदिसर्वमपियुक्तं तर्हि कुतो विवादः यदि च मायैवालंबनं तर्हि कुतो हेतुप्रतिविवादस्तत्राह नैतदेवमिति हेतुप्रतिविवादमानानामदीयादुर
तिक्रमाः शक्तयः अंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणताः सत्त्वाद्या एव हेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति या
सां व्यतिकरात्क्षोभाद्वदतां पदं विषयो विकल्पो भेद आसीदंतःकरणवृत्तिविकल्पो वा तन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति एतेषां वाक्यानां
आलंबनभूतः सः विकल्पः शमदमयोर्द्वैक्यंतस्मिन्प्राप्ते विकल्पोऽप्येतिलीयते तंच विकल्पनाशमनुवादः शाम्यतीति ॥ ६ ॥ संति सर्वत्र इति यदु
क्तं तत्पंचयति परस्परेति द्वाभ्यां अन्योऽन्यस्मिन्नुपवेशाद्वक्तुर्यथा विवक्षितं तथा पूर्वकारणमपरं कार्यं कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भ
वति यद्वा पूर्वाल्पसंख्याऽपराधिकसंख्यातयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन प्रसंख्यानं गणनमिति ॥ ७ ॥ अनुप्रवेशं दर्शयति एकस्मिन् नपीति पू

नैतदेवं यथा त्वयं दहं वच्मि तत्तथा ॥ एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥ यासां व्यतिकरादासीद्विक
ल्पो वदतां पदम् ॥ प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति ॥ ६ ॥ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ॥ पौ
र्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितं ॥ ७ ॥ एकस्मिन् नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च ॥ पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वा
तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥ ८ ॥ पौर्वापर्यमतो मीमांसकां प्रसंख्यानमभीप्सतां ॥ यथा विविक्षं यद्वक्त्रं गृहीमो युक्तिसंभ
वात् ॥ ९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं ॥ स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥ पुरु
षेश्वरयोरत्र न वै लक्षण्यमप्यपि ॥ तदेन्यकल्पनापार्थाज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥

र्वस्मिन्कारणभूते तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानीति मृदिघटवत् अपरस्मिन् कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वान्यनुगतत्वेन प्रविष्टानि घटे मृद्वे
त् ॥ ८ ॥ अविरोधमुपसंहरति अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्कारणकार्यत्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकमभीप्सतां वा द्विनां मध्ये यथा विव
क्षया यद्वक्त्रं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्षं निश्चितं वयं गृहीमः उक्तन्यायेन सर्वत्र मुक्तेः संभवात् ॥ ९ ॥ ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वा
पृथक्त्वविवक्षया भवतु नाम संख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षया षड्विंशतिपञ्चविंशतिपक्षौ प्रवृत्तौ अत आह अनादौति स्वतो न
संभवति अन्यतस्तु संभवात् स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरोऽन्यो भवितव्य इति षड्विंशतिपक्षाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १० ॥ कथं तर्हि पञ्चविंशतिपक्षस्तत्राह
पुरुषेति वैलक्षण्यं विसृष्टत्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वादतस्तयोरत्यंतमन्यत्वकल्पनापार्थाव्यर्था एवं पञ्चविंशतिपक्षः प्रवृत्त इत्यर्थः न च
वमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्त्वात्पक्षद्वयमपि न घटते अत आह ज्ञानं चेति सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदंतर्भूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भा. ए.

॥६५॥

अ० २१

ननुतर्हित्वंमत्पयाकथय ओमितिकथयति मामेवयज्ञरूपंविधत्ते मामेवतत्तद्देवतारूपमभिधत्तेनमत्तःपृथक् यच्चाकाशादिप्रपञ्चजा
तं तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशःसंभूतइत्यादिनाविकल्प्यापोस्ततेनिराक्रियते तदप्यहमेवमत्तःपृथगस्ति कुतइत्यपेक्षायांसर्ववेदार्थं
संक्षेपतःकथयति एतावानेवसर्वेषांवेदानामर्थः तमेवाह शब्दोवेदःमां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदांमायामात्रमित्यनूद्य नेहनानास्ति किंच
नेतिप्रतिपिथ्यप्रसीदतिनिवृत्तव्यापारोभवति अयंभावःस्वार्थकुरेयोरसःसएवतद्विस्तारभूतनानाकाण्डशाखास्वपि तथैवप्रणवस्ययोऽ
र्थःपरमेश्वरः सएवतद्विस्तारभूतानांसर्ववेदकाण्डशाखानामपिसंगच्छतेनान्यइति नित्यमुक्तः स्वतःसर्ववेदकृत्सर्ववेदवित्॥स्वपरज्ञानदाता
यस्तंवेदेगुरुमीश्वरं ॥ ४३ ॥ इत्येकादशोटी०एकाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥ द्वाविंशोतत्त्वसंख्यानामविरोधविधेच्यते॥

मांविधत्तेऽभिधत्तेमां विकल्प्यापोस्त्यतेत्वहं॥ एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमांभिदां ॥ मायामात्रमनू
द्यातेप्रतिपिथ्यप्रसीदति ॥ ४३ ॥ इति०महापुराणेएकादशस्कंधेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥ उ
द्भवउवाच कतितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्युपिभिःप्रभो ॥ नवैकादशपंचत्रीण्यात्यत्वमिहशुश्रुम ॥ १ ॥
केचित्पण्डितातिप्रादुरपरेपंचविंशतिं ॥ सप्तैकेनवषट्केचिच्चत्वार्यैकादशापरे ॥ २ ॥ केचित्सप्तदशप्रादुःषो
डशैकेत्रयोदश ॥ एतावत्त्वंहिसंख्यानामृषयोयद्विवक्षया॥गायंतिपृथगायुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि॥३॥ श्री
भगवानुवाच युक्तयःसंतिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा ॥ मायांमदीयामुद्ब्रूयवदतांकिनुदुर्घटं ॥ ४ ॥

पुं प्रकृत्योर्विवेकश्चजन्ममृत्युविधादिच ॥ १ ॥ तदेवंवेदादीनांप्रवृत्तिपरत्वंनिराकृत्यमोक्षपरत्वंनिर्णीतं सतिचमोक्षपरत्वेऽपितदवांतरवि
वादाः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्यासुविवदंते तत्राऽपिबाह्यार्थसदसत्त्वेआत्मत्वेऽप्येकत्वनानात्वादिषुतत्राक्सत्यमितिजिज्ञासयापृच्छति
कतीति ऋषिभिःआगमेषुबहुधासंख्यातानितेषुकतियुक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादपूर्वकंबहुधासंख्यानंप्रपञ्चयति नवेतित्रिभिः त्वंता
वदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्य तानिचवयंशुश्रुमः श्रुतवंतः ॥ १ ॥ २ ॥ एतावतीनांभावएतावत्त्वंनानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षयायत्ययोजन
मभिप्रेत्यचगायंति आयुष्मन्मित्यमूर्ते ॥ ३ ॥ विवक्षाभेदेनसर्वयुक्तमेव माययाचार्किनामनयुक्तमित्याह युक्तयइति यथाब्राह्मणोक्तं
तेतद्युक्तंमचवस्तुतः यस्मात्संतिसर्वत्रांतर्भूतानिसर्वाणितत्त्वानि किंच मायामिति असत्त्वेऽपिमायाश्रयत्वात्घटतएवेत्यर्थः उद्ब्रूयस्वी
कृत्य नहिमरीचिजलपरिमाणादिविचादेर्किंचिदघटितमिवभवति ॥ ४ ॥

॥६५॥

छंदोमयोवेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामेवदर्शयति स्पर्शादीन्वेदपयतिसंक
 ल्पयतीतिस्पर्शरूपितेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं हृदयाकाशादृहतीवेदलक्षणांवाणीसृजतीतिवृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्या
 नायविशेषणानि सहस्रपदवींबहुमार्गी अनेकपुरुषार्थसाधनवती तदेवाह ओंकारात्उरःकंठादिसंगेनव्यंजितैःस्पर्शादिभिर्भूषितां ओं
 कारश्चात्रहृदतःसूक्ष्मोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंग्यकोटित्वात् तत्रस्पर्शाःकादिपंचवर्गाः स्वराअकारादयःषोडशउष्माणःश
 षसहाः अंतस्थायरलवाः तैरुपलक्षितां ॥ ३९ ॥ एवंविचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां यथोत्तरं चत्वारिचत्वार्यक्षराणिउत्तरा

छंदोमयोमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः॥ ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषितां॥३९॥विचित्रभाषावित
 तांछंदोभिश्चतुरक्षरैः॥अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयं॥४०॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच॥
 त्रिष्टुप्जगत्यतिछंदोत्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट्॥४१॥ किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत् ॥ इत्यस्याह
 दयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन॥ ४२॥

णिअधिकानियेषातैःछंदोभिरुपलक्षितां एवमनंतपारांसृजतिस्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति ॥ ४० ॥ तेषुकृतिचिच्छंदांसिदर्शयति गाय
 त्रीति तत्रचतुर्विंशत्यक्षरागायत्री ततश्चतुरक्षरवृत्त्योर्णिगद्विच्छंदांसि अष्टाविंशत्यक्षराउष्णिक् द्वात्रिंशत्यक्षरानुष्टुप् एवंसर्वाणिचतुर्
 त्तराणिछंदांसि अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराडित्यर्थः एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामितिपूर्वेणान्वयः अतोबृहत्यापिसाकल्येनस्वरूपतोदुर्ज्ञे
 याइत्युक्तं ॥ ४१ ॥ अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडेविधिवाक्यैःकिंविधत्ते देवताकांडेमंत्रवाक्यैःकिमाचष्टेप्रकाशयति ज्ञा
 नकांडेकिमनूद्यविकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्याहृदयंतात्पर्यं मत्ततोऽन्यःकश्चिदपिनवेद ॥ ४२ ॥

भा.ए.

॥ ६४ ॥

तदेव वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य प्रकृतं निवृत्तिपरत्वं मेवोपसंहरति वेदा इति कर्मब्रह्मदेवताकाण्डविषया इमे वेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवा-
त्मानसंसारित्येतत्पराः तत्परत्वाप्रतीतौ च फलश्रुतिरित्यनुणां श्रेयोरोचनं परं ॥ श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनमित्युक्तमेव कारण-
मनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयो मंत्रास्तद्गृह्यारोवा तत्किमिति यतः परोक्षमेव मम च प्रियं अयं भावः शुद्धांतः करणैरेवावबोद्धव्यं नान्यैरनधि-
कारिभिः यथा कर्मत्यागेन भंशप्रसंगादिति ॥ ३५ ॥ चतुर्वेदज्ञा अपि जैमिन्यादयः किमिति तथा वेदस्य ब्रह्मपरत्वं न वर्णयंति मां विना तत्त्व-
तो वेदं तदर्थं वानकोऽपि वेदेत्याशयेनाह शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्ति स्वरूपतोऽर्थतश्च दुर्विज्ञेयं तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधं तत्र सूक्ष्मं तावत्स्व-
रूपतोऽपि दुर्ज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयम् प्रथमं प्राणमयं पराख्यं ततो मनोमयं पश्यंत्याख्यम् तत इन्द्रियमयं मध्यमाख्यं तस्य वाग्व्यं-
जकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् किंच अनंतपारं समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य च तस्य कालतो दशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपि दु-
र्ज्ञेयत्वमाह गंभीरं निगूढार्थम् अतो दुर्विगाह्यम् मतिप्रवेशानर्हम् तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः

वेदा ब्रह्मात्मविषयाः काण्डविषया इमे ॥ परोऽक्षवादा ऋषयः परोऽक्षं मम च प्रियं ॥ ३५ ॥ शब्दब्रह्मसु दुर्बो-
धं प्राणेंद्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥ मयोपबृंहितं भूमा ब्रह्मणा अनंतशक्ति-
ना ॥ १५ ॥ भूतेषु घोषरूपेण विसेषूर्णं वलक्ष्यते ॥ ३७ ॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णमुद्गमते मुखान् ॥ आकाशा-
द्घोषवान्प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा ॥ ३८ ॥

गुहाग्रीणि निहितानि गयंति तुरीयं वाचो मनुष्यावदंति अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि गणितानि पद्यते ज्ञायते परंतत्त्वमेभिरिति पदा-
निरूपाणि चत्वारि चत्वार्यपि ये मनीषिणोऽतर्दृष्टयस्त एव विदुः नान्ये यतः गुहायादिह मध्ये ग्रीणि निहितानि नैगयंति स्वरूपं न प्रकाशयंति अ-
तः केवलं वाचः तुरीयं चतुर्थं भागं वैखरीरूपं मनुष्यावदंति तदपि वदंत्येव न तत्त्वतो जानंति ॥ ३६ ॥ तत्र मनीषिभिरेव ज्ञेयं सूक्ष्मं तत्स्वरूपं दर्शयति
मयेति मयाऽतर्क्यामिणोपबृंहितमधिष्ठितम् अंतस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह भूमेति अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह ब्रह्मणेति अविकृत-
स्यापि नियंतृत्वं घटयति अनंतशक्तिनेति भूतेषु सर्वप्राणिषु घोषरूपेण नादरूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः अंतःसूक्ष्मत्वेन दर्शनेदृष्टांतः विसेषु
ऊर्णांतं तुरिवेति ॥ ३७ ॥ ततो वैखर्याख्याया बृहत्या वाच उत्पत्तिप्रकारं सदृष्टांतमाह यथेति भिभिः हृदयात्सकाशात् मुखान्द्वारात्
उद्गमते बहिः प्रकटयति दाष्टीतिके योजयति आकाशादिति प्राणः तदुपाधिः हिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्भगवान् तेन रूपेण ॥ ३८ ॥

अ० २१

॥ ६४ ॥

कोऽसौखलोकस्तमाह हृदिस्थमात्मानंमांखलोकम् ननुहृदिस्थमहंकरास्पदंजानंत्येव सत्यम् परमात्मानंतुनजानंतीत्याह यइदंयद्यति
रिक्तंजगन्नास्ति कुतःयतइदंजगज्जातंतंकुतो नजानंति हियस्मात् उक्थंकर्मवशस्तंशंस्यंकथनीयंपशुहिंसासाधनंवायेषां अतःकैव
लमसुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारंतमःतेनव्याप्तानिचक्षुषियेषांते यथासन्निहितमपिनजानंतितद्वत् तथाचश्रुतिःनतंविदाथयइमाज
जानाऽन्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति॥३८॥वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजंतीत्याह तेपरोक्ष
मस्फुटंमेमतमविज्ञाय देवादीन्यजंतइत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाह हिंसायांमांसप्रक्षणार्थंतत्फलार्थंबयदिरागःस्यात्तर्हि यज्ञएवेत्यभ्य
नुज्ञाद्वारापरिसंख्येयं नहिंस्यात्सर्वभूतानिअग्नीषोमीयंपशुमालभेतइति नत्वावश्यकत्वेनचोदनेत्येवंरूपं यद्यपिनित्यनैमित्तिकयोः का
मविशेषानुबंधोनास्ति तथाऽपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः सामान्यतःपितृलोककामनाऽस्येव अंतःकरणशुद्धिकामनाचेतिभावः तदुक्तं

नतेष्मामंगजानंतित्दृदिस्थंयइदंयतः ॥ उक्थशास्त्रात्यसुतृपोयथानीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥ तेमेमतमविज्ञायप
रोऽक्षंविषयात्मकाः ॥ हिंसायांयदिरागःस्याद्यज्ञएवनचोदना ॥ २९ ॥ हिंसाविहारात्यालब्धैःपशुभिःस्वसु
खेच्छया ॥ यजतेदेवतायज्ञैःपितृभूतपतीन्खलाः ॥ ३० ॥ स्वप्नोपमममुंलोकमसंतंश्रवणप्रियं ॥ आशि
षोत्तदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ॥ ३१ ॥ रजःसत्त्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमोजुषः ॥ उपासतेइंद्रमुख्या
न्देवादीन्तथैवमां ॥ ३२ ॥ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकु
लाः ॥ ३३ ॥ एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणां ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमहार्त्ताऽपिनरोचते ॥ ३४ ॥

नाकामस्यक्रियाकाचिद्दृश्यतेचेहकहिंचित् ॥ यद्यद्विकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमिति ॥ २९ ॥ अज्ञत्वादेवहिंसयाविहारःक्रीडायेषां
ते ॥ ३० ॥ किंचतेऽतिमंदबुद्धयइत्याह स्वप्नोपममिति अमुंपरलोकम् आशिषश्चास्मिन्लोकेसंकल्प्यनतुनिश्चित्यविघ्नबाहुल्यात्त्यजंति
कर्मसुविनियोजयंति यथाकश्चिद्वणिक्कुटुस्तसमुद्राद्विलंघनेनबहुधनार्जनेच्छयासिद्धंधनंत्यजन्नुभयभटोभवतितद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
अतोरजःसत्त्वतमोजुषः स्वानुरूपानिद्रादीनेवोपासते ननुमांगुणातीतम् यद्यपिइंद्रादीनामपिमदंशत्वान्मदुपासनमेवतत् तथाऽपियथा
बन्धोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्दिसंकल्प्येत्युक्तंतमेवसंकल्पंदर्शयति इष्ट्वेति तस्यभोगस्यअंते महाशालामहागृहस्थाः
ततःकिमतआह एवमिति अतोमत्प्रवणत्वाभावाच्चित्यंसंसारिणोभवन्तीतिभावः ॥ ३४ ॥

भा.ए.

॥६३॥

ननुप्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात्कुतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह फलश्रुतिरिति इयं फलश्रुतिः न श्रेयः परमपुरुषार्थपरानभवतीत्यर्थः किंतु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवांतरफलैः कर्मसुरुच्युत्पादनमात्रम् यथा भैषज्ये औषधेरोचनं रुच्युत्पादनम् तथा हि पिबन्निबं प्रदास्या मिश्रलुते खंडलडुकान् ॥ पित्रैव मुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥ तथा मातृवाक्यं च शिखाते वर्धते बत्सगुडूचीं श्रद्धया पिबेति न फलं तावदेव तु किंतु आरोग्यम् ॥ २३ ॥ ननु कर्मकांडे मोक्षस्य नामाप्तिं श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथा श्रुतस्या घटनादित्याह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्चादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु ॥ २४ ॥ अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अतो न तान् प्रवृद्धीभूतान् वेदो यद्वोधयिष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितानि त्वर्थः तानेवं भूतान् वृजिना ध्वनि

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् ॥ श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥ उत्पत्त्यैव हिका मेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ॥ आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनो अनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥ न तान विदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिना ध्वनि ॥ कथं युंज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥ एवं व्यवसितं केचिद विज्ञाय कुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिं कुसुमितां न वेद ज्ञावदंति हि ॥ २६ ॥ कामिनः रूपणालुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धा धूमतां ताः स्वं लोकं न विदंति ते ॥ २७ ॥

कामवर्त्मनि देवादयो निषु भ्राम्यतः ततः पुनः तमः वृक्षादयो निविशतः पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदो युंज्यात् प्रवर्तयेत् तथा सत्यनामः स्यादिति भावः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः फलपरतां वदंति तत्राह एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं कुसुमितामवांतरफलप्ररोचनायारमणीयां परमफलश्रुतिं वदंति कुतस्ते कुबुद्धयः तदाह हियस्माद्वेदज्ञाः व्यासादयस्तथानवदंतीति ॥ २६ ॥ कुबुद्धितां प्रपंचयति कामिन इत्यष्टभिः कामित्वात् रूपणाः ततो लुब्धाः तृष्णाकुलाः अतः पुष्पेषु अवांतरफलेषु परमफलबुद्धयः अत एव अग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्माग्निनिवेशेन लुप्तमिवेकाः ततश्च धूमतां ताः धूमता धूममार्गोऽस्ते येषां ते स्वं लोकमात्मतत्त्वं तथा च श्रुतिः कश्चिद्भवा अस्माहोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्स्वं लोकं प्रति जानाति अग्निमुग्धो ह वै धूमतां त इति ॥ २७ ॥

अ. ६३

॥६३॥

अयंचगुणदोषविभागोनवास्तवइत्याह कचिदिति आपदिप्रतिषहोगुणोप्यनापदिनिषिद्धत्वादोषः परधर्मश्चपरस्यगुणोपिअस्यदोषः
दोषोपिकुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्नदोषः अपितुविधिबलेनगुणः एवंयोयंगुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थेनियमः गुणदोषार्थेवायोनियमः न्रिया
मकंशास्त्रं सतयोर्भेदमेवबाधते ॥ १६ ॥ दोषस्यकचिद्दोषत्वाभावेगुणत्वेचोदाहरणंदर्शयति समानस्यतस्यैवकर्मणः सुरापानादेरा
चरणमपतितानांपतनहेतुरपि जात्याकर्मणावापतितानां पुनःपातकमधिकारभंशकंनभवति पूर्वमेवपतितत्वात् अतोऽत्रदोषस्यापिदो
षतानास्तीत्यर्थः तथासंगोपियोयतेर्दोषःसगृहस्थस्यौत्पत्तिकः पूर्वस्वीकृतोनदोषः अपितुगुणः ऋतौभार्यामुपेयादित्यादिविधानात्

कचिद्गुणोपिदोषःस्यादोषोऽपिविधिनागुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्विदामेवबाधते ॥ १६ ॥ समानकर्मा
चरणपतितानांपातकं ॥ औत्पत्तिकोगुणःसंगोनशयानःपतत्यधः ॥ १७ ॥ यतोयतोनिवर्ततविमुच्येतत
तस्ततः ॥ एषधर्मोऽनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥ विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसंगस्ततोभवेत् ॥ संगो
त्तत्रभवेत्कामःकामादेवकलिनृणां ॥ १९ ॥ कलेर्दुर्विषहःक्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ॥ तमसाग्रस्यतेपुंसश्चेत
नाव्यापिनीद्रुतम् ॥ २० ॥ तयाविरहितःसाधोजंतुःशून्यायकल्पते ॥ ततोऽस्यस्वार्थविभ्रंशोमूर्छितस्यमृतस्य
च ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेननात्मानंवेदनापरं ॥ वृक्षजीविकयाजीवनव्यर्थंभस्त्रेवयःश्वसन् ॥ २२ ॥

उभयत्रदृष्टांतः पूर्वमेवाधःशयानोयथानपततीति ॥ १७ ॥ अतोगुणदोषनियमविधीनांप्रवृत्तिसंकोचद्वारानिवृत्तावेवतात्पर्यमित्य
भिप्रेत्याह यतोयतइति ॥ १८ ॥ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतांवेदस्यनिराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतांदर्शयति विषयेष्वितिचतुर्भिः संगःआ
सक्तिः तत्रतेषुविषयेषुयेनप्रतिहन्यतेकामः तेनसहक्रुद्धादेवकलिः कलहोभवति ॥ १९ ॥ दुर्विषहःतीव्रः तमःसंमोहः तंक्रोधंचेतना
कार्याकार्यमृतिःद्रुतंशीघ्रं ॥ २० ॥ हेसाधोतयाकार्याकार्यस्मृत्यारहितोजंतुःशून्यायकल्पतेअसत्तुल्योभवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशःपुरुषार्थ
हानिः मूर्छितस्यमृततुल्यस्य ॥ २१ ॥ तत्तुल्यत्वंप्रपंचयति विषयेति व्यर्थंवृक्षजीविकयैवयोजीवनवर्तते समूर्छिततुल्यः अतएवयोभ
स्त्रेवश्वसन्वर्ततेसमृततुल्यः अतःस्वार्थनाशइत्यर्थः ॥ २२ ॥

भा. ए.

॥६२॥

शक्त्याऽशक्त्यासूर्योपरागादिसूतकान्नादेः शक्तान्मतिशुद्धिः अशक्तान्मतिशुद्धिः बुद्ध्यापुत्रजननादौ दशाहाद्वर्हिज्ञानेन शुद्धिः अंतर्ज्ञाने
नाशुद्धिः समृद्ध्याजीर्णमलवद्वत्त्वादेः समृद्धं प्रत्यशुद्धिः दरिद्रं प्रतिशुद्धिः तत्रापि विशेषमाह यदीति एते च द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा
आत्मनेयदघं कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारतएव यथा यथावत् कुर्वन्ति न सर्वतः तथा हि निर्भय एव देशे कुर्वन्ति न तु चौराद्याकुले तथारोगादिव्य
तिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेव कुर्वन्ति न बाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथा च स्मृतिः ॥ देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं ॥ उपपत्तिमवस्थां
च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति ॥ ११ ॥ द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेकं रूपैव द्रव्यतस्तु शुद्धिर्बहु रूपेति तां प्रपंचयति धा
न्येति दारुलौकिकं ग्रहचमसादि च धान्यानां वायुना दारुणां यज्ञपात्रादीनां ग्रहचमसानां च तोयाभ्युष्णोदकैः अस्त्रांगजदंतानां काले
न तंतूनां तोयेन रसासैलघृतादयः तैजसाः सुवर्णादयः तेषां अग्निना शुद्धिः पार्थिवानां च रथ्याकर्दमघटेष्टकादीनां यथा यथं कालादिभिः शु

शक्त्याऽशक्त्याऽथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने ॥ अघं कुर्वन्ति हि यथा देशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥ धान्यदा
वस्थितंतूनां रसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवाय्वग्निमृतो यैः पार्थिवानां युता युतैः ॥ १२ ॥ अमेध्यलिप्तं च घेन गं
धं लेपं व्यपोहति ॥ भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावद्विष्यते ॥ १३ ॥ स्नानदानतपो वस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः
मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरे द्विजः ॥ १४ ॥ मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्म शुद्धिर्मदर्पणम् ॥ धर्मः संपद्यतेष
द्विरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥

द्विः तत्रापि काकांत्यजाद्युपघाततारतम्येन देशकालावस्थानुसारेणैव एतैरन्यैश्च युता युतै
र्मिलितैः केवलैश्च कालस्य पुनर्ग्रहणं युतत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १२ ॥ अस्पृश्यस्पर्शेशुद्धिमुक्त्वा लेपविषयेऽप्याह यत्पीठपात्रवस्त्रादि येन तक्षण
क्षाराम्लोदकादिना गंधं लेपं च व्यपोहति त्यजति स्वगतं च मलं त्यक्त्वा प्रकृतिं स्वमेवरूपं भजते तस्य तच्छौचं शोधकं यावता च तक्षणादिना
व्यपोहति तावत्प्रमाणं स्वरूपत आवृत्तितो वा तत्कर्तव्यमिष्यते ॥ १३ ॥ एवता वत् द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानीं कर्तव्यशुद्धिमाह स्नानेति अवस्था कौ
मारादिः वीर्यशक्तिः संस्कारः उपनयनादिः कर्मसंध्योपासनदीक्षादिलक्षणं आत्मनः साहंकारस्य कर्तुः एतैः स्नानादिभिर्निर्यथा यथं तत्कार्या
नुसारिणी शुद्धिः इयं च शुद्धिर्न व्यवहारार्था किं नु विहितकर्मा र्थेत्याह शुद्ध इति द्विज इत्युपलक्षणं शूद्रादेरपि ॥ १४ ॥ मंत्रशुद्धिमाह सद्गुरुमु
खाद्यथावत्सांगोपांगविनियोगसहितं परिज्ञानं मंत्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणं कर्मणः शुद्धिः धर्माद्यर्थशुध्यशुद्धीप्रपंचतः प्रद
श्योपसंहरति धर्म इति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिः षड्विः शुद्धैर्धर्मः संपद्यते एतेषां यो विपर्ययः सोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

अ० २१

॥६२॥

धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ न केवलं देहेष्वेव अपितु देशकालादिभावानामपि आदिशब्देनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणं वस्तूनामुपादेयानां ब्रह्मादीनामपि मममया नियमार्थसंकोचार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्ध्यशुद्धिमूलत्वाच्छुद्ध्यशुद्धीप्रपञ्चयति अकृष्णसारइत्यष्टभिः देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्रापि अब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिशून्यः अत्यन्तमशुचिः कृष्णसारोपि कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठोयः सोपि असौ बीरः कीकटः सुवीराः सत्पुरुषाः तद्वान्सौ बीरः कीकटोपि शुचिः तदुक्तं सर्वपुण्यतमो देशः सत्प्राञ्च यत्र लभ्यत इति तद्वर्जितोयः कीकटः अंगवंगकलिगादिः असंस्कृतः संमार्जनादिशून्यः म्लेच्छबहुलो वा ईरिणमूषरं एकबद्धावः तत् अशु

वेदेनूनामरूपाणि विषमाणिसमेष्वपि ॥ धातुषूद्भवकल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ देशकालादिभावानां वस्तूनां ममसत्तम ॥ गुणदोषौ विधीयते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥ अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोऽप्यसौ बीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥ कर्मण्योगुणवान्कालो द्रव्यतः स्वतएव वा ॥ यतो निवर्तते कर्मसदोषोऽकर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च ॥ संस्कारेणायकालेन महत्त्वाल्यतयाऽथवा ॥ १० ॥

चि तदन्यः शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ८ ॥ कालस्य शुद्ध्यशुद्धीदर्शयति कर्मण्यइति द्रव्यतः द्रव्यसंपत्त्या स्वतोवापूर्वाह्लादिर्यः कर्मण्यः कर्माहः सकालस्तस्मिन्कर्मणि गुणवान् यतः यस्मिन् द्रव्यालाभेन वाराष्ट्रविप्लवादिना वा कर्मनिवर्तते यश्च स्मृतकादौ दशाहादिलक्षणोऽकर्मकः कर्मानहः स्मृतः सकालो दोषः अशुद्धइत्यर्थः ॥ ९ ॥ वस्तुशब्दोपात्तानां द्रव्यानां शुद्ध्यशुद्धीदर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः मूत्रादिना स्वशुद्धिः वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति संदेहे शुद्धमित्येवं रूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः विपरीतेन अशुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुष्पादेः शुद्धिः अबघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिना नबोदकादेः शुद्धिः काले मेघोदकं प्राप्सं वर्ज्यं तु न्यहमेव हि ॥ अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥ पर्युषितान्नादेः अशुद्धिः अंत्यजाद्युपहतानां तडागपुदकानां महत्त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्ध्यशुद्धी ॥ १० ॥

भा. ए.

॥६१॥

अयतिस्वपरानंदः परानंदनृकेसरी ॥ यत्कपालबलेशेन श्रीधरः सत्कृतिः कृती ॥ १ ॥ ईक्षतामिच्छया संतः क्षमतां मम साहसं ॥ मया हि स्वीयबो
धायकृतमेतन्न सर्वतः ॥ २ ॥ एकां विशोक्रिया ज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणां ॥ कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषाः अपंचिताः ॥ ३ ॥ तदेवं गुणदोष
व्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं तत्र ज्ञानभक्तिसिद्धानां किंचिद्गुणदोषौ साधकानां तु प्रथमतो निवृत्तिकर्मनिष्ठानां यथाशक्ति नित्यनैमित्तिकं क
र्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणं निषिद्धकरणं च तन्मलीमुद्गरणत्वाद्दोषः तन्निवर्तकत्वाच्च प्रायश्चित्तगुणः विशुद्धसत्त्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां
ज्ञानाभ्यासएव सिद्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठायां पुनः श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव गुणः तद्विरुद्धं सर्वभूतयेषां इत्युक्तं इदानीं ये तु न सिद्धाना
पि साधकाः किंतु केवलं काम्यकर्मप्रधानाः तेषां सकलगुणदोषान् प्रपंचयिष्यन्मादौ तानतिबहिर्मुखान्निदति य एतानिति मत्पथः मवुक्त
मार्गान् क्षुद्रान् तुच्छान् चलैः अस्थिरैः प्राणैर्देहवायुभिरिन्द्रियैर्वाजुषंतः सेवमाना भवंति ते संसरंति निखिलगुणदोषभाक्तेन नाना योनीः

श्रीभगवानुवाच य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ॥ क्षुद्रान् कामांश्चलैः प्राणैर्जुषंतः संसरंति
ते ॥ १ ॥ स्वेस्वेऽधिकारे यानिष्ठासगुणः परिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तु दोषः स्याद्भूयोरपि निश्चयः ॥ २ ॥ शुद्धशु
द्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ॥ द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥ धर्मार्थव्यवहारार्थं या
त्रार्थमिति चानघ ॥ दर्शितोऽयं मया चारो धर्ममुद्ग्रहतां धुरं ॥ ४ ॥ भूम्यं द्वयं निलाकाशाभूतानां पंचधा
तवः ॥ आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥

प्राप्तुवंतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः के
चिन्नेतिकुतो वैषम्यं न ह्यग्निना केचित्तप्यंते केचिन्नेति संभवति तत्राह स्वेस्वइति अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठाविति भावः
॥ २ ॥ तदाह शुद्धशुद्धी इति विचिकित्सार्थयोग्यमयोग्यवेति संदेहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः तत्र शुद्धशुद्धी योग्य
त्वायोग्यत्वे गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौ तन्निमित्तावर्थानर्थौ ॥ ३ ॥ तत्र शुद्धशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः अशुद्धेनाघ
र्मइति गुणदोषौ व्यवहारार्थं अशुद्धावपिराजादीनां व्यवहारदर्शनाद्युपादेयं नाम्यदिति शुभाशुभौ यात्रार्थदोषत्वेऽप्यापस्तु शरीरनिर्वा
हमात्रोपादानेन पापम् अधिकोपादाने तु पापमिति मयामन्वादिरूपेण धर्मरूपां धुरं भारं कर्मजडानामित्यर्थः ॥ ४ ॥ शुद्धशुद्धी प्रपंचयि
ष्यन् वेदोक्तत्वेन तदभिनिवेशो मा भूदिति समानेष्वपि वस्तुष्वित्युक्तं तत्पंचयति भूमीति त्रिभिः भूतानां प्राणिनाम् धारयंतीति धातवः
कारणानि शारीराः शरीरारंभकाः देहतः साम्यमुक्तं जीवतोऽप्याह आत्मसंयुता इति ॥ ५ ॥

अ० २१

॥६१॥

हृदयमेवग्रंथिरहंकारः तत्पूर्वकाश्चसर्वसंशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानिसंसारहेतुभूतानि ॥ ३० ॥ तदेवंव्यवस्थयाऽधि
कारत्रयमुक्तं तत्रचभक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्यचतत्सापेक्षत्वात् भक्तियोगएवश्रेष्ठइत्युपसंहरति तस्मादितिभिभिः महात्मनः मयिआ
त्माचित्तंयस्य तस्यश्रेयः श्रेयःसाधनं ॥ ३१ ॥ तत्रहेतुःयत्कर्मभिरित्यादि इतरैरपितीर्थयात्रादिभिःश्रेयःसाधनैर्यद्वाप्यंसत्त्वशुभ्यादित
त्सर्वंअंजसाअनायासेनैव ॥ ३२ ॥ स्वर्गमपवर्गमद्भामवैकुण्ठलभतएव वांच्छातुनास्तीत्युक्तं यदिवांच्छतीति ॥ ३३ ॥ तत्रहेतुमाह नकिं
चिदिति धीराःधीमंतःयतोममएकांतिनः मय्येवप्रीतियुक्ताः अतोमयादत्तमपिनगृह्णन्ति किंवक्तव्यंनवांच्छतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यंतिक

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिमयिदृष्टेऽखिलात्मनि ॥ ३० ॥ तस्मान्मद्भक्ति
युक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ॥ नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह ॥ ३१ ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैरा
ग्यतश्चैव ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥ सर्वमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेऽजसा ॥ स्वर्गाप
वर्गमद्भामकथंचिद्यदिवांच्छति ॥ ३३ ॥ नकिंचित्साधवोधीराभक्तात्येकांतिनोमम ॥ वांछंत्यपिमयादत्तं
कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥ नैरपेक्ष्यंपरंप्रादुर्निःश्रेयसमनल्पकं ॥ तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभ
वेत् ॥ ३५ ॥ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः ॥ साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषाम् ॥ ३६ ॥ ए
वमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठन्तिमेपथः ॥ क्षेमंविदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेएकादशस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

मपिकैवल्यं ॥ ३४ ॥ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेवपरमुत्कृष्टमनल्पकं महत्तुनिःश्रेयसंफलंतत्साधनंचप्रादुः मेभक्तिः निराशिषः प्रार्थनाशू
न्यस्यनिरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्यपुंसोभवेत् यद्वा मेनिरपेक्षस्ययाभक्तिः सानिराशिषोभवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अनेनप्र
कारेणसिद्धानांगुणदोषादितिबिरोधपरिहारमुपसंहरति नेमधीति गुणदोषैर्विहितप्रषिद्धैरुद्भवोयेषांतेगुणाः पुण्यपापादयः साधूनांनि
रस्तरागादीनामतःसमचित्तानातएव बुद्धेःपरमीश्वरंप्राप्तानां ॥ ३६ ॥ काम्यकर्मनिष्ठांनिदिष्यन्नेतान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति एवमिति
मेपथःमत्प्राप्त्युपायान् येअनुतिष्ठन्तिमेपथःक्षेमंकालमायादिरहितममलोकंविदंति यत्परमंब्रह्मतत्त्वविदुः ॥ ३७ ॥ इत्येकादशोटीकायांविंश
तितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भा.ए.

॥ ६० ॥

किंच यमादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिक्यापदार्थद्वयशोधनेनममार्चनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्यपक्षस्यस्वातंत्र्यदर्शयति एतैरुपायै
र्योग्यं परमात्मानं मनः स्मरेत् नान्यैः अतोऽन्यन्नकुर्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु पापापत्तौ प्रायश्चित्तं कार्यमेव तत्राह यदीति योगेन ज्ञानां
भ्यासेनैव एतच्च भक्तस्यापि नाम कीर्तनाद्युपलक्षणार्थं नान्यत्कच्छादि ॥ २५ ॥ ननु नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणः हि सादि
कं त्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्र च तन्निवर्तकत्वात्कच्छादिप्राप्त्यर्थं तं गुण इति विधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तं विना योगेनैव कथं पापं दहे
त्तत्राह स्वेत्वं इति सार्धेन स एव गुणः नेतरः तदुपपादयति यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणदोषविधानेन कर्मणां नियमः संकोचः कृतः कुत
इत्यत आह जात्या उत्पत्त्यैवाशुद्धानां स च प्राप्तानां संगानां त्याजनेच्छया अयं भावः पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न प्रवृत्तेरन्याऽस्ति स्वाभाविकप्रवृ
त्तिर्यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ॥ ममाचोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥ यदिकु-
र्यात्प्रमादेन योगी कर्मविगर्हितम् ॥ योगेनैव दहेदं हो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥ स्वेत्वेऽधिकारेयानिष्ठास
गुणः परिकीर्तितः ॥ कर्मणां जात्यशुद्धानां प्रनेन नियमः कृतः ॥ गुणदोषविधानेन संगानां त्याजनेच्छया ॥
॥ २६ ॥ जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु ॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥ २७ ॥
ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदकींश्च गर्हयन् ॥ २८ ॥ प्रोक्तेन भक्ति
योगेन भजतो मां सरुन्मुने ॥ कामाहृदय्यानश्यंति सर्वे मयि तद्दिस्थिते ॥ २९ ॥

स्यैव तस्य मलिनत्वात् न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते अत इदं न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमित्येवं स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्ति
रेव क्रियते यथा च न प्रवृत्तिपरो वेदस्तथोत्तराध्याये वक्ष्यामः उत्पत्त्यैव हि कामेष्वित्यादिना अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्न प्राय
श्चित्तादिविधिगोचरतेति ॥ २६ ॥ भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह जातश्रद्ध इति न वञ्चितः मत्कथासु जातश्रद्धः अत एवा अन्येषु कर्मसु उद्विग्नः न
तु तत्फलेषु विरक्तः तदाह वेदेति यद्यपि वेद तथाऽपि तत्परित्यागेऽप्यनीश्वरः अशक्तः ॥ २७ ॥ एवं भूतो यः श्रद्धालुः सन् भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृ
ढनिश्चयः सन् ततः तदनंतरं मां प्रीत्या भजेत विषयांस्तु सेवमानोऽपि तेषु प्रीतिं न कुर्यादित्याह गर्हयन्निति ॥ २८ ॥ कथं भजेत किं वा ततो भव
तितदाह प्रोक्तेनेति द्वाभ्यां श्रद्धामृतकथायामेश्वरान्मदनुकीर्तनमित्यादिना तत्र तत्रोक्तेन मामसकृन्नित्यं भजतः हृदय्याः हृद्गताः कामान्
श्यंति ॥ २९ ॥

अ० २०

॥ ६० ॥

एवमप्रयतमानं प्रमत्तं निन्दति नृदेहं पुवं नावंप्राप्येत्यध्याहारः यो भवाब्धिनतरेत्स आत्महा तत्र हेतवः आद्यं सर्वफलानां मूलं एतदुपाजि-
तकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किंच सुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यम् तथाऽपि तु सुलभं यदृच्छया लब्धत्वात् तंच सुकल्पं पदुतरं किंच गुरुः सं-
श्रितमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य तं मया च स्मृतमात्रेणानुकूलमारुतेन प्रेरितं ॥ १७ ॥ एवता वदविरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिशोधकं
कर्मयोगमुक्तेदानीं सम्यक् विरक्तस्य ज्ञानयोगं तस्य च ज्ञानप्राप्तेः पूर्वैकचित्कृत्यं वर्जनीयं चाह सार्धैर्नवभिः यदा तु आरंभेषु कर्मसु निर्वि-
ण्णः दुःखदर्शनेनोद्विग्नः तत्फलेषु विरक्तश्च तदा संयतैर्द्रियः सन् आत्मनोऽभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्या अवलं यथाभवति तथा म-
नोधारयेत् ॥ १८ ॥ तत्र प्रथममेवात्यंतधारणासंभवात् तत्त्वभावानुसारेण वशीकरणमाह यर्हि आशु भ्राम्यत्यरिभ्यः मदनवस्थितं भवति त-
दा अनुरोधेन किंचिदपेक्षा पूरणद्वारेण ॥ १९ ॥ ननु तर्हि यथा पूर्वमेव स्यात्तत्राह मनोगतिं तु न विस्तजेत् नोपेक्षेत किंतु अप्रमत्तः स गुरुलक्ष्ये

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं पुवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं ॥ मयाऽनुकूलेन न भस्वते रितं पुमान् भवाब्धिनतरेत्स आ-
त्महा ॥ १७ ॥ यदा रंभेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतैर्द्रियः ॥ अभ्यासेनात्मनो योगीधारयेदचलं मनः ॥ १८ ॥ धा-
र्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्च न वस्थितं ॥ अतंद्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥ मनोगतिं न विस्तजे-
जितप्राणो जितैर्द्रियः ॥ सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥ एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृ-
तः ॥ हृदयं ज्ञत्वं मन्विच्छन्दम्यस्येवार्वातो मुहुः ॥ २१ ॥ सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः ॥ भवाप्य-
यावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ॥ मनस्यजतिदौरात्म्यं चि-
तितस्यानुचितया ॥ २३ ॥

दित्यर्थः ॥ १० ॥ अनुरोधमार्गं सदृष्टांतं स्तौति एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः संग्रहः परमो योगः
तत्साधनत्वात् उपचारेण स्तुतिः यथा अदांतस्य दमनीयस्य अर्बतः अश्वस्य हृदयं ज्ञत्वं स्वाभिप्रायेण गतिमन्विच्छत् अपेक्षमाणः अश्वधारकः
प्रथमं किंचित्प्रतिमनुवर्तते तदा चरश्मिना तं धृत्वैव गच्छति न तूपेक्षते तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यंतनैश्वर्योपायानाह
सांख्येनेति त्रिभिः सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहांतानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः वृथिव्यादिक्रमेण
प्ययं च अन्वनुध्यायेत् प्रसीदति निश्चलं भवति ॥ २२ ॥ ततश्चागमापायिषु तेष्वधिभूतात्मदर्शनात्तदविवेकापन्नसंसारे निर्विण्णस्य अतो विर-
क्तस्य ततश्च उक्तवेदिनः गुरुपदिष्टार्थालोचकस्य ततो गुरुपदिष्टस्यैव चितितस्य पुनः पुनरनुचितया दौरात्म्यं देहाद्यभिमानं त्यजति २३

भा.ए.

॥५९॥

यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मसुप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनाविधिप्रतिषेधाधिकारइत्युत्तराध्यायेवक्ष्यति निष्कामकर्मयोगा
धिकारिणस्तुयथाशक्ति सचज्ञानभक्तियोगाधिकारात्वागेव तदधिकृतयोस्तुस्वल्पः तासांसिद्धीनांतुनकिंचिदिति ॥ ८ ॥ सार्वार्थिकर्म
योगमाह तावदितिनवभिःकर्माणिनित्यनैमित्तिकानि यावद्भयावत् ॥ ९ ॥ कर्मयोगिनोज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थ
इति अनाशीःकामःअफलकामःअन्यत्निषिद्धं नरकयुक्तेहृद्वैव विहितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतःस्वधर्मस्थत्वानिषिद्धवर्ज
नाच्चनरकंनयति अफलकामत्वान्नस्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किंतु अस्मिंल्लोके अस्मिन्नेवदेहे अनघः निषिद्धत्यागी अतः शुचिः निव
यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ॥ ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसिद्धिदः ॥ ८ ॥ ताव
त्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता ॥ मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञै
रनाशीःकामउद्धव ॥ नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् ॥ १० ॥ अस्मिंल्लोकेवर्त्तमानःस्वधर्मस्थोऽन
घःशुचिः ॥ ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया ॥ ११ ॥ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ॥
साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् ॥ १२ ॥ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्षणः ॥ नेमंलोकंच
कांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः ॥ अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसि
द्धिदम् ॥ १४ ॥ छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंवनस्पतिम् ॥ खगःस्वकेतमुत्सृज्यक्षेमंयातिस्थलंपटः ॥ १५ ॥ अ
होरात्रैश्छिद्यमानंबुध्वायुर्भयवेपथुः ॥ मुक्तसंगःपरंबुध्वानिरीहउपशाम्यति ॥ १६ ॥

त्तरागादिमलः यदृच्छयेति केवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभतांद्योतयति ॥ ११ ॥ अनेनप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहंस्तौति स्वर्गिणो
पीति निरयिणइतिदृष्टान्तत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यांज्ञानभक्तयोः तदुभयंस्वर्गिनारकिशरीरं ॥ १२ ॥ अतो नरःस्वर्गतिंनकांक्षेत् नारकीमितिदृ
ष्टान्तः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणिनकुर्यादित्यर्थः अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपिमुन्योभवेयमित्यपिनकांक्षेत् यतोदेहावेशात् देहासत्तया
स्वार्थेप्रमाद्यति अवधानशून्योभवति ॥ १३ ॥ अपितु एतदेहसाधकमिति विद्वान् तच्चार्थसिद्धिदमपिमर्त्यंज्ञात्वा अप्रमत्तःअनलसःसन् मृ
त्योःपूर्वमेवमोक्षायघटेतप्रयत्नंकुर्यात् ॥ १४ ॥ अप्रमत्तोमुक्तसंगःसुखंप्राप्नोतीत्यत्रदृष्टान्तःछिद्यमानमिति यमैःयमवन्निर्दयैःपुरुषैःकृतनीडं
यस्मिन् तंस्वकेतंस्वस्याश्रयं अलंपटःअनासक्तः ॥ १५ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुध्वा भयेनवेपथुःकंपोयस्वसः ॥ १६ ॥

अ० २०

॥५९॥

॥ २ ॥ तथापिप्रस्तुतेकिमायातमतआह गुणदोषेति गुणदोषदृशिर्दोषइतिनिराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणतांविना निषेधविधि
लक्षणंतववचःकथं तच्चवचोऽतरेणनृणांनिःश्रेयसंकथंस्यात्तत्रापिश्रोतव्योमंतव्यइतिसाधनविधेः नानुध्यायेद्बहून्शब्दान्वाचोविग्ला
पनंहितदित्यादिनिषेधस्यचावश्यकत्वादितिभावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणंतववचोविनेतिसामानाधिकरण्यमे
वास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणमपिवचः कथंनुतत्त्वमस्यादिवाक्यवन्निःश्रेयसपरंस्यात् सर्वस्यवेदस्यतत्परत्वा
गीकारादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननुपितरोदेवाश्चसर्वज्ञाःप्रत्यक्षतोदृष्ट्वामनुष्येभ्यःकथयिष्यंतिनेत्याह पित्रादीनांसर्वेषांतवत्वद्वाक्यरूपोवेदएव
तुश्रेयःश्रेष्ठंचक्षुःप्रमापकम् कअनुपलब्धेऽर्थेमोक्षेस्वर्गादौच तथासाध्यसाधनयोःइदमस्यसाध्यमिदमस्यसाधनमित्यत्रापि तदेवंगुणदो

वर्णश्चमविकल्पंचप्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गनरकमेवच ॥ २ ॥ गुणदोषभिदादृ
ष्टिमंतरेणवचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथंनृणांनिषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥
श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थेसाध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्तेनहिस्वतः ॥ निगमेनापवादश्च
भिदायाइतिहभ्रमः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानंकर्म
चभक्तिश्चनोपायोऽन्योस्तिकुत्रचित् ॥ ६ ॥ निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्ण
चित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनां ॥ ७ ॥

षट्छयभावेनिःश्रेयसंनघटेत ॥ ४ ॥ किंच शास्त्रेणैवविहितांभेददृष्टितस्मिन्नेवविषयेशास्त्रंकथंनिवर्तयेदि
त्याह तेनिगमात्त्वदाज्ञारूपाद्वेदादेवनहिस्वतःयस्मादर्थप्राप्तत्वेननिवर्तते हस्फुटंभमोभवति तन्निवर्तयेतिशेषः ॥ ५ ॥ विषयाभेदेप्यविका
रिभेदेनाविरोधंवक्तुंप्रथमंयोगत्रयमाह योगाइतियोगाधिगम्याःब्रह्मकर्मदेवताकांडैःप्रोक्ताः कर्मचनिष्कामम् श्रेयोविधित्सयामोक्षसाध
नेच्छया अन्यउपायोनास्तीतिकाम्यकर्मादिकंव्यावर्तयति तथाचोत्तराध्यायेस्फुटीकरिष्यति यएतानित्यादिना ॥ ६ ॥ तेष्वधिकारि
भेदमाह निर्विण्णानामितिद्वाभ्यां इहएषांमध्येकर्मसुनिर्विण्णानांदुःखबुद्ध्यातत्फलेषुविरक्तानामतएवसाधनभूतकर्मन्यासिनां
नयोगःसिद्धिदइत्युत्तरेणाश्वयः अनिर्विण्णचित्तानांदुःखबुद्धिशून्यानां अतःकामिनांतत्फलेषुअविरक्तानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

भा. ए.

॥५८॥

अहंबुद्धिरित्युपलक्षणं देहमेहादिष्वहंमेत्यभिमानवान्मूर्खइत्यर्थः मन्निगमः मानितरांगमयति प्रापयतियोनिवृत्तिमार्गः सतुपंथाः स
न्मार्गः नकंठकादिशून्यः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गः सउत्पथः कुमार्गः नतुचौराद्याकुलः सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेकः स्वर्गः नैद्रादिलोकः ॥४२॥
तमसउन्नाहउद्रेकः सनरकः नतामिस्रादिः गुरुरेवबंधुः नभोघ्रादिः सचाहमेव यथाऽहंजगद्गुरुः एकएवपरोबंधुर्विषमेसमुपस्थिते गुरुः सक
लधर्मात्मायन्नाकिंचनगोहरिरिति ससाधनंभोगायतनं गृहंतच्चमानुष्यंमानुषरूपंशरीरमेवनहम्यादि गुणैः संपन्नआढ्यउच्यते नधनी ॥
॥४३॥ अस्तुष्टोयः सदरिद्रः ननिःस्वः योऽजितेंद्रियः सकृपणः शोच्यः नदीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः सईशः स्वतंत्रः नराजादिः गुणसंगः
गुणेषुसंगोयस्यसः विपर्ययः अनीशः एतच्चशमादिविपर्ययोपलक्षणार्थं ॥ ४४ ॥ उपसंहरति एतइति साधुमोक्षोपयोगितया एतच्चस
र्वगुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेनपृष्टमितितयोः संक्षेपतोलक्षणमाह किंबहुनावर्णितेन गुणदोषयोः लक्षणमेतावदेवतदाह गुणदोषयोर्दृशि

मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिः पंथामन्निगमः स्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥ नरकस्तमउ
न्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे ॥ गृहंशरीरंमानुष्यं गुणाद्योत्थाद्यउच्यते ॥ ४३ ॥ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः रूपणोयोऽजितें
द्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ॥ ४४ ॥ एतउद्धवतेप्रश्नाः सर्वसाधुनिरूपिताः ॥ किंवर्णिते
नबहुनालक्षणं गुणदोषयोः ॥ गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ५३ ॥ उद्धवउवाच विधिश्चप्रति
षधश्चनिगमोहीश्वरस्यते ॥ अवेक्षतेऽरविंदाक्षगुणदोषंचकर्मणां ॥ १ ॥

दर्शनंदोषः गुणस्तुतदुभयदर्शनविवर्जितस्वभावइति ॥ ४५ ॥ इत्येकादशेटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ५३ ॥ विशेषयोग
त्रयंप्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकं ॥ गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः ॥ १ ॥ गुणदोषदृशिर्दोषगुणस्तूभयवर्जितइत्युक्तं तदाक्षिपति
विधिश्चेतिपंचभिः विधिश्चप्रतिषेधश्चेश्वरस्यतवनिगमआज्ञारूपोवेदः सचविधेयानांप्रतिषेध्यानांचकर्मणांगुणदोषपुण्यपापफलरू
पमेवेक्षते उत्तमाद्यमभावेनतदधिकारिणांवर्णानामाश्रमाणां विकल्पभेदंचगुणदोषरूपमेवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंचगुणदोषंचतयैवा
वेक्षते प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णासुस्त्रीषुहीनवर्णेभ्यः पुरुषेभ्योजाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तु उत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्योहीनवर्णासु
स्त्रीषुजाताः मूर्धावसिक्तांबष्ठादयः तेषांच असंतस्तुविज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाइतिगुणदोषौ द्रव्यादीष्कर्माहृतानहताभ्याम् स्वर्ग
नरकंचतत्फलतयागुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोत्तराध्यायेप्रपंचयिष्यते ॥ १ ॥

अ० २०

॥५८॥

उभयोःश्लोकयोर्येस्मृताः तेयमानियमाश्च यद्वा उभयोःप्रवृत्तनिवृत्तयोःमुमुक्षोर्यमामुख्याः सकामस्यनियमामुख्याःस्मृता इत्यर्थः अ
 न्नहेतुमाह हियस्मात्उपासिताःसेविताःसंतःपुंसांप्रवृत्तानांनिवृत्तानांचयथाकामं कामानुसारेणमोक्षमभ्युदयंचदुहंतीति॥३५॥मुमुक्षोरु
 पादेयान्शमादीन्हेयांश्चदुःखादीन्महाजनप्रसिद्धेभ्योविलक्षणानाह शमइत्यादिनायावत्समाप्ति एतेनैवतद्विपरीताअशमादयोऽप्युन्ने
 याःशमोमन्निष्ठताबुद्धेः नतुशांतिमात्रं दमःइंद्रियसंयमः नचौरादिदमनं तितिक्षाविहितदुःखस्यसंमर्षःसहनंनभारादेः जिह्वोपस्थयोर्ज
 योवेगधारणधृतिः नतुअनुद्वेगमात्रं॥३६॥ दंडोभूतद्रोहःतस्यत्यागोदानं नधनार्पणं कामत्यागः भोगोपेक्षातपः नकृच्छादिस्वभावोवा
 सनातस्यजयः प्रतिबंधः शौर्यं नविक्रांतिः समं ब्रह्मतस्यदर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्सत्यं नयथार्थभाषणमात्रं॥ ३७॥ अन्यच्चक्रतं

एतेयमाःसनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः ॥ पुंसामुपासितास्तातयथाकामंदुहंतिहि ॥ ३५ ॥ शमोमन्निष्ठता
 बुद्धेर्दमइंद्रियसंयमः ॥ तितिक्षादुःखसंमर्षोजिह्वोपस्थजयोधृतिः ॥ ३६ ॥ दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्त
 पःस्मृतं ॥ स्वभावविजयःशौर्यसत्यंचसमदर्शनं ॥ ३७ ॥ क्रतंचसूत्रतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता ॥ कर्म
 स्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउच्यते ॥ ३८ ॥ धर्मइष्टंधनंनृणांयज्ञोऽहंभगवत्तमः ॥ दक्षिणाज्ञानसंदेशःप्रा
 णायामःपरंबलं ॥ ३९ ॥ भगोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साहीरकर्म
 सु ॥ ४० ॥ श्रीगुणानैरपेक्षाद्याःसुखंदुःखसुखात्ययः ॥ दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ॥ ४१ ॥

स्मृतासत्याप्रियाचवाक् एवंचक्रतसत्ययोःस्फुटएवविवेकः क्रमप्राप्तंत्यागंव्याख्यातुमादौततोऽर्थभेदेनशौचंव्याचष्टे तस्यापिमंगलत्वा
 गरूपत्वेनत्यागाभेदप्रतीतिः कर्मसुअसंगमःअनासक्तिःशौचं त्यागस्तुसंन्यासइतितयोर्भेदइत्यर्थः॥३८॥नृणामिष्टंधनंधर्मः नपश्वादिसा
 धारणं भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेवयज्ञः मद्बुद्ध्यायज्ञोऽनुष्ठेयःनक्रियाबुद्ध्येत्यर्थःयज्ञार्थदानंदक्षिणासाचज्ञानोपदेशः नहिरण्यादिदा
 नं तेनहियज्ञरूपोविष्णुःप्राप्यते दुर्दमदमनंबलं तच्चमनोदमेनरूपत्वात्प्राणायामइति॥३९॥लाभंव्याचिख्यासुःप्रथमंभगंततोभेदेनव्या
 चष्टे लोकेतयोरभेदप्रसिद्धेः भगोभाग्यंतच्चमेऐश्वरोभावोमदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थःउत्तमोलाभस्तुमद्भक्तिर्नपुत्रादिःविद्याचात्म
 निप्रतीतस्यभेदस्यबाधः नज्ञानमात्रं अकर्मसुजुगुप्साहेयत्वदर्शनंहीः नलज्जामात्रं॥४०॥गुणाएवश्रीर्भेदनं नकिरीटादिः दुःखसुखयो
 रत्ययः अतिक्रमःअननुसंधानंसुखं नभोगः विषयभोगापेक्षैवदुःखंनान्निदाहादि बंधंमोक्षंद्वयंचयोवेत्तिसंपंडितःनविद्वन्मात्रं ॥ ४१॥

भा. ए.

॥५७॥

तदेवाह किबहुनाचित्तमेवांतर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोः कारणमित्याह यदात्मनीतिद्वाभ्यां यदाआत्मनिमयिईश्वरेचित्तमस्मिन्तदापुमान्ध
र्मादीन्प्राप्नोत्येव॥२५॥एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति यत्तदातच्चित्तं विकल्पे देहगृहादावापितंसत्परिधावति तदाधिकंरजस्वलमसन्निष्ठंचम
वति ततश्चविपर्ययमधर्मादिकंविद्धि ॥ २६ ॥ स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मोमद्भक्तिकृत् ततएवप्रोक्तः प्रकृष्टउक्तः शास्त्रेषु॥२७॥
धर्मादीनामहाजनप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यातत्वाद्यस्याद्विष्वपिसंख्यातः स्वरूपतोवाकिंचिद्वैलक्षण्यंस्यादितिइवंसंभावनयातद्विशेषं

अ० १९

यदात्मन्यपितंचित्तंशांतंसत्त्वोपबृंहितम् ॥ धर्मज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते ॥ २५ ॥ यदपितंतद्विकल्पे
इंद्रियैःपरिधावति ॥ रजस्वलंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् ॥ २६ ॥ धर्मोमद्भक्तिकृत्योक्तोज्ञानंचैका
त्म्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः ॥ २७ ॥ उद्धवउवाच यमःकतिविधःप्रोक्तो
नियमोवाऽरिकर्शन ॥ कःशमःकोदमःरुणकातितिक्षाधृतिःप्रभो ॥ २८ ॥ किंदानंकितपःशौर्यंकिसत्य
मृतमुच्यते ॥ कस्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा ॥ २९ ॥ पुंसःकिंस्विद्वलंश्रीमनूभगोलाभश्चकेश
व ॥ काविद्याङ्गीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःखमेवच ॥ ३० ॥ कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः ॥ कःस्व
र्गोनरेकःकःस्वल्कोबंधुरुतकिंगृहम् ॥ ३१ ॥ कआत्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः ॥ एतान्प्रश्नान्ममब्रू
हिविपरीतांश्चसत्यते ॥ ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोद्वीरसंचयः ॥ आस्तिक्यं
ब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यक्षमाभयम् ॥ ३३ ॥ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यमदर्वनं ॥ तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टि
राचार्यसेवनं ॥ ३४ ॥

जिज्ञासुःपृच्छति यमइतिपंचभिः ॥ २८ ॥ इष्टमभ्यर्हितंधनंचकिं ॥ २९ ॥ परेति वि
द्यादीनांविशेषणं श्रीर्मदनं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रश्नान्पृष्टानर्थान् विपरीतान् अशमादीन् ॥ ३२ ॥ यमनियमानाह अहिंसेतित्रिभिः अ
स्तेयंवनसाऽपिपरस्त्रापहणं आस्तिक्यंधर्मविश्वासः ॥ ३३ ॥ शौचंब्राह्मणमाभ्यंतरंचेतिद्वयं अतोद्वादशनियमाः श्रद्धाधर्मादिरः ॥ ३४ ॥

॥५७॥

तत आदौ उत्पत्तौ अति परिणामांतरापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन सृज्यास्तृज्यं कार्यात्कार्यांतरं प्रति यदन्वियात् अनुगच्छेत् तत्पति
संक्रामेतेषां प्रलये च यदवशिष्ये तत देवसदिति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥ वैराग्यमाह श्रुतिरिति द्वाभ्यां श्रुतिः नेह नानास्ति किंच नेत्यादि प्रत्यक्षं पटा
दिकार्यतत्त्वादिव्यतिरेकेण न दृश्यते चैतन्मध्यव्यतिरेकेण च न किंचिद्दृश्यत इति ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः अनुमानम् विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् शु
क्तिरजतादिवदित्यादि एवं प्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनवस्थानात् एतेर्बाधित्वात् स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन् विकल्पस्य च मिथ्यात्वा
त्ततो विरज्यते विरक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु वेदोक्तस्वर्गादि सुखाशयान विरज्येतेत्याह कर्मणामिति आबिरिष्यात् ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्ट

आदावंते च मध्ये च सृज्यास्तृज्यं यदन्वियात् ॥ पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्येततदेव सत् ॥ १६ ॥ श्रुतिः प्रत्यक्ष
मैतित्यनुमानं चतुष्टयं ॥ प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते ॥ १७ ॥ कर्मणां परिणामित्वादा विरि
च्यादमंगलं ॥ विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणा यतेऽनघ ॥ पुनश्च
कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परं ॥ १९ ॥ श्रद्धाऽमृतकयायां मेशश्वन्मदनुकीर्तनं ॥ परिनिष्ठा च पूजायां स्तुति
भिः स्तवनं मम ॥ २० ॥ आदरः परिचर्यायां सर्वांगैरभिवंदनं ॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥
मदर्थेष्वंगचेषा च वचसामद्गुणैरणं ॥ मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनं ॥ २२ ॥ मदर्थेऽर्थपरित्यागो भो
गस्य च सुखस्य च ॥ इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः ॥ २३ ॥ एवं धर्मे मनुष्याणामुद्भवात्मनि वेदिनां ॥ मयि
संजायते भक्तिः कोन्योर्थो स्यावशिष्यते ॥ २४ ॥

मपि सुखममंगलं दुःखरूपं न श्वरं पश्येत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगं सकारणमाह भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथाऽपि तस्मिन् प्रीतिप्राप्तुं वनेतुं भ्यं पुनश्च क
थयिष्यामि ॥ १९ ॥ श्रद्धाश्रवणादरः शश्वदिति सर्वानुषङ्गैते मदनुकीर्तनं श्रवणानंतरं मत्कथा व्याख्यानं मित्यर्थः ॥ २० ॥ अंगचेषालौ
किकीक्रिया क्वसालौकिकेनापि मद्गुणानामीरणं कथनं ॥ २१ ॥ मदर्थे मद्भजनार्थं तद्विरोधिनोऽर्थस्य परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य च द
नादेः सुखस्य पुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकं यत्कर्म तदपि मदर्थं कृतं भक्तेः कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ भक्तिः प्रेमलक्षणा संजायते अस्य भ
क्तस्य अन्यः कोऽर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वाऽवशिष्यते सर्वोऽपि स्वत एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भा.ए.

॥ ५६ ॥

अतिरूपामुत्पादयन्नाह दष्टमिति अस्मिन्विलेसंसारकूपेपतितं तत्रचकालाहिनादष्टमेवमपि क्षुद्रसुखेष्वेवउरुस्तर्षस्त्वृणायस्यतम् द
क्षमानः कथं समुद्धरणौयइतिचेत्तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वागमृतैरासिचेति ॥ १० ॥ तद्विश्वासार्यविद्वत्सभायां निर्णीतमहंव
क्ष्यामीत्याशयेनाह इत्यमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान्तत्सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्रज्ञानंकथयति नवेति प्रकृतिपुरुष
महदहंकारपंचतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पंचमहत्तन्नित्रयोगुणाः एतान्भावानष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरतत्त्वेषु कार्ये
षु अनुगतान्नियेन ज्ञानेनेक्षेत अथएष्वपिभावेषु एकंपरमात्मतत्त्वमनुगतं येनेक्षेत कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणात्मकमेवैतत् नतु

दष्टंजनंसंपतितं विलेस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसुखोरुतर्ष ॥ समुद्धरैर्नरूपयाऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभा
व ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच इत्यमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतांवरम् ॥ अजातशत्रुः प्रच्छ सर्वेषां नो
नुशृण्वताम् ॥ ११ ॥ निवृत्तेभारते युद्धे सुहृन्निधनविद्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मान्वहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत ॥
॥ १२ ॥ तानहंतेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छुतान् ॥ ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् ॥ १३ ॥ न
वैकादशपंचत्रांभावान्भूतेषु येन वै ॥ ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥ एतदेव हि विज्ञानं
तथैकेनेयेनयत् ॥ स्थित्युपस्यप्ययान्पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनां ॥ १५ ॥

ततः पृथगितियेन पश्यति तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह एतदेवेति श्लोकार्धेन यत्तदा येनैकेनानुगतानेकात्मकान्भावान्पूर्वमे
क्षत तान् तथा पूर्ववन्नेक्षेत किंतु तदेकंपरमकारणं ब्रह्मैव तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति परोक्षज्ञानेनापरोक्षधर्मस्य दिङ्मो
हादिष्विव निवृत्त्यभावात् तदात्मकं जगत् पश्यंस्तथात्मनः पृथक् सति तिमन्यते अपरोक्षज्ञाने तु बाधितमेव जीवन्मुक्तः संस्कारशेषं पश्य
ति अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येत इति एके सर्वकार्याणामनुगतिकार्याणां पृथगसत्त्वं चोपपादयति सार्द्धेन तत्रयदि
न कदाचिदनीदृशं जगदित्यादिमतेनैतेषां भावानामुत्पत्त्यादयोनस्युः तर्हि कारणस्यैकस्याभावादेकात्मतामिथ्यात्वं च न स्यात् अतस्तेषामु
त्पत्त्यादीन् साधयति स्थितीति त्रिगुणात्मनां सावयवानामित्यर्थः विमताभावात् उत्पत्त्यादिमंतः सावयवत्वात् घटादिवदिति पश्येत् ॥ १५ ॥

अ० १०

॥ ५६ ॥

अत्रहेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्मादहमेवतस्येष्टः अपेक्षितः स्वार्थः फलं हेतुः तत्साधनं च संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य न प्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तं ज्ञानिनमभिनन्दति ज्ञानीति यतोऽसौ ज्ञानेन मां धारयति ॥ ३ ॥ तस्य ज्ञानं स्तौति तप इति अलमत्यर्थं ज्ञानस्य कलया लेशेन ॥ ४ ॥ ज्ञानेन सहितं तत्पर्यंतं यथा भवति तथा ज्ञात्वा तत्संपन्नः सन्मा मेव भज अन्यत्सर्वं त्यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्य प्रत्ययार्थं पूर्वेष्वाद्युक्तमाह ज्ञानेति मामेव संसिद्धिप्राप्ताः ॥ ६ ॥ तदेव ज्ञानं संक्षेपत उपदिशति त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मिकादिः विकारः देहादिः सः माया ननु परमार्थः यद्यस्मात् अंतरामभ्यएवापतति रज्जौ

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः ॥ २ ॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ॥ ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति मां ॥ ३ ॥ तपस्तीर्थं जपोदानं पवित्राणीतराणि च ॥ नालं कुर्वति तां सिद्धिं या ज्ञानकलयारुता ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावतः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिह्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिं मावै संसिद्धिं मुनयोऽगमन् ॥ ६ ॥ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायां इतरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् ॥ जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यंतयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥ उद्धव उवाच ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणं ॥ आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्भिर्मृग्यं ॥ ८ ॥ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ॥ पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वं तपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥

सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादाबन्ते चास्ति अतः यत् यदा अस्य विकारस्यामी जन्मादयः स्युः तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किंचिदित्यर्थः ननु तस्यापि वस्तुतो न संति तस्यासत्त्वादित्याह आद्यंतयोरिति असतः सपदिः आद्यंतयोर्यदस्ति रज्ज्वादितदेव मध्येऽपि ननु सर्पादितद्वयं विकारो नास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्यदस्ति तन्मध्येऽप्यस्येव न तस्य जन्मादयः संति अतस्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ज्ञानादेर्विशेषं जिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतत्ज्ञानं विपुलं यथा भवति तथा कथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्मृग्यं ॥ ८ ॥ महद्भिर्मृग्यत्वमभिनयेनाह तापत्रयेणेति तापत्रयेण आध्यात्मादिना अभिहतस्य अतः संतप्यमानस्य अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रंतस्मात्केवलमातपात्त्रातुः किंतु अमृतमप्यभितो वर्षति यत्तस्मात् ॥ ९ ॥

भा.ए.

॥५५॥

अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति ब्रह्मचर्यमिति शौचंरागादिराहित्यं च तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह कतौगंतुरिति ॥ ४३ ॥ एवंभूत
वर्णाश्रमधर्मफलमाह इतिमामिति दृढांमद्भक्तिविदते ॥ ४४ ॥ ततः किमतआह भक्त्येति महेश्वरत्वेहेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्य
प्ययोयस्मात् अतएवतत्कारणंमामां ब्रह्मरूपवैकुण्ठनिवासिनं यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणंमामुपयाति सामीप्येनप्राप्नोति ॥ ४५ ॥ ततश्चा
सौमुक्तएवेत्याह इति एवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सुत्वं यस्य सः अतएव निर्ज्ञातांममगतिरैश्वर्ययेन ॥ ४६ ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह यएष
आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः स एवमद्भक्तियुतः मदर्पणेन कृतः ॥ ४७ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतच्चेत्तदभिहितं यथाभक्तोभू

ब्रह्मचर्यतपःशौचं संतोषोभूतसौत्तदं ॥ गृहस्थस्याप्यृतौगंतुः सर्वेषांमदुपासनं ॥ ४३ ॥ इतिमांयः स्वधर्मेण
भजन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्भावं मद्भक्तिं विदतेऽचिरात् ॥ ४४ ॥ भक्त्योद्भवानपायिन्या सर्वलोके
महेश्वरं ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्मकारणंमोपयातिसः ॥ ४५ ॥ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्भक्तिः ॥ ज्ञान
विज्ञानसंपन्नो न चिरात्समुपैतिमां ॥ ४६ ॥ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः ॥ स एवमद्भक्तियुतो निः
श्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥ एतच्चेत्तदभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समिया
त्परं ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ५५ ॥ श्रीभगवानु
वाचे ॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान् नानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥

त्वामां परं संप्राप्नुयादिति ॥ ४८ ॥ इत्येकादशोटीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्वकृतोऽस्मा
मधर्मतः ॥ अत्रो न विंशतितमे ज्ञानादेस्स्याग उच्यते ॥ १ ॥ तदेवं तर्कतो बाधितोऽपि देहादिप्रपंचो यावदपरोक्षानुभवेन दिङ्मोहादिरिव नली
यते तावत्ज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्तिरित्युक्तं आदेहांतात्कचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मयेत्यादिना यस्य त्वपरोक्षानुभवेन प्रपंचो लीनप्रायस्त
स्य न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह यइति विद्या अनुभवः तत्पर्यं तेन श्रुतेन संपन्नः अतएवात्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञा
नवान्न भवति अनकारपाठे प्राक्श्रुत्यनुकूलतर्कतो निर्णीतार्थ इत्यर्थः स एतद्वैतं तन्निवृत्तिसाधनं च मयि मायामात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च
तत्साधनं संन्यसेत् अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम ॥ १ ॥

अ० १८

॥५५॥

देवतं त्रितं देवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥ अलं तर्हि भिक्षाप्रयत्नेनापितत्राह आहारमात्रार्थं समीहेतैव यतः तस्य प्राणधारणं युक्तं संम्यक् कथं ते
न प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते कितेनापितदाह तद्विज्ञायेति ॥ ३४ ॥ तर्हि किमिष्टान्नादिकमयाश्च मेवाकिं नैव मुक्तमित्याह यदृच्छयेति ॥
॥ ३५ ॥ यथाऽहमीश्वरो लीलायाचरामि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्यात् न तु विधिकं करत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः
॥ ३६ ॥ कुतो विधिकं करत्वाभावस्तस्य तत्राह न हितस्य विकल्पाख्या भेदप्रतीतिः नन्वस्ति सा सत्यं याचासीत्साऽपिमद्वीक्षया ज्ञानेन हता
ननु न हता पुनर्दृश्यमानत्वात् तत्राह आदेहांतात् क्वचित् कदाचित्त्वाधितैव ख्यातिर्भवति ॥ ३७ ॥ तदेवं विरक्तस्य परोक्षज्ञानवतः संन्यासं

अलब्ध्यानविषीदेत काले कालेऽशनं क्वचित् ॥ लब्ध्यानलप्येदुतिमानुभयं देवतं त्रितम् ॥ ३३ ॥ आहारार्थं
समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं ॥ तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छे
ष्टमुतापरं ॥ तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजे नमुनिः ॥ ३५ ॥ शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनयाचरेत् ॥ अ
न्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाऽहं लीलये श्वरः ॥ ३६ ॥ न हितस्य विकल्पाख्या याचमद्वीक्षया हता ॥ आदेहांतात् क्व
चित् ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ ३७ ॥ दुःखोदकेषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्वर्मां गुरुं मु
निमुपाव्रजेत् ॥ ३८ ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननुसूयकः ॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मा मेव गुरुमादृतः ॥
॥ ३९ ॥ यस्त्वसंयतपदुर्गः प्रचंडेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ॥ ४० ॥ सुरानात्मान
मात्मस्थं निन्दुते मां च धर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा
तप इज्यावनौकसः ॥ गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनं ॥ ४२ ॥

तद्वर्मांश्चोक्ता केवलं वैराग्यवंतं विविदिषुं प्रत्याह दुःखोदकेष्विति न जिज्ञासितो मद्वर्मांस्तप्राप्तिसाधनं येन सः ॥ ३८ ॥ मामेवमदृष्ट्यैव
गुरुं परिचरेत् ततः परमेकेश्वरे दित्यादि धर्मे वर्तेत इति भावः ॥ ३९ ॥ अनधिकारिणः संन्यासी न दत्तिद्वाभ्यां यस्त्विति प्रचंडोऽत्यासक्तः इन्द्रि
यसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ॥ ४० ॥ सुरान्यष्टव्यान् देवान् आत्मानं च स्वात्मानमात्मस्थं मां च निन्दुते प्रतारयति निहवफलमाह अस्मादिति
॥ ४१ ॥ चतुर्णां प्रधानधर्माणां भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥

भा. ए.

॥५४॥

ननुमिष्टान्निविहायकथंशिलान्नेप्रवृत्तिःस्यादतआह नैतदिति एतदृश्यमानंमिष्टान्नादिवस्तुतयानपश्येत् यतोविनश्यतिअतइहामुत्रच
लोकेअसक्तचित्तःसन् चिकीर्षितात्तदर्थकल्यात्विरेमेत् ॥ २६ ॥ ननुतथापि यावद्विनाशंमुखहेतुत्वात् तच्चिन्तावतःकुतोविरागःस्यात्त
त्राह यदेतदिति एतज्जगत् ममतास्पदंमनोवाक्प्राणैः संहतंसहितमहंकारास्पदंशरीरंचसर्वतज्जन्यंमुखंच आत्मनिमायामात्रमितितर्केण
स्वमादिदृष्टानेत्यक्त्वास्वस्थः आत्मनिष्ठःसन् तत्तस्मरेत्तुनचितयेत् ॥ २७ ॥ एवंबहूदकादिधर्मानुक्तापरमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठइति
साद्धैर्दशभिः बहिर्विरक्तोमुमुक्षुःसन् ज्ञाननिष्ठोवा मोक्षेऽप्यनपेक्षोमद्भक्तोवा सर्लिंगान् त्रिदंढादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्मान्यक्त्वा

नैतद्वस्तुतयापश्येदृश्यमानंविनश्यति ॥ असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् ॥ २६ ॥ यदेतदात्मनिज
गन्मनोवाक्प्राणसंहतं ॥ सर्वमायेतितर्केणस्वस्थस्यत्कानंतस्मरेत् ॥ २७ ॥ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोऽवामद्भक्तो
वाऽनपेक्षकः ॥ सर्लिंगानाश्रमांस्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः ॥ २८ ॥ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् ॥
वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यानिगमश्चरेत् ॥ २९ ॥ वेदवादरतो नस्यान्नपाखंडीनैतुकः ॥ शुष्कवादविवादेन
कंचित्पक्षंसमाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येत
कंचन ॥ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ॥ ३१ ॥ एकएवपरोत्यात्माभूतेष्व्वात्मन्यवस्थितः ॥ यथेन्दुरुद
पात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ॥ ३२ ॥

तदासर्कित्यक्त्वायथोचितंधर्मंचरेदित्यर्थः नपुनरत्यंतत्यागएवविक्षितः पुनर्ध
र्मविधानात् अक्रियस्योत्तराध्यायेवक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषस्तमाह अविधिगोचरः विधिकिकरोनस्यादिति एतदेवस्फु
टीकरिष्यति शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदित्यादिना ॥ २८ ॥ कथंचरेत्तदाह बुधःविवेकवानपि बालकवत् मानाबमानविवेक
शून्यः कुशलः निपुणोऽपि जडवत् फलानुसंधानाभावेन विद्वान्पण्डितोऽपिउन्मत्तवत् लोकरंजनाभावेन नैगमःवेदार्थनिष्ठोऽपिगोच
र्यामनियताचारमिव ॥ २९ ॥ वेदवादरतः कर्मकांडव्याख्यानादिनिष्ठः पाखंडीश्रुतिस्मृतिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् हैतुकः केवलतर्कनि
ष्ठः शुष्कवादेनिष्प्रयोजनगोष्ठ्यांयोविवादस्तस्मिन् ॥ ३० ॥ अतिवादान्दुरुक्तानि ॥ ३१ ॥ आत्मदृष्ट्यातावद्वैरकारणंनस्तीत्युक्तम्
एकएवेति देहदृष्ट्याऽपिनास्तीत्याह भूतानिचदेहाअपिकारणरूपेणैकात्मकानि ॥ ३२ ॥

अ० १८

॥५४॥

मनःपूतमनसासम्यक्विचार्ययच्छुद्धंतदाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनंवाचोदंडः अनीहाकाम्यकर्मत्यागः देहस्य प्राणायामश्चेतसः एतेअंतस्त्रयोदंडास्त्यनसंति अंगहेउद्धव अंगेधृतैर्वेणुभिरितिवा ॥ १७ ॥ चतुर्विधितिब्राह्मणेभ्येव दत्तिभेदेनचतुर्विधेषुपूर्वपूर्वासंभवेचविगर्साश्च अभिशस्तप्रतितान् असंकुमान् अत्रायंलाभोभविष्यतीतिपूर्वमनुद्दिष्टान् ॥ १८ ॥ बहिर्घाभात् पावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणंनिरस्तं याचितमितिपाठेमाधुकरेणयाचितमनंचेत्तर्हि विभज्यभुंजीत जत्वयाचितादि

दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनानीहानिलाया मादंडावाग्देहचेतसाम् ॥ नत्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः ॥ १७ ॥ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्त्यान्वर्जयं श्वरेत् ॥ सप्तागारानसंकृतांस्तुष्येहृद्व्येनतावता ॥ १८ ॥ बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपसृश्यवाग्यतः ॥ विभज्य पावितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् ॥ १९ ॥ एकश्चरेन्महीमेतानिःसंगःसंयतेंद्रियः ॥ आत्मक्रीडात्मरतआत्मवान्समदर्शनः ॥ २० ॥ विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानंचितयेदेकमभेदेनमयामुनिः ॥ २१ ॥ अन्वोक्षेतात्मनोबंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया ॥ बंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः ॥ २२ ॥ तस्मान्नि यम्यषड्वर्गैर्मद्भावेनचरेन्मुनिः ॥ विरक्तःक्षुल्लुकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् ॥ २३ ॥ पुरग्रामव्रजान्सार्यान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवर्तीमहीम् ॥ २४ ॥ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्वसंमोहःशुद्धसत्त्वःशिलांधसा ॥ २५ ॥

भैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः माधुकरेतुनैवेद्यंभैक्ष्येनान्येषुविद्यते ॥ नैवेद्यकंक्षिपेदप्सुत्रितयंभौतिकंबहिरितिस्मृतेः यद्वातदानींकेनापियाचितंचेत्तन्मध्येतस्मैकिंचिद्विभज्यदत्त्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ किंचि एकश्चरेदिति आत्मन्येवक्रीडाकौतुकंयस्यसः आत्मन्येवचरतस्तुष्टः आत्मवान्धीरः ॥ २० ॥ विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्जयंशरणं स्थानंयस्यसः मयिभावेनविमलआशयोयस्यसः ॥ २१ ॥ बंधंमोक्षंच केनबंधःकेन वामोक्षइतितावाह बंधइति ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुराणिहृदादिमंति यामास्तद्रहिताः व्रजाःगोष्ठानि तान्सार्यान् यात्रिकजनंसमूहान् ॥ २४ ॥ यतः शिलवत्त्याग्राप्तेन तदीयेनांधसाअन्नेनशुद्धसत्त्वःसन्निरुतमोहः संसिध्यतिमुच्यते ॥ २५ ॥

भा. ए.

॥५३॥

संचिनुयात् आहरेत् अन्यदाकालांतरे आहतं कालांतरेनाददीत लब्धेन वेन वेऽन्याद्ये पुराणं तु परित्यजेदिति नारदोक्तेः ॥ ६ ॥ कालनोदि-
तान् आश्रयणादीन् ॥ ७ ॥ किंचाग्निहोत्रमिति मुनेश्च नैगमैर्वेदवादिभिः ॥ ८ ॥ अस्य निष्कामस्य फलमाह एवमिति धमनीभिः शिरा-
भिः संततः व्याप्तः यावज्जीवं कृतेन तपसा शुष्कमांस इत्यर्थः ऋषिलोकान् महर्लोकान् आदिक्रमेण अयं भावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽथैव
तावन्मुच्येत प्रतिबंधकबाहुल्ये त्वनेन क्रमेण मुच्यते इति ॥ ९ ॥ तं सकामं निंदति यस्त्विति निःश्रेयसं मोक्षफलं अल्पीयसे आबिरिष्यादित्य-
स्य एव तस्मै ॥ १० ॥ एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः तृतीयभागावसाने तु मंदविरागेऽपि संन्यासाधिकारः यदितु ततोऽर्वागैव स्वधर्माशक्तो

स्वयं संचिनुयात् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् ॥ देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदा हृतम् ॥ ६ ॥ वन्यैश्चरुपुरो-
डाशैर्निर्वपेत् कालनोदितान् ॥ न तु श्रौतेन पशुनामां यजेत वनाश्रमी ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च
पूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानि च मुनेरास्नातानि च नैगमैः ॥ ८ ॥ एवं चीर्णेन तपसामुनिर्धमनि संततः ॥ मांतपो म-
यमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥ ९ ॥ यस्त्वेतच्छ्रुतश्चीर्णतपो निःश्रेयसं महत् ॥ कामाया ल्पीयसे यं
ज्याह्वालिशः कोऽपरस्ततः ॥ १० ॥ यदाऽसौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेषथुः ॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मच्चि-
त्तोऽग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥ यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरागो जायते सम्यक्कृत्य स्ताग्निः प्रव्रजे-
त्ततः ॥ १२ ॥ इष्ट्वा यथोपदेशं मांदत्वा सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन् स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥
विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः ॥ विघ्नान् कुर्वत्ययं त्यस्मान्नाक्रम्य समियात्परं ॥ १४ ॥ विभृयाच्चे-
न्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परं ॥ त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥

भवेत् तदापि सम्यगविरक्तः विरक्तो वा तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह यदेति जातो वेषथुः कपोदे हेयस्य सः ॥ ११ ॥ विरक्तं प्रत्याह यदेति ॥
॥ १२ ॥ तत्रादौ कृत्यमाह इष्ट्वेति यथोपदेशं श्राद्धाष्टकपूर्वकं प्राजापत्येष्ट्यामाग्निं स्वेप्राणे आत्मनि ॥ १३ ॥ संन्यासे विघ्नान् भवन्ति
तान् विगणय्य संन्यसे देवेत्याशयेनाह विप्रस्येति केनाग्निप्रायेण कुर्वन्तितमाह अयमिति परंपरं ब्रह्म ॥ १४ ॥ एवं प्रव्रजितस्य धर्मानाह
विभृयाच्चेदिति परं कौपीनादन्यद्वा सोयदि धारयितुमिच्छति तर्हि कौपीनमाच्छाद्य ते यावता तावन्मात्रं धारयेदित्यर्थः त्यक्तं त्रेषोक्तारात्
वमेव अतोऽन्यत्किंचिदपि न विभृयात् दंडपात्राभ्यामित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणं ॥ १५ ॥

अ० १८

॥५३॥

अतिथिवत्तदासीनः ॥ ५३ ॥ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रमएवतिष्ठेत् यदिप्रजावान् तर्हिप्रव्रजेद्वा ॥ ५४ ॥ गृ
 हाद्यासंगेदोषमाह यस्त्वितित्रिभिः ॥ ५५ ॥ बंधमेवाभिनयेनदर्शयति अहोइति बालाआत्मजायस्याःसा आत्मजाश्चमाविनाअना
 थाःसंतः कथंजीविष्यंतीति ॥ ५६ ॥ गृहेयआशयोवासना तेनआसर्वतःक्षिप्तंलृदयंस्यसः अंधंतमः अतितामसीयोनिम् ॥ ५७ ॥
 इत्येकादशेटीकायांसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अष्टादशोऽवदद्धर्मवनस्थयतिगोचरम् ॥ अधिकारविशेषेणविशेषं
 इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथिवदसन् ॥ नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतः ॥ ५३ ॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैरि
 ध्वामामेवभक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ॥ ५४ ॥ यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणा
 तुरः ॥ स्त्रैणःकृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ॥ ५५ ॥ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालाआत्मजाः ॥ अनाथा
 मामृतेदीनाःकथंजीवंतिदुःखिताः ॥ ५६ ॥ एवंगृहाशयाक्षिप्तंलृदयोमूढधीरयम् ॥ अदृष्टस्ताननुध्यायन्
 मृतोऽधंविशतेतमः ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥
 श्रीभगवानुवाच वनंविविदुःपुत्रेषुभार्यान्यस्यसहैववा ॥ वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः ॥ १ ॥
 कंदमूलफलैर्वन्यैर्मध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् ॥ वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच ॥ २ ॥ केशरोमनखश्म
 श्रुमलानिविभृयादतः ॥ नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ॥ ३ ॥ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासा
 रषाड्जले ॥ आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥ अग्निपक्वंसमश्रीयाल्कालपक्वमथापिवा ॥ उलू
 खलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएववा ॥ ५ ॥

चापितद्रतम् ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह वनमिति आयुषस्तृतीयंभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतम् ततःपरंक्षीर्णेन्द्रियस्येषद्विरागेऽपिसं
 न्यासाधिकारःस्यादितिभावः ॥ १ ॥ वसीतपरिदधीत् ॥ २ ॥ दतःदंतान्नधावेत नशोधयेत् त्रिकालमप्सुमज्जेत मुशलवत्स्नायात्
 स्थंडिलेशयः भूमिशायी ॥ ३ ॥ तप्येतपंचाग्नीन् सूर्येणसहचतुर्दिशमग्नीन्निधायात्मानंतापयेदित्यर्थः आसारषाट् आसारंधारासंपातं
 सहतइतितथा अभावकाशंनामव्रतंचरेत् जलेआकंठमग्नःउदकवासंनामव्रतंचरेत् ॥ ४ ॥ उलूखलेनवाऽश्मनावाकुट्टयतिकंडयतीति
 तथा दंतोएवोलूखलंयस्यसतथा ॥ ५ ॥

भा.ए.

॥ ५२ ॥

एवमथनस्यमहत्फलमुक्त्वा सधनानामप्याहन्निभिः समुद्धरन्ति दारिद्र्यादुत्तारयन्ति विप्रमित्युपलक्षणं मत्परायणंयंकमपि ॥ ४३ ॥ रा
ज्ञस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वाइति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सर्वेषामापहृत्तीराहसीदन्नितित्रिभिः पण्यैर्विक्रयार्हैः नतुसुरालवणाद्यैः तत्राप्या
पदाक्रांतश्चेत्स्वदेनक्षत्रियवत्स्यावा यद्यपिगौतमोनंतरांपापीयसीवृत्तिमातिष्ठेदितिस्मरन् स्वङ्गधारणंपण्यविक्रयाच्छ्रेष्ठमन्यते तथाऽपि
हिंसातोवणिग्वृत्तिरेवश्रेष्ठेतिभगवतोमतम् नतुश्ववृत्त्यानीचसेवया ॥ ४६ ॥ तत्राप्यापदिमृगयया विप्ररूपेणवाअध्यापनादिना॥ ४७ ॥
कारवः प्रतिक्रोमजविशेषाः बुरुडादयः तेषां वृत्तिकटादिक्रियाम् आपदुत्तीर्णस्तुनानुकल्पेनवर्तेतेत्याह कृच्छ्रादिति ॥ ४८ ॥ तदेवंवृत्ति
व्यवस्थामुक्त्वापुनर्गृहस्थस्यावश्यकान्पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनंब्रह्मयज्ञः तेनऋषीन् स्वधाकारेणपितृन् स्वाहाकारेणदेवान् बलिहरणेन
समुद्धरन्तियेविप्रंसीदंतंमत्परायणं ॥ तानुद्धरिष्येनचिरादापञ्चोनौरिवार्णवान् ॥ ४३ ॥ सर्वाःसमुद्धरेद्रा
जापितेवव्यसनात्मजाः ॥ आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् ॥ ४४ ॥ एवंविधोनरपतिर्विमानेना
र्कवर्चसा ॥ विधूयेहाशुभंरुत्स्रमिद्रेणसहमोदते ॥ ४५ ॥ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् ॥ स्वदेन
वापदाक्रांतोनश्ववृत्त्याकथंचन ॥ ४६ ॥ वैश्ववृत्त्यातुराजन्योर्जीवेन्मृगययापदि ॥ चरेद्वाविप्ररूपेणनश्वव
त्त्याकथंचन ॥ ४७ ॥ शूद्रवृत्तिंभजैद्वेद्यःशूद्रःकारुकटाक्रियां ॥ कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिलिप्सेतकर्मणा ॥
॥ ४८ ॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहावत्यन्नाद्यैर्यथोदयं ॥ देवर्षिपितृभूतानिमद्रूपाण्यन्वहंयजेत् ॥ ४९ ॥ यदृच्छ
योपपन्नेनशुक्लेनोपार्जितेनवा ॥ धनेनापीडयन्भृत्यान्यायेनैवहरेत्क्रतून् ॥ ५० ॥ कुटुंबेषुनसज्जेतनप्रमा
द्येत्कुटुंब्यपि ॥ विपश्चिन्मश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् ॥ ५१ ॥ पुत्रदारासंबंधूनांसंगमःपांथसंगमः ॥ अनुदेहंवि
यंत्येतेस्वप्नोनिद्रानुगोयथा ॥ ५२ ॥ भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानितिज्ञातव्यं यथोदयंविभवानुसारतः तेष्वीश्व
रदृष्टिविधत्तेमद्रूपाणीति ॥ ४९ ॥ आवश्यकंधर्ममुक्त्वाशक्त्यनुसारंधर्ममाह यदृच्छयाउद्यमंविनाउपार्जितेनवाशुक्लेनस्ववृत्त्यालब्धेन
शुद्धेनवाधनेनभृत्यान्पोष्यान् ॥ ५० ॥ गृहस्थस्यापिनिवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुंबेष्वितित्रिभिः नप्रमाद्येत् ईश्वरनिष्ठायांप्रमत्तोनाभवेत् न
नुदृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्यकथमप्रमादःविचारेणेत्याह विपश्चिदिति ॥ ५१ ॥ तत्रापिदृष्टेष्वसक्तेरधिकत्वात्तेषांनश्वरतांप्रपंचयतिपुत्रा
दीनामेकप्रसंगमःपांथानांप्रपायांसंगमइव तत्रहेतुः अनुदेहंप्रतिदेहमेतेवियंतिनश्यंति निद्रानुवर्तीस्वप्नोनिद्रापायेयथाइति ॥ ५२ ॥

अ० १६

॥ ५२ ॥

॥ ३४ ॥ निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति अमलः निष्कामश्चेत् दग्धः कर्माशयोऽतः करणं यस्य तथाभूतः स नृमद्भक्तो भवति ॥ ३५ ॥ उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रक्रममाह अथेति अनंतरं द्वितीयाश्रममावेक्ष्य प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेदार्थः स्नायात् अभ्यंगादिकं कृत्वा समावर्तेतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह गृहमिति सकामश्चेद्गृहं अंतःकरणशुद्ध्यदि कामश्चेद्गृहं प्रविशेत् शुद्धांतःकरणः स च द्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा आश्रमादाश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथा अनाश्रमीप्रति लोमंचनाचरेदित्यर्थः अमत्यरइति वा छेदः स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावावस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥ विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मैः सह गृह

सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनंदन ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३४ ॥ एवं बृहद्रथधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धः कर्माशयोऽमलः ॥ ३५ ॥ अथानंतरमावेक्ष्य न्याजिज्ञासितागमः ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ॥ ३६ ॥ गृहं वनं वोपं विशेषप्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्यरश्चरेत् ॥ ३७ ॥ गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् ॥ यवीयसीं तु वयसायां सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३८ ॥ इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥ ३९ ॥ प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजो यशो नुदम् ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्तयोः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामायनेष्यते ॥ रुद्धाय तपसे चेहप्रेत्यानंतसुखाय च ॥ ४१ ॥ शिलोच्छ्रित्यापरितुष्टचित्तो धर्ममहांतं विरजं जुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मा गृहएव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिं ॥ ४२ ॥

स्थधर्मानाह गृहार्थीति सदृशीं सवर्णीं अजुगुप्सितां कुलतोलक्षणतश्चानिदितां कामतस्तु यामन्यामुद्वहेत् तां सवर्णामनुतस्या अनंतरं तत्रापि वर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वेतथैकायथाक्रमं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनइति स्मृतेः ॥ ३८ ॥ इज्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्यकधर्माः ॥ ३९ ॥ प्रतिग्रहादित्रयंतु वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव तत्रापि मुख्यामुख्यतमां चान्यां च वृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति तयो र्याजनाध्यापनयोरपि कार्पण्यादिदोषं पश्यन् शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः कणिशैः ॥ ४० ॥ एवं च वृत्तिकार्ष्यं ब्राह्मणेन सोढव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ॥ ४१ ॥ उच्छ्रित्यर्पितात्मा विपणादिपतितकणोपादानं तां शिलवत्त्यैकीकृत्य तयां तुष्टचित्तस्य मोक्षफलमाह शिलोच्छेति महान्तमातिथ्याधिलक्षणं ॥ ४२ ॥

भा.ए.

॥५१॥

रेतोबुद्धिपूर्वनावकिरेत् नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेव कथंचिदवकीर्णं अवगासन्नात्वा यतासुः कृतप्राणार्थामः त्रिपदीमा
यर्घीजपेत् ॥ २४ ॥ संध्येचद्वेयतवाक्जपन्नुपासीत मध्याह्नेसंध्यानिमित्तमौनं नास्तीति द्विवचनं ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्यदपि द्युत्संप्राप्तं
तच्च निवेदयेत् तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्नुपयुंजीत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यानशय्यासनस्थानैः यातं पृष्ठतोयानेन निद्रितमप्रमत्ततया समीपश
यनेन विश्रांतं पादसंवाहनादिभिः समीपासनेन आसीदं कृतांजलिर्नियोगप्रतीक्षयानातिदूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवंभूतं वृत्तं यस्य
सः ॥ २९ ॥ एवमुपकुर्वाणकस्य धर्मानुक्तानैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति षड्विः असौ ब्रह्मचारी यद्विच्छंदसां लोकं महर्लोकं ततो ब्रह्म

रेतोनावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयम् ॥ अवकीर्णंऽवगाह्याप्सु यतासु त्रिपदीं जपेत् ॥ २४ ॥ अग्न्यर्काचार्य
गोविप्रगुरुवृद्धसुरान् शुचिः ॥ समाहित उपासीत संध्येचयतवाग्जपन् ॥ २५ ॥ आचार्यमां विजानीया
न्नावमन्येत कर्हिचित् ॥ नमर्त्य बुद्ध्याऽसूयेत सर्वदेवमयोगुरुः ॥ २६ ॥ सायं प्रातरुपानीयभैक्ष्यं तस्मै निवेद
येत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुंजीत संयतः ॥ २७ ॥ शुश्रूषमाण आचार्यसदोपासीत नीचवत् ॥ यानशय्या
सनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः ॥ २८ ॥ एवं वृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्यासमाप्यते यावद्विभ्रद्वत
मखंडितः ॥ २९ ॥ यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्षन् ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्वतः ॥ ३० ॥
अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ॥ अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्य कल्मषः ॥ ३१ ॥ स्त्रीणां निरीक्षण
स्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनो मिथुनीभूतान् गृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३२ ॥ शौचमाचमनं स्नानं सं
ध्योपासनमार्जवं ॥ तीर्थसेवा जपोऽसृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३३ ॥

लोकं चारोक्षन् आरोहुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसां लोकमिति ब्रह्मलोकविशेषणं यत्र मूर्तिधराः कलाइत्युक्तत्वात् तर्हि बृहद्वतः सन् बृहन्नै
ष्ठिकं व्रतं यस्य सः विन्यसेत् समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रियार्थं च ॥ ३० ॥ ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजं तेजः तद्वा ॥ ३१ ॥
तस्यैव वनस्थयतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणं जावर्गर्भक्ष्वेलनं परिहासः एवमादिकं त्यजेत् मिथुनीभूतानपतस्त्यजेत् न प
श्येदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्यैव सर्वाश्च साधारणधर्ममाह शौचमिति द्वाभ्यां ॥ ३३ ॥

अ० १६

॥५१॥

तेषामधिकारिविशेषेण स्वभावाद्वाह वर्णानामिति पञ्चभिः जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यव्ययं अतोऽयमर्थः मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्म
दाः उत्तमाभिर्रुत्तमाश्चेति ॥ १४ ॥ तपः आलोचनं ॥ १५ ॥ तेजः प्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तद्वासानां स्व
भावाद्वाह अशौचमिति शुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा ॥ १९ ॥ तत्र तावत्सर्वसाधारणं धर्ममाह अहिंसेति वर्णग्रहणमुपलक्षणा
र्थं वर्णधर्मान्गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यति ॥ २० ॥ प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मावर्ण्यन्ते स च द्विविधः उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च तत्र उप

वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ॥ आसन्नप्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः ॥ १४ ॥ शमो दम
स्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवं ॥ मद्रक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्म प्रकृतयस्त्विमाः ॥ १५ ॥ तेजो बलं धृतिः शौर्यं ति
क्षौद्र्यं मुद्यमः ॥ स्थैर्यं ब्रह्मण्यैतैश्च त्रयं प्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥ आस्तिक्यं दानं निष्ठा च अदंभो ब्रह्मसे
वनं ॥ अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्वप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥ शुश्रूषणं द्विजगवादिवानां चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन
संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ॥ कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभा
वोऽस्तेवसायिनां ॥ १९ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोऽयं सार्ववर्णि
कः ॥ २० ॥ द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्या जन्मोपनयनं द्विजः ॥ वसनगुरुकुले दांतो ब्रह्माधीयीत चाहुतः ॥ २१ ॥ मे
खलाऽजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलोऽधौ तदद्वा सोरक्तपीठः कुशान् दधत् ॥ २२ ॥ स्नानभोजनहो
मेषु जपोच्चारं च वाग्यतः ॥ न छिद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि ॥ २३ ॥

कुर्वाणकस्य धर्मानाह द्वितीयमिति नवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्या ब्रह्माधानादिसंस्कारमात्रेण द्वितीयमुपनयनार्थं जन्मप्राप्याचा
र्येणाहुतो ब्रह्मवेदमधीयीत चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥ २१ ॥ किंच मेखलादीन् कुशांश्च दधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमाला कथं भूतः जटिलः
अनभ्यंगादिना जातजटः तथा अधौ तदद्वा सोरक्तपीठः दांताश्च वासश्च दद्वासांसि न धौतानि तानियस्य सः अधौ तदद्वासाः स चासावरक्त
पीठश्च न तु कौतुकादिना रक्तं पीठमासनं यस्य सः ॥ २२ ॥ जपश्च उच्चारं मूत्रपुरीषोत्सर्गः जपोच्चारं तस्मिन् वाग्यतः मौनी भवेत् ॥ २३ ॥

भा. ए.

॥५०॥

प्रागनुशांसितोऽपि न भवितान्न भविष्यति ॥ ४ ॥ अत्र हेतुमाह वक्तैति द्वाभ्यां ते त्वत्तोऽन्यः कलावेदाद्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्तस्मान्नः अस्मा-
कं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते ॥ ७ ॥ धर्म्यो धर्मादनपेतः कुतो नैः श्रेयसकरो भक्तिजनकः अतो मे मत्तः तं धर्मं निबोध ॥ ८ ॥ त-
त्रादौ मधुपासनालक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत् आचारलक्षणस्तु पश्चात्पुनः सचैव मनुष्यतो भक्तिहेतुरिति वर्णयितुमाह आदाविति क-
स्यादौ यत्कृतयुगंतस्मिन् ते च तदामामुपासत एव केवलं नान्यत्कुर्वन्तीति वक्तुं कृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्या इति जात्याजन्मनैव ॥ ९ ॥

स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकशंन ॥ न प्रायो भवितामर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥ वक्ता कर्त्ता विता
नान्यो धर्मस्याच्युतते भुवि ॥ सभायामपि वैरिं च्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥ कर्त्ता वित्रा प्रवक्त्रा च भवता
मधुसूदन ॥ त्यक्ते महीतले देवविनष्टकः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ यथाय-
स्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच धर्म्य एष तव प्रश्नो नैः श्रेयसकरो नृणाम् ॥ व-
र्णाश्रमाचारवर्तांतमुद्धवनिबोध मे ॥ ८ ॥ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ॥ कृतकृत्याः प्रजाजात्या-
तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ ९ ॥ वेदः प्रणव एवाग्नेधर्मोऽहं वृषरूपधृक् ॥ उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः
॥ १० ॥ त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदया त्रयी ॥ विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥ ११ ॥ विप्र-
क्षत्रियविद्वद्भूद्रामुखबाहूरुपादजाः ॥ वैराजात्पुरुषाज्जाताय आत्माचारलक्षणाः ॥ १२ ॥ गृहाश्रमोजघन-
तो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्षस्थानाद्दनेवासो न्यासः शीर्षेणिसंस्थितः ॥ १३ ॥

किंच विधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मास्तीत्याह वेद इति धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पात् न क्रियाविशेषो यज्ञादिः
अतः तपोनिष्ठाः मनसश्चेन्द्रियाणां त्वैकाग्र्यं परमंतप इति वचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धं मां ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ पश्चाच्चेतायुगप्रवेशे मे वै-
राजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् हृदयात्सकाशात्तस्यास्त्ययाः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्रात्रैः त्रिवृत् त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ ११ ॥
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान् वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह विप्रेति द्वाभ्यां आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषां ते ॥ १२ ॥ मम वैराजरूपस्य
हृदः वक्षसोऽधस्ताद्ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाग्निप्रायं ॥ १३ ॥

अ० १७

॥५०॥

तथाऽपिविशेषतएवसर्वाअपिसंक्षेपतःकथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभगंमनोनयनाल्हादकत्वं भगः भाग्यं वीर्यं बलं
अंशकः विभूतिः ॥ ४० ॥ उपसंहरति एताइति एतेचविभूतिभेदामयिचित्तावतारायकल्पिताः अतोनात्रातीवाभिनिवेशःकर्तव्यइत्या
ह मनोविकाराएवनतुपरमार्थाः यथाकिंचित्स्वपुष्पादिवाङ्मात्रेणाभिधीयतेतत्तुल्याः ॥ ४१ ॥ तस्माद्वाङ्मादीनियच्छ आत्मानंबुद्धिम्
आत्मनासत्त्वसंपन्नयातयैवनियच्छ अध्वनेसंसारमार्गाय ॥ ४२ ॥ असंयमनेदोषमाह यइति असंयच्छन् नसंयच्छति ॥ ४३ ॥ प
रिसमाप्यते कृतकृत्योभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इत्येकादशोटीकायांपोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥७॥ ततःसप्तदशेपृष्टेस्वधर्मेभक्ति

तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंद्गीस्यागःसौभगंभगः ॥ वीर्यंतितीक्षाविज्ञानंयत्रयत्रसमंशकः ॥ ४० ॥ एतास्तेकी
र्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः ॥ मनोविकाराएवैतेयथावाचाभिधीयते ॥ ४१ ॥ वाचंयच्छमनोयच्छप्रा
णान्यच्छेन्द्रियाणिच ॥ आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥ योवैवाङ्मनसीसम्यगसंयच्छ
न्धियायतिः ॥ तस्यव्रतंतपोज्ञानंस्ववत्यामघटांबुवत् ॥ ४३ ॥ तस्मान्मनोवचःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥
मद्भक्तियुक्तयाबुद्ध्याततःपरिसमाप्यते ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषोडशोऽध्या
यः ॥ १६ ॥ ॥७॥ उद्धवउवाच यस्त्वयाऽभिहितःपूर्वधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारव
तांसर्वेषांद्विपदामपि ॥ १ ॥ यथाऽनुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत् ॥ स्वधर्मेणारविंदाक्षतत्समाख्यातुम
र्हसि ॥ २ ॥ पुराकिलमहाबाहोधर्मपरमकंप्रभो ॥ यत्तेनहंसरूपेणब्रह्मणेऽभ्यास्यमाधव ॥ ३ ॥

लक्षणे ॥ हंसोऽङ्गधर्ममन्वाहब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥ १ ॥ कर्माहंविद्विषाच्चतामित्यत्र भक्त्याकृतंकर्ममोक्षसाधनंमद्विभूतिरित्युक्तं भक्ति
साधनत्वंचकर्मणां मयोदितेष्ववाहितःस्वधर्मेष्वित्यादिनर्तितत्रोक्तं नन्नकर्मानुष्ठानृणांनियमेनभक्तिर्दृश्यते अतःपृच्छति यस्त्वयेतिसप्त
भिः पूर्वकल्पादौत्वद्भक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकःतत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमहीनानामपिद्विपदानराणां ॥ १ ॥ यथायेनप्रकारेणानुष्ठीयमाने
नस्वधर्मेण ॥ २ ननुसंप्रदायादेवज्ञास्यते किंपुनर्वर्णेनेतन्नाह पुरेति परमकंपरमश्वासौकंमुखरूपश्रुतं यत्तु हंसरूपेणधर्मोऽप्युक्तएव
नतुयोगमात्रं जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

भा. ए.

॥४९॥

गंधर्वाणां विश्वावसुः अप्सस्तां पूर्वचित्तिः गंधमात्रमविकृतम् ॥ ३३ ॥ परमः मधुरः परः पराख्यः शब्दः ॥ ३४ ॥ अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पंचकर्मेन्द्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियव्यापाराः तत्र लक्षणं दर्शनं सर्वेन्द्रियाणां मिद्रियं तत्तदर्थग्रहणशक्तिरप्यहम् ॥ ३६ ॥ तदेवं तत्र तत्र निर्धारणेन तत्र संबंधेन च विशेषतो विभूती निरूप्येदानीं सामान्यतः सर्वा अपि निरूपयति पृथ्वीति सार्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि अहमहंकारः महान्महत्तत्त्वम् एताः सप्तप्रकृतिविकृतयः विकारः पंचमहः भूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसंख्याकः पुरुषो जीवः अव्यक्तप्रकृतिः एवं पंचविंशतितत्त्वानि तदुक्तम् मूलप्रकृतिविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥ षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति किंच रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परं ब्र

अ० १६

विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहं ॥ भूधराणामहं स्थैर्यं गंधमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥ अपारं सश्च परमस्ते जिष्ठानां बिम्बावसुः ॥ प्रभासूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः ॥ भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥ गत्युत्पत्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं ॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियं ॥ ३६ ॥ पृथिवीवायुराकाश आपोज्योतिरहं महान् ॥ विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परं ॥ ३७ ॥ अहमेतत्संख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ॥ सर्वान्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥ संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ॥ न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽडानिकोटिशः ॥ ३९ ॥

ल्लचतदेवं तत्सर्वमहमेव ॥ ३७ ॥ किंच एतत्संख्यानमेतेषां परिगणनमेतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव एतदेव संक्षिप्याह मयेति जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावः यश्च गुणिगुणरूपः यश्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपः स सर्वोऽपि मया विना मद्यतिरेकेण नास्ति अहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि पूर्ववन्निर्धारणसंबन्धाभ्यां विशेषतः सर्वाः कथयेति चेत्तत्राह संख्यानं पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता तदपि मयैव क्रियते कृत्वा च वक्तुं शक्यते तथा मे विभूतीनां संख्यानं कर्तुं न शक्यते कुत इत्यत आह सृजतोऽडानीति यदा मया सृज्यमानानां ब्रह्मांडानां मेव तावत्संख्या नास्ति तदा कुतस्तद्गतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

॥४९॥

योगानांयोगांगानामष्टानांमध्येआत्मसंरोधः समाधिरहं मंत्रोनीतिः कौशलानोविवेकादिनैपुणानांमध्ये आन्वीक्षिकीआत्मानात्मवि
वेकविद्या आख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेववेतियोदुरंतोविकल्पःसोऽहं ॥२४॥ कुमा
रःसन्त्कुमारः ॥ २५ ॥ संन्यासः भूताभयदानं क्षेमाणामभयस्थानानांमध्येअबहिर्मतिः अंतर्निष्ठा सूनृतंप्रियवचनं मौनंच बहिर्प्रिय
भाषणेमौनेचपुरुषस्याभिप्रायोज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्यदेहार्धाभ्यामिथुनमभूत् सएवमुख्यमिथुनम् अर्धोहवाएषआत्मनोय
त्पत्नीतिश्रुतेः ॥ २६ ॥ अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौवसंतइत्यर्थः अभिजिदुत्तराषाढाचतुर्थपादः श्रवणप्रथमपाद

योगानामात्मसंरोधोमंत्रोऽस्मि विजिगीषतां ॥ आन्वीक्षिकीकौशलानां विकल्पः स्यातिवादिनां ॥ २४ ॥
स्त्रीणां तु शतरूपाऽहंपुंसां स्वायंभुवोमनुः ॥ नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणां ॥ २५ ॥ धर्माणामस्मि
संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः ॥ गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहं ॥ २६ ॥ संवत्सरोऽस्य निमिषामृतू
नां मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाऽभिजित् ॥ २७ ॥ अहं युगानां च कृतं धीराणां दिवलो
सितः ॥ द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८ ॥ वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं ॥ किं
पुरुषाणां हनुं मान् विद्याधराणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥ रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसां ॥ कुशोऽस्मि दर्भजा
तीनां गव्यमाज्यं हविष्वहं ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः ॥ तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्त्वं
सत्त्ववतामहं ॥ ३१ ॥ ओजः सहो बलवतां कर्माहं विद्विषां सत्त्वतां ॥ सात्त्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परः ॥ ३२ ॥

अथ तथाचश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्ठादषाढानामधस्ताच्छ्रोणाया इत्यादि ॥ २७ ॥ कृतंकृतयुगं देवलः असितश्च व्यासानां वेदवि
भागकर्तृणां कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः ॥ २८ ॥ भगवताम् उत्पत्तिप्रलयंचैव भूतानामागतिक्रतिम् ॥ वेत्ति विद्यामविद्यांच सवाच्यो भग
वानित्येव लक्षणानाम् ॥ २९ ॥ सुपेशसां सुंदराणाम् दर्भजातीनां काशदूर्वादीनां हविष्षु चरुपुरोडाशादिषु घृतेषु वा ॥ ३० ॥ लक्ष्मीः
धनादिसंपत् ॥ ३१ ॥ बलवतामोजश्च सहश्च सात्त्वतां भागवतानां भक्त्या कृतं कर्माहमित्यर्थः तेषामेव नवव्यूहार्चने वासुदेवसंकर्षणप्र
मुद्धानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहवृत्सिंहब्रह्माण्डितियानवमूर्तयस्तासां मध्ये वासुदेवाख्या ॥ ३२ ॥

भा.ए.

॥ ४८ ॥

सूत्रप्रथमकार्यं महान्महत्तत्त्वम् सूक्ष्मोपाधित्वात्तुर्ज्ञेयत्वाच्चजीवस्यसूक्ष्मत्वं बुद्धेर्गुणेनचैवबालापमात्रोऽसवरोऽपिदृष्टइतिश्रुतेः॥ ११ ॥
वेदानांसंबंधीतेषामध्यस्थकः पदानिचिपदागायत्रीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हविर्धानीकामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ नक्षत्रौषधीनांप्रभुंसोमम्
यक्षरक्षसांप्रभुम् ॥ १६ ॥ यादसांप्रभुम् तपतांतापयतां द्युमतांदीप्तिमतांचमध्ये ॥ १७ ॥ संयमतांदंडयतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ शृंगिणांदं

अ० १६

गुणिनामप्यहंसूत्रमहतांचमहानहं ॥ सूक्ष्मत्वाप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भोवेदानां
मंत्राणांप्रणवस्त्रित् ॥ अक्षराणामकारोऽस्मिपदानिच्छंदसामहम् ॥ १२ ॥ इंद्रोऽहंसर्वदेवानांवसूनाम
स्मिहव्यवाट् ॥ आदित्यानामहंविष्णुरुद्राणांनीललोहितः ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः ॥ देव
र्षीणानारदोऽहंहविर्धान्यस्मिधेनुषु ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणांकंपिलःसुपर्णोऽहंपतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनांदं
क्षोऽहंपितृणामहमर्यमा ॥ १५ ॥ मांविद्भुवदैत्यानांप्रहादमसुरेश्वरम् ॥ सोमंनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्ष
रक्षसां ॥ १६ ॥ ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवुरुणंप्रभुं ॥ तपतांद्युमतांसूर्यमनुष्याणांचभूपतिं ॥ १७ ॥ उच्चैः
श्रवास्तुरंगाणांघातूनामस्मिकांचनं ॥ यमःसंयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ १८ ॥ नागेंद्राणामनंतो
ऽहंमृगेंद्रःशृंगिदंष्ट्रिणां ॥ आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोऽनघ ॥ १९ ॥ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रःस
रसामहं ॥ आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मतां ॥ २० ॥ धिषण्यानामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः ॥ वनस्प
तीनामश्वत्थौषधीनामहंयवः ॥ २१ ॥ पुरोधसांवसिष्ठोऽहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः ॥ स्कंदोऽहंसर्वसेनान्याम
ग्रण्यांभगवानजः ॥ २२ ॥ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोऽहंब्रतानामविहिंसनम् ॥ वाय्वव्यकींबुवागात्माशुचीनाम
प्यहंशुचिः ॥ २३ ॥

ष्ट्रिणांचमध्येतेषांप्रभुर्वा तुर्यः संन्यासःप्रथमोब्राह्मणः ॥ १९ ॥ स्रोतसांप्रवाहाणांच सरसांस्थि
रोदकाशयानां ॥ २० ॥ धिषण्यानांनिवासस्थानानां गहनानांदुर्गमानाम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मिष्ठानांवैदार्थनिष्ठानाम् सेनान्यांचभूपतीनां
अग्रण्यांसन्मार्गप्रवर्तकानां अजःब्रह्मा ॥ २२ ॥ शुचीनांशोधकानामपिमार्जनतक्षणघर्षणादीनांमध्येवाय्वादिरूपःशोधकोऽहम् ॥ २३ ॥

॥ ४८ ॥

अत्रसदाचारं प्रमाणमाह याथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणत्वां ब्राह्मणावेदतत्पर्यविदः ॥ २ ॥ एवंकारणतत्वेन सर्वात्मत्वमनूष्य विभूतीः पृच्छति येष्विति उपासीनाः सेवमानाः संतः ॥ ३ ॥ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह गूढः अस्फुटः भूतानां प्राणिनां मध्ये अभ्यहेतुः भूतानामात्मा अंतर्यामी अत्रापि हेतुः हेतुभावनेति तेत्वया ॥ ४ ॥ ता एव सा कल्येन पृच्छति हेमहाविभूते याः काश्चिद्भूम्यादिषु ते विभूतयः १ सायां रसातले अनुभाविताः त्वयैव केन चिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः तीर्थानां पदं च तदंघ्रिपदं च ॥ ५ ॥ नरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवा यं प्रश्नः साधीयानिति तावदनुमोदते एवमिति त्रिभिः प्रश्नं प्रष्टव्यं सपत्नैर्यौ धुमिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेकः

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ उपासते त्वां भगवन् याथातथ्येन ब्राह्मणाः ॥ २ ॥ येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः ॥ उपासीनाः प्रपद्यंते संसिद्धिं तद्दस्वमे ॥ ३ ॥ गूढश्च रसिभूतात्मा भूतानां भूतभावन ॥ न त्वां पश्यंति भूतानि पश्यंतं मोहितानि ते ॥ ४ ॥ याः काश्च भूमौ दिविवैरसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ॥ ताम त्वमाख्यात्यनुभावितास्तेन मामिते तीर्थपदांघ्रिपदं ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहंपृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर ॥ युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ॥ ६ ॥ ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मराज्यहेतुकं ॥ ततो निवृत्तो हं तां हंहतोऽयमिति लौकिकः ॥ ७ ॥ स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः ॥ अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ॥ ८ ॥ अहमात्मोद्भवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ॥ अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥ ९ ॥ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं ॥ गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः ॥ १० ॥

प्रसंगस्तत्राह ज्ञात्वेति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ॥ ७ ॥ सञ्जयदाततो ज्ञातिवधान्निवृत्तः तदामया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे एवं संयाममुखे मामभ्यभाषत तद्देवतवापिकथयिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥ ताः विभूतीः कथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमांता द्वितीयांताश्च सर्वा विभूतयः तास्ताश्चोपासनार्थं कथ्यंते षष्ठीचक्रचिन्धारणे संबंधे चक्रचिद्यथा योग्यं द्रष्टव्या ततश्चामीषां भूतानां मामेति सुहृदिति ईश्वर इति च सामान्येनाहं उपास्य इत्यर्थः एवं सर्वत्र तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः तत्तद्देतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ विशेषतो विभूतीराह कलयतां बशीकुर्वतां गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये साम्यमव्याकृतं गुणिनिधर्मिणि औत्पत्तिकः स्वाभाविको योगुणः सोऽहम् ॥ १० ॥

भा.ए.

॥४७॥

कुतइत्यतआह सर्वासामिच्छेन प्रभुत्वोपपादनहेतुः कारणं पतिः पालयिताचेति किंच न केवलंसिद्धीनामेव प्रभुः अपितु मोक्षादीनाम
पीत्यह अहमिति योगीमोक्षः सांख्यतत्साधनज्ञानं धर्मस्य तदुपदेष्टृणां ब्रह्मवादिनां च ॥ ३५ ॥ कुतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहिनां जी
वानामात्मा यतः आंतरः अंतर्यामी एष त आत्माऽतर्क्यममृतइति श्रुतेः तर्हि किमंतर्वर्तित्वात्परिच्छिन्नः न बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः तत्र हे
तुः अनादृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषु चतुर्विधेषु महाभूतानि यथा बहिः श्वांतश्च भवंति स्वयमहमपि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इत्येकादशोटीका
यां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥४॥ ॥४॥ षोडशेतुहरेराविर्भावयुक्ता विभूतयः ॥ ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिताः ॥ १ ॥
अंतश्चित्तेन यत्स्थानमशक्यमकृतात्मनां ॥ अतस्तद्योग्यतापत्त्यै विभूत्यादि निरूपणं ॥ २ ॥ एवंप्रवृत्तवाध्याय्यामष्टप्रश्नानि रूपिताः ॥ ब्रह्म
त्वसंभवे तावत्सप्तमादिचतुष्टये ॥ ३ ॥ बंधमुक्त्योस्तु निर्धारितसद्भक्त्योश्च ततः परे ॥ द्वादशेनंतरं कर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ ॥ ४ ॥ हंसेति हास

सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः ॥ अहंयोगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां ॥ ३५ ॥ अहमात्मांतरो
वाह्योऽनादृतः सर्वदेहिनां ॥ यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयंतथा ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
कादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥४॥ ॥४॥ उद्धव उवाच त्वं ब्रह्मप
रमं साक्षादनाद्यंतमपादृतं ॥ सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्धवः ॥ १ ॥

तो योगनिष्ठायां च त्रयोदशे ॥ श्रेयःसाधननिर्धारिण्याने चैव चतुर्दशे ॥ ५ ॥ धारणासिद्धिभेदे च प्रसंगेन निरंतरं ॥ उद्धवप्रश्नतो दत्तमुत्तरं हरिणो
चितं ॥ ६ ॥ षोडशे भूतिविस्तारे द्वयोर्वर्णाश्रमव्रतो ॥ ज्ञानादिनिर्णये चातोयमादीनां च निर्णये ॥ ७ ॥ योगत्रयाधिकारे तु विशेषतः दनंतरे ॥ तत्त्व
संख्याविवादे च पुं प्रकृत्योर्विवेचने ॥ ८ ॥ जन्ममृत्युप्रकारे च द्वाविंशे दत्तमुत्तरं ॥ परापराधसहने च तुर्भिस्तदनंतरे ॥ ९ ॥ सप्तविंशे क्रियायो
गप्रश्ने तदुपवर्णनं ॥ अष्टाविंशेततः प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहतिः ॥ १० ॥ संसारासंभवप्रश्ने तन्मध्ये दत्तमुत्तरं ॥ तदशक्त्यापुनः प्रश्ने भक्तियोगोप
संहतिः ॥ ११ ॥ एवं प्रश्नोत्तराण्यत्र क्रमेणैतानि विंशतिः ॥ अहमात्मांतरो बाह्योऽनादृतः सर्वदेहिनां ॥ १२ ॥ यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्व
यंतथेत्युक्तं तत्र भूतानि यथा कचित्केनचिद्रूपविशेषेणोद्भूतानि वर्तन्ते कचित्तामान्यरूपेणैव तथा त्वमपि कथं वर्तस इति विभूतीः प्रष्टुं
प्रथमं तावदुक्तमेव सर्वात्मकत्वमनुवदति त्वं ब्रह्मेति अपादृतं निरावरणं स्वतंत्रं वा अतएव सर्वेषामपि त्राणं रक्षणं स्थितिर्जीवनं त्राणस्थि
तिसहितौ अप्ययोद्धवौ यस्मात् सत्त्वमुपादानकारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

अ० १५

॥४७॥

यदावाअकालेपि यथावेतिपाठे यथावायेनकेनापिप्रकारेणबुद्ध्यासंकल्पयेत्तत्तथायथावत्यामोतीत्यर्थः यद्वायथासंकल्पयेत् यथावा मत्परोमयिविश्वासवान्भवति तथातदनुत्पन्नं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः किंकुर्वन् सत्येसत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन् ॥ २६ ॥ मदितिपृथक्पदंमेत्यर्थः ईशितुः सर्वनियंतुः वशितुःस्वतंत्रस्यममभावंस्वभावंप्राप्तः एतागुणहेतवः ॥ २७ ॥ अतःपरंक्षुद्राः धारणाविदइति त्रिकालज्ञेश्वरधारणासूचिता त्रैकालिकीत्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहितातत्सहिता अनयैवपरचित्ताद्यभिज्ञतापिव्याख्याता ॥ २८ ॥ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्योभगवानित्येवंभूतयोगमयं तैर्नाभिभूयेत अत्रहेतुः मद्योगेति यादसामुदकंयथाभिघातकंनभवति तथातस्यव

यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायदावामत्परःपुमान् ॥ मयिसत्येमनोयुंजन्तथातत्समुपाश्रुते ॥ २६ ॥ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् ॥ कुतश्चिन्नविहन्येततस्यचाज्ञायथामम ॥ २७ ॥ मद्भक्त्याशुद्धसत्त्वस्ययोगिनो धारणाविदः ॥ तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्युपबृंहिता ॥ २८ ॥ अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः ॥ मद्योगश्रांतचित्तस्ययादसामुदकंयथा ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीरभिध्यायच्छ्रीवत्साखविभूषिताः ॥ ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः ॥ ३० ॥ उपासकस्यमामेवंयोगधारणयामुनेः ॥ सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठन्त्यशेषतः ॥ ३१ ॥ जितेंद्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेः ॥ मद्धारणाधारयतःकासासिद्धिःसुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ अंतरायान्वदंत्येतायुंजतोयोगमुत्तमं ॥ मयासंपद्यमानस्यकालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः ॥ योगेनाप्नोतिताःसर्वानान्यैर्योगगतिंव्रजेत् ॥ ३४ ॥

पुषोऽग्न्यादयइत्यर्थः अनयैवाद्भुताऽपिव्याख्याता ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीर्ममावतारान् ध्वजादिभिःसह ॥ ३० ॥ उपसंहरति उपासकस्येति एवंपृथक्धारणादिभिः ॥ ३१ ॥ यद्वाकिंनानाधारणाप्रयासेन एकयैवसर्वाःसिद्धयोभवन्तीत्याह जितेंद्रियस्येति मद्धारणां नारायणेनुरीयाख्यइत्यत्रोक्तां सुदुर्लभास्यात्का नकाचिदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ यद्यप्येवंतथाऽपिनप्राथ्याइत्याह अंतरायानिति ॥ ३३ ॥ तस्मादहेतुकी यमेवधारणाकार्या नान्याःकाम्याइत्याह जन्मेति जन्मनैवकाश्चित्सिद्धयोभवन्ति यथादेवानां यथाचयादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादीनांखेचरत्वादि तदुक्तंपातंजले जन्मौषधितपोमंत्रयोगजाःसिद्धयइति योगेनमद्धारणामित्युक्तेन योगगतिं मत्सालोक्यादिरूपां ॥ ३४ ॥

भा. ए.

॥४६॥

यत्र परमानंदरूपे सर्वोपिक्रमस्तदंशभूतोऽवसीयते समाप्यते ॥ १७ ॥ अतः परगुणहेतुकाः सिद्धीराह शुद्धे सत्त्वात्मके श्वेततांशुद्वय-
तां ॥ १८ ॥ आकाशात्मायः प्राणः समष्टिरूपस्तद्रूपे मयि मनसा घोषनादं चितयन् असौ हंसो जीवः तत्र आकाशे उपलब्धां ज्ञाता स गतः
स्थाः विचित्राः वाचः शृणोति यद्वा तत्र आकाशे उपलब्धा अभिव्यक्ता या वाचस्तादूरतः शृणोतीति ॥ १९ ॥ त्वष्टा आदित्यः तस्मिन् न चरि-
च्छिन्ने चक्षुः संयोज्यतं च चक्षुषि संयोज्यतत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वंदूरतः पश्यति ॥ २० ॥ मनो देहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि
सुसंयोज्य वामद्वारणा क्रियते तस्याः प्रभावेन यत्र मनो योति तत्रात्मा देहो यातीत्यर्थः यद्वा मनः कर्तृत्वात्मानं वायुना सह देहं च मयि सुसंयो-
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदमनः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्र कामो वसीयते ॥ १७ ॥ श्वेतद्वीपपतौ चि-
तं शुद्धे धर्ममये मयि ॥ धारयन् श्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः ॥ १८ ॥ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोष-
मुद्वहन् ॥ तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १९ ॥ चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ॥ मां
तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥ मनो मयि सुसंयोज्य देहं तदनुवायुना ॥ मद्वारणाऽनुभा-
वेन तत्रात्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥ यदा मन उपदाय यद्यद्रूपं बुभूषति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥
॥ २२ ॥ परकायं विशन्ति सद्वात्मानं तत्र भावयेत् ॥ पिंडं हित्वा विशेषाणो वायुभूतः षडंघ्रिवत् ॥ २३ ॥ पा-
ण्वापी ह्यगुदं प्राणं हृदुरः कंठमूर्धसु ॥ आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुं ॥ २४ ॥ विहरिष्यन् सुराक्रीडे-
मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठंति सत्त्ववृत्तीः सुरस्त्रियः ॥ २५ ॥

ज्ययत्र याति तदनु तत्र देहो यातीति ॥ २१ ॥ मनः उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यद्यदेवादि रूपं भवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसोऽग्नी-
ष्टरूपं योगी भवेत् कुतः यतो मद्योगबलं यो हर्माचित्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयि मनसो योगधारणा तस्य बलं प्रभावः स एवाश्रयः कारणं
॥ २२ ॥ यत्र प्रविशति तत्रात्मानं चितयेत् ततः पिंडं स्वदेहं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानां लिङ्गशरीरोपाधिः वायुभूतः प्रविष्टेन मार्गेणेत्यर्थः
षडंघ्रिवत् भृंगो यथा पुष्पात्पुष्पांतरमनायासेन प्रविशति तद्वत् ॥ २३ ॥ पिंडं हित्वेत्युक्तं तत्कारणं कथयन् त्वच्छंदमृत्युमाह पाण्यर्पापाणिं
नागुदं निरुद्ध्य प्राणं प्राणोपाधिमात्मानं ब्रह्मरंध्रेण मूर्धद्वारेण ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्मवा अन्यद्वा अपेक्षितं स्थानं मनसानीत्वा ॥ २४ ॥ मत्स्थं म-
नोर्ति रूपं शुद्धं सत्त्वं चितयेत् तदा सत्त्ववृत्तयः सत्त्वांशभूताः ॥ २५ ॥

अ० १५

॥४६॥

सुदृसिद्धीश्वरपंचाह त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वंशीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनांसंस्तंजनं ॥ ८ ॥ तत्तद्धारणाभिः सहविशेषतो निरूपय
 नि ययेति यावत्समाप्ति ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मोपाधौ मयितन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारं सः तन्मात्रोपासकः ममदीयमणिमानं ॥ १० ॥ ज्ञानशक्ति
 महत्त्वोपाधौ मयि यथासंस्थं महत्त्वत्वाकारं भूतानां चेति आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनोधारयन् तत्तद्महिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
 ॥ ११ ॥ बाध्वादिभूतानां ये परमाणवः तन्मये तदुपाधौ चित्तं मयिरंजयन् योगीकालसूक्ष्मार्थतां कालपरमाणुपाधिरूपताभितिलघुत्ववि
 वरणं तदुक्तं सकालः परमाणुर्वैयोभुंक्ते परमाणुतामिति ॥ १२ ॥ वैकारिकाहंकारोपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं आत्मत्वमधिष्ठातृत्वं तत्र हे
 त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता ॥ अग्न्यर्कांबुविषादीनां प्रतिष्ठंभोऽपराजयः ॥ ८ ॥ एताश्चोद्देशतः प्रो
 क्ता योगधारणसिद्धयः ॥ यथाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मात्मनि मयितन्मात्रं
 धारयेन्मनः ॥ अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ॥ १० ॥ महत्यात्मन्यपि परे यथासंस्थं मनोदध
 त् ॥ महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ परमाणुमये चित्तं भूतानां मयिरंजयन् ॥ कालसू
 क्ष्मार्थतां योगीलघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ धारयन्मय्यहंतत्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वेन्द्रियाणामा
 त्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः ॥ १३ ॥ महत्यात्मनियः सूत्रे धारयेन्मयि मानसम् ॥ प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं भवेद
 ते व्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥ विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे ॥ स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदना
 म् ॥ १५ ॥ नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनोमय्यादधयोगी मद्मर्मावशितामियात् ॥ १६ ॥

तुः मन्मनाः मयि मनोधारणप्रभावादेवं भवति नात्रातीव हेतुरनुसंधेय इति भावः एवंमद्धारणाऽनुभावेन मद्योगबलमाश्रय इत्यादिषु द्रष्टव्यं.
 ॥ १३ ॥ क्रियाशक्तिप्रधानं महत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि समे पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकाश्यं विदते कथं भूतसूक्ष्मं अव्यक्ताजन्मयस्य तस्य सू
 त्रस्य तदुपाधेर्ममेत्यर्थः ॥ १४ ॥ त्र्यधीश्वरे त्रिगुणमायानियंतारि अतएव कालविग्रहे कलयितुं रूपे अंतर्यामिनि ईशित्वं विशिनष्टि क्षेत्र
 ज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां तदुपाधीनां च चोदनां प्रेरणं न तु विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तुरीयाख्ये विराट् हिरण्यगर्भश्चैव
 रणं चेत्युपाधयः ईशस्य त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्तद्विदुरित्येवं लक्षणे ऐश्वर्यस्य समस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगव
 इतीरणम् तद्वति भगवच्छब्दशब्दिते ॥ १६ ॥

भा. ए.

॥४५॥

ततः पंचदशे प्रोक्ताः सिद्धये धारणानुगाः ॥ श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावंतरायतयामताः ॥ १ ॥ एवं मनोयुंजतः योगिनो तत्राविर्भवन्त्यः सिद्धयोप्यं
तरायप्राया एव अतस्ताः परिहृत्य परमेश्वरपरएव भवेदिति वक्तुं सिद्धीराह जितेंद्रियस्येति युक्तस्य स्थिरचित्तस्य ॥ १ ॥ त्विदिति वितर्के कां
स्वित्किनामा कथं स्वित्कीदृशीवा धारणाश्च कतीति प्रश्नांतरे वा शब्दः त्वमेवैतज्जानासिनाम्यइत्याशयेनाह योगिनामिति ॥ २ ॥ धार
णाश्च अष्टादशेत्यनुषंगः योगपारगैरिति भ्रिकालज्ञत्वादि क्षुद्रसिद्धीरन्येऽपि जानन्तीति भावः अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावत आश्रयो यासां
ताः मत्सारूप्यं प्राप्तेषु किंचिन्यूनां भवन्तीति भावः गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षहेतुकाः ॥ ३ ॥ ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेतिसाद्वैः पंचभिः

अ० १५

श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ॥ मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठंतिसिद्धयः ॥ १ ॥
उद्धव उवाच कया धारणया कास्वित् कथं वा सिद्धिरन्युत ॥ कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २ ॥
श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः ॥ तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥ अ
णिमामहिमामूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ॥ प्राकाशं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥ ४ ॥ गुणेष्वसंगो वशिता
यत्कामस्तदवस्यति ॥ एतामे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिकामताः ॥ ५ ॥ अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्श
नं ॥ मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ॥ ६ ॥ स्वच्छंदमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनं ॥ यथासंकल्पं संसिद्धि
राज्ञाऽप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥

अणिमामहिमालघिमा च मूर्तेर्देहस्य तिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंध इत्यर्थः
श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोगेष्वपि सर्वेषु भूविबरादिपिहितेष्वपि प्राकाशं भोगदर्शनसामर्थ्यं सिद्धिः शक्तौ नां मायातदंशभूतानां
प्रेरणम् तत्रेश्वरे मायायाः अन्येषु तदंशानां प्रेरणमीशितानामसिद्धिः ॥ ४ ॥ विषयभोगेष्वसंगो वशिता सिद्धिः यत्कामः यच्च सुखं काम
यते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोतीति सिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्यो निरतिशयाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिम
त्त्वं क्षुत्पिपासादिराहित्यम् दूरश्रवणदर्शनं चेति द्वे सिद्धौ मनोवेगेन देहस्य गतिः कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ॥ ६ ॥ स्वच्छंदमृत्युः अ
प्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः आप्रतिहता आसंयतमतिर्यस्याः सा आत्मा चेत्तेतादृशः ॥ ७ ॥

॥४५॥

समानयोः कर्णयोर्विन्यस्तेस्फुरतीमकराकारेकुण्डलेयस्मिन्तत्श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनं वक्षसिदक्षिणवामतस्ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 युमद्भिः किरीटादिभिः आसमंताद्युतमलंकृतं प्रसादेन शोभनं मुखमीक्षणं च यस्मिन्तत् ॥ ४१ ॥ सुकुमारमतिकोमलं सविशेषं ध्यानमु
 पसंहरति इन्द्रियाणीति प्रकर्षेण नयेत् सर्वतः सर्वांगयुक्ते ॥ ४२ ॥ यादृशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणमुक्त्वा यदात्मकमित्यस्योत्तरतया शनै
 विश्लेषणत्यागेन ध्यानमेव समाधिपर्यंतमाह तदिति त्रिभिः एकत्रागे अन्यान्यंगानि नाचिंतयेत् एकत्रेत्यङ्कतदेवांगं दर्शयति सुंस्मितमि

समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलं ॥ हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सं श्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥ शंखचक्रगदाप
 च्चवनमालाविभूषितं ॥ नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतं ॥ ४० ॥ युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं ॥
 सर्वांगसुंदरं त्वदं प्रसादसुमुखेक्षणं ॥ ४१ ॥ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनोदधत् ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो
 मनसा कृष्यतन्मनः ॥ बुद्ध्या सारथिना रथीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४२ ॥ तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धा
 रयेत् ॥ नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं ॥ ४३ ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् ॥ तच्च त्व
 क्कामदाशो हो न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ ४४ ॥ एवं समाहितमतिममिवात्मानमात्मनि ॥ विचष्टेमयि सर्वात्मन
 ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ॥ ४५ ॥ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः ॥ संयास्य त्याग्युनिर्वाणं द्रव्यज्ञा
 नक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥ इ० भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्भवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ति ॥ ५३ ॥ व्योम्नि सर्वकारणरूपे तच्च कारणत्वमपि त्वत्कामदारोहः मयि शुद्धे ब्रह्मण्याकूटः सन् किंचित् ध्यातव्येयविभागमपि नाचिंत
 येत् ॥ ४४ ॥ मामेवात्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मयि संयुतं विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि संयुक्तमिवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ एवं भूतसमाधि
 पर्यंतं ध्यानस्य फलमाह ध्यानेनेति मनोयुंजतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदेवाध्यात्मरूपः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमः
 निर्वाणं शान्तिं सम्यक्क्यास्यतीति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

भा.ए.

॥ ४४ ॥

तत्र ध्यानांगत्वेनासनप्राणायामप्रकारमाह समइतिचतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेआसनेकंबलादौसमकायःसन् यथासुखमासी
नइतिनास्तिस्वस्तिकादिनियमइत्युक्तं नासाग्रनिरीक्षणंचचित्तस्थैर्याय अंतर्लक्ष्योबहिर्दृष्टिःस्थिरचित्तःसुसंयतइतियोगशास्त्रोक्तेः
॥ ३२ ॥ विपर्ययेण रेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाड्यापूरितंदक्षिणयात्यजेत् तथावापूरितंवामयेत्येवंविपर्ययेण यथोक्तयो
गे इडयापूरयेद्वायुंत्यजेत्पिगलयाततइति निर्जितेन्द्रियइतिप्रत्याहारउक्तः ॥ ३३ ॥ प्राणायामोद्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्रश्रेष्ठत्वात्प
णवगर्भमोहं हृदीतिद्वाभ्यां मूलाधारादारभ्यअविच्छिन्नंसंततंघंटानादतुल्यमोंकारं हृदिसंतंप्राणेन उदीर्य ऊर्ध्वद्वादशांतपर्यंतं नीत्वा कथं

श्रीभगवानुवाच समआसनआसीनःसमकायोयथासुखं ॥ हस्तावुत्संगआधायस्वनासाऽग्ररुतेक्षणः
॥ ३२ ॥ प्राणस्यशोधयेन्मार्गपूरककुंभकरेचकैः ॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥ हृद्यवि
च्छिन्नमोंकारंघंटानादंविसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यतत्रापुनःसंवेशयेत्स्वरं ॥ ३४ ॥ एवंप्रणवसंयुक्तंप्रा
णमेवसमभ्यसेत् ॥ दशरुत्वस्त्रिपवणंमासादर्वाग्जितानिलः ॥ ३५ ॥ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं ॥
ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकं ॥ ३६ ॥ कर्णिकायान्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं ॥ वह्निमध्येस्मरे
द्रूपंममैतद्ध्यानमंगलं ॥ ३७ ॥ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजं ॥ सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचि
स्मितं ॥ ३८ ॥

विसोर्णवत् कमलनालतंतुवत् तत्रमात्राऽतीतेस्वरंपंचदशंबिदुंसंवेशयेत् अथपुनरित्यस्यतंचबिदुशि
रस्कंकुर्यादित्यर्थःयद्वा मूलाधारादारभ्यमूर्धांतपर्यंतंबिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नंसंततंहृदिमनसिप्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथपुनस्तत्रोंकारे
घंटानादतुल्यंस्वरमुदात्तनादंस्थिरीकुर्यादिति ॥ ३४ ॥ मासादर्वाक्जितानिलोभवति ॥ ३५ ॥ एवंध्यानांगमुक्तायादृशमित्युत्तरंव
क्तुंध्येयपाठमाह हृत्पुंडरीकमितिसार्धेन अंतस्थंदेहांतर्वर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितंचक्रदलीपुष्पसंकाशंयदस्तितद्विपरीतंध्यात्वे
त्यर्थः ॥ ३६ ॥ न्यसेत्चितयेत् सविशेषणंध्यानमाह वह्निमध्येइतिषड्विः ध्यानमंगलंध्यानस्यशुभंविषयं ॥ ३७ ॥ सममनुरुपावयवं
दीर्घाश्चरवःचत्वारोभुजायस्मिन्तत् सुचारुअतिरम्यं ॥ ३८ ॥

अ० १४

॥ ४४ ॥

किंच भक्तिः स्वाश्रयशोधयतीति किंवक्तव्यं यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह वागिति ॥ २४ ॥ अपिच भ
 क्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इति सदृष्टांतमाह यथेति यथाऽग्निना ध्मातं तापितमेव हेमसुवर्णमंतर्मलं जहाति नक्षालनादिभिः स्वं निजं रूपं च भज
 ते कर्मानुशयं कर्मवासनां मां भजते मद्रूपतामापद्यते ॥ २५ ॥ ननु ब्रह्मविदाम्भोति परंतमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादि श्रुतिभ्यो ज्ञानादेवा
 विद्यानिदर्यात्वात्प्राप्तिरवगम्यते कुतो भक्तियोगेनेत्युच्यते तत्राह यथायथेति आत्माचित्तं परिमृज्यते शोध्यते मत्पुण्यकथानां श्रवणैर
 भिधानैश्च भक्तेरेवावांतरव्यापारो ज्ञानं न पृथगित्यर्थः ॥ २६ ॥ किंच ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारपरिणामः स च मां भजतः स्वभावत एव
 भवति न च यत्नांतरमपेक्षत इति सदृष्टांतमाह विषयानिति ॥ २७ ॥ यस्मादन्यसाधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्
 वाग्गद्गदाद्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ॥ विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुना
 ति ॥ २४ ॥ यथाऽग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते स्वरूपम् ॥ आत्मा च कर्मानुशयविधूय मद्भक्ति
 योगेन भजत्यथो माम् ॥ २५ ॥ यथायथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ॥ तथा तथाप
 श्रितिवस्तु सूक्ष्मं च क्षुर्यथैवां जनसंप्रयुक्तं ॥ २६ ॥ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ॥ मामनुस्मरत
 श्रितं मय्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं ॥ हित्वा मयि समाधत्स्व मनो म
 द्भावभा वितं ॥ २८ ॥ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ॥ क्षेमे विविक्त आसीनश्चित्तयैन्मामतं
 द्रितः ॥ २९ ॥ न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसो यथा तत्संगिसंगतः ॥ ३० ॥
 उद्भव उवाच यथा त्वामरविं दाक्षया दृशं वा यदात्मकं ॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
 द्विहाय मय्येव मनः समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावभा वितं मद्भावेन भजनेनैव शोधितं ॥ २८ ॥ विशेषतो वात्स्या
 यनायुक्तकाममार्गाः परित्याज्या इत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान्धीरः सन् क्षेमे निर्भये देशे विविक्ते विजये ॥ २९ ॥ एतदुपपादयति नतथे
 ति अस्य पुंसः यथा तत्संगतः क्लेशो भवेत् यथा च बंधो योषित्संगतः तथाऽन्यप्रसंगतो न भवेदिति ॥ ३० ॥ मां चितयेदित्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छ
 तियथेति ध्यानांगप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मकमिति यस्य तानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसी
 ति पाठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वां यथा ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः कथनाय मे पुनरेतत्त्वद्वास्य मेव पुरुषार्थः ननु ध्यानेन कृत्यमस्तीति तदु
 क्तं त्वयोपभुक्तसंगंधेत्यादि त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः सुगमः ॥ ३१ ॥

भा.ए.

॥४३॥

मेमापिसर्वप्रेष्ठइत्याह नंत्येतिद्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोऽपि शंकरोमत्स्वरूपभूतोऽपि संकर्षणः भाताऽपि श्रीभार्याऽपि आत्मा
तिरपि यथाभक्तइतिवक्तव्येऽतिहर्षेणाह भवानिति ॥ १५ ॥ पूयेयमदंतर्वर्तिब्रह्मांडानिपवित्रीकुर्यामितिभावेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ किंच म
द्रक्तानांसुखमेतावदेवंभूतमितिवाकोवक्तुंसमर्थः यतस्तत्त्वसंवेद्यनिरुपममित्याह निष्किंचनाइति महांतःनिरजिमानाः अनालब्धधि
यः अस्पृष्टचित्ताःनिष्किंचनत्वादीनांयथेष्टहेतुहेतुमद्भावः एवंभूताः ममदीयाःयत्सुखंजुषंतिसेवंते तत्सुखंतएवविदुःलभतेनान्धे कुतः
नैरपेक्ष्यं नास्तिअपेक्षणीयंयेषांतेनैरपेक्षाः तैरेवलभ्यम् नतुमोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वाएवंभूताः संतोये मम मामित्यर्थः जुषंतेप्रीणंते तए
वयनैरपेक्ष्यंसुखंतद्विदुर्नान्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ अपिचआस्तांतावदुत्तमभक्तकथा यतःप्राकृतोऽपिभक्तः कृतार्थएवेत्याह बाध्यमानइ
नतंयामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः ॥ नचसंकर्षणोनश्रौर्नैवात्माचयथाभवान् ॥ १५ ॥ निरपेक्षंमुनि
शांतंनिर्वैरसमदर्शनम् ॥ अनुब्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंधिरेणुभिः ॥ १६ ॥ निष्किंचनामप्यनुरक्तचेतसःशां
तामहांतोऽखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्धधियोजुषंतियत्तन्नैरपेक्ष्यंनविदुःसुखंमम ॥ १७ ॥ बाध्य
मानोऽपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः ॥ प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥ यथाऽग्निःसुसमृ
द्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् ॥ तथाऽमद्विषयाभक्तिरुद्धवैर्नांसिरुत्क्ष्णः ॥ १९ ॥ नसाधयतिमांयोगोन
सांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्यागोयथाभक्तिर्ममोजिता ॥ २० ॥ भक्त्याहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्मा
प्रियःसतां ॥ भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् ॥ २१ ॥ धर्मःसत्यदयोपेतोवियावातपसान्वि
ता ॥ मद्भक्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि ॥ २२ ॥ कथंविनारोमहर्षद्रवताचेतसाविना ॥ विनानंदा
श्रुकलयाशुल्येद्भक्त्याविनाशयः ॥ २३ ॥ तिद्वाभ्याम् विषयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भयासमर्थया ॥ १८ ॥ पाका
यर्थंप्रज्वालितोग्निर्यथाकाष्ठानिभस्मीकरोतितथारागादिनाऽपिकथंचिन्मद्विषयासतीभक्तिः समस्तपापानीति भगवानपिस्वभक्तिमहि
माश्चर्येणसंबोधयतिअहोउद्धवविस्मयंशृण्विति ॥ १९ ॥ अतएवंभूतंश्रेयोनान्यदस्तीत्याह नसाधयतीतिद्वाभ्यां ॥ २० ॥ श्रद्धयाया
भक्तिस्तया संभवात् जातिदोषादपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ भक्त्यभावेऽन्यत्साधनंव्यर्थमित्याह द्वाभ्यांधर्मइति ॥ २२ ॥ रोमहर्षादिकंविना
कथंभक्तिर्गम्यते भक्त्याविनाचकथमाशयःशुध्येदिति ॥ २३ ॥

अ० १४

॥४३॥

भूतानिदेवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचः वेदार्थव्याख्यानविषयाः ॥ ७ ॥ एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशं
 पारंपर्येण अपरेपाखंडमतयः वेदेष्विद्वद्वार्थमतयः ॥ ८ ॥ तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वान्मन्मायामोहितधियः अनेकांतं नानाविधं ॥ ९ ॥
 तदेवाह धर्ममितिसार्धेन धर्मकर्ममीमांसकाः यदुक्तं मोक्षार्थीनप्रवर्तेतत्रकाम्यनिषिद्धयोः ॥ नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासये
 त्यादि यशःकाव्यालंकारकृतः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यालोकेषु गीयते ॥ तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयत इति कामं वात्स्या
 यनादयः सत्यंदमंशमंच योगशास्त्रकृतः अन्येदृष्टार्थवादिनोदंडनीतिकृतः वैप्रसिद्धं ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदंति अतः सामाद्युपाया ए

याभिर्भूतानि भिद्यंते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथा प्रकृतिसर्वेषां चित्रावाचः स्रवंति हि ॥ ७ ॥ एवं प्रकृतिवैचि
 त्र्याद्भिद्यंते मतयो नृणां ॥ पारंपर्येण केषांचित्पाखंडमतयोपरे ॥ ८ ॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभा ॥
 श्रेयोवदंत्यनेकांतं यथा कर्म यथारुचि ॥ ९ ॥ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यंदमंशमं ॥ अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्व
 र्यं त्यागभोजनम् ॥ केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान्यमान् ॥ १० ॥ आद्यंतवंत एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मि
 ताः ॥ दुःखोदकास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचाऽर्पिताः ॥ ११ ॥ मय्यर्पितात्मनः सभ्यनिरपेक्षस्य सर्वतः ॥ म
 यात्मना सुखं यत्तत्कृतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥ १२ ॥ अकिंचनस्य दांतस्य शांतस्य समचेतसः ॥ मया संतुष्टम
 नसः सर्वाः सुखमयादिशः ॥ १३ ॥ न पारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धीरपु
 नर्भवं वामय्यर्पितात्मेच्छति मद्दिनाऽन्यत् ॥ १४ ॥

वश्रेयः साधनमितितेषां मतं तथैव त्यागं भोजनं च लोकायतिकाः यज्ञतपोदानं यज्ञो देवतानां पूजनं तपश्चदानं च ॥ १० ॥ तेषां तुच्छफलत्वं
 माह आद्यंतवंत इति एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठामोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचार्षिताः व्याप्ताः ॥ ११ ॥
 भक्तेर्मुख्यत्वमाह मयीतियावत्समामि हे सभ्य मया परमानंदरूपेण आत्मनान्यरूपत्वेन स्फुरता ॥ १२ ॥ किंच अन्येषां तत्तल्लोकादिप
 रिच्छिन्नं सुखं भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति ॥ १३ ॥ परिपूर्णतामेवाह न पारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यं पातलादिस्वाम्यं अ
 पुनर्भवं मोक्षमपि मद्दिनामां हित्वा अन्यन्नेच्छति अहमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

भा.ए.

॥४२॥

मेमया अगुणतमांतुष्टुः ॥ ४१ ॥ प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ॥ ४२ ॥ इत्येकाद० टी० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥था॥ चतुर्दशेपरं
श्रेयोभक्तिरेव न चेतरत् ॥ इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोगश्च सहसाधनैः ॥ १ ॥ एवतावद्भगवतो भक्त्या मोक्ष इत्युक्तं अन्ये चान्यानि साधनानि वदन्ति
तत्र विशेषनिर्धारणाय पृच्छति वदन्तीति श्रेयांसि श्रेयः साधनानि किं विक्लपेन प्राधान्यमुताहो किं वा एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥ एकमुख्य
तापक्षोऽन्ये कारणं भवतेति अपेक्षितः न अपेक्षितमपेक्षायस्मिन्सः अहेतुकः अयमर्थः भवता यो भक्तियोग उक्तः अन्ये च यानि श्रे
यः साधनानि वदन्ति तेषां किं साक्षात्फलसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषां उतांगांगित्वं प्राधान्येऽपि किं विक्लपेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यद्वा

इति मे छिन्नसंदेहामुनयः सनकादयः ॥ सभाजयित्वा परया भक्त्याऽगुणतसंस्तवैः ॥ ४१ ॥ तैरहंपूजितः स
म्यक्संस्तुतः परमर्षिभिः ॥ प्रत्येयाय स्वकंधामपश्यतः परमेष्विनः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
कादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ उद्धव उवाच वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि
ब्रह्मवादिनः ॥ तेषां विक्लपप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥ भवतो दाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षि
तः ॥ निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसं
ज्ञिता ॥ मया दौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यामदात्मकः ॥ ३ ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ॥ ततो भृगुवा
दयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्म महर्षयः ॥ ४ ॥ तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्या
धरचारणाः ॥ ५ ॥ किं देवाः किं नरानागारक्षः किं पुरुषादयः ॥ बह्व्यः स्तेषां प्रकृतयोरजः सत्त्वतमो भुवः ॥ ६ ॥

कश्चिदस्ति विशेष इति ॥ २ ॥ तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्या अन्यानि तु स्वस्वप्रकृत्यनुसारे पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राणिभिः
प्राधान्येन परिकल्पितानि क्षुल्लकफलानीति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेति सप्तभिः मदात्मकः मय्येवात्मा
चित्तयेन सः ॥ ३ ॥ भृगवादयः भृगुश्च मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येते सप्त ब्रह्माणः प्रजापतयः ते च ते ब्रह्मर्षयश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥
किं देवाः कृमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्येन किं देवाः मनुष्यावेति संदेहास्पदभूता द्वीपांतरमनुष्याः एवं किं नराः किंचिन्नरा इव मुख्यतः शरीरतो
वा किंपुरुषाः किंचित्पुरुषा इव वानरादयः प्रकृतयः वासनाः बह्व्यः कुतः रजः सत्त्वतमो भुवः ॥ ६ ॥

अ० १३

॥४२॥

तस्मात्ततोदृश्यादृष्टिप्रतिनिवर्त्यनिजसुखानुभवोभवेत् तन्मैश्वर्यार्थं च निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं निरीहश्च भवेत् मनोवाक्कायव्यापाररहित इत्यर्थः ननु देहवतः सर्वथा द्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्तनायोगात् पुनः संसारः स्यादेतन्नाह संदृश्यते इति कचिदावश्यकारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथाऽप्यवस्तुबुद्ध्या यच्च कृतं तत्पुनर्मोहायनभवेदेव किंतु देहपातपर्यंतं स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेवोपपादयति देहमिति आसनादुत्थितमुत्थाय तत्रैव स्थितं ततः कचिदपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधत्ते कुतोऽन्यत् यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान् तं देहं यतः कारणादिति वा परिकृतं परिहितं वा सो गतं स्थितं वा यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ ३६ ॥ ननु च यः परिपाल्यमा

दृष्टिततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ॥ संदृश्यते कचयदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमायनभवेत् स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५ ॥ देहं च न श्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपं ॥ दैवां दपेतमुत दैववशादुपेतं वा सो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ॥ ३६ ॥ देहोऽपि दैववशागः खलुकर्मयावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ॥ तं संप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥ मयेतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः ॥ जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८ ॥ अहंयोगस्य सांख्यस्य सत्यस्य तस्य तेजसः ॥ परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ॥ ३९ ॥ मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं ॥ सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोगुणाः ॥ ४० ॥

नोऽपि मुमूर्षति तंचेन्न पश्यति तर्हि पते देवनेत्याह देहोपीति देहो दैववशेन गच्छन् स्वारंभकं कर्मयावदस्ति तावत्पर्यंतं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव सासुः प्राणेंद्रियसहितः ननु तर्हितस्मिन्कदाचिदासज्जेतापि नेत्याह तमिति स्वाप्नं स्वमतुल्यं अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अतएव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथा च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरं यावन् विमोक्षे अथ संपत्स्यत इति ॥ ३७ ॥ उक्तार्थे तेषां विश्वांसार्थं स्वस्वरूपमाह मयेति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यं यज्ञं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयं ॥ ३८ ॥ अतएव यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यासमाधवेत्यनुवादो भविष्यति कृतं प्रमीयमानो धर्मः सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परायणं परमयनं ॥ ३९ ॥ किंच मामिति कथं भूताः अगुणाः गुणपरिणामरूपान् भवन्ति किंतु नित्या इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भा. ए.

॥४१॥

यावदेवनंत्यजेत् तावत्तस्य कर्मज्ञानादिसर्वव्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपि जागर्तिककर्मादिषु तथाऽपि स्वप्नं स्वप्नान् पश्यन्निवर्तयति य-
तोऽज्ञः असम्यक्दर्शी अज्ञजागरस्य स्वप्नत्वेदृष्टांतः स्वप्न इति ॥ ३० ॥ ननु कथं वेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मादिना नाधीनि वर्तते तत्राह अस-
त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृताभिदावर्णाश्रमादिरूपागतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषयो वेद-
इति भावः ॥ ३१ ॥ युक्तिभिरित्युक्तं तत्रैव युक्तीराह यद्वृत्तिरित्याह स्थूलान्देहादीन् समस्तकरणैः चक्षुरादिभिः भुंक्ते कथं भूतान् अनुक्ष-
णधर्मिणः क्षेणिकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान् वासनामयान् भुंक्ते यश्च सुषुप्ते तान् सर्वानुपसंहरति स एकः-
कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयदृष्टा ननु जाग्रदवस्थां सर्वेन्द्रियाणि पश्यन्ति स्वप्नमनः सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथं मात्मा तद्वृष्टा त-
त्राह इन्द्रियेशः ननु इन्द्रियेशोऽपि विश्वतैजसप्राज्ञाभिन्नाः न कुतः स्मृत्याऽप्रतिसंधानेन सर्वावस्थास्त्वन्वयात् यः स्वप्नान् द्राक्षं यश्च तदन्त-

यावन्नानार्श्वधीः पुंसो न निवर्तते युक्तिभिः ॥ जागर्त्यपि स्वप्नं ज्ञातुं स्वप्ने जागरणं यथा ॥ ३० ॥ असत्त्वादात्म-
नोऽन्येषां भावानां तत्कृताभिदा ॥ गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मि-
णोऽर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् ॥ स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वया त्रिगुणवृत्तिदृग्निद्रि-
येशः ॥ ३२ ॥ एवं विमृश्य गुणतो मनसं सख्यवस्थामन्माययामयिकृता इति निश्चितार्थाः ॥ संछिद्य हार्दमनु-
मानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिं ॥ ३३ ॥ ईक्षेत् विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं वि-
नष्टमतिलोलमलातचक्रं ॥ विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥

रं न किंचिदवेदिष्यम् स एवैतां जागरमीति उपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः ॥ एतेन बालयुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसंधानेनात्मैक्यं द्र-
ष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ ततः किमत आह एवमिति गुणतो या एतामनससख्यवस्थाः ताः मदविषयामयिकृताः न तत्त्वतः संतीति निश्चित आत्मरू-
पो रथो यैः ते यूयमखिलसंशयानामाधिम् आधीयन्तेऽस्मिन्नित्याधिरहंकारः तं संछिद्य हार्दं हृदि स्थितं मां भजत केन छित्वा तदाह अनुमा-
नैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ॥ ३३ ॥ अनुमानानि दर्शयति ईक्षेतेति इदं जगद्विभ्रममीक्षेत् तत्र हेतवः
मनो विजृम्भितत्वात् दृष्टत्वादिना शित्वाच्च स्वप्नवत् अतिचंचलत्वाच्च अलातचक्रवत् ननु भ्रमोऽपि निर्विषयः कथं स्यात्तत्राह विज्ञानमि-
ति निगमनम् तस्मान्निधायोऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पो भेदः समायेति ॥ ३४ ॥

अ० १३

॥४१॥

तत्रप्रपंचात्मकत्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमेवेतिपरमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनआदिभिर्यद्द्रष्टतेतत्तदहमेवेत्यर्थः अंजसातत्त्ववि
चारेण एतेनैवसर्वात्मकोऽहमित्यंजसाप्युत्तरमुक्तंभवति ॥ २४ ॥ एवंप्रश्नखंडनमिषेणैवात्मस्वरूपंसामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोऽपिदुष्परिह
रंयत्पृष्टंतत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति अयमभिप्रायःयदिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतयाविषयैः संयथितंचित्तंबुद्ध्यादि
शब्दवाच्यमेवजीवस्यस्वरूपंभवेत् ततः वियोगेनघटेत तस्यस्वरूपमहंब्रह्मैवचित्ताध्यासेनतुतत्त्वभावतयाविषयैःसंयथितम् अतः स्वस्य
ब्रह्मत्वभावनयाविषयाणांचमिथ्यात्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विद्यभगवंतंभजतोभवत्येवपरिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति हेप्रजाःपुत्रकाःसत्यं
गुणेषुचेतआविशति गुणाश्चेतसि एवंगुणाश्चेतश्चोभयंसंयथितंमदात्मनोब्रह्मरूपस्यजीवस्यदेहःअध्यस्तउपाधिःनतुस्वरूपं ॥ २५ ॥
तस्मात् अभीक्ष्णंपुनःपुनर्गुणसेवयातत्संस्कारेणगुणेष्वविशच्चित्तं तेचपुनर्वासनारूपेणचित्तेप्रकर्षेणभवतीतितथातेगुणाश्च एवंयदुभयं

मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ॥ अहमेवनमत्तोऽन्यदितिबुद्ध्यध्वमंजसा ॥ २४ ॥ गुणेष्वविशते
चेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः॥जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः ॥ २५ ॥ गुणेषुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुण
सेवया ॥ गुणाश्चित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् ॥ २६ ॥ जाग्रत्स्वप्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः ॥ तासांवि
लक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः ॥ २७ ॥ यर्हिसंसृतिबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तिदः ॥ मयितुर्येस्थितोज
त्यास्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥ अहंकारकृतंबंधमात्मनोर्यविपर्ययम् ॥ विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्ये

स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥ तन्मद्रूपःसन् त्यजेत् ॥ २६ ॥ ननुजाग्रदाद्यवस्थावतः कुतःकूटस्थत्वरूपतातत्राह जाग्रत्जागरः स्वप्नः
सुषुप्तंचेतिबुद्धेरेतावृत्तयः ताश्चनस्वाभाविष्यः किंतु सत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंचिषुसंततमि
तिवक्ष्यमाणक्रमेणगुणतएवजीवस्तुविलक्षणस्तदवस्थारहितएवविनिश्चितः कुतः तासांसाक्षित्वेन ॥ २७ ॥ ननुतर्हिकथमहंजागर्मी
त्यादिप्रतीतिस्तत्राह यर्हियस्मात्सम्पृक्कृतिःसरणमन्येतिसंसृतिर्बुद्धिः तयाबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तीर्द्व्यति तस्मान्मयितुर्येस्थितःसन्नि
मंसंसृतिबंधंजहात् तत्तदागुणचेतसांगुणानांचेतसश्चान्योऽन्यंत्यागोभवति ॥ २८ ॥ कथंसंसृत्याबंधःकथंचतंजहात्तदाह अहंकारेण
कृतंबंधमात्मनः अर्थविपर्ययमानंदाद्यावरणेनानर्थहेतुंविद्वान् जानन्सन् निर्विद्यदुःखमेतदितिज्ञात्वातुर्येस्थितोभूत्वासंसारचिंतांसंसा
रोऽबुद्धिः तस्मिन्चितामभिमानंतत्कृतांभोगचिंतांत्यजेदिति ॥ २९ ॥

भा.ए.

॥ ४० ॥

मानसाः पुत्राः सूक्ष्मांडुर्ज्ञेयाम् एकांतिर्कीर्तिपरांकाष्ठां ॥ १६ ॥ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषु स्वभावतोगादिवशाच्चेतः प्रविशति ते
च अनुभूता विषयवासनारूपेण चेत्तसि प्रविशन्ति अतितितीर्षोः विषयानतिक्रामितुमिच्छोः ॥ १७ ॥ एवमिति महान्देवोऽपि स्वयं भूरपि भू-
तानां स्रष्टाऽपि ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नः तन्नाविदत् यतः कर्मविक्षिप्तधीः ॥ १८ ॥ प्रश्नस्य पारम्पुत्तरम-
भिप्रायो वा तस्य तितीर्षया जिज्ञासया हं सरूपेणेति यथा हं सो नीरंक्षीरं च पृथक्कर्तुं शक्तः एवमहं गुणां श्वेतश्चेति द्योतयितुं हं सरूपेण गतोऽ-
स्मीति ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्ट इति पृथक् कर्वाक्यं यदवोचमिति च पृथक् अतोऽस्मच्छब्दादतिरदोषः तेभ्यो यदवोचं तन्मे

श्रीभगवानुवाच पुत्राहिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ॥ पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकांतिर्कीर्ति-
मू ॥ १६ ॥ सनकादय ऊचुः गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योऽन्यसं त्यागो मुमु-
क्षोरतितितीर्षोः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच एवं पृष्टो महादेवः स्वयं भूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानः प्रश्न-
बीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥ समामंचितयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया ॥ तस्याहं हं सरूपेण सकाशमममंत-
दा ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा मांत उपव्रज्य रुत्वा पादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतः रुत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥
इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे ॥ २१ ॥ वस्तुनो यद्यनाना-
त्वं आत्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ कथं घटे तवो विप्रावक्तुर्वामेक आश्रयः ॥ २२ ॥ पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तु-
तः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाचारं भो त्वनर्थकः ॥ २३ ॥

वचनं निबोध ॥ २१ ॥ देहादिविविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभवात् स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तुं प्रश्नखंडनमिषेणै-
व तावदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुन इति त्रिभिः किमात्मनोऽयं प्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्य वा यद्यात्मविषयः तर्हितस्य वस्तुनः परमार्थरूप-
स्य अनानात्वे सति हे विप्राः वः युष्माभिः कृतः प्रश्नः ईदृशः बहुषु निर्धारणरूपः कथं घटे तव कुरुत्तरदातुर्वामेकमक आश्रयः अविशेषे-
आत्मनिकं जातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ भूतसंघविषयत्वेऽपि अयं वः प्रश्नः त्राचारं भः वाङ्मात्रेणारंभ्यः य-
तोऽनर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेषु अतः समानेषु अभिनेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना अभिनेषु वाचा-
रंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः ॥ २३ ॥

अ० १३

॥ ४० ॥

ननुनियतेन्द्रियतयासात्त्विकसेवायामियानस्तिपुरुषार्थः तथापिराजसादीन्विषयान्दुःखमितिजानंतोपिकथंसेवंतइतिपृच्छति विदंती
ति पदस्थानं श्वानोयथाभर्त्स्यमानाअपि खरायथापश्यांताड्यमानाअपि खरीमनुधावंतः अजायथानिर्लज्जाः हंतुमानीताअपितद्वत्
॥ ८ ॥ मिथ्याऽभिनिवेशेनभुंजतइतिसहेतुकमाह अहमितिभिभिः प्रमत्तस्यविवेकशून्यस्य देहादावहमितिमिथ्याबुद्धिर्हृदियथोत्सर्पति
ततोऽहंबुद्धेश्वैकारिकंसत्त्वप्रधानमपिमनःप्रतिघोरंदुःखात्मकरजः उत्सर्पतिमनोव्यामोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इदमेवमिदमेवंभोम्यमितिसविक
ल्पः संकल्पः स्यात् ततश्च अहोरूपमहोभावइतिगुणाभिध्यानात्दुर्धरः कामः स्यात् ॥ १० ॥ ततोविषयान्भोक्तुंकर्माणिकरोति ॥ ११ ॥ एवं

उद्धवउवाच विदंतिमर्त्याः प्रायेणविषयान्पदमापदां ॥ तथाऽपिभुंजतेरुणतत्कथंश्वखराजवत् ॥ ८ ॥
श्रीभगवानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्ययथाहृदि ॥ उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः ॥ ९ ॥
रजोयुक्तस्यमनसः संकल्पः सविकल्पकः ॥ ततः कामोगुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्बुद्धिदुर्मतेः ॥ १० ॥ करोतिकाम
वशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः ॥ दुःखोदकाणि संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥ रजस्तमोभ्यांयदपिविद्वा
नूविक्षिप्तधीः पुनः ॥ अतंद्रितोमनोयुंजन् दोषदृष्टिर्नसज्जते ॥ १२ ॥ अप्रमत्तो न युंजीत मनोमय्यर्पयच्छ
नैः ॥ अनिर्विण्णो यथा कालं जितश्वासो जितासनः ॥ १३ ॥ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ॥
सर्वतोमन आकृष्यमय्यद्वावेश्यते यथा ॥ १४ ॥ उद्धवउवाच यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेश
व ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुम् ॥ १५ ॥

चेन्नकस्यापिदुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह यदपियुष्मदपिरजस्तमोभ्यांविक्षिप्तधीर्मूढधीश्वतथापिविद्वान् विवेकीपुनर्मनो निरुन्धन्स
ज्जते ॥ १२ ॥ विषयदोषदृष्ट्याऽपिमनो निरोधाशक्तौ सुखंतन्निरोधोपायमाह अप्रमत्तइति अनिर्विण्णः अनलसः यथा कालं त्रिषवण
म् मयिपरमानंदरूपे अपर्यन् समादध्यात् ॥ १३ ॥ विषयैः संयथितस्यमनसस्तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्निरूप
णायेतिहासमुपक्षिपति एतावानिति यथायथावन्मय्यावेश्यतएतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥ मच्छिष्यैरित्युक्तेतेषामतिज्यायसामनेनरूपे
णनिरूपणासंभवात्पृच्छति यदेति तं कालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति ॥ १५ ॥

ननुगुणत्रयवृत्तीनां परस्परौपम्यदर्शनरूपत्वात् कथं सत्त्ववृद्धयैवेतरवृत्तयो नियमेन हंतव्यास्तत्राह सत्त्वादिति मद्भक्तिरक्षयति यो धर्मः समद्र-
क्तिरूप एव वा सत्त्वमेव कथं वर्धते तत्राह सात्त्विकानां पदार्थानामुपासया सेवया सत्त्वं वृद्धं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ सच धर्मो रजस्तमश्च हन्यात्-
कुतः न विद्यते उत्तमो यस्मात्सः सर्वोत्तमः यतः सत्त्ववृद्धिः सत्त्वस्य वृद्धिर्यस्मिन्कारणं सः अतएव तत्कार्योऽधर्मप्रतिबंधोऽपि नास्तीत्याह त-
स्मिन्नुभयस्मिन् हते तन्मूलः ते रजस्तमसीरागद्वेषादिना प्रमादालस्यादिना च मूलं यस्य सः ॥ ३ ॥ सात्त्विकोपासया सत्त्वं वर्धत इत्युक्तं ताने-
व सत्त्ववृद्धिहेतून् दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आगमः शास्त्रं अपः आपः कचिदागमोऽर्थ इति पाठः प्रजापुत्रः देशः वाराणस्या-
दिः कालः वसंतादिः कर्मवेदोक्तं जन्म ध्यानं च देवादीनां मंत्रोद्वादशाक्षरादिः संस्कारः जातकर्मादिः एते दश त्रिगुणोत्पत्तिहेतवः ॥ ४ ॥
एषां सात्त्विकादिनिर्णयमाह एषामेव मध्ये यद्बुद्ध्याः शास्त्रज्ञाः प्रचक्षते प्रशंसन्ति तत्सात्त्विकं यच्चानिदं तितत्तामसं यत्तु नैर्द्वैरुपेक्षितं न स्तुतं

सत्त्वाद्धर्मो भवेद्बुद्ध्यात्पुंसो मद्भक्तिरक्षणः ॥ सात्त्विकोपासया सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ धर्मो रजस्तमो हन्या-
त्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः ॥ आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥ आगमोऽपः प्रजादेशः कालः कर्म च ज-
न्म च ॥ ध्यानं मंत्रोऽयं संस्कारो दशैते गुणहेतवः ॥ ४ ॥ तत्तत्सात्त्विकमैवेषां यद्बुद्ध्याः प्रचक्षते ॥ निदंतिता-
मसं यत्तद्राजसं तदुपेक्षितम् ॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविद्वद्वये ॥ ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृ-
तिरपोहनम् ॥ ६ ॥ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनं ॥ एवं गुणव्यत्ययजो देहेशाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥

नचानिदं तद्राजसं स्मृतं ॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येवेति निवृत्तानि शास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिपारवंदशास्त्राणि तीर्थापएव न गंधोदकसुराद्याः प्र-
जाः जनाः निवृत्तान् जनान् न प्रवृत्तदुराचारान् विविक्तदेशं न रथ्याद्युतदेशान् कालं ब्राह्ममुहूर्तादिकं ध्यानादौ न प्रदोषनिशीथादीन् कर्म च
नित्यं न काम्याभिचारादीनि जन्मचवैष्णवशैवदीक्षालक्षणं न शाक्तक्षुद्रदीक्षारूपं ध्यानं श्रीविष्णोः न कामिनीविद्विषां मंत्रं प्रणवादिकं
न काम्यक्षुद्रादीन् संस्कारमात्मनः शोधकं न नुकेवलं देहगृहादीनां ननु ज्ञानं महावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यते किं तत्र सत्त्ववृत्त्या धर्मेण वा अत-
आह यावत्स्मृतिः आत्मा पारोक्ष्यं यावच्च देहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहः तावत्पर्यंतं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु गुणव्यतिकराज्जातो दे-
हः कथं त्वाश्रयभूतान् गुणान् स्वतएवोत्पन्नया विद्ययाऽपोहस्वयमप्युपरमेत्तत्राह वेणूनां संघर्षाज्जातोऽग्निर्यथा स्वतएवोत्पन्नाभिर्ज्वाला-
भिस्तद्वनं सर्वं दग्ध्वा पश्चात्स्वयं शाम्यति एवं देहोऽपि तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रिया व्यापारो यस्य सः ॥ ७ ॥

दक्षरूपकंप्रपंचयति द्वेइति द्वेपुण्यपापेअस्यबीजे सचशतमूलःशतमपरिमिताः वासनाःमूलानियस्य त्रयोगुणाः नालानिप्रकांडायस्य
 पंचभूतानिस्कंधायस्य पंचरसाः शब्दादिविषयास्तेषांप्रसूतिर्यस्मात् दशचएकाचशाखाइंद्रियाणियस्य द्वयोःसुपर्णयोर्जीवपरमात्म
 नोर्नीडयस्मिन् त्रीणिवल्कलानित्वचोवातपित्तश्लेष्माणोयस्य द्वेसुखदुःखेफलैयस्यसःअर्कप्रविष्टःसूर्यमंडलपर्यंतव्याप्तः तन्निर्गम्यग
 तस्यसंसाराभावात् ॥२२॥ तत्फलभोक्तृनाह गृध्यंतीतिगृध्राः कामिनः ग्रामेचराः गृहस्थाःअस्यदक्षस्यैकफलंदुःखमदंति परिणामतः
 स्वर्गादेरपिदुःखस्वरूपत्वात् हंसाविवेकिनः अरण्यवासाःसंन्यासिनः एकंफलंसुखमंदति एकंपरमात्मानंमायामयमेवबहुरूपमिज्यैःगुरु
 भिःकृत्वायोवेदसवेदवेदतत्त्वार्थवेद ॥२३॥ त्वंचैवंज्ञात्वाकृतकृत्यःसर्वसाधनंत्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्याशितेनतीक्ष्णेनज्ञानकुठारे

द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोर्क
 प्रविष्टः ॥ २२ ॥ अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः ॥ हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्माया
 मयंवेदसवेदवेदम् ॥ २३ ॥ एवंगुरुपासनयैर्भक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः ॥ विदुश्च्यजीवाशयमप्र
 मत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रं ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसं
 वादेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीभगवानुवाच सत्त्वरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचा
 त्मनः ॥ सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि ॥ १ ॥

णस्वतंत्रतावाद्द्वयोर्ज्ञानभक्तयोः जीवोपाधिन्निगुणात्मकंलिङ्गशरीरंविदुश्च्यल्लित्वा परमात्मानंचसंपद्यप्राप्य अथास्त्रंसाधनंत्यजेति ॥२४॥
 इत्येकादशोटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥७३॥ त्रयोदशोऽथसत्त्वस्यदृष्ट्याविद्योदयक्रमः ॥ हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनां १ ॥
 विद्याकुठारेणजीवाशयंविदुश्च्यसाधनंत्यजेत्युक्तं ननुतत्रैतमआदिगुणत्रयदत्तिप्रतिबंधेसतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतन्निदृश्याविद्यो
 त्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमितिसप्तभिः तत्रयद्यानंदादिवदात्मधर्मागुणाःस्युस्तर्हितत्वरूपत्वात्तेषांनिदृश्याविद्योत्पत्तिर्नस्यात् नत्वेतदस्ती
 त्याह बुद्धेःप्रकृतेरेतेगुणाःनत्वात्मनइति अतःसत्त्वेनसत्त्वदृष्ट्याऽन्यतमौहन्यात् रजस्तमोदत्तीर्जयेदित्यर्थः सत्त्वंचसत्यदयादिदत्तिरूपमु
 पशमात्मकेनसत्त्वेनैवहन्यात् ॥ १ ॥

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौदृष्टांतः यथेति यथाऽग्निः खेऊष्मा अव्यक्तोष्मरूपः दारुणि अधिकं मथ्यमानः अनिलस-
हायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिगादिरूपो भवति पुनः प्रकृष्टो जातो हविषा संवर्धते तथैव यं बाणी ममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥ उक्तां वा गृह्णति मु-
पसंहरन् नितरं द्रियवृत्तिष्वतिदिशति एवं गदिर्गदनं भाषणं मे व्यक्तिरित्युपसंहारः कर्महन्त यो र्वृत्तिः गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोरिति
कर्मेन्द्रियणाम् घ्राणः अवघ्राणम् रसोरसनं दृक्दर्शनं स्पर्शः स्पर्शनम् श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रियाणां संकल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः
अभिमानोऽहंकारस्य सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसां विकारोऽधिदेवादिसिद्धिविधः प्रपञ्चो मे व्यक्तिरिति पूर्वेष्वप्युक्तं ॥ १९ ॥ तस्मादीश्वरा-
दिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चोनेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह अयमिति अयं जीवः ईश्वरः अदावव्यक्त एक एव वयसा कालेन विश्लिष्टा विभक्ता वागादीं द्वि-

यथाऽनलः खेऽनिलबंधुरूपमावलेन दारुण्यधि मथ्यमानः ॥ अणुः प्रजातो हविषा समित्यते तथैव मे व्यक्तिरि-
यं हि बाणी ॥ १८ ॥ एवं गदिः कर्मगतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सू-
त्रं रजः सत्त्वतमो विकारः ॥ १९ ॥ अयं हि जीवस्त्रिदक्षयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ॥ विश्लिष्टशक्ति-
र्बहुधेव भाति बीजानियोनिं प्रतिपद्यद्वा ॥ २० ॥ यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तंतुवितानसंस्थः ॥
य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥

यहूपाः शक्तयो यस्य यद्वा विशेषेण श्लिष्टा आलिङ्गिता माया शक्तिर्येन सः बहुप्रकार इवाभातियः स एव आद्यः त्रिदत् भ्रिगुणाश्रयः अज-
यो निर्लोकपद्मस्य कारणभूतः एकस्य बहुधा भाने दृष्टांतः यो निक्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानियद्वदिति ॥ २० ॥ तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्त-
दाश्रयमिदं जगन्मततः पृथगितिसदृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुविताने संस्थास्थितिर्यस्य सः पटो यथा तथा यस्मिन्निदं विश्वमोतं दीर्घतंतुषु पट-
इव प्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव एवं भूतं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं विश्वमविद्ययाऽत्मन्यप्यस्तं दक्षरूपं जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विवेकज्ञानेन
कर्मादिसर्वत्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह य एष इति सार्धं त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफले भोगापवर्गो कर्मत-
त्फले वा प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥

उत्तरं स एष इत्यष्टभिः अयं भावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्पंचात्मना भाति तत्पंचाध्यासाच्च जीवानामनायविषयाकर्तृत्वादिततो वि
धिप्रतिषेधाधिकारः तदानीं सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुर्वित्युक्तं सत्त्वे च शुद्धे पुनः कर्मणा व्यपारिहाराय भक्तिविक्षेपककर्मादरं परित्यज्य दृढवि
श्वासेन भजेत्युक्तं जातायां तु विद्यायां न किंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्र तावदीश्वराद्वागादीन्द्रियद्वारा जीवसंस्तुतिकारणभूतं प्रपंचोद्गममाह सा
र्थेश्वरुभिः स एषः अपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिर्व्यक्तिर्यस्य सः ता मे
वाभिर्व्यक्तिमाह घोषेणेति घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुह्यामाधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मरूपं पश्यंत्याख्यं मध्यमाख्यं च
मणिपूरचक्रे विशुद्धिचक्रे च उपेत्य प्राप्य वक्रमात्राह्रस्वादिः स्वरउदात्तादिः वर्णः अकारादिरित्येव वैखर्याख्यः स्थविष्टः अतिस्थूलो नानावे
दशाखात्मको भवति तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहात्रीणि निहितानि गयंति तुरीयं वाचो म
नुष्यावदंति इति श्रुतेरर्थः वाक्परिमितानि वाचःपरिमितानि शास्त्राणितानि चत्वारि पदानि स्थानानि परापश्यंती मध्यमा वैखरीति तानि च

श्रीभगवानुवाच स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ॥
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपमात्रास्वरो वर्ण इति स्थविष्टः ॥ १७ ॥

ये ब्राह्मणमनीषिणोऽध्यात्मकुशलाः ते विदुः तेषां मध्ये आदौ त्रीणि पदानि शरीरे आधारनाभिहृदयेषु निहितानि नैगयंति न जानंति तुरीयं च
तुर्यं वैखर्याख्यं मनुष्यावदंति मनुष्याणां वदने वर्तमानो र्थबोधकः शब्दो भवतीत्यर्थः अभियुक्तश्लोकश्च यासामिन्नावरुणसदनादुच्चरंती
त्रिषष्टिवर्णान्तः प्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते ॥ तां पश्यंतीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं चक्रे करणविशदं वैखरीं च मपये ॥ श्लोका
र्थश्च तां त्रिविधां भारतीं प्रपद्ये यासामिन्नावरुणसदनात् अग्निसोमस्थानात् उच्चरंती उद्भवन्ती मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमः तयोः सदनमावास
स्थानं प्रमात्मा यतः श्वासश्च शीतोष्णत्वं तस्मादुच्चरंती त्रिषष्टिवर्णान् जनयति वायुसंगजान् प्रकटकरणैः बुद्धिगतैः प्रत्यक्षरूपैः इंद्रियैः अंतः प
श्यति न तूच्चारयति सा पश्यंत्याख्या तां प्रथममुदितां उत्पन्नां बुद्धिसंस्थां उच्चारयामीति विचारयुक्तां मध्यमां मुखे वस्थितां करणविशदां
स्थानप्रयत्ननिर्मलां वैखरीं च प्रपद्ये त्रिषष्टिवर्णानिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन स्वराण्येकविंशतिः ऋलोरप्लुतत्वात् संधिस्वराणामह्रस्वत्वाच्च
व्यंजनानि त्रयस्त्रिंशत् अनुनासिकाः ऊननवमाः पंच विसर्गानुस्वारौ अः कः पौ चेति ॥ १७ ॥

भा. ए.

॥३७॥

तीव्राधित्वं व्यनक्ति तास्ता इति मया सहया एव क्षपाः रात्रयः क्षणाद्भवन्ती तास्ता एव पुनः मया हीनास्तासां कल्पसमावभूवुः कथं भूताः
तास्ताः वाचामगोचरा इत्यर्थः ॥ ११ ॥ किंच एव तीव्राधयस्ताः मोहमिषेण समाधिप्राप्ता इत्याह ता इति मयि अनुषंगेण आसत्तया ब
द्धाधियोयाभिस्ताः स्वात्मानं स्वदेहमदः दूरस्थमिदं सन्निहितं च नाविदन् यद्वा स्वपतिपुत्रादिममतास्पदं आत्मानमहंकारास्पददेहं अदः प
रं लोकांश्च नाविदन्निति यथामुनयः समाधौ नामरूपेण विदुः तद्वत् किंतु अभ्यतोयेन य इव मयि प्रविष्टा इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ एवता अवलाः
केवलं मत्कांमाः अस्वरूपविदः स्वरूपं न तु जानन्ति तथाऽपि सत्संगात् जारं ब्रह्म जारबुद्धिर्वेद्यमपि ब्रह्म स्वरूपमेव मां परमं प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तास्ताः क्षपाः प्रेषुतमेन नीता मयैव वृंदावनगोचरेण ॥ क्षणाद्भवत्ताः पुनरंगतासां हीना मया कल्पसमावभूवुः
॥ ११ ॥ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं ॥ यथा समाधौ मुनयोऽभ्यतोयेन यः प्रविष्टा
इव नामरूपे ॥ १२ ॥ मत्कामारमणं जारमस्वरूपविदोऽवलाः ॥ ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगच्छत सहस्रशः ॥ १३ ॥
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनां ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥ मामेकमेव शरण
मत्मानं सर्वदेहिनां ॥ या हि सर्वात्मभावेन मया स्यात्त्यक्तो भयः ॥ १५ ॥ उद्धव उवाच संशयः शृण्वतो
वाचं तव योगेश्वरेश्वर ॥ न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥

यस्मादेवं भूतो मद्भजनप्रभावः तस्मात्त्वं चोदनां श्रुतिप्रतिचोदनां श्रुतिच यद्वा विधिच निषेधं च उत्सृज्य मां शरणं याहि ॥ १४ ॥ मयैवाकु
तो भयः स्याः भव ॥ १५ ॥ पूर्वतावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिना कर्मकर्तव्यमित्युक्तं इदानीं तु सर्वत्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते
तत्र किमालनः कर्तृत्वाद्यस्ति नास्ति वेत्यात्मविषयः संशयो न निवर्तते यद्वा कर्मकार्येत्याज्यं वेत्यात्मस्थः हृदि स्थः संशयो न निवर्तत इति पृ
च्छति संशय इति येन संशयेन ॥ १६ ॥

अ० १२

॥ ३७ ॥

यानुधानां राक्षसाः ॥ १ ॥ ४ ॥ स्वाध्यायः कायाधवः प्रलहदः ॥ ५ ॥ कक्षोजांबवान् यधोजटायुः वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः
यमध्यायः यज्ञपत्न्यः दीक्षितनार्यः ॥ ६ ॥ तेषां सत्संगव्यतिरिक्तसाधनान्तराभावमाह तदिति न अधीताः श्रुतिगणायैः तेषां सत्संग-
सितामहत्तमायैस्ते तथा किञ्च अव्रतातप्तपसः मन्त्रतानिग्रेषां नतन्नामितर्पासियैः ते च ते च तथा सत्संगादिति सन्निःसंगो नाम मध्ये सत्संग-
त्यभिप्रेत्योक्तं यद्वा स्वसंगस्यापि सत्संगत्वं विवक्ष्यते स्वस्यापि सत्त्वान् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र दृष्टादीनां भवतु नाम कथं चि-
त्साधनान्तरं गोपीप्रभृतीनां तु नान्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्संगलब्धेन केवलेनैव भावेन प्रीत्या नगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालिया

सत्संगेन हि देवेयाया तु धानामृगाः खगाः ॥ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ ३ ॥ विद्याधराम
नुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽत्यजाः ॥ रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगेऽनघ ॥ ४ ॥ बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्र-
कायाधवादयः ॥ दृषं पर्वबलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥ सुग्रीवो हनुमान् वसोगजो गृध्रो वणिक्पथः ॥
व्याधः कुब्जाव्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥ ६ ॥ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रतातप्तपसः स-
त्संगान्मामुपागताः ॥ ७ ॥ केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो न गामृगाः ॥ येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंज-
सा ॥ ८ ॥ येन योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ॥ व्याख्या स्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥ रामेण सा-
धैर्मथुरां प्रणीतेश्चाफल्किनामप्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यददृशुः सुखाय ॥ १० ॥

दयः यद्वा तदानीं तनानां सर्वतरुगुल्मादीनामपि भगवति भावोस्तीति गम्यते तदुक्तं भगवतैव अहो अमी देववराभरांचितं पादांबुजं ते सुमनः
फलार्हणं ॥ जमंत्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोऽपहृत्यैत रुजन्मयत्कृतमित्यादि सिद्धाः कृतार्थाः संतर्दयुः प्रापुः ॥ ८ ॥ स्वप्राप्तेर्दुर्लभतां
माह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि यं न प्राप्नुयात्तं मामीयुरिति पूर्वोक्तान्वयः अत्र च प्रथमं यागोप्यः पश्चादयोवा श्रीकृष्णेन स-
हसंगताः ते संतः तत्संगोऽन्वेषां सत्संगः तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञातव्यं ॥ ९ ॥ गोपीनां भावंप्रपंचयति रामेणेति चतुर्भिः श्चाफल्किना अकुरेण
मयि प्रणीते सति मे मत्तोऽन्यं सुखाय मददृशुः कुतः वियोगेन तीव्रोदुःसहः आधिर्यासां ताः अग्रहेतुः मयि विगाढेन अतिदृढेन भावेन मे मत्तो
अनुरक्तानि सन्निवृत्तानि चित्तानि यासताः ॥ १० ॥

भा.ए.

॥ ३६ ॥

बंधुसत्कृत्याबंधुवत्समानेऽहदिखेददयाकाशे मुख्यधियाप्राणदृष्ट्या तोयेतोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ॥ ४४ ॥ स्थंडिलेभुवि मंत्र
हृदयैः रहस्यमंत्रन्यासैः ॥ ४५ ॥ सर्वाधिष्ठानेषुध्येयमाह ॥ धिष्ण्येष्विति इतिअनेनमंत्रप्रकारेण एषुधिष्ण्येषु ॥ ४६ ॥ उक्तायाः
भक्तेःफलमाह इष्टापूर्तेनेति सद्भक्तिं दृढांभक्तिम् अस्याभक्तेरंतरंगसाधनमाह इत्थंमत्स्मृतिःसाधुसेवयाभवति यद्वा स्मृतिज्ञानं तत
श्चदृढभक्तिमतःपुंसःसाधुसेवयामङ्गज्ञानंभवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ज्ञानभक्तिमार्गोऽुक्तौ तत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह प्रायेणे
वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया ॥ वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४ ॥ स्थंडिलेमंत्र
हृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येष्वेष्वितिमद्रूपंशंखच
क्रगदांबुजैः ॥ युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥ ४६ ॥ इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः ॥ लभ
तेमयिसद्भक्तिमत्स्मृतिःसाधुसेवया ॥ ४७ ॥ प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्भव ॥ नोपायोविद्यतेसध्य
द्रप्रायणंहिसतामहं ॥ ४८ ॥ अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतोयदुनंदन ॥ सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृ
त्सखा ॥ ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्भवसंवादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच नरोधयतिमांयोगेनसांख्यंधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तेन
दक्षिणा ॥ १ ॥ व्रतानियज्ञछंदांसितीर्थानिनियमायमाः ॥ यथाऽवरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमां ॥ २ ॥
ति सत्संगेनयोभक्तियोगः तेनविनोपायःसंसारतरणेनविद्यते सत्संगेनेत्यत्रहेतुमाह हियस्मात् सतामहंप्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयःअतः
सत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इदानींसांख्ययोगादीनिसाधनांतरसापेक्षाणिसव्यभिचाराणिच सत्संगस्तुस्वतंत्रंएवसमर्थः फलाव्य
भिचारीचेतिवर्णयितुमाह अथेति एतद्वक्ष्यमाणंपरमंगुह्यमतः शृण्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इत्येकादशेटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
॥ ७ ॥ द्वादशेसाधुसंगस्यमहिमावर्णितःपुरा॥कर्मानुष्ठानतर्च्यागव्यवस्थाचततःपरं ॥ १ ॥ नरोधयतिनवशीकरोति योगःआसनप्रा
णायामादिः सांख्यंतत्त्वानांविबेकः धर्मः सामान्यतोऽर्हिसादिः स्वाध्यायोवेदजपः तपः कृच्छ्रादि त्यागःसंन्यासः इष्टापूर्तमिष्टंचपूर्त
च तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्त्तकूपारामादिनिर्माणं दक्षिणाशब्देनसामान्यतोदानंलक्ष्यते ॥ १ ॥ व्रतानिएकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपू
जा छंदांसिरहस्यमंत्राःअवरुंधेवशीकरोति ॥ २ ॥

अ० ११

॥ ३६ ॥

अधुलक्षणमुक्तं जकेलक्षणमाह मल्लिगेत्यष्टभिः लिङ्गानिप्रतिमादीनि ॥ ३४ ॥ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य समर्पणं ॥ ३५ ॥ प
 र्वाणिजन्माष्टम्यादीनितदनुमोदनं ॥ ३६ ॥ बलिविधानं पुष्पोपहारादिसमर्पणं सर्ववार्षिकपर्वमुचातुर्मास्यैकादश्यादिषु विशेषतः ॥ ३७ ॥
 उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः असति चान्यैः संभूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्रधानं वनं औक्रीडं क्रीडास्थानम् ॥ ३८ ॥
 संमार्जनं रजसोपाकरणं उपलेपः गोमयादिभिरालेपनं सेकः तैरेव प्रोक्षणं मंडलवर्तनं सर्वतोभद्रादिकरणं मह्यं मम ॥ ३९ ॥ कृतस्य धर्म
 स्यापरिकीर्तनं स्वयमन्येन वानिवेदितं न स्वीकुर्यात् एतच्च साधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा भक्त्यानुपास्यमेव षड्विंशोपवासे
 मल्लिगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ॥ परिचर्यास्तुतिः प्रब्रह्मगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥ मत्कथाश्रवणं
 श्रद्धामदनुध्यानमुद्भव ॥ सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥ ३५ ॥ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानु
 म्भेदनं ॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्ब्रह्मोत्सवः ॥ ३६ ॥ यात्राबलिं विधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ॥ वैदिकी
 तांत्रिकी दीक्षामदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥ ममार्चास्थापने श्रद्धास्वतः संहत्य चोद्यमः ॥ उद्यानोपवनाक्रीड
 पुरमंदिरकर्मणि ॥ ३८ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणं मत्स्यं दासवद्यदमायया
 ॥ ३९ ॥ अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ॥ अपि दीपावलोकं मेनोपयुंज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥ य
 ददिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मत्स्यं तदानं त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥ सूर्योग्निर्बाह्यो गौ
 वैष्णवः खं मरुज्जलम् ॥ भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ॥ ४२ ॥ सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाऽग्नौ य
 जेत माम् ॥ आतिथ्येन तु विप्राग्ये गोष्वंगयवसादिना ॥ ४३ ॥

स्तुत्यत्फलं परिकीर्तितं ॥ विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद्भुंजतां कलौ ॥ तदिरूपं मुखेनामनैवेद्यमुदरे हरेः ॥ पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽ
 च्युतद्रव्यादिवचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मेनोपयुंज्यात् मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः ॥ विष्णोर्निवेदितान्नेव यद्व्यं देवतांतरं ॥ पितृभ्यश्चैव तदे
 यंतदानं त्याय कल्पते ॥ पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ॥ रेतोदाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिन इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इदानीमे
 कादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्य इति हेमद्र ॥ ४२ ॥ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह सूर्य इति त्रिभिः त्रय्या विद्यया सूर्यैरुपस्थानादि
 ना अंगहे उद्भव यवसादिना तृणादिना ॥ ४३ ॥

इदंचातिगुसंत्वयैववक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हेपुरुषाध्यक्षेत्यादिनाब्रह्मादिनियंतः॥ २७॥ अभहेतुःत्वमिति व्योमवदसंगः यतः
 प्रकृतेःपरः स्वेषांभक्तानामिच्छयाउपात्तंपृथक्परिमितंवपुर्येनसः॥ २८॥ तत्रात्रिशल्लक्षणैःसाधुनिरूपयति कृपालुरितिपंचभिः कृ
 पालुःपरदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनांकेषांचिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यंसारःस्थिरंबलंवायस्यसः अनवद्यात्माअसुयादिर
 हितःकुम्बदुःखयोःसमः हर्षविषादरहितःयथाशक्तिसर्वेषांउपकारकः॥ २९॥ कामैर्विषयैरक्षुभितचित्तः दांतःसंयतबाह्येन्द्रियः मृदुः अ
 कठिनचित्तःशुचिःसदाचारःआर्किचनः अपरिमहःअनीहः दृष्टक्रियाशून्यः भितभुक्लब्धाहारः शांतः नियतांतःकरणःस्थिरःस्वधर्मे म
 च्छरणः मदेकाश्रयः मुनिःमननशीलः॥ ३०॥ अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मानिर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणःक्षुत्पिपा
 एतन्मेपुरुषाध्यक्षलोकाध्यक्षजगत्प्रभो॥ प्रणतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यतां॥ २७॥ त्वंब्रह्मपरमंव्योम
 पुरुषःप्रकृतेःपरः॥ अवतीर्णोऽसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः॥ २८॥ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृत
 द्रोहस्तिक्षुःसर्वदेहिनां॥ सत्यसारोऽनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः॥ २९॥ कामैरहतधीर्दातोमृदुःशुचि
 रर्किचनः॥ अनीहोमितभुक्शांतःस्थिरोमच्छरणोमुनिः॥ ३०॥ अप्रमत्तो गभीरात्माधृतिमान्जितष
 ड्गुणः॥ अमानीमानदःकल्पोमैत्रःकारुणिकःकविः॥ ३१॥ आज्ञायैवंगुणान्दोषान्मयादिष्टानपिस्वकान्॥
 धर्मान्संत्यज्ययःसर्वान्मांभजेतसत्तमः॥ ३२॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः॥ भजं
 त्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः॥ ३३॥

सेशोकमोहौजरामृत्युषड्मर्यः एतेजितायेनसः अमानीनमानाकांक्षी अन्येभ्योमानदः कल्पःपरबोधने दक्षःमैत्रःअबंचकःकारुणिकः
 करुणयैवप्रवर्तमानःनदृष्टलोभेन कविःसम्यक्ज्ञानी॥ ३१॥ किंच मयावेदरूपेणादिष्टानपिस्वधर्मान्संत्यज्ययोमांभजेतसोऽपि एव
 पूर्वोक्तवत्सत्तमः किमज्ञानान्नास्तिक्याद्वा न धर्माचरणेसत्त्वशुद्ध्यादीन्गुणान्विपक्षेदोषांश्चआज्ञायज्ञात्वापि मत्स्थानविक्षेपकतया
 द्रव्यैवसर्वेभविष्यंतीतिदृढनिश्चयेनैवधर्मान्संत्यज्य यद्वाभक्तिदाढ्येननिवृत्ताधिकारतयासंत्यज्य अथवाविद्वैकादशयुपवासकृष्णैका
 दश्यनुपवासानिवेद्यश्चाद्वादयोयेभक्तिविरुद्धाधर्मास्तान्संत्यज्येत्यर्थः॥ ३२॥ किंच यावान्देशकालापरिच्छिन्नः यश्चसर्वात्मा यादृ
 शः सच्चिदानंदादिरूपः तंमांज्ञात्वाऽपि यद्वाविशेषतः पुनःपुनर्ज्ञात्वा एकांतभावेनयेभ्रजंतीति॥ ३३॥

एतदेवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुस्ततइतिदोहः पयः दोग्धोदोहो नोत्तरत्रदोहोस्ति यस्यास्तामर्थशून्यामसतीं भायौ कामश्रू-
न्यां देहंपराधीनम् प्रतिक्षणंदुःखहेतुं असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यंपुत्रं अतीर्थीकृतमागतेपात्रेऽदत्तं वित्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकं अंगहे-
उद्धवदुःखानंतरंदुःखमेवयस्यसः रक्षति ॥ १९ ॥ मयाहीनांवाचमित्युक्तं विवृणोति यस्यांवाचि मेजगतः शोधकंचरित्रंनस्यात् कितत् अ-
स्यविश्वस्यस्थित्यादिरूपं तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेषुईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्मवानस्यात् तांनिष्फलांगिरंधीरोधी-
मान्नधारयेत् ॥ २० ॥ उक्तंज्ञानमार्गमुपसंहरति एवंनिश्चित्यविचारेणात्मनिनानात्वभ्रमंदेहाद्यध्यासंनिरस्य निर्मलंमनोमयिसर्वगेष

गांदुग्धदोहामसतींचभायौदेहंपराधीनमसत्प्रजांच ॥ वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदु-
खी ॥ १९ ॥ यस्यांनमेपावनमंगकर्मस्थित्युद्धवप्राणनिरोधमस्य ॥ लीलाऽवतारेप्सितजन्मवास्याद्वंध्यां
गिरंतांविभ्रयान्नधीरः ॥ २० ॥ एवंजिज्ञासयाऽपोत्यनानात्वभ्रममात्मनि ॥ उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्य
सर्वगे ॥ २१ ॥ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलं ॥ मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर ॥ २२ ॥
श्रद्धालुर्मैकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः ॥ गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः ॥ २३ ॥ मदर्थेधर्मं
कामार्थान्नाचरन्मदपाश्रयः ॥ लभतेनिश्चलांभक्तिमय्युद्धवसनातने ॥ २४ ॥ सत्संगलब्धयाभक्त्यामयिमां
सउपासितां ॥ सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदं ॥ २५ ॥ उद्धवउवाच साधुस्तवोत्तमश्लोकमतःकी-
दृक्विधःप्रभो ॥ भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता ॥ २६ ॥

रिपूर्णेसमर्प्यसंधार्य उपारमेतनशास्त्रपांडित्यमात्रेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यद्यनीशः अशक्तस्तर्हिआस्तामिदं मद्रक्त्यैवकृतार्थोभविष्यसीत्याहम-
यीति ॥ २२ ॥ मदर्पणेनकर्मभिर्विशुद्धसत्त्वस्यांतरंगांभक्तिमाह श्रद्धालुरितिद्वाभ्यां अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ आचरन्सेव-
मानः ॥ २४ ॥ ततश्चानेनप्रकारेणमयिसत्संगेनलब्धयाभक्त्यासंभक्तः मामुपासिताध्याताभवति सचध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वैनिश्चि-
तंसुखेनैवमेपदं स्वरूपंप्राप्नोति ॥ २५ ॥ सत्संगलब्धयाभक्त्येत्युक्तंतत्रसतांभक्तेश्चविशेषंपृच्छति साधुरिति साधवःस्वस्वमतिकल्पिताःसं-
तिबहवःतवतुकीदृशःसंभूतः भक्तिरपि बहुविधालोकेकीदृशीपुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्चनारदादिभिरादृता एतच्चकथ्यतां ॥ २६ ॥

तथाऽपि अविद्वानिवशमसिनाविषुनवध्यते कुतः तत्रतत्रविषयेषु गुणान् इंद्रियाणि आदयन् भोजयन् तत्साक्षित्वेन वर्तमानः न तु स्व
यमदन् एतदेव कुतस्तत्राह प्रकृतिस्थोऽपीति सार्द्धेन यथाखं सर्वत्र स्थितमपि न सज्जते तथा सविता जले प्रतिबिम्बितोऽपि यथाऽनिलः सर्व
त्र संचरन् न पितृदत् ॥ १२ ॥ असंगेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया छिन्नाः संशयाः असंभावनादयो यस्य सः नानात्वात् देहादिप्रपंचात् ॥ १३ ॥
कथं हि हरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह यस्य स्युरिति तदुणैः देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिः विहरन्मुक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥
एवं तावद्बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तम् इदानीं कैर्वाज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह यस्यात्मेति त्रि
भिः हि सैर्दुर्जनैः अन्यैर्वाप्राणिभिः यस्यात्मा देहः पीड्यते यदृच्छया येन केनापि कचिच्छिच्छित् अर्च्यते वा सबुधश्चेत्तत्र न व्यतिक्रियते ना

न तथा वध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ॥ प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथाखं सविताऽनिलः ॥ १२ ॥ वैशार
द्येक्षयाऽसंगशितया छिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्धवस्वन्नान्नात्वा द्विनिवर्तते ॥ १३ ॥ यस्य स्युर्वीत संकल्पाः
प्राणेंद्रियमनो धियाम् ॥ वृत्तयः सविनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हितदुणैः ॥ १४ ॥ यस्यात्मा हिंस्यते हिंसैर्येन किं
चिदृच्छया ॥ अर्च्यते वा कचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥ न स्तुवीत न निंदेत कुर्वतः साध्वसाधुवा ॥ व
दतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृढमुनिः ॥ १६ ॥ न कुर्यान्न वदेत् किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधुवा ॥ आत्मारामो
न यावन्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ॥ श्रमस्तस्य श्रमफलो
त्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥

तिविक्रियत इत्यर्थः तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यः कंटकैर्वितुदतिचंदनैर्यश्च लिपति ॥ अकुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥ किंच
साध्यसाधुवा कुर्वतो वदतो वा जनान् न स्तुवीत न च निंदेत यो लौकिकव्यवहारे विमुखः समुक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अपि च न कुर्यादिति यो
दैहिकेऽपि कर्मण्युदासीनः समुक्तः इतरो बद्ध इत्यर्थः एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥ यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभि
ज्ञः पांडित्यमात्रश्लाघी न तूक्तैः साधनैस्तदर्शनिष्ठो भवेत्तर्निंदति शब्दब्रह्मणि निष्णातः अर्थतः पारंगतोऽपि परे ब्रह्मणि न निष्णायात्प्रा
नाद्यभियोगं न कुर्यात् तस्य शास्त्रश्रमः श्रमैकफलः न तु पुरुषार्थपर्यवसायी अथेनुं चिरप्रसूताम् ॥ १८ ॥

सुपणौ वक्ष्यात्क्षिणाविवदेहात्पृथग्भूतौ सदृशौ चिद्रूपत्वात् सखायौ अवियोगादिकमत्याच्च यदृच्छया अनिरुक्तयामायया दृश्यत इति द
 क्षोदेहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंदक्षं यो वेदसंप्रतीति श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ॥ लंदांसियस्य पर्णानियस्तवेदसवेदविदि
 तिसृतेष्व तस्मिन्कृतं नीडं निकेतनं हृदयरूपं याभ्यां तौ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थः तस्मिन् नदीयं कर्मफलमित्यर्थः
 खादति भक्षयति अन्यः ईश्वरः निरन्नः अभोक्ताऽपि निजानंदतृप्तो बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयान् अधिकः श्रुतिश्च द्वासुपर्णासयुजा सखा
 या समानंदक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं खाद्व्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतो यो
 ऽविद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धः अनादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः मायाया अनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च
 ॥ ७ ॥ इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोऽपीति दशभिः विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न भवति
 सुपर्णवितौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयै तो कृतनीडौ च वक्षे ॥ एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्योऽनिरन्नोऽपि ब
 लेन भूयान् ॥ ६ ॥ आत्मानमन्यं च स वेदविद्वानपि पिप्पलादो न तु पिप्पलादः ॥ योऽविद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धो
 विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः ॥ अदेहस्थोऽपि देहस्थः कु
 मतिः स्वप्नदृश्यथा ॥ ८ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः
 ॥ ९ ॥ देवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा ॥ वर्तमानो बुधस्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते ॥ १० ॥ एवं
 विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने ॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥

यथा स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्र स्थो न भवति तद्वत्सुखदुःखाद्यभावात् तद्वत् तथा च बस्तुतः अदेहस्थोऽपि कुमतिः
 अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहगत इति ॥ ८ ॥ अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह द्वाभ्यां इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणे
 ष्वपि यस्तु विद्वान् स नाहंकुर्यात् अहं गृह्णामीति मतिन कुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियः रागादिशून्यः तदुक्तं गी
 तासु त्वत्त्वित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्तत इति मत्वा न सज्जत इति ॥ ९ ॥ अबुधस्तु पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानः गुणै
 रिन्द्रियैर्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्ताऽस्मीत्यहंकारेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमाणा निगुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमू
 ढात्मा कर्ता ह मिति मन्यते इति एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्ततेत्यस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो निरभिमानश्च देहे वर्तत इति उत्तरमुक्तं भवति ॥ १० ॥
 वैलक्षण्यांतरं वदन् किं भुज्जीनेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्यगतमेव कर्ममां ब्रूयातीत्येवं विरक्तो विद्वान् ॥ ११ ॥

एवंकारणभूतगुणानां मायामयत्वात् तत्कार्यसंस्तुतिर्मायेति प्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नः आत्मनः बुद्धेरेव स्यातिः विवर्तः तद्वत् ॥२॥ अतो वस्तुविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्वौपाधिकी घटतइत्याह विद्याऽविद्ये इति तन्येते मोक्षबंधावाभ्यां मितितनूशक्ती कुतः मे मायया विनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात् मोक्षबंधकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थं ननु तत्कार्यत्वे बंधमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेन स्यातां न आद्ये अनादी अतोऽप्यवदविद्यां प्रवर्तयामि तावद्वंधः यदा विद्यां ददामि तदा मोक्षः स्फुरतीत्यर्थः तथा च स्कंदपुराणे बंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोक्षकः ॥ कैवल्यार्दः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातन इति ॥ ३ ॥ तत्र शरीरिणामिति बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोधोक्त इति भांति व्यावर्तयन् बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेति तर्हि किमात्मभेदात्तवापि बंधः न हीत्याह अस्य जीवस्यैवेति नन्वात्माभेदे जीवो नाम को न्योऽस्ति पृथक् कथंच बंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह ममांशस्येति अयं भावः यथैकस्यापि चंद्रादेर्जलाद्युपाधिनां विवर्तप्रतिबिंबरूपो भेदः त

शोकमोहौ सुखदुःखंदेहोत्पत्तिश्च मायया ॥ स्वप्नो यथात्मनः स्यातिः संस्तुतिर्न तु वास्तवी ॥ २ ॥ विद्याऽविद्ये ममतनूवित्थुद्भवशरीरिणां ॥ मोक्षबंधकरी आद्ये माययामे विनिर्मिते ॥ ३ ॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ॥ बंधोऽस्याविद्ययानादिविद्यया च तथेतरः ॥ ४ ॥ अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ॥ विरुद्धधर्मिणोऽस्मात् स्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥

था च जलकृताः कं पादयः प्रतिबिंबस्यैव तथा च प्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदेन भेदादेकस्मिन्नुदकुंभे भेदे तत्र प्रतिबिंबस्यैव विवैक्यं नान्यगत स्य तथाऽविद्यायां प्रतिबिंबस्य मदांशस्य जीवस्यैव तत्कृतो बंधः तस्य चोपाधितो भेदान्नाव्यवस्थेति तथा चाहुः यथैकस्मिन् घटाकाशे रजो धूमादिभिर्युते ॥ न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तथा जीवाः सुखादिभिरिति एतच्चातिरहस्यं स्वबुद्ध्या निश्चेतव्यमिति संबोधयति हे महामते इतरी मोक्षः ॥ ४ ॥ तदेवं व्यवस्थामुपपादय कथं वर्तेतेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेति तच्च वैलक्षण्यं द्विविधं जीवेश्वरयोरेकं जीवानां चैकं तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरिति सार्द्धद्वयेन शोकानंदधर्मबतोः एकस्मिन् धर्मिणि शरीरे नियम्यनियंतृत्वेन स्थितयोः ॥ ५ ॥

ततो निवृत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वाच्चेयसीतिसिद्धं एवंतावदेकएवात्मातस्यचगुणकार्यदेहसंबंधकतः संसारः आत्मज्ञानाच्चमुक्तिरित्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवचमतांतरनिरासेनदृढीकृतंअथैषामित्यादिना तत्रपृच्छति गुणेष्विति असमर्थः गुणेषुअसत्सुमुक्तिः सत्त्वेववा आयेज्ञानसाधनाभावान्नमुक्तिः द्वितीयेचगुणेषुवर्तमानोऽपितत्कार्यदेहजेषुकर्मसुसुखादिषुचकथंनबध्येत तथाऽपितैराकाशवदनावृतत्वान्नबध्यतइतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतः कथंबध्यतइति ॥ ३५ ॥ यदितुसत्त्वेवतदहंकारेणबध्यतेतन्निवृत्त्याचमुच्यतइतिमतंतर्हिकथंज्ञातव्यमितिपृच्छति बद्धोमुक्तोवाकथंबर्त्तेतेत्यादि किंभुंजीत कथंभुंजीतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एतत्एतद्विषयंप्रश्नं किंच एकएवात्माअनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेअनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्तइत्यप्यंगीकार्यस्यात् तत्रमेभमोभवतीत्याह

उद्धवउवाच गुणेषुवर्त्तमानोऽपिदेहजेष्वनपावृतः ॥ गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ॥ ३५ ॥ कथंबर्त्तेतविहरेकैर्वाज्ञायेतलक्षणैः ॥ किंभुंजीतोतविस्तृजेच्छयातासीतयातिवा ॥ ३६ ॥ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥७३॥ श्रीभगवानुवाच बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः ॥ गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनं ॥ १ ॥

नित्यबद्धइति॥ ३७॥ इत्येकादशेटीकायांद्वादशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ एकादशेतुबद्धानांमुक्तानांचाथलक्षणं ॥ साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहरिणेरितं ॥ १ ॥ नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः इतिपदुक्तंतत्किंवस्तुतोविरोधः प्रतीतितोवा नायः बंधमोक्षयोर्वास्तिष्वत्वाभावादित्याह बद्धोमुक्तइतिद्वाभ्यां आत्माबद्धोमुक्तश्चमेगुणतः मदधीनसत्त्वादिगुणोपाधितः नतुवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपितंडुलपाकादिवद्वास्तवत्वंकिनस्यात्तत्राह गुणस्यमायामूलत्वाद्बंधनंनस्ति अतएवमोक्षश्चनास्ति ननुकथंसर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यतेतत्राह इतिमेव्याख्येति एवंमुक्ततोनिर्णयः अलमतिकृतकैरित्यर्थः अथवैवमन्वयः आत्माबद्धोमुक्तइतियाख्याख्याउक्तिः सामेगुणतः मद्गुणपरतंन्यात् अत्रहेतुत्वेनगुणनियंतरिस्त्वस्मिस्तद्व्यतिरेकमाह अतएवनमेबंधनंमोक्षोवेति अन्यत्समानं ॥ १ ॥

भा.ए.

॥ ३२ ॥

एवंकर्मसुप्रवृत्तस्य न सुखं न च निवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति ॥ २९ ॥ तथाऽपिलोकानां नित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्चलोकपालानां सुखमस्तीति चेत्तत्राह लोकानामिति द्वौ परार्थौ परमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि तथा च श्रुतिः श्रीषास्माद्वातः पवते श्रीषोदेति सूर्यः श्रीषास्मादग्निश्चेद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति अतः प्रवृत्तिमार्गस्यैव मनर्थहेतुत्वाद्द्विरुक्त्या ततो निवृत्तिरेव युक्तेति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥ एतेनैव स्वयमीश्वरत्वमिच्छरेणेश्वराभावांगीकारः परित्यक्तः अन्यदपि प्रौढ्या पूर्वमंगीकृतं निराकरोति चतुर्भिः तत्र यदुक्तं कर्तुं भोक्तृरूप एवात्मेति तन्निराकरोति गुणा इति गुणा इन्द्रियाणिकर्माणि सृजन्ति न त्वात्मा आत्मैवेन्द्रियाणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीति चेन्नेत्याह गुण इति गुणः सत्त्वादिः गुणा नृइन्द्रियाणि अनसृजते प्रवर्तयति न त्वात्मा अतः आत्मनः कर्तृत्वं तावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गणसंयुक्त इन्द्रि

कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहेन तैः पुनः ॥ देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मेणः ॥ २९ ॥ लोकानां लोकपालानां यद्भयं कल्पजीविनां ॥ ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपराद्धपरायुषः ॥ ३० ॥ गुणाः सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान् ॥ जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ ॥ ३१ ॥ यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनो यावत्पारतंत्र्यं तदेव हि ॥ ३२ ॥ यावदस्यास्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयं ॥ य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिताः ॥ ३३ ॥ ॥ काल आत्मा गमो लोकः स्वभावो धर्म एव च ॥ इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥

यादिसंयुक्तः कुत इत्यत आह असौ तेषु अहंकारवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तदप्यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानां वैषम्यमहंकारादिकार्यरूपम् नन्वात्मन एकत्वे कथं पारतंत्र्यमुक्तं कथं बालो लोकपालादीनामपि तद्भयमित्युक्तं तत्राह नानात्वमिति ॥ ३२ ॥ यच्च गूढमग्निप्रेतं प्रवृत्तिरेव श्रेयसीति तत्राह य एतदिति एतद्गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्मचेत्यर्थः उपासीरन्सेवेरन् तेलोकादीनामनित्यत्वाच्छुचाऽर्पिताः प्रोताः संतो मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥ न केवलमनित्यता मात्रा किंतु मायामयत्वमपीत्याह काल इति स्वभावो देवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तद्भोगकारणम् गुणव्यतिकरे मायाक्षोभे सति मामेव प्राहुः ननु मद्वातिरिक्ताः संति ॥ ३४ ॥

अ० ९.

॥ ३२ ॥

तथाऽपियावज्जीवंसुखं भविष्यतीति चेत् नेत्याह कोन्विति यतः अंतिके वर्तमानो मृत्युर्न तुष्टिदः न तुष्टिददाति आघातं बधस्थानं प्रति नी
यमानस्य बध्यस्य स्रक्चंदनादिसुखं न भवेत् ॥ २० ॥ एवमस्मिंल्लोके सुखं नास्तीत्युक्तं लोकांतरेऽपि तथैवेत्याह श्रुतमिति श्रुतं स्वर्गादितद
पिदुष्टम् स्पर्धापरसुखासहनं असूयापरगुणदोषाविष्करणं अत्ययोनाशः व्ययोऽपक्षयः तैर्दुष्टं यद्वा व्ययोनाशः अत्ययोऽन्यस्यातिशं
यः तद्वत्तादप्राप्त्यादुःखमित्यर्थः किंच बहवोऽंतरायावैगुण्यादिरूपाविघ्नायस्मिन्कामे सुखे तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् कृषिर्था बद्धविघ्ना
तद्वत् बद्धसुखत्वेन श्रुतमपि निष्फलं ॥ २१ ॥ विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापि नाशदुःखं दुष्परिहरमित्याह अंतरायैरिति पंचभिः निर्जि

कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके ॥ आघातं नीयमानस्य बध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥ श्रुतं च दृष्टं बहुषु
स्पृष्टाऽसूयाऽत्ययव्ययैः ॥ बद्धं तरायकामत्वात् कृषिवच्चापि निष्फलं ॥ २१ ॥ अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्व
नुष्ठितः ॥ तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥ इहैव देवतायज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥ भुंजी
त देववत्तत्र भोगान् दिव्यान्निजांजितान् ॥ २३ ॥ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन्म
ध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना ॥ क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्री
डेषु निर्वृतः ॥ २५ ॥ तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते ॥ क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः
॥ २६ ॥ यद्यधर्मरतः संगदसतां वाजितेन्द्रियः ॥ कामात्मारुपणोलुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥ पशून
विधिना लभ्यते भूतगणान्यजन् ॥ नरकानवशोजंतुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः ॥ २८ ॥ तं साधितमुपाजि

तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यज्ञैर्देवता इन्द्रादिरूपा इह ॥ २३ ॥ स्वपुण्यैरुपचिते सर्वभोगसंपन्ने देवीनां मध्ये विहरन् गंधर्वैरुपगीयते ॥ २४ ॥ का
मगेन द्रच्छयां गच्छता विमानेन किंकिणीजालमालिना क्षुद्रघंटिकासमूहशोभिना सह स्त्रीभिः सुराक्रीडेषु नंदनादिषु क्रीडन्नात्मपातं न वे
द ॥ २५ ॥ कालेन चालितः पातितः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेण काम्ये कर्मणि वा तल्लघनेनाधर्मे वा तत्र काम्यप्रवृत्तेर्गतिरु
क्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदिति यदि चेत्त्यन्वयः अजितेन्द्रियत्वात् कामात्मा अतः रूपणः अतोलुब्धो भोगजृष्णाकुलः अतः स्त्रैणः स्त्रीलंपटः
तदर्थं भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥ किंच दुष्टं जनप्रलोभितो धनार्थं पशूनविधिना हत्वा उल्बणं दुःखं नरकं याति तदनुतमः स्थावरतां याति ॥ २८ ॥

भा.ए.

॥३१॥

एवंतावत्त्वप्रकाशज्ञानस्वरूपोनित्यएकएवात्माकर्तृत्वादयश्चधर्मास्तस्यदेहोपाधिकाः तद्वतिरिक्तंसर्वमनित्यंमायामयंच अतःसर्वतो
विरक्तःसन्नात्मज्ञानेनमुच्यतइत्युक्तं विलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवश्रुतिसमन्वयेननिर्णीतेऽप्यर्थमतांतरविरोधेनसंदेहोभाभूदिति
तन्मतंनिराकर्तृमुद्रावयति अथमन्यसेएषांजीवात्मनांकर्मकर्तृणांसुखदुःखयोर्भोक्तृणांचनानात्वमिति एवंहिजैमिनीयामन्यते अहंप्रत्य
यविज्ञेयएवात्माप्रतिशरीरंभिन्नःकर्तृभोक्तृरूपश्च ननुतत्स्वरूपभूतोनिर्विकारएकःपरमात्माऽस्तीतियथाहुः अहंप्रत्ययविज्ञेयोज्ञातव्यः
सर्वदेवहीतितथावैराग्यंचनसंभवतितथाहिभोगस्थानानामनित्यत्वाद्वावैराग्यंभवेत्भोगकालस्यवातदुपायकर्मबोधकागमस्यवा भोक्तु
रात्मनोवा नत्वेतदस्तीत्याह अथनित्यत्वंलोककालागमात्मनामन्यसइति ॥ १४ ॥ नचभोग्यानांविच्छेदान्मायामयत्वाद्वावैराग्यंस्या
दित्याह सर्वभावानांलक्ष्मचंदनादीनांसंस्थास्थितिः औत्पत्तिकीप्रवाहरूपेणनित्या तथाचवदंति नकदाचिदनीदृशंजगदिति अतस्तत्क
अथैषांकर्मकर्तृणांभोक्तृणांसुखदुःखयोः॥नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनां॥१४॥मन्यसेसर्वभा
वानांसंस्थान् औत्पत्तिकीयथा॥तत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः॥१५॥एवमप्यंगसर्वेषांदेहिनांदेहयो
गतः॥कालावयवतःसंतिभावाजन्मादयोऽसकृत् ॥ १६॥अत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते॥भोक्तुश्च
दुःखसुखयोःकोन्वर्थोविवशंभजेत्॥१७॥नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि॥तथांचदुःखंमूढानांवृथा
ऽहंकरणंपरं॥१८॥यदिप्राप्तिविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः॥तेऽप्यज्ञानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा॥१९॥
तार्किकश्चिदीश्वरोनास्तीतिभावः किंचयथायथावत् ननुमायामयीत्यर्थः नचात्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्या
कारभेदेनधीर्जायतेअतोऽनित्याभिद्यतेच अयंगूढोऽभिप्रायः नहिनित्यज्ञानरूपआत्मा अपितुज्ञानपरिणामवान् नचविकारित्वेनानित्य
त्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियाज्ञानरूपाऽस्यननित्यत्वेविरोत्स्यतइति अतोमुक्ताविद्विद्यादिरहितस्यपरिणामासंभवाज्जडत्वेनतत्प्राप्तेरपुरुषा
र्थत्वात्पटत्तिरेवश्रेयसीननिरुत्तिरिति ॥ १५ ॥ तत्रतावदुक्तमंगीकृत्यवैराग्योपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमपीत्या
दिना लोकानांलोकपालानामित्यतःप्राक्तेनयंथेन अंगहेतुद्वय कालावयवतःसंवत्सरादिरूपात् ॥ १६ ॥ अत्रापीतिस्वातंत्र्यपक्षे
दुष्कर्मणोदुःखभोगस्यवांसंभवादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुयेसम्यक्कर्मकर्तृजानंतितेसुखिनएव येतुनजानंतितेएवदुःखिनइतिचेत्तत्राहने
ति विदुषामपिकिंचिसुखंननिद्यते तथा मूढानामपिदुःखंनविद्यतेअतोवयंकर्मकुशलत्वात्सुखिनइति तेषांकेवलंवृथाहंकारइत्यर्थः॥१८॥
अंगीकृत्याह यदीति तंयोगमुपायंनविदुर्यथासाक्षान्मृत्युर्नप्रभवेत् ॥ १९ ॥

अ०८

॥३१॥

अनेनबहृष्टातेननित्यत्वानादित्वविमुक्तत्वेकत्वादयोऽपिसिद्ध्यन्तीत्याह निरोधेति यथादारुणतःप्रविष्टोऽग्निस्तकृतान्नाशादीन्प्राप्नोति न तुस्वतोनाशादिमान् एवंदेहगुणाननित्यत्वादीनदेहात्परोनित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभवति ततश्चनित्यत्वादिभिरपिबलक्षण्यादन्यत्वमितिभावः ॥ ९ ॥ नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्तद्धर्मभाक्कचटते आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथंदेहेनतद्धर्मैर्वासंबंधः संबंधेवाकुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह यो साविति पुरुषस्येश्वरस्यार्धनैर्मायागुणैःयोसौसूक्ष्मःअयंचस्थूलोदेहोविरचितःपुंसोजीवस्यायंसंसारःतन्निबंधनस्तदध्यासकृतः द्वियस्मादेवंतस्मादात्मविद्यातन्निवर्तकेत्याह आत्मनोविद्याविज्ञानंतस्यच्छित् छेत्री आच्छिदितिवापदछेदः ॥ १० ॥ यस्मादेवंतस्माज्जिज्ञासयाविचारेण आत्मस्थमात्मनिकार्यकारणसंघातएवस्थितंसम्यक्ज्ञात्वा एतत्एतस्मिन्देहादौवस्तुबुद्धिस्थूलसूक्ष्मक्रमेणनिरसेत्त्य-

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान् ॥ अंतःप्रविष्टआधत्तएवंदेहगुणान्परः ॥ ९ ॥ योऽसौगुणैर्विरचितोदेहोऽयंपुरुषस्यहि ॥ संसारस्तन्निबंधोऽयंपुंसोविद्याछिदात्मनः ॥ १० ॥ तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्यैकवलंपरम् ॥ संगम्यनिरसेदेतद्वस्तुबुद्धियथाक्रमं ॥ ११ ॥ आचार्योऽरणिराद्यःस्यादंतेवास्युत्तराऽरणिः ॥ तत्संधानंप्रवचनंविद्यासंधिःसुखावहः ॥ १२ ॥ वैशारदीसाऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूतां ॥ गुणांश्चसंदत्त्ययदात्ममेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः ॥ १३ ॥

जेत् ॥ ११ ॥ गुरोर्लब्धाविद्याअविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेतिस्फुटीकर्तुंविद्योत्पत्तिमध्युत्पत्तिरूपकेणनिरूपयति आचार्यइति आद्यः अधरःतत्संधानंतयोर्मध्यमंमथमकाष्ठम् प्रवचनमुपदेशःविद्यातुसंधिः संधौभवन्नग्निरिव तथाचश्रुतिः आचार्यःपूर्वरूपम् अतेवास्युत्तररूपम् विद्यासंधिः प्रवचनंसंधानमिति ॥ १२ ॥ अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदोऽतिनिपुणः तेनशिष्येणप्राप्नोतेनगुरुणोपदिष्टा वा अतिविशुद्धाबुद्धिः गुणकार्यरूपांमायांनिवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वंजीवस्यसंसृतिनिमित्ततान्गुणांश्चदग्ध्वा असमित्तिर्निर्धनः तस्मात्कार्येणकारणेनविद्ययाचव्यवधानाभावात्सौक्षात्परमानंदरूपोभवतीति ॥ १३ ॥

भा. ए.

॥३०॥

कथमकामात्मतासंभवतितर्भाह अन्वीक्षेतेति स्वधर्मैःविशुद्धचित्तःसन् देहिनांविषयेषुसत्यत्वाभिनिवेशेनयेसर्वेआरंभाःतेषांफलवैपरी-
त्यप्रथेत् एवंफलवैपरीत्यादकामःस्यात् ॥२॥ किंचकाम्यविषयाणांमिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलःअर्थशून्यःअत्रैवंप्रयोगःइं
द्वियैर्याबहिर्नानाबुद्धिःसाविफला नानात्मकत्वात् ऐन्द्रियकत्वात् मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति॥३॥मोक्षार्थीनप्रवर्तततत्रकाम्यनिषिद्ध
योः॥नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्तत्त्ववायजिहासया इतिस्मृतिः अतःप्रवृत्तंकाम्यंकर्मत्यजेन्नित्यनैमित्तिकमेवकुर्यात् आत्मविचारेतुस
म्यकूप्रवृत्तोनिवृत्तकर्मचोदनामपिनाद्रियेत ॥ ४ ॥ किंच यमानाहसादीन्अभीक्षणमादरेणसेवेत शौचार्दास्तुनियमान् कचिद्यदाशक्ति
स्तदाआत्मज्ञानाविरोधेन यमान्द्वादशनियमांश्चैकोनविशेऽध्यासेवक्ष्यति किंचयमेष्वप्यादरंपरित्यज्यगुरुमुपासीतेत्याह मदभिज्ञमि
अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनां ॥ गुणेषुतत्त्वध्यानेनसर्वारंभविपर्ययं ॥ २ ॥ सुप्तस्यविषया
लोकोध्यायतोवामनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथाभेदात्मधीर्गुणैः ॥ ३ ॥ निवृत्तंकर्मसेवेतप्रवृत्तंमत्प
रस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनां ॥ ४ ॥ यमानभीक्षणंसेवेतनियमान्मत्परःकचित् ॥
मदभिज्ञगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकं ॥ ५ ॥ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः ॥ असत्त्वरोर्यजिज्ञासु
रनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनःसमंपश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः
॥ ७ ॥ विलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादेहादात्मेक्षितास्वदृक् ॥ यथाऽग्निर्दारुणोदात्याहाहकोऽन्यःप्रकाशकः ॥ ८ ॥

ति मदात्मकंमद्रूपं ॥ ५ ॥ गुरुसेवकस्यधर्मानाह अमानीति दक्षःअनलसः निर्ममः जायादिषुममताशून्यः गुरौतुदृढसौहृदः असत्वरः
अव्ययः अमोघवाक् व्यर्थालापरहितः एतान्येवशिष्यस्यलक्षणानिज्ञेयानि ॥ ६ ॥ ननुस्वजायादिषुकथंनिर्ममःस्यात्तत्राह जायेति
औदासीन्यहेतुंविवेकंदर्शयति आत्मनोऽर्थंप्रयोजनंसर्वत्रसममिवपश्यन्निति अयंभावः सर्वदेहेष्वात्मनएकत्वाज्जायादिदेहेऽस्मिन्नेदेहे
आत्मनोऽर्थःसुखादिःसमएव केनविशेषेणैतेष्वेवममत्वाभिनिवेशइत्येवमुदासीनःसन्गुरुंप्रपद्येतेति ॥ ७ ॥ अहोकोऽसौदेहादिव्यतिरिक्त
आत्मा यस्यैक्यादर्थःसर्वेषुसमःस्यात्तमाह विलक्षणइति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्यः यतोविलक्षणः द्वेधावैलक्षण्यंदर्शयति ईक्षि
तास्वदृगिति द्रष्टाहिदृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः तयोरन्यत्वेदृष्टांतः यथाग्निर्दाहकःप्रकाशकश्च दाहान्प्रकाश्याच्च
दाहकःकाहान्प्रकाशयति ॥ ८ ॥

अ० १०

॥३०॥

तस्माद्ब्रह्मनां संभवानां जन्मनामंते मानुष्यमनित्यमप्यर्थदं पुरुषार्थप्रापकं देवा लब्ध्वा इदमनुमृत्युं अन्वनु निरंतरं मृत्युवोयस्यतत् यावन्
 च पतेत्तावदेव तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाययतेत विषयः पुनः सर्वतः पश्चादियोनिष्वपि स्यादेव ॥ १९ ॥ तदेव हेयोपादेयविवेकं बहुधा निरूप्ये
 दानीयदुक्तं त्वं तु कल्पः कविर्दक्ष इत्यादितत्रोत्तरमाह एवमिति एवं बहुभ्योगुरुभ्यः शिक्षितेन विशिष्टं ज्ञानमेव आलोकः प्रदीपो यस्य सः स
 मम्यंतं वा आत्मविशेषणं आत्मनि स्थित एव महीं विचरामि ॥ २० ॥ ननु किं बहुभिर्गुरुभिः न हि श्वेतकेतुमृगुप्रमुखैर्बहवो गुरव आश्रिता
 स्तत्राह न ह्येकस्मादिति बहुधा सप्रपंचनिष्प्रपंचभेदादिभिः अयं भावः नैते परमार्थापदेशगुरवः किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभाव
 नादिमात्रनिवर्तकाः तेषां बहुत्वं युक्तमेवेति ज्ञानप्रदं गुरुमेकमेव वक्ष्यति मदभिज्ञं शांतमुपासीतेति उक्तं च तस्मादुरुप्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय
 लब्ध्वासु दुर्लभमिदं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ॥ तूर्णयतेत न पतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेय
 साय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २१ ॥ एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ॥ विचरामि महीमेतां मु
 क्तसंगो न हंरुतिः ॥ २० ॥ न त्वंकस्मादुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलं ॥ ब्रह्मैतद्वितीयं वैगीयते बहुधा
 भिः ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामं च्यगभीरधीः ॥ वंदितोऽभ्यर्थितो राज्ञाय यौ
 प्रीतो यथागतं ॥ २२ ॥ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह
 ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥
 श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥
 उत्तममिति ॥ २१ ॥ विप्रोदत्तात्रेयः योगर्द्धिमापुरुषार्थी यदुहैहयाद्या इत्युक्तत्वात् यथागतं तथैव यदृच्छया ययावित्यर्थः ॥ २२ ॥
 भगवान्स्वीयं ब्रह्मवित्कुलमिति श्लाघते नः पूर्वेषां पूर्वज इति अत्र संग्रहश्लोकाः कपीतमीनहरिणकुमारी गजपन्नगाः ॥ पतंगः कुरुरश्वाष्टौ
 हेयार्थे गुरवो मताः ॥ १ ॥ मधुकुन्मधुहर्ता च पिंगला च द्वयोस्तयः ॥ उपादेयार्थं विज्ञानेशेषाः पृथ्व्यादयो मताः ॥ २ ॥ तदवांतरभेदश्च तत्र त
 त्रस्फुटीकृतः ॥ अध्यायत्रितये चाष्टनवाष्टावीरिताः क्रमात् ॥ ३ ॥ ३३ ॥ इत्येकादशोटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥
 चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनाभुवः उद्धवस्यात्मतत्त्वाभ्येसाधनोक्तिरतः परैः ॥ १ ॥ दशमे देहसंबंधात्संस्तुतिर्नात्मनः स्वतः ॥ इत्येतद्वर्ण
 यां मासमतांतरनिरासतः ॥ २ ॥ तदेव मन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानायादित आरभ्य साधनान्युपदिशति भगवान्
 मयेति पंचरात्रायुक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितः अत्र मत्तः सन् तदविरोधेन वर्णाचारमनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

भा. ए.

॥२९॥

गुरुत्वेहेतुःविरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौबिभ्रत्स्म किंचसततंसंततमात्युदकंदुःखमेवोत्तरफलंवि
भत् यद्वासततातिरेवउदकंदुत्तरफलंयस्यतत्सत्त्वनिधनंविभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति यथायथावत् एवमत्युपकारित्वेऽपिदेहेनै
वास्थाकर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यंस्तगालादिभक्ष्यमिति विनिश्चितवान् ॥ २५ ॥ सततात्युदकंतांप्रपंचयति जायेतिद्वाभ्यां यस्यदेह
स्यप्रियचिकीर्षयाभोगसंपादनेच्छया जायादिवर्गान् वितन्वन् पुष्पाति पुरुषः कथंभूतः सकृत् शंयथाभवति तथाऽवरुद्धानि संचि
तानिधनानिधनसः देहविशेषणंवासदेहः स्वातिस्वस्यायुषोऽंते अवसीदति नश्यति किंचदेहनाशोऽपिनदुःखसमामिरित्याह अस्यपुरुष
स्यदेहांतरबीजंकर्मसृष्टेति वक्षस्येवधर्मोयस्यसः ॥ २६ ॥ किंच जिह्वेति अमुदेहंतदभिमानिनंपुरुषंवा एकतः रसंप्रतिजिह्वीअपक
र्षतिआच्छिनत्ति कर्हिंकदाचित् तर्षापिपासाजलं प्रति शिश्रोम्यवायंप्रति त्वक्स्पर्शंप्रति उदरमन्नमात्रंप्रति श्रवणंशब्दंप्रति घ्राणोगंधं
देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्विभ्रत्स्मसत्त्वनिधनंसततात्युदकं ॥ तत्त्वान्यनेनविमृशामियथातथापिपा
रक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः ॥ २५ ॥ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाभवगान्पुष्पातियत्प्रियचिकीर्षया
वितन्वन् ॥ स्वातिसकृच्छ्रमवरुद्धधनःसदेहःसृष्ट्वाऽस्यबीजमवसीदतिवक्षधर्मः ॥ २६ ॥ जिह्वैकतोऽमुम
पकर्षतिकर्हितर्षाशिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् ॥ घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्कचकर्मशक्तिर्वह्न्यःसप
त्यइवगेहपतिलुनंति ॥ २७ ॥ सृष्ट्वापुराणिविविधान्यजयात्मशक्त्यावक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्या
न् ॥ तैस्तैरतुष्टदयःपुरुषंविधायब्रह्मावलोकधिषणंमुदमापदेवः ॥ २८ ॥

प्रति चपलदृक्कचकर्मशक्तिः अन्यदपिकर्मैर्द्रियं लुनंतिप्रोच्यंति ॥ २७ ॥ तदेवदेहोगुरुरित्यादिभि
भिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यदेहस्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन्नीश्वरनिष्ठांविधत्ते सृष्टेतिद्वाभ्यांपुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषदेहं ब्रह्म
णोवलोकय आपरोक्ष्यायधिषणाबुद्धिर्यस्मिन्तत् तदुक्तं तासांमेपौरुषीप्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेत्यादि ईश्वरोहिकरणा
धिष्ठात्रीरम्यादिदेवताः वागादिभिःसहसृष्टवान् ताश्चतंप्रतिभोगार्थंशरीरमयाचंतसज्जताभ्योगोशरीरमश्वशरीरंपुरुषशरीरंयथाक्रममा
नीतवान् ततस्तादेवताःसोऽब्रवीद्यथायतनंचक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहंप्रविशतेति तदाह ताभ्यइत्यादि तथाताभ्योगामानयत्ताअनुब्रूयन्तै
नोऽयमलमितिताभ्योऽश्वमानयत्ताअनुब्रूयन्तैनोऽयमलमिति ताभ्यःपुरुषमानयत्ताअनुब्रूयन्तुक्तंनतेतिच ॥ २८ ॥

अ० ९

॥ २९ ॥

एकएवाद्द्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतासुसत्त्वादिषुशक्तिष्वपिसाम्यं नीतासुसतीषु साम्यं गुणसाम्यं प्रधानं तदुपाधिः पुरुषः तयोरीश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणां परब्रह्मादयः अवरेऽन्ये च मुक्ताजीवास्तेषां परमः प्राप्य आस्ते कुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्र हेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनन्दानां संदोहः समूहः परमानन्दइत्यर्थः कुतः निरुपाधिकः ॥ १८ ॥ अतः केवलदेवसृष्टिदर्शयति केवलेनात्मानुभावेन कालेन सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्त्वं सृजति जीवसंसारहेतुभूते सूत्रे सृष्टेः पितृत्वमात्रैरितिसंबोधयति अस्मिन् अरीनृगादीन् दमयितुं समर्थः ॥ १९ ॥ सूत्रस्यैव व्यक्तिशब्देनोच्यमानस्यतामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्शः त्रिगुणव्यक्तिगुणत्रयकार्यं अतएव विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजन्ती त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह यस्मिन्निति कारणभू

एकएवाद्द्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासुशक्तिषु ॥ सत्त्वादिष्वदिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ॥ केवलानुभवानन्दसंदोहो निरुपाधिकः ॥ १८ ॥ केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् ॥ संक्षोभयन् सृजत्यादौ तया सूत्रमस्मिन् ॥ १९ ॥ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन् प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णासंतत्यवक्रतः ॥ तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥ यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ॥ स्नेहाद्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपतां ॥ २२ ॥ कांठः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः ॥ याति तत्साम्यतां राजन् पूर्व रूपमसंत्यजन् ॥ २३ ॥ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषामेति शिक्षितामतिः ॥ स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥ २४ ॥

ते समष्टिरूपे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोतं यथितं वायुर्बैगौतमतः सूत्रं वायुर्बैगौतमसूत्रेणायंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृग्धानीति श्रुतेः येन वाग्वात्मप्राणरूपेण जीवः संसरति ॥ २० ॥ तदेवं शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टान्तमाह यथेति हृदयादुद्गतां वक्रतः वक्त्रेण संतत्यप्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा ॥ २१ ॥ भगवद् ध्यानपराणां तत्सारूप्यं न चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह यत्र यत्रेति सकलमेकाग्रम् ॥ २२ ॥ कुड्यां प्रवेशितः निरुद्धः भ्रमेन ध्यायन् सात्मतां तत्सारूप्यं साम्यतामिति पाठे त्वार्पता पूर्व रूपमसंत्यजन्निस्थस्यायमभिप्रायः यदा तेन ब्रह्मेनान्यसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहांतरेण सारूप्यं घटत इति ॥ २३ ॥ स्वदेहादेव शिक्षितमाह स्वात्मेति स्वात्मनो देहाच्छिक्षितम् ॥ २४ ॥

भा. ए.

॥ २८ ॥

वासइतिप्रथमांतपाठेकलहहेतुःवार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥ चित्तैकाग्रताद्वैतास्फूर्तिरक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराच्छिक्षितमि
त्याह मनइति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेश्वासजयःतस्यचजयेश्वासधीनंमनोनिश्चलंभवति ननुक्षणंनिश्चलंसदपिमनोविषय
वासनयायदिविक्षिप्येतसुषुप्ताविवसर्वथालीयेतवा तदार्कितत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविक्षिप्यमानमभ्यासयोगेनलक्ष्येधियमाणंस्थि
रीक्रियमाणं ॥ ११ ॥ एकत्रैतिकुत्रतदाह यस्मिन्निति यत्तुल्यविक्षेपात्मकंमनःएतद्यस्मिन्परमानंदरूपेभगवतिलब्धास्पदंसत् कर्मरेणू
नूकर्मवासनाःमुंचतितस्मिन् ननुकर्मवासनात्यागेऽपिसुषुप्तिवल्लयोदुर्वारःन सत्त्वेनेति दृढेनउपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावेविक्षेपलया
भावान्निर्वाणमवृत्तिकंभ्येयाकारेणावस्थानमुपैति कुतःअनिधनं इंधनंगुणाःतत्कार्यंचतद्रहितं तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोदत्तिशून्यस्यत्र

वासेबहूनांकलहोभवेद्वात्ताद्वयोरपि ॥ एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः ॥ १० ॥ मनएकत्रसंयुज्याजि
तश्वासोजितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनधियमाणमतंद्रितः ॥ ११ ॥ यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छूनैःश
नैर्मुंचतिकर्मरेणून् ॥ सत्त्वेनदृढेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिधनं ॥ १२ ॥ तदैवमात्मन्यवरुद्धचि
त्तोनवेदकिंचिद्वहिरंतरंवा ॥ यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे ॥ १३ ॥ एकचार्यनिकेतः
स्यादप्रमत्तोऽगुहाशयः ॥ आलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोल्यभाषणः ॥ १४ ॥ गृहारंभोतिदुःखायविफलश्चाधु
वात्मनः ॥ सर्पःपरकृतंवेशमप्रविश्यसुखमेधते ॥ १५ ॥ एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया ॥ संहृत्यका
लकलयाकल्पांतइदमीश्वरः ॥ १६ ॥

ह्लाकारतयास्थितिः ॥ यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयतइति ॥ १२ ॥ ततश्चतद्वैतस्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना अंतरंस्मृत्याइषौग
तात्मातस्यक्रजूकरणेदत्तचित्तः भेरीघोषैरतिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् ॥ १३ ॥ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्यापित्या
गेकुमारीगुरुः जनसंगत्यागेसर्पः सयथाजनाच्छंकमानः एकाकीविचरति नियतनिकेतद्रहितश्चसदाऽप्रमत्तश्च एकांतवासीच आचा
रैर्गतिभिः सविषोनिर्विषोवेतिनलक्ष्यतेच असहायश्चमितभाषीचतद्वत् मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच गृहारंभइति अधुवात्मनः नश्च
रदेहस्यसुखंयथाभवतितथावर्धते ॥ १५ ॥ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वराद्विश्वस्तृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टातेनमयासंभावितावि
तिवक्तुंप्रथमंसंहारप्रकारमाह एकइतिसार्धत्रयेण एकःकारकनिरपेक्षःपूर्वसृष्टमिदंजगत्कालकलयाकालशक्त्यासंहृत्य ॥ १६ ॥

अ०९

॥ २८ ॥

फलितमाह आशाहीनि ॥ ४३ ॥ इत्येकादशेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥७॥ नवमेकुररादिभ्योदेहतश्चोपशिक्षितं॥श्रु
त्वायदुःकतार्थोऽभूदितिकृष्णेनवर्णितं ॥ १ ॥ कुरराच्छिक्षितमाह परिग्रहोहीति यद्यप्यियतमंतस्यतस्यपरिग्रहः तद्विद्वान् परिग्रहोदुःख
मिति विद्वान्सन् यस्त्वकिंचनः त्यक्तपरिग्रहः नतुदरिद्रः ॥ १ ॥ तदाह सामिषमिति ॥ २ ॥ अर्जकशिक्षामाह नेति गेहपुत्रिणांतद्वतांयाभव
तिचिता साचमेनास्ति आत्मनैवक्रीडांयस्य आत्मनिरतिःप्रीतिर्यस्यसः ॥ ३ ॥ नन्वज्ञसर्वज्ञयोःकिसादृश्यं नैश्वर्यं परमसुखमित्याह द्वा

आशाहिपरमंदुःखंनैराश्व्यंपरमंसुखं ॥ यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला ॥ ४३ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेएकादशस्कंधेपिंगलोपाख्यानेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥७॥ ब्राह्मणउवाच परिग्रहोहिदुःखाय
यद्यप्यियतमंनृणां ॥ अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः ॥ १ ॥ सामिषंकुरंजघ्रुर्वलिनोयेनिरामिषाः ॥
तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत ॥ २ ॥ नतेमानावमानौस्तोनचितागेहपुत्रिणां ॥ आत्मक्रीडात्मर
तिर्विचरामीहवालवत् ॥ ३ ॥ द्वावेवचितयामुक्तौपरमानंदआप्नुतौ ॥ योविमुग्धोजडोवालोयोगुणेभ्यःपरं
गतः ॥ ४ ॥ क्वचिक्कुमारीत्वात्मानंवृणानानृहमागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामासक्कापियातेषुबंधुषु ॥ ५ ॥ तेषा
मभ्यवहारार्थंशालीनरहसिपार्थिव ॥ अवघ्नत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ॥ ६ ॥ सातज्जुगुप्सितंम
त्वामहतीव्रीडिताततः ॥ बभञ्जैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥ उभयोरप्यभूद्वोषोत्यवघ्नत्याःस्म
शंखयोः ॥ तत्राप्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवत्त्वनिः ॥ ८ ॥ अन्वशिष्यमिमंतस्याउपदेशमरिंदम ॥ लोका
ननुचरन्नेतौल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९ ॥

विति विमुग्धःअज्ञः जडोऽनुद्यमः एवंभूतोयोबालोभ्यश्चप्रकृतेःपरमीश्वरंप्रा
प्तः तौद्वौ॥४॥ कुमार्याःशिक्षितंवक्तुमाख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिना वृणानान् स्ववरणायागतान्वंधुषुपित्रादिषुकापिक्षेत्रादौ॥५॥शं
खाःशंखवलयाःमहद्यथाभवतितथास्वनंचक्रुः ॥ ६ ॥ सामहतीबुद्धिमती तत् स्वयंशाल्यवहननं जुगुप्सितंचदरिद्रताद्योतकं एकैकशः
क्रमेणैकमेकंबभञ्ज करान्दपसारितवती ॥ ७ ॥ निरभिदत्पृथक्कृतवती ॥ ८ ॥ ननुकुमार्यास्तवचकथंसंगतिसत्राह लोकानिति ॥ ९ ॥

भा.ए.

॥२७॥

सत्संगतौ सत्यामप्यहोमममोहइत्याह विदेहानामिति याऽहमसती अच्युतादन्यकामं भोगमिच्छंती सा ॥ ३३ ॥ एवं निर्विण्णासती अ
तः परमेवं करिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरः आत्मनैव आत्मानं मे निवेद्य तं विक्रीय विशेषेण क्रीत्वा अनेनैव सहरमे रमालक्ष्मीर्यथा ॥
॥ ३४ ॥ अन्यस्यासेव्यत्वं दर्शयति कियदिति आद्यंतवं तो ये कामाः विषयाः कामदानरावादेवावाकालकलिताः भार्यायाः कियं स्त्रियं
कृतवंतः न किंचित् अतो नेहामुत्र च तद्वति रिक्तः कोपि सेव्यो स्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिन्दति नूनमिति दुष्टा आशाय
स्यास्तस्यामे ॥ ३६ ॥ ननु धनाप्राप्त्या क्लिष्टासि कथं विष्णुः प्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभाग्या चेदहं स्यांतर्ह्येवं निर्वेदहेतवः क्लेशानस्युरित्यर्थः
विदेहानां पुरेत्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ॥ याऽन्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३३ ॥ सुहृत्पुत्र
मोनाथ आत्मा चायं शरीरिणां ॥ तं विक्रीय आत्मनैवाहं रमेऽनेन यथारमा ॥ ३४ ॥ कियं स्त्रियं ते व्यभजन् कामा
ये कामदानराः ॥ आद्यंतवं तो भार्याया देवावाकालविद्रुताः ॥ ३५ ॥ नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्म
णा ॥ निर्वेदोऽयं दुराशायाम्ने जातः सुखावहः ॥ ३६ ॥ मैवं स्युर्मंदभाग्यायाः क्लेशानिर्वेदहेतवः ॥ येनानुबं
धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३७ ॥ तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः ॥ त्यक्त्वा दुराशाः शरणं ब्रजा
मितमधीश्वरं ॥ ३८ ॥ संतुष्टाश्च हृदये तद्यथा लाभेन जीवती ॥ विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेन वै ॥ ३९ ॥
संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणं ॥ ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्या तु मधीश्वरः ॥ ४० ॥ आत्मैव त्यात्मनो
गोप्तानिर्विद्येत यदाऽखिलात् ॥ अप्रमत्त इदं पश्येद्भूतं कालाहिना जगत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मण उवाच एवं व्यवसि
तमतिदुराशां कांततर्षजां ॥ छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुप विवेश सा ॥ ४२ ॥
येन निर्वेदेन अनुबन्धं गृहादिकं निर्हृत्य परित्यज्य ॥ ३७ ॥ अतः तेन श्रीविष्णुना उपकृतं कृतमुपकारं निर्वेदलक्षणं ग्राम्येषु नरेषु विषयेषु वासं
गताः ॥ ३८ ॥ कथं ब्रजसितदाह संतुष्टेति ॥ ३९ ॥ ननु ब्रह्मादीन् हित्वा अमुनैवेति कोऽयं नियमस्तत्राह संसारेति मुषितेक्षणमपहृतवि
वेकं ॥ ४० ॥ तर्हि किमात्मन्नाप्नोपाधिना तं भजिष्यसि न तत्र सर्वतो निर्विद्य भगवद्भजने प्रवृत्तस्यात्मन एव समर्थत्वादित्याह आत्मैवेति
यदा एवं जगत्पश्येत्तत्त्वाप्रमत्तः सन् निखिलात् इहामुत्र च भोगान्निर्विद्येत तदा हि आत्मनैवात्मनो गोप्तेत्यन्वयः अतः केवलं प्रेम्णैव भज्या
मीति श्रावः ॥ ४१ ॥ कीतस्य तर्षोऽभिलाषस्ततो जाता ॥ ४२ ॥

अ०८

॥२७॥

तान्वित्तवतःसधनान् ॥ तएवशुल्कदान् मूल्यदान्कांतान् सुरतार्हान् ॥ २४ ॥ अपिःसंज्ञावनायां अन्योऽपिमापुपैष्यत्येवंदुराशयेत्यु
 त्तेरणान्वयः ॥ २५ ॥ द्वार्यवलंबमानापुनःप्रविशतिपुनर्निर्गच्छति एवंकुर्वतीनिशीथमर्द्धरात्रं ॥ २६ ॥ निर्वेदोऽलंबुद्धिःवित्तचित्तैवहे
 तुर्यस्यसः ॥ २७ ॥ यथायथावत् मममत्तःशृणु ननुकिंनिर्विण्णायागीतश्रवणेनतत्रार्हं हियस्मात् पुरुषस्यआशापाशानांनिर्वेदोऽसि
 र्यथातथाछेत्ता तत्रहेतुःनहीति अंगहेराजन् ॥ २८ ॥ अविजितात्मत्वेहेतुःयाऽहंबालिशविवेकशून्यातस्याः कुतः येनकारणेनअसतः
 तुच्छान्नरात् कामंकामये ॥ २९ ॥ बालिशत्वंप्रपंचयति संतमितिचतुर्भिः समीपेसंतमंतर्यामित्वात् इममपरोक्षमीश्वरं ॥ ३० ॥ अति
 मार्गआंगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ तान्शुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥ आगतेष्व
 पयातेषुसासंकतोपजीविनी ॥ अप्यन्योवित्तवान्कोऽपिमापुपैष्यतिभूरिदः ॥ २५ ॥ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्रा
 द्वार्यवलंबनी ॥ निर्गच्छंतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत ॥ २६ ॥ तस्यावित्तशयाशुष्यद्वक्रायादीनचेतसः ॥
 निर्वेदःपरमोजज्ञेचित्ताहेतुःसुखावहः ॥ २७ ॥ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम ॥ निर्वेदआशापा
 शानांपुरुषस्ययथात्यसिः ॥ नत्थंगजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति ॥ २८ ॥ पिंगलोवाच अहोमेमोहवितति
 पश्यताविजितात्मनः ॥ याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिश ॥ २९ ॥ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनि
 त्यमिमंब्रिहाय ॥ अकामदंदुःखभयादिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेज्ञा ॥ ३० ॥ अहोमयात्मापरितापितोवृथा
 सांकित्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया ॥ स्त्रैणान्नरादर्थदृष्टोऽनुशोच्याक्रीतेनवित्तरतिमात्मनेच्छती ॥ ३१ ॥ यदस्थि
 भिर्निर्मितवंशवंशस्थूणंत्वचारोमनस्वैःपिनद्धं ॥ क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णमदुपैतिकाऽन्या ॥ ३२ ॥
 विगर्हातिर्निद्यायावात्तांजीविकातया कुतःसांकित्येनयावृत्तिःतया बहुव्रीहिणास्वविशेषणंवा परितापंप्रपंचयति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटा
 त् अथचअर्थतृषःलुब्धात् अतएवानुशोच्यात्नरात् याऽहंवित्तरतिचेच्छती मयावृथात्मापरितापितः केनवित्तमिच्छतीति तेननरेण
 क्रीतेनस्वयंविक्रीतेनात्मनादेहेन ॥ ३१ ॥ अहोधिक्रमायाऽहमतिबीभस्तितंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणासुनिहितस्तिर्यक्वे
 णुः वंश्यास्तस्मिन्नुभयतोनिहितावेणवः अस्थिभिरेवनिर्मितावंशादयोयस्मिन्तत् तत्रपृष्ठेदीर्घमस्थियत्सवंशः पार्श्वस्थानिब्रंश्यानि
 स्थूणाहस्तपादास्थीनि तथारोमभिर्नखैश्चपिनद्धंछादितं तथापिक्षरंतिनवद्वाराणियस्मिन्तत् एवंभूतागाररूपंनृशरीरमेतत् मत्तमत्तोऽ
 न्या कावाकांतबुद्ध्याउपैतिसेवते ॥ ३२ ॥

आ. ए.

॥ २६ ॥

त्यगभोगविहीनोधनसंचयः परगामीत्यत्रमधुहागुरु रित्याह नदेयमिति तदन्योबलवान्भुंके तदप्यन्यस्तच्चान्यःमधुहा मक्षिकाभिःसं
चितंमधुयथाभुंकेतद्वत् ननुसुगुप्तंभनंकथमन्योज्ञास्यतिहरिष्यतिचेतितत्राह अर्धवित् लिगैरर्थतदुपायंचवेत्तीत्यर्थवित् यथामधुहात
रुंकोटरादिगतंमधुवेत्तिहरतिच ॥ १५ ॥ स्वोद्यमंविनाऽपिभोगःसंभवतीत्यत्रापिसएवगुरु रित्याह सुदुःखेति आशासानानामितिबक्त
व्येवर्णलोपआर्षः यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्स्वामिनावुभौ॥तयोरन्मदत्वानुमुक्ताचांद्रायणंचरेदितिगृहिणामावश्यकत्वेनदानविधाना
त् ॥ १६ ॥ हरिणाच्छिक्षितमाह याम्येति भगवद्वीतंतुशृणुयादेव मृगयोलुब्धकस्य ॥ १७ ॥ हरिणशब्दादेवहरिणीसुतकप्यशृंगोपिगुरु

नदेयंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यदुःखसंचितम् ॥ भुंकेतदपितच्चान्योमधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥ सुदुःखोपार्जितै
र्वित्तैराशासानांगृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतोभुंकेयतिर्वैगृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यतिर्वनच
रःकचित् ॥ शिष्येतहरिणाद्वद्भान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषि
ताम् ॥ आसांक्रीडनकोवश्यकप्यशृंगोमृगीसुतः ॥ १८ ॥ जिह्वयातिप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः ॥
मृत्युमृच्छत्यसदुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वातुर
सनंतन्निरन्नस्यवर्धते ॥ २० ॥ तावज्जितेन्द्रियोनस्याद्विजितान्येन्द्रियःपुमान् ॥ नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वं
जितेरसे ॥ २१ ॥ पिगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा ॥ तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन ॥ २२ ॥
सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती ॥ अभूत्कालेबहिर्द्वारिविभ्रतीरूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥

ज्ञातव्यइत्याह नृत्येति बन्धोबभूवेतिशेषः ॥ १८ ॥ रसासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिक्षितमित्याह जिह्वयेति अतिप्रमाथिन्याअतिक्षो
भिकयादुर्जययाकृच्छतिप्रामोति बडिशैः आमिषलिमैर्लोहकंटकैः ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमुपपादयति इन्द्रियाणीतिद्वाम्भनम् अयंभावः
यद्याहारस्यज्यतेतर्हिअन्येन्द्रियजयःकेवलंभवतिरसनैन्द्रियंवर्धते यदितुभुज्यते तर्हिपुनश्चरसासक्त्यासर्वेन्द्रियक्षोभःस्यात् अंतोरसास
क्तिपरित्वज्यौषधवहुंजीतेतिप्राणवृत्त्यैवसंतुष्येदित्यत्रोक्तमपिरसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोष्यतइतिविशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ पिगला
यनैरास्यंशिक्षितमि वक्तुंनदास्यानमाह पिगलेत्यादिना मेमयाशिक्षितं ॥ २२ ॥ स्वैरिणीकामचारिणी संकेतेरतिस्थाने ॥ २३ ॥

अ०८

॥ २६ ॥

रूपगंधस्पर्शरसस्पर्शैः पंचभिर्दिष्यैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताः अतस्तेष्वनासक्तौपंचैतेगुरवःतदुक्तम् पतंगमातंगकुरंगं
गमीनाहताःपंचभिरेवपंच ॥ एकःप्रमादीसकथंनहन्यतेयःसेवतेपंचभिरेवपंचेति तत्ररूपविलासमोहितोनश्यतीतिपतंगाच्छिक्षितमाह द
ष्टेति तस्याभावैःप्रलोभितः॥७॥स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्पंचयतियोषिदिति॥८॥मधुकराच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहान् गृहस्थान्अह
सन्नपीडयन् अयंभावः यथामधुकरोविशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेवपद्मेवसन्नस्तमयसमयेमुकुलितेतस्मिन्बध्यते एवमुनिरपिगुणलोभेन
कमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ॥ ९ ॥ किंच अणुभ्यश्चेति ॥ १० ॥ द्विविधोमधुकृत् मधुकृततिपुष्पादाच्छिद्यगृह्णातीतिमधुकृ

दृष्ट्वास्त्रियं देवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ॥ ७ ॥ योषिद्विरण्याभर
णांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः ॥ प्रलोभितात्मात्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥ स्तोकंस्तो
कंग्रसेद्भासं देहोवर्तेतयावता ॥ गृहानर्हिसन्नातिष्ठेद्वृत्तिमाधुकरिमुनिः ॥ ९ ॥ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यः
कुशलो नरः ॥ सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यश्चवषट्पदः ॥ १० ॥ सायंतनंश्चस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् ॥
पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही ॥ ११ ॥ सायंतनंश्चस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षुकः ॥ मक्षिकाइवसंगृह्ण
न्सहतेनविनश्यति ॥ १२ ॥ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्द्वारवीमपि ॥ स्पृशन्करीववत्थ्येतकरिण्यांगसंग
तः ॥ १३ ॥ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्मनः॥बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा ॥ १४ ॥

द्रुमरः मधुकरोतिआहारत्वेनस्वरूपेणचेतिमधुमक्षिकाश्च तत्रप्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयाच्छिक्षितमाह सायमिदंभाक्ष्यामिश्चइदंभो
क्ष्यामीतिभिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीत किंतुपाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही यद्वाउदरमेवामत्रपात्रंयस्यसः एकभिर्भाक्ष्यामुदरमात्रग्राहीभवेत्
संग्रहीतुमक्षिकेवनभवति नजीवतीत्यर्थः॥११॥एतद्विदुषोतिपुनः सायंतनमिति॥ १२ ॥स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरितिगजाच्छिक्षितमित्याह
पदाऽपीति पादेनापिद्वारवीदारुमयीमपि गजोहिकरिणीप्रदर्श्यनिखातपिहितगर्तेनिपात्यबध्यते ॥ १३ ॥ किंचनाधिगच्छेदिति नोपग
च्छेत्॥१४॥

भा. ए.

॥ २५ ॥

गृहासंक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मनुष्यस्य त्वतिर्निदितेत्याह यः प्राप्येति ॥ ७४ ॥ इत्येकादशेटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७५ ॥
अष्टमेऽजगरादिभ्योनबन्धः शिक्षितं हरिः ॥ अवधूतगिरा प्राह विवेकायोद्धवं प्रति ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यं भावित्वात्तदर्थोऽयमै
र्नायुर्व्ययोदथाकर्तव्य इत्यजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना यदैन्द्रियकंसुखं तत्स्वर्गे नरके च भवत्येव यथादुःखं तस्माद्दुःखः तन्ने
च्छेत् ॥ १ ॥ शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथा लब्धेन कर्तव्यमित्याह यासमिति आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रिय उदासीनः ॥ २ ॥ यदानापतितदा
किं कर्तव्यं तत्राह शयीतेति अनुपक्रमः निरुद्यमः दिष्टभुक् दैवमेव प्रापकमिति धैर्यवान् ॥ ३ ॥ ननु समर्थोऽपि शयीतैव किम् ओमित्याह ओज

यः प्राप्यमानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतं ॥ गृहेषु स्वगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ ब्राह्मण उवाच सुखमैन्द्रियकं राजस्वर्गे
नरक एव च ॥ देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत्तदुदुधः ॥ १ ॥ आसंसुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा ॥ यदृच्छ
यैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥ शयीताहानिभूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ॥ यदनोपनमेद्वासो महाहि
रिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥ ओजःसहो बल युतं विभ्रदेहमकर्मकं ॥ शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतैन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥ मु
निः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगात्यो दुरत्ययः ॥ अनंतपारोऽत्यक्षोऽभ्यस्तिमितो दइवार्णवः ॥ ५ ॥ समृद्धकामो हि नो
वानारायणपरो मुनिः ॥ नोत्सर्पेत न श्रुष्येत सरिद्विरिव सागरः ॥ ६ ॥

इति ओजः इन्द्रियबलं सहो मनोबलं बलं शरीरमेव तद्युक्तमपि देहमकर्मकमेव बिभृत् शयान एव भवेत् वीतनिद्रः स्वार्थे दत्तदृष्टिश्च भवेत्
न पुनरीहेत इन्द्रियवानपीति दर्शनादिव्यापारमपि निवारयति ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिः प्रसन्नश्चासौ अंतर्गंभी
रश्च दुर्विगातः एव भूत इति परिकल्पितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारः कालतोदे
शतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदः निश्चलो दकोऽर्णवो यथा तद्देवगुणैर्भवेदित्यर्थः
॥ ५ ॥ किंच वर्षासु सरिद्विः समृद्धोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पेत भीष्मेतद्विहीनोऽपि न श्रुष्येत तथा समृद्धकामस्तद्विहीनोऽपि न शोचे
दित्यर्थः अग्रहेतुः नारायणपरः न तु विषयपर इति ॥ ६ ॥

अ० ८

॥ २५ ॥

शिशुभालान्मजाःपुत्रान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स्वालयांतिकेचरतःकीडतः तान्कपोतपुत्रान् आतत्यप्रसार्य ॥ ६३ ॥ उत्सुकत्वादेवतत्पोष
णार्थं गतौस्तौ पोषणंभक्ष्यं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ शिचाजालेन ॥ ६६ ॥ आत्मानुरूपंभार्याविललाष शुशोच ॥ ६७ ॥ विलापमाहम

स्नेहानुबद्धदयावन्योऽन्यंविष्णुमायया ॥ विमोहितौदीनधियौशिशून्पुषतुःप्रजाः ॥ ६१ ॥ एकदाज
ग्मतुस्तासामन्नार्थौकुटुंबिनौ ॥ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरं ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वातौलुब्धकःकश्चिदह
च्छातोवनेचरः ॥ जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ॥ ६३ ॥ कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदौत्सुकौ ॥
गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोतीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान् ॥ तानभ्य
धावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ॥ ६५ ॥ साऽसरुत्स्नेहगुणितादीनचित्ताऽजमांयया ॥ स्वयंचावद्ध्यत
शिचावद्धान्पश्यत्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥ कपोतश्चात्मजान्वद्धानात्मनोऽप्यधिकाम्रियान् ॥ भार्याचात्मसमांदी
नोविललापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥ अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः ॥ अदृष्टमस्याकृतार्थस्यगृहस्रैवर्गि
कोहतः ॥ ६८ ॥ अनुरूपाऽनुकूलाचयस्यमेपतिदेवता ॥ शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्गातिसाधुभिः ॥ ६९ ॥
सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः ॥ जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ॥ ७० ॥ तांस्तथैवावृतान्
शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयंचरुपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ७१ ॥ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतं
गृहमेधिनं ॥ कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहं ॥ ७२ ॥ एवंकुटुंब्यशांतात्माहंद्वारामःपतन्निवन् ॥ पुष्पा
न्कुटुंबंरुपणःसानुबंधोऽवसीदति ॥ ७३ ॥

येण अहोइतिअदृष्टमस्य दृष्टसुखेअकृतार्थस्यअदृष्टमसंपादितवतः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तानावतान्पश्यन्नपि शिशुजालेषु ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
दार्ष्टींतिकेयोजयति एवमिति ॥ ७३ ॥

भा. ए.

॥ २४ ॥

आदित्याच्छिक्षितमाहृदयेन गुणैरिन्द्रियैर्गुणानुविषयानुपादत्ते यथाकालमार्थन्यागतेसतिविमुंचतिच नतेषुयुज्यते लब्धमितिदत्तमि
तिवाऽभिनिवेशंनकरोति गोभिःरश्मिभिःगाःजलानिगोपतिःसूर्योयथा ॥ ५० ॥ स्वतोभेदशून्यस्याप्यात्मनोभेदप्रतीतिरुपाधिवशादि
त्यादित्यदृष्टान्तेनैवसंभावितमित्याह बुद्ध्यतइति स्वेस्वरूपेऽवस्थितआत्माभेदेननबुद्ध्यते अभिव्यनक्तीतिव्यक्तिःउपाधिःव्यक्तिस्थःउपा
धौप्रतिविवितस्तुतद्गतइवउपाधिप्रविष्टइवभेदेनस्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः॥ ५१ ॥ कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्रेहइति स्नेहः
प्रीतिः प्रसंगउपलालनाद्यासक्तिः ॥ ५२ ॥ दृष्टान्तंप्रपंचयति कपोतःकश्चनेति ॥ ५३ ॥ उभयोर्मथःस्नेहप्रसंगौदर्शयति कपोताविति

गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति ॥ नतेषुयुज्यतेयोगीगोभिर्गाइवगोपतिः ॥ ५० ॥ बुद्ध्यतेस्वेनभेदेन
व्यक्तिस्थइवतद्गतः ॥ लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥ नातिस्रेहःप्रसंगोवाकर्तव्यःका
पिकेनचित् ॥ कुर्वन्विदेतसंतापंकपोतइवदीनधीः ॥ ५२ ॥ कपोतःकश्चनारण्येरुतनीडोवनस्पतौ ॥ कपो
त्याभार्ययासार्द्धमुवासकतिचित्समाः ॥ ५३ ॥ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ ॥ दृष्टिदृष्ट्याऽगमंगेनबु
द्धिबुद्ध्यावबंधतुः ॥ ५४ ॥ शय्यासनाटनस्थानवात्ताक्रोडाशनादिकं ॥ मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वन
राजिषु ॥ ५५ ॥ यंयंवाञ्छतिसाराजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता ॥ तंतंसमनयत्कामंरुद्धेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥
कपोतीप्रथमंगर्भगृह्णीतीकालआगते ॥ अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ॥ ५७ ॥ तेषुकालेव्यजा
यंतरचितावयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ॥ ५८ ॥ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्र
वत्सलौ ॥ शृण्वंतौकूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ॥ ५९ ॥ तासांपतत्रैःसुस्पृशैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्र
त्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ॥ ६० ॥

त्रयेण स्नेहेनगुणितंबद्धहृदयंययोस्तौ ॥ ५४ ॥ विस्रब्धौनिःशंकौ ॥ ५५ ॥ साकपोतीतर्पयंती सहासवीक्षितालापादिभिःप्रीणयंती
अतएवतेनानुकंपितासतीयंयंवाञ्छतितंतंकामंसमनयत्संपादयामास राजन्नितित्वंयथेति सूचितं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तेषुजलभरितेष्वंडेषु
हरेःस्वभावकर्मादिशक्तिभिः रचितावयवाः पक्षिणः कोमलान्यंगानितनूरुहाश्चयेषांते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पतत्रैःपक्षैः अदीनानांहृष्टानां ॥ ६० ॥

अ०७

॥ २४ ॥

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैः उदकं जगत्पुनातीति तदुणामया शिक्षिता इत्याह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जनेष्वनुरागवान् माधुर्यो मधुरालापी तीर्थभूः तीर्थस्थानं अपां मित्रमुदकतुल्यः अधादिति पाठे सखायं पापात्पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यं ज्ञातव्यं ॥ ४४ ॥ अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति ज्ञानातिशयात् विशेषतस्तपसादीमः दुर्धर्षः अक्षोभ्यः सचासावुदरभाजनश्च अपरिग्रहः युक्तात्मा मुनिः ॥ ४५ ॥ अग्नेरेव शिक्षांतरमाह कचिदिति यथाऽग्निः परेच्छयैव हविर्गृह्णाति तथामुनिरित्याह दातृणामिति प्रागुत्तराशुभभूतं भविष्यच्च पापं ॥ ४६ ॥ आत्मनो देहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादि न स्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टान्तेन संभावितमित्याह स्वमायया स्वाविद्यया सृष्टं सदसल्लक्षणदेवतिर्यगादिरूपं विप्रशूद्रादिरूपं वा ॥ ४७ ॥ आत्मनो जन्मादिषड्विकाराभावश्चंद्रदृष्टान्तेन संभावित इत्याह विसर्गाद्या इति विसर्गो जन्म स्मशानं नाशः तत्रेयं ज्योतिः शास्त्रप्रक्रिया आप्यमंडलं चंद्रः तेजोमयमंडलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां ॥ मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसादीमो दुर्धर्षो दूरभाजनः ॥ सर्वभक्षोऽपियुक्तात्मानादत्ते मलमग्निवत् ॥ ४५ ॥ कचिच्छन्नः कचित्स्पृष्ट उपास्यः श्रेय इच्छतां ॥ भुंक्ते सर्वत्र दातृणां दहन् प्रागुत्तराशुभं ॥ ४६ ॥ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ॥ प्रविष्ट ईयते तत्तत्सरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥ विसर्गाद्याः श्मशानां ताभावाद्देहस्य नात्मनः ॥ कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥ कालेन त्रयो घवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषां ॥ ४९ ॥

चक्षुष आदित्यमंडलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा अमावास्या अथ षष्टिघटिकाभिः चंद्रो नक्षत्रांतरं गच्छति आदित्यस्तु त्रयोदशभिरहोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्य आदित्यमंडलस्य पंचदशः पंचदशो भाग आप्यमंडले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कालेत्युच्यते एवं पंचदशोऽन्हि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैरंतरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये संमुखौ चंद्रादित्यौ तिष्ठतः तदा संपूर्णप्रतिबिंबं भूलाया लांछितं दृश्यते सा पौर्णिमा तस्याममावास्या प्रतिबिंबेन सह षोडशकलश्चंद्र उपचर्यते ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात् कलाज्हासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमंडलस्य तथात्मनोऽपीत्याह कलानामिवेति ॥ ४८ ॥ सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टान्तैव देहानां क्षणभंगुरतया वैराग्यं शिक्षितमित्याह कालेनेति ओघवद्देगो यस्य तेन आत्मनः संबंधिनां भूतानां देहानामित्यर्थः अर्चिषां ज्वालानां ॥ ४९ ॥

भा.ए.

॥२३॥

पर्वतरूपादक्षरूपाचयापृथिवीतस्याःशिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदापरार्थाःपरोपकारार्थाःसर्वाईहायस्यसः परार्थएवएकांततःसंभ
वोयस्यसः भूभृत्तःपर्वनात् तस्यहिदक्षवृणनिर्झरप्रसवक्रियाःपरार्थाएवयथातद्वत् तथानगशिष्यः दक्षशिष्यःसन् परात्मतांपराधीनात्म
ताम् दक्षोयथापरैरवरवंज्योत्पाठ्यवानयनमप्यनुमन्यतेतद्वत्॥ ३८ ॥ वायुरपिद्विविधः प्राणोबाह्यश्च तत्रप्राणस्यगुरुत्वमाह प्राणवृत्त्ये
ति प्राणोस्त्राहारादिमात्रेणप्रवर्तते रूपरसादीर्निद्रियविषयांस्तुनापेक्षते तथामुनिरपिभवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकरणेमनोवैकल्येनज्ञानना
शःस्यात् अतोदेहनिर्वाहःकर्तव्यः गुणलिप्सायांतुवाक्मनश्चविक्षिप्येत अतोनाधिकंलिप्सेदित्याह ज्ञानमिति ज्ञानंयथाननश्येतमनो
वाग्यथानावकीर्येत नविक्षिप्येत ॥ ३९ ॥ विषयान्सेवमानोऽपितेष्वनासक्तिंवास्त्राद्वयोःशिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषुशी

शश्वत्परार्थसर्वेहःपरार्थैकांतसंभवः ॥ साधुःशिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यःपरात्मतां ॥ ३८ ॥ प्राणवृत्त्यैवसंतु
ष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः॥ ज्ञानंयथाननश्येतनावकीर्येतवाङ्मनः॥ ३९ ॥विषयेष्वाविशन्योगीनानाधर्मेषुस
र्वतः॥ गुणदोषव्यपेतात्मानविषज्जेतवायुवत् ॥ ४० ॥ पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तदुणाश्रयः ॥ गुणैर्नयुज्य
तेयोगीगंधैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥ अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वयेन ॥ व्यास्याऽव्यव
च्छेदमसंगमात्मनोमुनिर्नभस्त्वंविततस्यभावयेत् ॥ ४२ ॥ तेजोऽबन्धमयैर्भाविर्मैघाद्यैर्वायुनेरितैः ॥ नस्पृ
श्यतेनभस्तद्वल्कालस्तृष्टैर्गुणैःपुमान् ॥ ४३ ॥

तोष्णादिधर्मकेषु नहिवायुर्वनेदहनेवासज्जेततद्वत् ॥ ४० ॥ यथावायुर्मैघादिधर्मयोगेनप्रतीयमानोऽपिवस्तुतोतद्योगी एवदंहादिधर्म
योगेनाहंप्रत्ययेनप्रतीयमानोप्यात्मानतद्धर्मवानितिसंभावितमितिवायोरेवशिक्षितमित्याह पार्थिवेष्विति ॥ ४१ ॥ आकाशाच्छि
क्षितसंभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेतिद्वयेन अंतर्हितश्चदेहांतर्गतोपिमुनिरात्मनोदेहाद्यसंगमतएवाव्यवच्छेदंभावयेत् कुतः स्थिरजंगमे
षुसमन्वयेनयाव्याप्तिस्तयाकिमणिषुसूत्रस्येवव्याप्तिःन विततस्यसर्वगतस्यतःकुतःब्रह्मात्मभावेनब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीतिश्रुतेः
नन्वेतत्सर्वकथंसंभवतितत्राह नभस्त्वंतत्तुल्यत्वंसंभावयेत् यथानभसःसर्वगतस्यनघटादिभिःसंगःपरिच्छेदोवा एवमात्मनोपिसंभवतीति
॥ ४२ ॥ किंचकूटस्थस्यात्मनोनागमापायिदेहादिसंबंधइत्याह तेजोबन्धमयैःते जश्च आपश्चअन्नंपृथिवीच तन्मयैःकालस्तृष्टैर्गुणैःदेहादि
भिःपुमानूनस्पृश्यतइतिनभोवत्संभवतीति ॥ ४३ ॥

अ०७

॥२३॥

सर्वलोकैर्लक्षण्यमेवाह प्रायइति धर्मादिषुविवित्सायामात्मविचारेचमानवाःसमीहन्तेप्रवर्तन्ते तत्रापिआयुरादेर्हेतुनाकामनयैवा॥२७॥
त्वंतुनकस्यचित्कर्मणःकर्ताभिसि नकिंचिदीहसेइच्छसि नन्वशक्त्याअज्ञानेनवाअनैपुण्येनवाविरूपत्वेनवाअवाग्मितयावाऔदासि
न्यंघटतएव नेत्याह कल्पइत्यादिना ॥ २८ ॥ महानानंदश्चतवकुतइतिपृच्छति जनेष्विति ॥ २९ ॥ स्पर्शविहीनस्यविषयभोगरहितस्य

प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः॥हेतुनैवसमीहन्तेआयुषोयशसःश्रियः॥ २७॥ त्वंतुकल्पःकवि
र्दक्षःसुभगोऽमृतभाषणः ॥ नकर्तानिहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥ जनेषुदत्तमानेषुकामलोभ
दवाग्निना ॥ नतप्यसेऽग्निनामुक्तोगंगांऽभस्यइवद्विपः ॥ २९ ॥ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणं ॥
ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमे
धसा ॥ पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंनृपं ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणउवाच संतिमेगुरवोराजनृबहवोबुद्ध्युपा
श्रिताः ॥ यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोऽटार्माहतान्शृणु ॥ ३२ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चंद्रमारविः ॥
कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ॥ ३३ ॥ मधुहाहरिणोमीनःपिंगलाकुररोऽर्भकः ॥ कुमारीशरकृत्स
र्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ॥ ३४ ॥ एतेमेगुरवोराजनृचतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्ष
मिहात्मनः ॥ ३५ ॥ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहुपात्मज ॥ तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ॥ ३६ ॥
भूतैराक्रम्यमाणोपिधीरोदैववशानुगैः ॥ तद्विद्वान्चलेन्मार्गादन्वशिक्षंक्षितेर्व्रतं ॥ ३७ ॥

अत्रहेतुः केवलात्मनःकलत्रादिशून्यस्य॥३०॥ ३१॥ बुद्ध्यैवोपाश्रिताः स्वीकृताःनतूपदेशेन अटामिपर्यटामि॥ ३२ ॥ गुरुनाह पृथि
वीति ॥ ३३ ॥ शोजनंरूपं कीटस्यकरोतीतिसुपेशकृत् ॥ ३४ ॥ मेमयाश्रिताःतदाह एतेषांवृत्तिभिःआत्मनःशिक्षाःशिक्षणीयानर्थान्
हेयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं अनुशिक्षितवानस्मि ॥ ३५ ॥ नाहुषोययातिः ॥ ३६ ॥ क्षितेःक्षमांशिक्षितवानित्याह भूतैरिति आक्रम्य
माणःपीड्यमानः तद्विद्वान् भूतानादैववशवर्तित्वंविद्वान् व्रतंनियमं ॥ ३७ ॥

भा. ए.

॥ २२ ॥

तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं तत्त्वमनवगाहमानं प्रति तन्निवृत्तये गुरुपदेशं विनाऽपि स्थान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्य विचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवासनातः ॥ १९ ॥ तदुपपादयति आत्मनः पश्वादिशरीरेऽप्यात्मैव हिताहितज्ञाने गुरुः ॥ २० ॥ तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति पुरुषत्वे चेति तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरमात्मा स हि प्रज्ञाने न संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदस्वस्तनं वेदलोकालोकौ मर्त्येनामृतमीषत्येवं संपन्नोऽथेतेरेषां पशूनामशनापि पासे एवाग्निविज्ञानमिति ॥ २१ ॥ अतः पुरुषं स्तौति एक इति ॥ २२ ॥ अनुमानमाह अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अप्रमत्ताः अपाहं पाह्येभ्यो व्यतिरि

अ. ७

श्रीभगवानुवाच प्रायेण मनुजालोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंति त्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥ आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविंदते ॥ २० ॥ पुरुषत्वे च मांधोराः सांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तरां प्रपश्यंति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥ २१ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथाऽपदः ॥ बद्धयः संति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया ॥ २२ ॥ अत्र मां मार्गयंत्यद्वायुक्ता हेतुभिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैर्ग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ अवधूतस्य संवादं यदोरमित तेजसः ॥ २४ ॥ अवधूतं द्विजं कंचिच्चरंतमकुतोभयं ॥ कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुःपप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥ यदुरुवाच कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा ॥ यामासाद्य भवाम्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥

कं मामद्वासाक्षान्मृगयंति मार्गणे प्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः जनानां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इति अनुपपत्तिमुखेन लक्षकैः तथा तैरेवाल्लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेन अनुमानतः ईश्वरं प्रवर्तकं मृगयंते बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदिति तदुक्तम् भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ॥ दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणेन मापकैरिति न चैतावता अनुमानिक आत्मा इति मंतव्यम् देहादिव्यतिरिक्तत्वं पदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥ भूयो न्वयव्यतिरेकाभ्यां असंभावनादि निवृत्ताविति हासमाह अत्रापीति ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुविशारदा अति निपुणा सर्वलोकविलक्षणा ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥

तु सर्वपरित्यजेत्याद्युपदेशमात्मनो योग्यमन्वानः पृच्छति योगेशेति योगफलदायिन् योगविदां न्यासो नामातिगोप्यो निक्षेपविशेषः य
द्वा योगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन् योगे आत्मा प्रकटो भवति यस्य योगस्वरूपेति वा योगस्य संभवो यस्मात् चतुर्भिरेतैः संबोध
नैः स्वमहिम्ना केवलं त्वयोपदिष्टं न तु मदधिकारं पर्यालोच्येति द्योतितं तदाह निःश्रेयसायेति न चारोग्याद्यर्थं सर्वस्वदानादिवदर्थं त्यागः कि
तु संन्यासलक्षणः प्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यं प्रतित्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः कुतः ममेति अहमिति च सानुबन्धेषु प्रादिस
हिते त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे विगाढो निमग्नः अतः तत्तु भवतानि गदितं यथाहं संसाधयामि तथा श्रुत्यं मामनुशाधिशनैः शि
क्षय ॥ १६ ॥ मया संक्षेपत उक्तं विस्तरतस्त्वन्यान्पृच्छेति चेदत आह सत्यस्येति स्वदशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मनः आत्मनो मां प्रतिवक्ता

उद्धव उवाच योगेश योगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव ॥ निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्यागः संन्यासलक्षणः ॥ १४ ॥
त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् कामानां विषयात्मभिः ॥ सुतरां त्वयि सर्वात्मन्न भक्तैरिति मे मतिः ॥ १५ ॥ सोऽहं ममाह
मिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनिसानुबन्धे ॥ तत्त्वं जसानि गदितं भवता यथाहं संसाधयामि
भगवन् ननु शाधि भृत्यं ॥ १६ ॥ सत्यस्य ते स्वदश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे ॥ सर्वं
विमोहितं धियस्तव मायये मे ब्रह्मादयस्तनुभृतो वहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्माद्भवंत मनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञ
मीश्वरमकुंठविकुंठधिष्यं ॥ निर्विण्णधीरहमुहृजिना भित्तमो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

रंते त्वत्तः अन्यमानुचक्षे न पश्यामि स्वदशः स्वतः सिद्धज्ञानात् त्वत्तोऽन्यमिति वा कुत इत्यत आह सर्व इति बहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबु
द्धयः ॥ १७ ॥ केचिद्बुःशीला भवन्ति केचित्सेविताः फलकाले विनश्यन्ति केचिद्ब्रह्माः केचिद्ब्रह्मक्षणेऽसमर्थाः केचित्तु स्थानाद्ब्रह्माः तद्वाट
त्यर्थमनवद्यमित्यादौ निपंचविशेषणानि न अंतःकालतः पारं देशतश्च यस्य तम् कालादिभिरकुंठलोकोधिष्यं स्थानं यस्य तं उद्दे भगवन् ह
स्कुटम् निर्बदे हेतुः दृजिनैः दुःखैरभितप्तः हकारगौरवाय दकारो युक्त इव पठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनिकुतोर्ममतदाह नारायणमिति अनुकं
पितामाह नरसखं नरो जीवः नीयते विक्षिप्यते दुःखैरिति नरो जीवः तस्य सखायं भवंतं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

भा. ए.

॥ २१ ॥

नवस्तव्यमेवत्वया ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननुगुणदोषाभ्यांविषमेलोकेकुतःसमदृष्टिःस्यामतआह यदिदमिति मनआदिभिर्गुणमाणांमनोमयत्वा
न्मायेतिविद्धि तदपिनस्थिरंकिंतुनश्वरंविद्धि ॥ ७ ॥ मनोमयत्वेहेतुः पुंसइति अयुक्तस्यविक्षिप्तमनसः नानार्थोभेदविषयोभ्रमः सभ्र
मएवगुणदोषभाक् ननुवेदेनैवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्यसत्यतोक्तान भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेःपुंसःकर्मविहितं अकर्मतल्लोपः विकर्म
निषिद्धमितिभेदः अविद्यावद्विषयएववेदइत्यर्थः ॥ ८ ॥ कथमात्मनिपरिच्छिन्नेविततंजगदीक्षणीयंतत्राह आत्मानमिति मयिब्रह्मणि
तद्रूपेणेक्षस्व ॥ ९ नन्वेवंयुक्तचित्तत्वेनकर्माकरणेदेवादयोविघ्नान्करिष्यंतितत्राह ज्ञानेति ज्ञानंवेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानंतदर्थानुभवः

नवस्तव्यंत्वयैवेहमयात्यक्तेमहीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ॥ ५ ॥ त्वंतुसर्वपरित्यज्यस्नेहं
स्वजनबंधुषु ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ॥ ६ ॥ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादि
भिः ॥ नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयं ॥ ७ ॥ पुंसोऽयुक्तस्यनानाऽर्थोभ्रमःसगुणदोषभाक् ॥ क
र्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ॥ ८ ॥ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् ॥ आत्मनीक्षस्ववि
ततमात्मानंमय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणां ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायै
र्विहन्यसे ॥ १० ॥ दोषबुद्ध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते ॥ गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथाऽर्भकः ॥ ११ ॥
सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः ॥ १२ ॥ श्रीशुकउवाच
इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोत्तप ॥ उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतं ॥ १३ ॥

ताभ्यांसम्यग्युक्तः ततआत्मानुभवेनैवतुष्टचित्तः अतःशरीरिणादेवादीनामात्मभूतः अंतरायैर्नप्रतिहन्यसे अयंभावः यावदनुभवंयथा
भ्रमंकर्माणिकुयदिदं तदनंतरंसर्वेषामात्मभूतत्वान्नकोपिविघ्नानाचरति तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्वनाभूत्याईशिरे आत्माक्षेपांसजव
तीति ॥ १० ॥ नचोत्पन्नज्ञानस्यापियथेष्टाचरणप्रसंगइत्याह दोषबुद्ध्येति गुणदोषबुद्ध्यातीतोपिप्राक्तनसंस्कारात् निषेधान्निवर्ततएव
किंतुनदोषबुद्ध्याविहितंचप्रायशःकरोति नगुणबुद्ध्या यथाऽर्भकः संकल्पविकल्परहितः किंचित्करोतिकुतश्चिन्निवर्ततेतद्वत् ॥ ११ ॥
एवंभूतस्यनपुनःसंसारइत्याह सर्वभूतेति नविपद्येतनपुनःसंसरेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अ. ७

॥ २१ ॥

॥४४॥ शय्यादिषु त्वां भक्तानित्यं सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥ त्यक्तुमशक्नुवन्मार्थयतेन माया भयादित्याह त्वयेति चर्चित्ता अलंकृ-
ताः हि निश्चितं त्यजेम ॥ ४६ ॥ संन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादि क्लेशैः कथंचित्तरन्ति वयं त्वनायासेनैव तरिष्याम इत्याह वाताशना इति ऊर्ध्वमं-
थिनः ऊर्ध्वरेतसः ॥ ४७ ॥ तावकैर्भक्तैः सह त्वद्वार्तयादुस्तरन्तमः संसारं ॥ ४८ ॥ क्ष्वेली परिहासः द्वैकं त्वं ॥ ४९ ॥ एकांतिनमित्यादि

तव विक्रीडितं कृष्णनृणां परममंगलं ॥ कर्णपीयूषमास्वाद्यत्यजत्यन्यस्मद्ग्राह्यं ॥ ४४ ॥ शय्यासनादनस्था-
नस्नानक्रीडाऽशनादिषु ॥ कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेम हि ॥ ४५ ॥ त्वयोपभुक्तसुगंधवासोऽलं-
कारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां त्यजेम हि ॥ ४६ ॥ वाताशनाय क्रपयः श्रमणा ऊर्ध्वमंथि-
नः ॥ ब्रह्माख्यं धाम ते यांति शांताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४७ ॥ वयं त्विह महायोगिन् भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वा-
र्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरन्तमः ॥ ४८ ॥ स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च ॥ गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेली-
यन्मूलो कविडं वनं ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विज्ञापितो राजन् भगवान् देवकीसुतः ॥ एकांतिनं प्रियं
भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदा त्वमां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ॥ ब्रह्माभवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽ-
भिकांक्षिणः ॥ १ ॥ मयानिष्पादितं त्वन्न देवकार्यमशेषतः ॥ तदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणाऽर्थितः ॥ २ ॥
कुलं वैशापनिर्दग्धं नश्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् ॥ समुद्रः सप्तमेद्व्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३ ॥ यत्सर्वं वायं मया
त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमंगलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापि निराकृतः ॥ ४ ॥

स्वाभिप्रायवचने हेतुः ॥ ५० ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ५१ ॥ सप्तमेतद्वद्व्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ अ-
वधूतेति हासोक्तगुरुष्वष्टावर्णयत् ॥ १ ॥ यदा त्वसंहृत्यैतत्कुलमिति स्वर्वासं वैकुण्ठवासं प्रति ॥ १ ॥ २ ॥ त्वं च सर्वत्यागेनालनिष्ठो भवेति
वक्तुमाह कुलमिति त्रयेण ॥ तदैवायं नष्टमंगलो भविष्यति निराकृतः नितरामाक्रान्तः ॥ ४ ॥

भा. ए.

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रभासंयास्यामइतिवदतोऽयमभिप्रायः एतेदेवांशाःस्वाधिकारानेवाहंति नतुसद्योमोक्षं द्वारवत्यांमृतामुच्येरन्
तस्मादभ्युदयफलंप्रभासंनेष्यामीति ॥ ३५ ॥ दक्षशापात् यक्ष्मणागृहीतउडुराट् चंद्रोयत्रत्नानमात्रंकृत्वाकिल्बिषात् तस्माद्रोगदुःखा

अ०६

॥ २० ॥

श्रीशुकउवाच इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतं ॥ सहदेवगणैर्देवःस्वधामसमपद्यत ॥ ३२ ॥
अथतस्यांमहोत्पातानुद्धारवत्यांसमुत्थितान् ॥ विलोक्यभगवानाहयदुष्टद्वान्समागतान् ॥ ३३ ॥ श्री
भगवानुवाच एतेवैसुमहोत्पाताद्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः ॥ शापश्चनःकुलस्यासीद्वाह्मणेभ्योदुरत्ययः ॥ ३४ ॥
नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोऽद्यैवमाचिरं ॥ ३५ ॥ यत्र
स्नात्वादक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट् ॥ विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयं ॥ ३६ ॥ वयंचतस्मि
न्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितृन्सुरान् ॥ भोजयित्वाशिजोविप्रान्नानागुणवतांऽधसा ॥ ३७ ॥ तेषुदानानिपात्रे
षुश्रद्धयोऽस्वामहांतिवै ॥ वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवं ॥ ३८ ॥ श्रीशुकउवाच एवंभ
गवतादिष्टायादवाःकुलनंदन ॥ गंतुंकृतधियस्तीर्थस्यंदनान्समयूयुजन् ॥ ३९ ॥ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजंश्रु
त्वांभगवतोदितं ॥ दृष्ट्वाऽरिष्टानिघोराणिनित्यंरुष्णमनुव्रतः ॥ ४० ॥ विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्व
रेश्वरं ॥ प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥ उद्धवउवाच देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवण
कीर्तन ॥ संहृत्यैतत्कुलंनूनलोकंसंत्यक्ष्यतेभवान् ॥ विप्रशापंसमथाऽपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ॥ ४२ ॥ नाहंतवां
घ्निकमलंक्षणार्द्धमपिकेशव ॥ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ॥ ४३ ॥

तु सद्योविमुक्तःसन् भूयःकलाटार्द्धभेजे ॥ ३६ ॥ उशिजःकमनीयान् अंधसाअन्नेन ॥ ३७ ॥ उद्धवेति यथासुक्षेत्रेबीजमुत्तंबहुफलं
जयति तथादानंसत्पात्रेइतिद्योतयति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ लोकंमर्त्यलोकं नप्रत्यहन् नप्रतिहतवान् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ २० ॥

तस्मात्तव अमृतरूपाया कथा तदेव उदकं वहंतीति तथा कीर्तिनयः तथा पादावनेजसरितो गंगाद्याश्च त्रिलोक्याः शमलानि हंतुं विष्वक्केन प्रकारेण अनुश्रवं गुरोरुच्चारणं अनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणैर्द्रियैः अंग्रिजं चांगसंगैः एवं शुचिषदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्तव तीर्थद्वयमुपस्पृशंति सेवन्त इति ॥ १९ ॥ विबुधैः सह ॥ २० ॥ २१ ॥ विक्षिप्ता बिस्तारिता ॥ २२ ॥ उद्दामानि वृत्तानि

विष्वक्स्तवानृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हंतुं ॥ आनुश्रवं श्रुतिभिरंग्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशंति ॥ १९ ॥ बादरायणिरुवाच इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हीरं ॥ अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यां वरमाश्रितः ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच भूमेर्भारो वताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं ॥ २१ ॥ धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसंधेषु वै त्वया ॥ कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥ अवतीर्य यदोर्वंशे विभ्रद्रूपमनुत्तमं ॥ कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥ २३ ॥ यानिते चरितानीं शमनुष्याः साधवः कलौ ॥ शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तस्मिन्त्यंजसा तमः ॥ २४ ॥ यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम ॥ शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशधिकं प्रभो ॥ २५ ॥ नाधुना तेऽखिलाधारदेव कार्या विशोषितं ॥ कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदं ॥ २६ ॥ ततः स्वधाम परमं विशस्वयदि मन्यसे ॥ सौलोकाँल्लोकपालान्नः पाहिवैकुण्ठकिं करान् ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मे यदा त्वविबुधेश्वर ॥ कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारो वतारितः ॥ २८ ॥ तदिदं यादवकुलवीर्यशौर्यश्रियोद्धतं ॥ लोकं जिघृक्षद्ब्रुद्धं मे वेलयेव महार्णवः ॥ २९ ॥ यद्यसंलुप्त्यहमात्रां यदूनां विपुलं कुलं ॥ गंतास्म्यनेन लोको यमुद्वेलेन विनश्यति ॥ ३० ॥ इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः ॥ यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदं ते तवानर्थ ॥ ३१ ॥

विक्रमायेषु तानि कर्माणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया ॥ २९ ॥ उद्वेलेन लङ्घितमयं दिन ॥ ३० ॥ वैकुण्ठयास्यन् तव भवनं यास्यामि ॥ ३१ ॥

भा.ए.

॥१९॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वमुपपादयंतः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः अस्येति अस्य जगतः उदयादीनां हेतुरसि कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषः महान् महत्तत्त्वन्तेषां कालं नियन्तारं त्वमाहुः अक्षरात्परतः परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्साकाशासापरागतिरित्याद्याः श्रुतयः किंच अयं संवत्सरात्मकः यः कालस्त्रिणाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सोऽपित्वमेव अतस्त्वमुत्तमः पुरुष इति तथा च गीतासु यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति ॥ १५ ॥ त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्सृष्ट्यादि हेतुरित्युक्तं तत्केन प्रकारेण तदाहुः त्वत्त इति त्वत्तः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य प्राप्य ययामायया सह महान्तं धत्ते कमिव अस्य विश्वस्य गर्भमिव सोऽयं महान् तथैव माययाऽनुगतः सन् आत्मनः सकाशादांडकोशं ससर्ज त्वयानुगत इति पाठेऽपि ययामायया त्वया

अ० ६

अस्यासि हेतुरुदयस्थिति संयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः ॥ सोऽयं त्रिणाभिरखिलापंचये प्रवृत्तः काले गभीरय उत्तमपुरुषस्त्वं ॥ १५ ॥ त्वत्तः पुमान्समधिगम्य ययाऽस्य वीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः ॥ सोऽयं तयाऽनुगत आत्मन आंडकोशं ह्यमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतं ॥ १६ ॥ तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ॥ अर्थान् जुषन्नपि हृषीकपते नलिमो येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि बिभ्यति स्म ॥ १७ ॥ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौडैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रं ननंगबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न भिभ्यः ॥ १८ ॥

अधिष्ठितः सन्निति ॥ १६ ॥ नन्वेवं भूतमीश्वरत्वं मम कुतोऽवगतं तदाहुः तदिति तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य च भवानधीशः यद्यस्मान्मायया उत्था उज्जृंभिताया गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान् विषयान् जुषन् जुषमाणोऽपि हेहृषीकपते नलिमस्त्वं ये त्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादपि अविद्यमानात्त्यक्ताद्वा विषयजोषणाद्विभ्यति वासनामात्रेण बध्यन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलिप्तत्वमाहुः स्मायेति स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितोऽवलोकः तस्य लवः कटाक्षः तेन दर्शितो यो भावो भिप्रायः तेन मनोहारियन् भ्रूमंडलं तेन प्रहिताये सौरतामंत्राः तैः शौडैः प्रगल्भैः अनंगबाणैः कामस्य बाणैः संमोहनैः करणैः कामकलादिभिः षोडशसहस्रं पत्न्यः यस्येन्द्रियं नः विमथितुं क्षोभयितुं न बिभ्यः न समर्थाः स भवान् नलिम इति पूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥

॥१९॥

एतेषां च मुनिसात्वतादीनां षण्णां सेवकानां मध्ये परमभागवतेषु लक्ष्म्या अपितवप्रीतिरधिकेति संस्तुवंति पर्युष्टयेति इह भावश्छांदसः अहं
यत्र वसामितत्रैव वक्षसि पर्युषिता पीयं वसतीति प्रतिपत्तिवत् सपत्नीवत् श्रीः संस्पर्धमाना भवति तथापि स्पर्धमानां श्रियमनादृत्य यो भवान्
पर्युषितयापि अमुया वनमालया भक्तैरपितेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्ठु संपादितं तथा भवति तथाऽर्हणं पूजामाददत्स्वीकृतवान् सुप्रणीतमि
ति अर्हणविशेषणं वा तस्य तवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् यद्वा योऽघ्निरमुया सुप्रणीतमर्हणमाददत् स नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादि
त्यन्वयः अथ वैवं संबंधः एतेभ्यो ध्यानार्चनादिनिष्ठेभ्योऽपि त्वद्यशसि प्रदत्तसच्छ्रद्धावंत एव कृतार्था भगवतो यशः प्रियत्वादित्याहुः पर्युष्ट
या वशकांता वित्यस्मात्परितः सर्वांगेऽप्युष्टयाकांतया शोभितया वनमालया वक्षसि एकदेशे वर्तमाना श्रीः संस्पर्धमाना भवति तथाऽप्यास्मा
यमधुव्रतैर्बहुधा वर्णितया कीर्तिमय्या वैजयंत्या वनमालयैव यो भवान् सुप्रणीतमर्हणमादददित्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥ त्वच्चरणस्य भक्तपक्ष
पातः प्रसिद्ध एवेति स्तुवंतः प्रार्थयन्ते केतुरिति बलिबंधने त्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकंगतः तव पादः केतुः अत्युच्छ्रितो वि

पर्युष्टया तव विभो वनमालयेयं संस्पर्धिनी भगवती प्रतिपत्तिवच्छ्रीः ॥ यः सुप्रणीतममुयाऽर्हणमाददन्नो भू
यात्स दांऽघ्निरशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्तेभ्या भयकरोऽसुरदेवचम्बोः ॥
स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन्यादः पुनातु भगवन्भजतामघनः ॥ १३ ॥ न स्योत गाव इव यस्य वशो भवंति
ब्रह्मादयंस्तनुभृतो मिथुरर्धमानाः ॥ कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनो तु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥

जयध्वज इव तत्संपादयन्ति त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वापतन्ती गंगा पताका यस्य तथा असुरदेवचम्बोः तत्सेनयो रुभयो र्भया
भयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेषु असुरेषु इतराय इतरस्मै अधोगमनाय य एवं केतु रूपस्ते पादः स भजतां नः अघं पुनातु शोधयतु अघा
दिति पाठे भजतां नः इति कर्मणि षष्ठ्यौ अघाद्भजतोऽस्मिन् पुनात्विति तथा च श्रुतिः चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि तेन प
वित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमराति तरेम लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रं ज्योतिष्मद्भाजमानं महत्स्वत् अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं
नो लोके सुधितां दधात्विति ॥ १३ ॥ ननु युद्धे देवा सुरादयः परस्परं जयन्ति जीयन्ते च किमहं तत्रेत्यत आहुः नसीति मिथुः मिथः अर्धमानाः
युद्धादिभिः पीड्यमानाः ब्रह्मादयोऽपि यस्य तव वशो भवंति न तु जये पराजये वा स्वतंत्राः के इव न सिनासिकायामोताः नासिकामावित्थ्य ब
द्धाः गावो बलीवर्दा इव कुतः कालस्य कलयितुः प्रवर्तकस्य तदेव कुतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य तस्य ते पुरुषोत्तमस्य पादः नः शं नो तु ॥ १४ ॥

नन्वात्मारामस्य किं कर्मकरणेन अत आहुः शुद्धिरिति हेईद्व्यहेऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्या उपासना विद्यादिभिः तथा शुद्धिर्न भवति
सत्त्वात्मनां सतां ते यशसि श्रवणेन संभृतया परिपुष्टया अभिवृद्धया सच्छ्रद्धया यथा स्यात् परमपावनस्य यशसो विद्वानायतनवर्माचरण
मिति भावः ॥ ९ ॥ तदेवं त्वयशःश्रद्धैव शुद्धिहेतुः अस्माभिस्तु तवांघ्रिर्दृष्टः अतस्तवांघ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुः
तद्वाहकः स्यात् कथं भूतः यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिः मुमुक्षुभिः प्रेमाद्रद्विदा ऊक्षमानश्चित्यमानः यश्चात्त्वतैर्भक्तैः समविभूतये समानैश्च

शुद्धिर्नृणां न तु तथेद्व्यदुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ॥ सत्त्वात्मना मृषभ ते यशसि प्रवृद्धस
च्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥ ९ ॥ स्यान्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिराद्रद्विदोत्थ
मानः ॥ यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्विष्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥ यश्चित्यते प्रयतपा
णिभिरध्वराग्रौत्रय्या निरुक्तविधिने शहविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः पर
मभागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥

र्याय वासुदेवादिष्व्यूहेऽर्चितः तेषु चैकैश्चिदात्मवद्भिः धीरैः स्वरतिक्रमाय त्व
र्गमतिक्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये सवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ १० ॥ किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वा अध्वराग्रौ आहवनीयादौ या
ज्ञिकैर्यश्चित्यते ननु यस्यैव देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात्तत्तद्देवताश्चित्यते अत आहुः त्रय्या निरुक्तेन विधिना इ
द्रादिरूपेणैव यज्ञपुरुषश्चित्यत इत्यर्थः उत किंच अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि आत्मनस्तवमाया अणिमादिस्तां जिज्ञासु
भिस्तत्तत्कार्मैर्यश्चित्यते परमभागवतैस्तु मुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः स तवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ननुतेषामुपेंद्रादिरूपं भगवंतं नित्यं पश्यतां केयमतिदिदृक्षा अत आह वपुषेति येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकेषु य शोबितेनेतदति सुंदरं वपुर्दिदृक्षवः ॥ ४ ॥ व्यचक्षत अपश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः चित्राणि शृंगखलाबंधप्रायाणि पदानि अर्थाश्च या सु ताभिर्गीर्भिः ॥ ६ ॥ बुद्धीं द्रियादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतुना दंडवत्प्राणिपातेन नता वयं नमस्कृतवंतः स्मेति विस्मये यथाहुः दो भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ॥ मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरित इति स्मशब्दोक्त विस्मयाय विशेषणं कर्म मयात् उरुपाशा त् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपि यत्केवलमंतर्हृदि चित्यते न तु दृश्यते तद्वयं नताः अहो भाग्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतो

इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोऽश्विनौ ॥ ऋभवोऽगिरसोरुद्रा विश्वेसाध्याश्च देवताः ॥ २ ॥ गंधर्वाप्सर सोनागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ॥ ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ॥ ३ ॥ द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे रुष्णा दिदृक्षवः ॥ वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ॥ य शोबितेनेलोकेषु सर्वलोकमलापहं ॥ ४ ॥ तस्यां विभ्राज मानायां समृद्धायां मर्हिर्द्विभिः ॥ व्यचक्षता वितृष्णाः रुष्णमद्भुतदर्शनं ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छाद यंतो यद्भूतमं ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ॥ ६ ॥ देवा ऊचुः नताः स्मतेनाथपदारविंदं बु द्धीं द्रियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चित्यतेऽतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥ त्वं मायया त्रि गुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्य वसितुं पसितुं द्रुणस्थः ॥ नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्य वहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८ ॥

मत्पदारविंदं चितनं कर्मपाशां मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आस्तामिदानीं तनमिदमत्यल्पं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपञ्चं सृजसि पालयसि संहरसि च तदप्यात्मन्येव न पृथक् दुर्विभाव्यं मनसा प्यवितर्क्य तद्गुणस्थः तस्यामायायागुणेषु नियंतृत्वेन स्थितः अतएव तैः कर्मभिः जवान्नाज्यते न लिप्यते कुतः यो भवान् अनवद्यः रागादि रहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अव्यवहिते अनादृते अभिरतः अतस्त्वं कर्मकुर्वन् अप्यात्मारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चित्यत इति भावः ॥ ८ ॥

भा.ए.

॥१७॥

निःसंगो भूत्वा ॥ ४५ ॥ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवांतुसंगतएवकतार्थोऽइत्याह युवयोरिति वांयुवयोः ॥ ४६ ॥ नचसर्वकर्मापणादिभागवतधर्मैरन्येषामिवयुवयोःसत्त्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेनैवभागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याह दर्शयेति कृष्णोपुत्रइतिस्नेहंप्रकुर्वतोर्वां तस्यदर्शनादिभिरात्मापावितःशोधितः ॥ ४७ ॥ एतदेवैकमुत्पन्न्यायेनस्फुटयति वैरेणेति यंशयनासनादौवैरेणापिध्यतयंतः तस्यगतिविलासाद्यैःआकृतधियःतत्तदाकाराधीर्येषांते तत्सारूप्यमापुः किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियांतत्साम्यंभवतीति॥ ४८ ॥ ननुपुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हि सर्वमुच्येरन्तत्राह माऽपत्यबुद्धिमिति अपत्यमितिर्बुद्धिमाकृथाः अढागमश्छांदसः ॥ ४९ ॥ ननुकथमीश्वरोमानुषः

त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतांश्छुतान् ॥ आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यसेपरं ॥ ४५ ॥ युवयोःखलुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत् ॥ पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः ॥ ४६ ॥ दर्शनालिंगनालापैःशयनासनभोजनैः ॥ आत्मावांपावितःकृष्णोपुत्रस्नेहंप्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंतआकृतधियःशयनासनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियांपुनःकिम् ॥ ४८ ॥ माऽपत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णोसर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरैऽव्यये ॥ ४९ ॥ भूभारसुरराजन्यहंतवेगुमयेसतां ॥ अवतीर्णस्यनिर्वर्त्यैयशोलोकेवितन्यते ॥ ५० ॥ श्रीशुकउवाच एतच्छ्रुत्वा महाभागोवसुदेवोऽतिविस्मितः ॥ देवकीचमहाभागाजहतुर्माहमात्मनः ॥ ५१ ॥ इतिहासमिमंपुण्यधारयेद्यःसमाहितः ॥ सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५२ ॥ इ० भा० म० पु० ए० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुकउवाच अथब्रह्मात्मजैर्देवैःप्रजेरौरावृतोभ्यगात् ॥ भवश्चभूतभव्येशोययौभूतगणैर्वृतः ॥ १ ॥

स्यात् कथंवातस्यविश्वसृष्ट्यादिकर्तुःपूतनाशोषणादिकर्माश्चर्यमिवनिरूप्यते तत्राह भूभाररूपाअसुराएवराजन्यास्तेषांहंतवतान्हंतुं सतांनिर्वर्त्यैमोक्षाय ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इहअस्मिन्नेवदेहेशमलंमोहं विधूयब्रह्मत्वायकल्पते ॥ ५२ ॥ इतिएकादशोटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ षष्ठेब्रह्मादिभिःस्तुत्वागंतुंविज्ञापितंहरिं ॥ उद्धवःप्रार्थयामासस्वधामनयमामिति ॥ १ ॥ अतःपरमतिविस्तरेणालवियांनिरूपयितुंतत्प्रस्तावमाह अथेति आत्मजैःसनकादिभिःअभ्यगात् द्वारकामितिचतुर्थेनान्वयः ॥ १ ॥

अ० ५

॥ १७ ॥

एतेषुचतुर्युगेषुकलिरेवश्रेष्ठइत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुणंजानंतियेते ननुदोषाणांबहुत्वात् कथंसभाजयंतितत्राह सारभागिनःगु
 णांशमाहिणः कोसौगुणस्तमाह यत्रेति तदुक्तम् ध्यायन्कृतेयजन्यज्ञैस्तेतायांद्वापरेर्चयन्॥यदामोतितदामोतिकलौसंकीर्त्यकेशवमिति॥
 ॥ ३६ ॥ तस्मात्कलौ अतःअस्मात्संकीर्तनात्परमोलाभोनास्ति यतः संकीर्तनात् ॥ ३७ ॥ किंच कृतादिष्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अम
 लाशयाःसंतःप्रायःप्रायशोभगवतिभक्ताभविष्यति॥ ४० ॥भक्तस्यविधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति आत्माः पोष्याः कुटुं
 बिनः इतरेदेवादयः पंचयज्ञदेवताः एतेषांयथाऽभक्तः ऋणीअतएवतेषांकिंकरःतदर्थेनित्यंपंचयज्ञादिकर्ता तथाचस्मृतिः हीनजातिं
 कलिसभाजयंत्यायागुणज्ञाः सारभागिनः॥ यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥ नत्यतःपर
 मोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह॥ यतोविंदेतपरमांशांतिनश्यतिसंस्तुतिः ॥ ३७ ॥ कृतादिषुप्रजाराजन्कला
 विच्छंतिसंभवम्॥ कलौखलुभविष्यतिनारायणपरायणाः॥ ३८ ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरि
 शः॥ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ॥ ३९ ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी ॥ येपिवंतिज
 लंतासांमनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभविष्यंतिवासुदेवेऽमलाशयाः ॥ ४० ॥ देवर्षिभूतामनृणांपितॄणां
 नकिंकरेनायमृणीचराजन्॥ सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिहृत्यकर्त॥ ४१ ॥ स्वपादमूलंभज
 तःप्रियस्यत्यक्तान्यभावस्यहरिःपरेशः॥ विकर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसन्निविष्टः॥४२॥ ना
 रदउवाच धर्मान्भागवतानित्यंश्रुत्वाथमिथिलेश्वरः ॥ जायंतेयान्मुनीन्प्रीतःसोपाध्यायोत्यपूजयन्
 ॥ ४३ ॥ ततोऽतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः॥ राजाधर्मानुपातिष्ठन्नुवापपरमांगतिं॥ ४४ ॥
 परिक्षीणमृणार्थंकर्मकारयेदिति अयंतुनतथा कोऽसौयःसर्वभावेनश्रीमुकुंदंशरणंगतः कर्तृकृत्यंपरिहृत्यपरित्यज्य यद्वाकर्तृभेदंपरिहृत्य
 कृतीछेदनइत्यस्मात् वासुदेवःसर्वमितिबुध्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलंमि
 ति त्यक्तःअन्यस्मिन्देहादौदेवतांतरेवाभावोयेन अतएवतस्यविकर्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवति यच्चकथंचित्यमादादिनाउत्पतितंभवेत्तद्विहरि
 र्धुनोति ननुयमस्तन्नमन्येतत्राह परेशः ननुश्रुतिस्मृतीममैवाज्ञेइतिभगवद्वचनात् स्वाज्ञाभंगंकथंसहेततत्राह हृदिसन्निविष्टः नहिवस्तु
 शक्तिरर्थितामपेक्षतइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ जायंतेयान्जयंत्याःपुत्रान् ॥ ४३ ॥ उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥

भा. ए.

॥ १६ ॥

रूक्षतां व्यावर्तयति त्विषाकांत्याऽकृष्णमिद्रीनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा त्विषाकृष्णं कृष्णावतारम् अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति अंगानि तद्दयादीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदादयः तत्सहितम् यज्ञैः अर्चनैः संकीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः सुमेधसो विवेकिनः ॥ ३२ ॥ स्तुतिमाह ध्येयमिति हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते चरणारविदंबंदे कथं भूतं ध्येयं ध्यातुं ती योग्यं सदेति सर्वत्र संबध्यते ध्येयत्वे हेतवः इन्द्रियकुटुंबादिभिर्यः परिभवस्तिरस्कारः तंहंतीति तथातं किंच अभीष्टदोहं मनोरथपूरकं किंच र्थास्पदं गंगाद्याश्रयत्वेन परमपावकम् शिवविरिचिभ्यां नुतं स्तुतं महत्तमं मनुतौ कृतार्थाविवेकिमर्थताभ्यां नुतं तत्राह शरण्यमाश्रययोग्यं

अ०५

कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं सांगोपांगस्त्रपार्षदं ॥ यज्ञैः संकीर्तनं प्रायैर्यजंति हि सुमेधसः ॥ ३२ ॥ ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं ती र्थास्पदं शिवविरिचिनुतं शरण्यं ॥ भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदे महापुरुष ते चरणारविदं ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वा सुदुस्य जसुरेप्सितराज्य लक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥ मायां गंदयितयेप्सितमन्वधा वद्धं देमहापुरुष ते चरणारविदम् ॥ ३४ ॥ एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यते राजंश्छेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥

सुखात्मकमित्यर्थः तर्हि ब्रह्मादिस्तुत्यं प्राकृतस्य कथं गोचरं स्यात् न भृत्यार्तिहं यस्य कस्यापि भृत्यमात्रस्यार्तिहं न केवलमागतुकार्तिमात्रं हंति किंतु भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकंच ॥ ३३ ॥ इदानीं स्वयमाप्तकामत्वान्नैरपेक्ष्यं भक्तार्थं च सापेक्षतां दर्शयन् श्रीरामचंद्रं स्तौति त्यक्तेति अन्यैः सुदुस्य जायासुरेप्सितराज्यलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यदित्येत्यर्थः यः अरण्यमगात् किराज्यवैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठः कुतः आर्यस्य गुरोः दशरथस्य वचसा किंच एवं राज्यं त्यक्त्वाऽपि भक्तबात्सल्येन दयितया सीतया ईप्सितं मायां गं स्वर्णाकारं योऽन्वधावत् तस्य भगवत् शरणारविदंबंदे हे धर्मिष्ठेति संबोधनं वा तथाऽप्यविवक्षितत्वादाय पदेन संधिर्न भवति तथा यदगादिति चरणारविदमेवोच्यते यत् मायां गमन्वधावत् तत्ते चरणारविदंबंद इत्यन्वयः अन्यत्समानम् ॥ ३४ ॥ युगानुरूपाभ्यां नाम रूपाभ्याम् ॥ ३५ ॥

॥ १६ ॥

एषुकतादिकालेषु नानाप्रकारावर्णाभिधाकारास्यसः नानैवविधिना विविधेनैवमार्गेण ॥ २० ॥ तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृतइत्यादिना कृष्णाजिनादीन्विभदितिब्रह्मचारिवेषोर्दाशितः ॥ २१ ॥ तपसाध्यानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्रिगुणादीक्षांगभूतामेखलायस्यसः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिशंगकेशः ॥ २४ ॥ त्रय्याविद्ययाबेदत्रयोक्तकर्मभिः ॥ २५ ॥ पृश्निगर्भः पृश्निःसुतपसःप्रजापतेःपत्नी तस्याःपुत्रः वृषाकपिः स्मृतःसन्वर्षतिकामान् आकंपयतिक्लेशानितितथा जयत्येवसर्वदाजयंतः॥ २६ ॥ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशःनि

करभाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः॥नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधिनेज्यते॥ २० ॥ कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्विभ्रदंडकमंडलु ॥ २१ ॥ मनुष्यास्तुतदा शांतानिर्वैराःसुहृदःसमाः ॥ यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच ॥ २२ ॥ हंसःसुपर्णोविकुंठोधर्मोयोगेश्वरोमनुः ॥ ईश्वरःपुरुषोऽव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते ॥ २३ ॥ त्रेतायारक्तवर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥ हिरण्यकेशश्च य्यात्मासुक्स्नुवाद्युपलक्षणः ॥ २४ ॥ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिं ॥ यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥ विष्णुर्यज्ञःपृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते ॥ २६ ॥ द्वापरे भगवान्श्यामःपीतवासानिजायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः ॥ २७ ॥ तंतदापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणं ॥ यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोऽनृप ॥ २८ ॥ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणायच ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः ॥ २९ ॥ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने ॥ विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनमः ॥ ३० ॥ इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिजगदीश्वरं ॥ नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ॥ ३१ ॥

जानिचक्रादीन्यायुधानियस्यसः श्रीवत्सोनामवक्षसोदक्षिणभागेरोम्णांप्रदक्षिणावर्त्तः सआदिर्येषांकरचरणादिगतपद्मादीनतैः अंकैःअंकितैःचिन्हैःलक्षणैर्बाह्यैःकौस्तुभादिभिः ॥ २७ ॥ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तम् वेदतंत्राभ्यांवैदिकेनागमिकेनत्रमार्गेण यजंतिपूजयंति परमीश्वरंज्ञातुमिच्छवः ॥ २८ ॥ नामान्याह नमस्तइति ॥ २९ ॥ ३० ॥ नानातंत्रविधानेति कलौतंत्रमार्गस्यप्राधान्यंदर्शयति ॥ ३१ ॥

किंच व्यवस्थयापिष्यवायाद्यभ्यनुज्ञानं नयथेष्टमपित्वन्यथैवेत्याह यदिति यद्यस्मात्सुरायाःघ्राणभक्षः अवघ्राणंसएवविहितः नपा-
नं तथापशोरप्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेनयत्पशुहननंतदालभनं वायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादिश्रुतेःनतुहिंसा यावेद
विहिताहिंसानसाहिंसेतिकीर्त्यतइतिवचनात् भक्षणोद्देशेनतुक्रियमाणंहननंलौकिकवर्द्धिसैव अत्रस्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अतो न
यथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवयोपिप्रजयानिमित्तभूतयानतुरत्यै अतोमनोरथवादिनइमंविशुद्धंस्वधर्मनविदुरिति ॥ १३॥ एवंभगवत्प
राङ्मुखानांबहुदोषतांप्रपंच्यतन्निष्ठांप्रपंचयति येल्वितिपंचभिः अनेवंविदःनएवंधर्मंविदंतियेते विस्रब्धाःनिःशंकाः अनेनमनोरथोभवि
ष्यतीतिविश्वस्तावा तदानींतनपोषणेनवा तैःपशुभिर्विश्वस्ताः तेचपशवः प्रेत्यअमुन्नतान्खादंति मांसभक्षयिताःमुन्नयस्यमांसमिहा

यद्घ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा ॥ एवंव्यवायःप्रजयानरत्याइमंविशुद्धंनविदुःस्व
धर्मम् ॥ १३ ॥ येल्वनेवंविदोऽसंतःस्तब्धाःसदभिमानिनः ॥ पशून्बहुत्यंतिविस्रब्धाःप्रेत्यखादंतितेचतान्
॥ १४ ॥ द्विषंतःपरकायेषुस्वात्मानंहरिमीश्वरम् ॥ मृतकेसानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्नेहाःपतंत्यधः ॥ १५ ॥ येकैव
ल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढताम् ॥ त्रैवर्गिकात्यक्षणिकाआत्मानंघातयंतिते ॥ १६ ॥ एतआत्महनोशां
ताअज्ञानेज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥ हित्वात्मायासरचितागृहापत्य
सुहृच्छ्रियः ॥ तमोविशंत्यनिच्छंतोवासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥ राजोवाच कस्मिन्कालेसभगवान्
किंवर्णःकीदृशोऽनृभिः ॥ नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् ॥ १९ ॥

व्यहं एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदंतिमनीषिणइतिवचनात् ॥ १४ ॥ अभिचारादिनाद्विषंतः मृतकेदेहे सानुबंधेषुत्रादिसहिते ॥ १५ ॥ अज्ञा
स्तत्त्वज्ञैरनुकंपितास्तरंति तत्त्वज्ञास्तुस्वतः येतुनात्यंतमज्ञाःनचतत्त्वज्ञास्तेऽतरालवर्त्तिनःपतंतीत्याह यइति कैवल्यंतत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताःअ
त्रहेतुः त्रिवर्गप्रधानाःअक्षणिकाःउपशांतिक्षणरहितादेहादिस्थैर्यबुद्धयोवा स्वयमेवात्मानंघातयंति ॥ १६ ॥ तदाह एतइति आत्मह
नःआत्मापन्हवकर्त्तारः अज्ञानेकर्मणि तथाचश्रुतिःअसुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनेजनाइ
ति ॥ १७ ॥ याःगृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ताःहित्वा ॥ १८ ॥ तदेवंभगवद्भक्तिरेवकर्तव्येतिस्थितेतत्रविशेषंपृच्छति कस्मिन्कालइति किंवर्णः
कीदृक्वर्णवान् कीदृशः कीदृगाकारःकेनवानाम्ना केनवाविधिना ॥ १९ ॥

ननुव्यवायादीनामपि क्रतौ भार्यामुपेयात् द्रुतशेषं भक्षयेदित्यादिना विहितत्वात्किमेवं निश्चयेत अत आह लोक इति व्यवायः स्त्रीसंगः नित्याः रागत एव नित्यं प्राप्ताः जंतोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्र तासु चोदना विधिर्नास्ति ननु क्रतावुपेयादित्यादिना विधिर्दर्शितः सत्यं नत्वयमपूर्वविधिः रागतः प्राप्तत्वात् किंतु नियमविधिरूपेण रागिणामभ्यनुज्ञानमात्रं क्रियते तदाह व्यवस्थितिरिति तेषु व्यवायादिषु कैः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाहविषय एव व्यवायः कार्यः यज्ञ एवामिषसेवा सौत्रामण्यां सुराग्रहान्गृह्णातीति श्रुतेः तत्रैव मद्यसेवेति नियमः क्रियते ननु च नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्नानंदायुक्ता अत आह आसुनिवृत्तीति अयं भावः नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अतो निवृत्तिः परिसंख्यैव आसुव्यवायामिषमद्यसेवासुनिवृत्तिरिष्टा कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तमुच्यते न तावत्परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते तथा सति स्वायत्त्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् अतः कश्चित्प्राप्स्यतोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा न्यनिवृत्तिः फलतो भवति तद्यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यन्नरशनार्लिगतो गर्दभाश्वाभिधानी रशनाद्वये प्राप्स्यतो मंत्रस्या पूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते यथोक्तं तत्र बार्तिके अप्राप्तविधिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चितः ॥ परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषः पुनः श्रुतेरिति क

लोके व्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तु जंतोर्न हितत्र चोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥ धनं च धर्मैकफलं यतो वैज्ञानं स विज्ञानमनुप्रशांति ॥ गृहेषु युजंतिकलेवरस्य मृत्युं न पश्यंति दुःखं रंतवीर्यम् ॥ १२ ॥

चित्तरागतो नित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्य नियमफलस्याप्यभावान्नियमविधिद्वारा फलतः परिसंख्या भवति यथा पंचपंचनखाभक्ष्या इति तथारागतो नित्यवत् प्राप्तस्य व्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्यैवेति ननु यद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हि क्रतुस्मातांतु यो भार्यासन्निधौ नोऽपगच्छति ॥ घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशय इत्यादि दोषश्रवणं न स्यात् नैष दोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामरुच्याद्वेषादिना बातामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवद्यं ॥ ११ ॥ तदेवं व्यवायादिमनोरथाकुलितत्वादभीष्टमात्मानं न शृण्वंतीत्युक्तं इदानीं धनस्यापि धर्मद्वारा परमात्मप्रापकस्य दृष्टोपभोगार्थं विनियोगान्वात्मज्ञानगंधोपीत्याह धनं चेति धर्म एवैकं फलं यस्य तत् कुतः यतः यस्माद्धर्माधर्मात्स विज्ञानपरोक्षज्ञानसहितं दृढं परोक्षज्ञानं भवति कथं भूतं अनुप्रशांति अनुअन्तरमेव प्रकृष्टांतिः निर्वाणलक्षणायस्मात्तत् एवं भूतं धनं गृहेषु देहाद्यर्थं युजंति ॥ १२ ॥

भक्तिमार्गदाढ्यायतेषां मोहं प्रपंचयन्निंदति कर्मणीत्यादिना अकोविदायथाबंधकं न भवति तथा कर्तुमज्ञाः न चाभिज्ञान्पृच्छन्ति यतः स्तब्धाः अनघाः स्तब्धत्वे हेतुः यतः मूर्खा अपि पंडितावयमिति मानवन्तः अतः अपामसो ममृता अभूम अक्षय्यं हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्णं न शीतं स्यात् न ग्लानिर्नाप्यरातय इत्यादिकया ययामाध्या गिरोत्सुकाः संतो मूढास्तया चाटुकान् अप्सरोभिः सह विहरिष्याम इत्यादि प्रियान् शब्दान् वदन्ति ॥ ६ ॥ किंच तेषां कर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयो वर्धन्त इत्याह त्रयेण रजसेति घोरः अभिचारादिः संकल्पो येषां ते अहि वन्मन्युर्येषां ते ॥ ७ ॥ कामुकत्वं प्रपंचयति वदन्तीति उपासिताः स्त्रियोयैः न तु वृद्धाः ते मैथुन्यं मैथुनसुखमेव परं न त्वातिथ्यादियेषु गृहेषु तेषु आशिषो वदन्ति इदमद्यमया लब्धं भिमं प्राप्स्येमनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनमित्याकाराः दां

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धामूर्खाः पंडितमानिनः ॥ वदन्ति चाटुकान् मूढाययामाध्या गिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसां घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः ॥ दांभिकामानिनः पापा विहसंत्यन्युत प्रियान् ॥ ७ ॥ वदन्ति तेऽन्योऽन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषु मैथुन्यसुखेषु चाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशून्तद्विदः ॥ ८ ॥ श्रिया विभूत्याऽभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियः सहेश्वरान्सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान् खलाः ॥ ९ ॥ सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं यथा स्वमात्मानमभीष्टमीश्वरं ॥ वेदोपगीतं च न शृण्वते बुधामनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥ १० ॥

भिकृतां प्रपंचयति यजन्तीति असृष्टान्नविधानदक्षिणं न सृष्टान्नसंपादिता अन्नविधानदक्षिणायथातथा यजन्ति तदा च वृत्त्यै जीविकार्थं परं केवलं पशून् घ्नन्ति अतद्विदः हिंसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥ मानितां प्रपंचयति श्रियेति श्रिया धनादिसंपदा विभूत्या ऐश्वर्येण श्रियादिना जातोयः स्मयोगवस्तेन अंधाधीर्येषां ते ईश्वरसहितान्सतः अवमन्यन्ते ॥ ९ ॥ किंच एवं वर्तमानास्ते वेदतत्त्वार्थं स्फुटमपि न जानन्तीत्याह सर्वेष्विति केन रूपेणावस्थितं तदाह आत्मानमीश्वरं आत्मतया ईश्वरतया चावस्थितं एवमप्यसंगतमाह यथास्वं पुरुषार्थतामाह अभीष्टं स्फुटत्वमाह वेदोपगीतं चेति तत्कुतः यतो मनोरथानां व्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणां वार्तया प्रवदन्ति निवृत्तिपरं संतं वेदं प्रवृत्तिपरं वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ २३ ॥ इत्येकादशोटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ पंचमेभक्तिहीनानांकानिष्ठाकोयुगेयुगे ॥ पूजाविधिरितिप्रश्नद्वयस्योत्तर
मुच्यते ॥ १ ॥ त्वांसेवतांसुरकृताबहवोऽतरायाइत्यनेनश्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्निपदंदत्वापरांगतियांति अभक्तानांतुविघ्नाभवंति इत्युक्तेत
हितेषांकागतिर्भवतीतिपृच्छति भगवंतमिति हेआत्मवित्तमाः अविजितात्मनामतएवाशांतकामानांकानिष्ठाकिंप्राप्यमित्यर्थः ॥ १ ॥
स्वजनकस्यगुरोर्भगवतोऽनादरादुरुद्रोहेणदुर्गतियांतीतिवक्तुंभगवतःसकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैः सत्त्वेनविप्रः सत्त्वर
जोभ्यांक्षत्रियः रजस्तमोभ्यांवैश्यः तमसाशूद्रइति ॥ २ ॥ एषांमध्येयेऽज्ञात्वातंनभजंति येचज्ञात्वाऽप्यवजानंति आत्मनःप्रभवोजन्म

एवंविधानिकर्माणिजन्मानिचजगत्पतेः ॥ भूरीणिभूरियशसोवर्णितानिमहाभुज ॥ २३ ॥ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच
भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानांकानिष्ठाऽविजितात्मनां ॥ १ ॥ चमसउ
वाच मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह ॥ चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् ॥ २ ॥ यएषांपु
रुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरं ॥ नभजंत्यवजानंतिस्थानाद्ब्रूयाःपतंत्यधः ॥ ३ ॥ दूरेहरिकथाःकेचिदूरेचा
च्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशां ॥ ४ ॥ विप्रोराजन्यवैश्वौचहरेःप्राप्ताःपदांतिकं ॥ श्री
तेनजन्मनाथापिमुत्थंत्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥

यस्मात्तं तदभजनेकतघ्नतामप्याह ईश्वरमिति स्थाना
द्वर्णाश्रमाद्ब्रूयाः ॥ ३ ॥ तत्रयेऽज्ञास्तेभवद्विधानामनुयायाइत्याह दूरइति दूरेहरिकथाश्रवणंयेषांति अतएवदूरेच अच्युतकीर्तनंयेषांति
दूरेअच्युतकीर्तनाश्चेतिवा ॥ ४ ॥ ज्ञानलबधुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्यत्वादुपेक्ष्याइत्याशयेनाह विप्रइति श्रीतेनउपनयनाख्येन उपलक्षण
मेतत् अध्ययनादिनापिदूरेःपदांतिकं तद्भजनोत्तमाधिकारंप्राप्ताअपिमुह्यंति कर्मफलेषुसज्जंते कुतः आम्नायेषुयेवादाअर्थवादाः तेमो
हकृतयाबिद्यंतेयेषांति तदुक्तंगीतासु यामिमांपुष्पितांबाचंप्रवदंत्यविपश्चितः ॥ वेदबादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनइत्यादिना ॥ ५ ॥

भा.ए.

॥ १३ ॥

अन्यान्प्यवतारांस्तच्चरितानिचाह हंसरूपीति दत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नः पिता ऋषभश्च विष्णुरेव कलयाऽवतीर्णः सन्नात्मयोग-
मवदत् तेन विष्णुना हयास्येह ययीवावतारे मधुभिदासताश्रुतयः आहताः ॥ १७ ॥ इलापृथ्वी ओषधयश्च गुप्ताः क्रौडैच वाराहावतारे
याहात् गजेंद्रममुंचत् मोचयामास एवमादौ यत्रावतारनामनास्तितत्र विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्ण इत्यनुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥ संस्तु-
न्वतः स्तुतिकुर्वाणान् ऋषीन्वालखिल्यान् कश्यपार्थसमिदाहरणे गोष्पदे निमग्नानि द्रेणोपहसितानुद्धृत्यापदोऽमोचयत् तमसि ब्रह्म

अ० ४

हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगंदत्तः कुमारः ऋषभो भगवान् पितानः ॥ विष्णुः शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्ण-
स्तेनाहता मधुभिदाश्रुतयो हयास्ये ॥ १७ ॥ गुप्तोऽप्ययेमनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडैह तोदिति जउद्धरतां भ-
सः क्ष्मां ॥ कौर्मधृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्पन्नमिभराजममुंचदार्तं ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतोऽब्धिप-
तितां शृङ्गमणानृषींश्च शक्रं च दत्तवधतस्तमसि प्रविष्टं ॥ देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभ-
याय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥ देवाः सुरेयुधिचदैत्यपतीन् सुरार्थं हत्वाऽतरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्वाऽथ वा-
मन इमामहरद्वलैः क्ष्मां याज्जा छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥ निःक्षत्रियामरुतगां च त्रिः सप्त रुत्वोराम-
स्तु हैहयकुलाव्ययभार्गवाग्निः ॥ सोऽब्धिवबन्धदशवक्त्रमहन्सलंकं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २१ ॥
भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयति यज्ञकृतेऽतदर्हाश्चूद्रा-
न्कलौक्षितिभुजो न्यहनिष्यदंते ॥ २२ ॥

त्यायां प्रविष्टं मोचयामास असुरगृहे पिहितानिरुद्धाया देवस्त्रियस्ताश्चामुंचदनेकावतारैः ॥ १९ ॥ अंतरेषु सर्वमन्वन्तरेषु कलाभिर्मूर्तिं
भिर्भुवनानि अदधात् अपालयत् इमां क्ष्मां समदात् ददौ ॥ २० ॥ हैहयानां कुलस्याप्ययायभार्गवरूपोऽग्निः सरामोदाशरथिः सन्
सलंकलंकायां स्थितं सच जयति वर्तमानकालीनोऽवतार इत्यर्थः ॥ २१ ॥ भाविनं रामरुष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरि-
ति अतदर्हान् यज्ञानर्हान् दैत्यान् विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति न्यहनिष्यत् निहनिष्यति ॥ २२ ॥

॥ १३ ॥

अक्षतास्तिलकालंकारे ननुपूजायां नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतव्यामहेश्वरमिति निषेधात् उपहारो नैवेद्यं ॥ ५३ ॥ शेषां निर्मास्य स्वधाम्नि
स्वस्थाने देवं हृदि मूर्तिकरं ढके उद्वास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ तां त्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति एवमिति ॥ ५५ ॥
इति श्री भा० म० एका० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥ ॥ ७॥ चतुर्थे त्ववतारे हा प्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् ॥ जयंती नंदनो नाम्ना ह्रुमिलो नवसत्तमः ॥
॥ १ ॥ मूर्त्याग्निमतयात्मन इत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं पूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं तथास्तवैः स्तुत्वानमेद्धरिं इत्युक्ते गुणकर्मज्ञानंचा
पेक्षितमतः पृच्छति यानियानीति कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥ त्वया पृष्ठानि कालत्रयसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणि कथयितुमशक्यानि सं
क्षेपतस्तु कानिचित्कथयिष्यामीत्याह योवा इत्यादिना अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छति यः स तु बालानामिव बुद्धिर्यस्य समंदमतिः काले

गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥ सांगं संपूज्य विधिवत्स्त्वैः स्तुत्वानमेद्धरिं ॥ ५३ ॥ आत्मानं तन्मयं
ध्यायन् मूर्तिसंपूजयेद्धरेः ॥ शेषामाधाय शिरसि स्वधाभ्युद्वास्य सत्कृतं ॥ ५४ ॥ एवमभ्यर्कतोयादावतिथौ हृद
ये च यः ॥ यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥ इति श्री भा० महापुराणे एकादशस्कंधे तृतीयोऽ
ध्यायः ॥ ३॥ ॥ ७॥ राजोवाच यानियानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्ता वा हरि
स्तानि ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ ह्रुमिल उवाच योवा अनंतस्य गुणाननंताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धिः ॥ रजांसि भूमेर्ग
णयेत्कथंचित्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥ २ ॥ भूतैर्यदापंच भिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ॥
स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥ यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभू
तामुभयेन्द्रियाणि ॥ ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ ४ ॥

नमहताकोपिमहामतिः रजांसि गणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्य भगवतो गुणांस्तु नैव गणयेत् तथाच श्रुतिः विष्णोर्नुकं
वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि ॥ २ ॥ तत्रादौ पुरुषावतारमाह भूतैरिति यदा स्वसृष्टैर्भूतैर्विराजन्नत्मां पुरं निर्माय तस्मि
न्लीलया प्रविष्टो ननु भोक्तृत्वेन प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह द्वयेन यत्काय इति यस्याधिष्ठेयः काय
एषः काय इति समीचा तनुभूतां समष्टिव्यष्टिजीवानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूतात्सत्त्वात्तनुभूतां ज्ञानं यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञान
मिति वा यस्य श्वसनतः प्राणादलंदेहशक्तिः ओजः इन्द्रियशक्तिः ईहा क्रिया यश्च सत्त्वादिभिर्विश्वस्य स्थितिलयोद्भवे आदिकर्ता ॥ ४ ॥

भा.ए.

॥ ११ ॥

तंसाद्वेदोक्तमेवकुर्वाणोननुनिषिद्धं ननुकर्मणि क्रियमाणेतस्मिन्नासक्तिस्तत्फलंचस्यात् ननुनैष्कर्म्यरूपासिद्धिरत आह निःसंगःअनभिनिवेशवान् ईश्वरोऽपि तं ननु फलोद्देशेन ननु फलस्य श्रुतत्वात्कर्मणिरुक्ते फलं भवेदेव न रोचनार्थेति कर्मणिरुच्युत्पादनार्थं अगदपानेखंडलडुकादिवत् ततश्च कर्माभिरुच्यावेदार्थं सम्यग्विचारयति तदाच योवा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा लोकात् प्रैतिसकृपण इत्यनात्मज्ञस्यैव कृपणतां तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशक्रेनेति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कर्तव्यैस्त्वैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ॥ ४६ ॥ वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तां त्रिकमाह य आश्विति परात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य हृदयग्रंथि महंकारबन्धं निर्हर्तुमिच्छुः

अ० ३

वेदोक्तमेवकुर्वाणो निःसंगोऽपि तमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यालभते सिद्धिं रोचनार्थाफलश्रुतिः ॥ ४६ ॥ य आंशु हृदयग्रंथि निर्जिहीर्षुः परात्मनः ॥ विधिनोपचरेद्देवं तं त्रोक्तेन च केशवं ॥ ४७ ॥ लब्धानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शिता गमः ॥ महापुरुषमभ्यर्चन्मृत्याऽभिमतयात्मनः ॥ ४८ ॥ शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः ॥ पिंडं विशोध्य संन्यासरुतरक्षोर्चयेद्हरिम् ॥ ४९ ॥ अर्चादौ हृदये चापि यथा लब्धोपचारकैः ॥ द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ॥ ५० ॥ पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः ॥ हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥ सांगोपांगां सपार्षदां तांतां मूर्तैस्त्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याच्च मनीयाद्यैः स्नानवासो विभूषणैः ॥ ५२ ॥

सन् तं त्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत् तं त्रमागमः चकाराद्वैदिकेन सह समुच्चयमाह ॥ ४७ ॥ तमेव विधिमाह लब्धानुग्रह इत्यादिना तेनाचार्येण संदर्शित आगमः अर्चनप्रकारो यस्य सः ॥ ४८ ॥ मूर्तैः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिभिः पिंडं देहं विशोध्य संन्यासैः सद्भिर्न्यासैः कृतारक्षायेन सः ॥ ४९ ॥ आदावेव द्रव्याणि पुष्पादीनि जत्वादिशोधनेन क्षीर्तिसंमार्जनादिना आत्मानमव्ययतया लिंगमूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ॥ ५० ॥ पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सन्निधाप्य हृदिसंपूजितं श्रीमूर्तौ ध्यात्वा हृदादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचने त्रास्रमंत्रैः मूलमंत्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमंत्रेणार्चयेत् ॥ ५१ ॥ अंगानि हृदयादीनि उपांगानि मुद्रादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवारां कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह पाद्येति आदिशब्देन मधुपर्कमाचमनंच ॥ ५२ ॥

॥ ११ ॥

भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तत्पृच्छति कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यकर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानं ॥ ४१ ॥ प्रश्नांतरमाह एवमिति प्रश्नप्रष्टव्यमर्थं पितुः
इक्ष्वाकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ॥ ४२ ॥ गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्मविहितं अ
कर्मतद्विपरीतं निषिद्धं विकर्मविगतं कर्मविहिताकरणम् एतन्नयं वेदवादः वेदैकगम्यं न लौकिकं ईश्वरात्मत्वात् ईश्वरादुद्भूतत्वात् अपौरु
षेयत्वादित्यर्थः पुंवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यं अपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मा
दौविद्वांसोऽपि मुञ्चन्ति किमुतान्ये अतस्तव तदा बालत्वान्नैवाब्रुवन्निति ॥ ४३ ॥ दुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमाह परोक्षवादइति यत्रान्यथास्थितोऽ
र्थः संगोपयितुमन्यथाकत्वोच्यते स परोक्षवादः तथाच श्रुतिः तंवा एतंचतुर्हृतं संतं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति

राजोवाच कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्तुतः ॥ विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परम् ॥ ४१ ॥ एवं
प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुरंतिके ॥ नाब्रुवन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ॥ ४२ ॥ आविर्होत्र उवाच
कर्मा कर्म विकर्मेति वेदवादो न लौकिकः ॥ वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ४३ ॥ परोक्षवादो वेदो
ऽयं बालानामनुशासनं ॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्तेत्यगदं यथा ॥ ४४ ॥ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोजितं
द्रियः ॥ विकर्मणा त्वधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ॥ ४५ ॥

परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षाय इति ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा अत्र दृष्टांतः
अमदमौषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खंडलडुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि नैतावताऽगदं नान्यतल्लाभः प्रयोजनम
पित्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवांतरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥ ४४ ॥ ननु कर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्मत्यज्य
तामत आह नाचरेदिति अजितेन्द्रियत्वाद्बलः स्वयं यदि नाचरेत्तर्हि विकर्मणा कर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनंतरं मृत्युमेव प्राप्नोति
तथाच श्रुतिः मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यते अर्धमानाः स्वकर्मभिरिति ॥ ४५ ॥

भा. ए.

॥१०॥

ननुसर्वात्मकंचेद्वत्तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपितत्संगः स्यादत आह नात्मेति आत्मा ब्रह्म न जजान न जातः ज-
न्माभावादेव तदनंतरास्ति तालक्षणोपिविकारो नास्ति नैधतेन वर्धते दृश्यभावादेव विपरिणामोपिनिरस्तः कुतः हियस्मात् व्यभिचारिणा
मागमापायिनां बालयुवादिदेहानां सवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा न सवस्थावतां द्रष्टा तदवस्थो भवतीत्यर्थः ननु निरवस्थः को सावात्मा अत आ-
ह उपलब्धिमात्रमिति नन्वायातंतर्हि क्षणिकत्वं नेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्र देशेश्वत्सर्वदा अनपायि अनुवर्तमानं ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञा-
नं नष्टमिति प्रतीतेर्ज्ञानस्यानपायित्वमत आह इन्द्रियबलेनेति सदेवज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितं नीलाद्याकारादुत्तय एव जायते न
श्र्यंति च न ज्ञानमिति भावः व्यभिचारिष्वव्यभिचारे दृष्टांतः प्राणो यथेति ॥ ३८ ॥ दृष्टांतं विदुष्वन् इन्द्रियादिलयेन निर्विकारात् मोपलब्धिं द-
र्शयति अंडेष्विति पेशिषु जरायुजेषु तरुषु उद्भिज्जेषु अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु उपधावति अनुवर्तते एवं दृष्टांते निर्विकारत्वं प्रदर्शयदाष्टांतिकेपि
दर्शयति कथं तदैवात्मा स विकार इव प्रतीयते यद्यदा जागरे इन्द्रियगणः यदा च स्वमेतत्संस्कारवानहंकारः यदा तु प्रसुप्तं तदा तस्मिन् प्रसुप्ते इन्द्रिय-
नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि ॥ सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्रा-
णो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥ अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र ॥ स-
न्नेयदिन्द्रियगणे ह मिच प्रसुप्ते कूटस्थ आशय मृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥ यत्त्यजनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतो
मलानि विधमेद्गुणकर्मजानि ॥ तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथाऽमलदृशोः स विदुः प्रकाशः ४०
गणे सन्नेलीनें अहमि अहंकारे च सन्ने कूटस्थो निर्विकार एवात्मा कुतः आशय मृते लिंगशरीरमुपाधि विना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्य-
र्थः नन्वहंकारपर्यंतस्य सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्येत तत्कथं तदा कूटस्थ आत्मा अत आह तदनुस्मृतिर्नः तस्य विशेषज्ञानशून्यस्य सुखात्म-
नः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकं भवति एतावन्तं कालं सुखमहं सुप्तः न किंचिदवेदिषमिति अतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्येव सुषुप्तावात्मानु-
भवः विषयसंबन्धाभावात्तु न स्पष्ट इति भावः तथा च श्रुतिः यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतद्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति ॥
॥ ३९ ॥ ननु यदि सुषुप्तौ कूटस्थ आत्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्या तत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्कदा तर्हि तन्निवर्त-
कोऽनुभवो भवेत् अत आह यर्हीति वित्तैषणादि विहाय केवलमज्ञानाभस्यैव चरणेच्छया या उरुभक्तिस्तथा पुमान् चेतसो मलानि विधमेत्
नाशयेत् चेत एव वाकर्तुं स्वगतानि मलानि तया भक्त्या क्षालयेत् तदा तस्मिन् विशुद्धे चेतसि सति साक्षादव्यवधानेन आत्मतत्त्वमुपलभ्यते
अमलयोर्दृशोः सत्योर्यथा पूर्वमेव सिद्धः स विदुः प्रकाश इति ॥ ४० ॥

अ० ३

॥१०॥

अवेहीत्यनेनविषयत्वंप्राप्तंनिषेधयति नैतदिति एतत्परंतत्त्वंमनोनविशतिनविषयीकरोति वागुतवागपिचक्षुश्च आत्माबुद्धिश्चप्राणश्चक्रि
याशक्त्यानप्राप्नोति अन्यानिचैन्द्रियाणि यथाऽनलं स्वाःस्वांशभूताअर्चिषोविस्फुर्लिगादयोनप्रकाशयंति नदहंतिच तथाजडासुमनआ
दितृत्तिष्वभिष्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्यचतस्रहृत्तिप्रकाशकस्यनतत्प्रकाशविषयत्वं प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमन्
स्यान्मनसोयेमनोविदुरिति तथायतोवाचोनिवर्त्ततेअप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतेः ननुतत्त्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुतेः शब्दगोचरत्वं
प्रतीयतेतत्राह शब्दोपीति शब्दोपिआत्ममूलमात्मनिप्रमाणंसत् अर्थोक्तमर्थादुक्तंयथाभवतितथाआह नसाक्षात् कुतः बोधकनिषेध
तयास्वस्यैवबोधकनिषेधरूपत्वात् यतोवाचोनिवर्त्ततेअप्राप्यमनसासह यद्वाचाऽनभ्युदितंयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धि यन्मनोनम
नुतेनचक्षुषापश्यतिकश्चनैनमित्यादिश्रुतेः ननुतर्हि नैवाहश्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेतितत्राह यदृतइति अथातआदेशोनेतिनेति

नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्चिषःस्वाः ॥ शब्दोऽपिबोधकनिषेधतयात्म
मूलमर्थोक्तमाहयदृतेननिषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥ सत्त्वंरजस्तमइतित्रिवदेकमादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंति
जीवं ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ॥ ३७ ॥

अस्थूलमनूणयतोवाचोनिवर्त्तते यद्वाचानभ्युदितमित्यादिनिषेधस्य यत्अवधिभूतंब्रह्मक्रतुविनासिद्धिर्नास्ति सर्वस्यनिषेधस्यसावधि
त्वात् ॥ ३६ ॥ ननुतर्हिप्रमाणाविषयत्वान्नास्तिब्रह्मेतिप्रसज्येत अतआह सत्त्वमिति सत्स्थूलंकार्यं असत्सूक्ष्मंकारणं तत्सर्वंब्रह्मैवभा
ति कुतःयत्तस्मात् तयोःसदसतोःपरंकारणं ननुकथमेकंबहुविधस्यकारणंतत्राह उरुशक्तिअनेकशक्तिमत्, उरुर्महतीमायालक्षणा
शक्तिर्यस्यतदितिवा बहुधाभानमेवदर्शयति आदौयदेकंब्रह्मतदेवसत्त्वंरजस्तमइतित्रिवत् प्रधानंप्रवदंति ततः क्रियाशक्त्यासूत्रंज्ञानश
क्त्यामहानिति तदेवप्रवदंति ततःअहमितिजीवजीवोपाधिमहंकारंचतदेवप्रवदंतिततश्चज्ञानक्रियाऽर्थफलरूपतयाज्ञानशब्देनदेवताःक्रि
याःइंद्रियाणिअर्थाविषयाः फलंतत्प्रकाशःसुखादिवातद्रूपतयाब्रह्मैवभाति नहिसर्वस्वरूपेणस्वतोभासमानस्यब्रह्मणःस्वसिद्धौप्रमाणा
पेक्षेतिभावः ॥ ३७ ॥

भा.ए.

॥ ९ ॥

इष्टदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः दत्तसदाचारः आत्मनःप्रियंगंधपुष्पादि दारादीनप्यालक्ष्यपरस्मैनिवेदनं तत्सेवकतयासमर्पणंयत् तच्छिक्षेत् ॥ २८ ॥ कृष्णएवात्मानाथश्चयेषां कृष्णश्चात्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवा तेषुउभयत्रस्थावरेजंगमेक्षयापरिचर्यातां विशेषतो नृषु तत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषु ततोपिमहत्सुश्रीभागवतेषु ॥ २९ ॥ तैश्चसहसंगम्ययत्पावनंभगवद्यशः तस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत् यद्वायशःप्रतितत्रसंस्पर्धादिपरित्यागेनमिथोयारतिःरमणंयाचतुष्टिःसुखं याचनिवृत्तिःसमस्तदुःखनिवृत्तिः तांचशिक्षेत् ॥ ३० ॥ एवंवर्तमानानांपरमानंदप्राप्तिमाह स्मरंतइतिद्वयेन भक्त्यासाधनंभक्त्यासंजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्या ॥ ३१ ॥ अजंहरिमनुशीलयंतितल्लीलामभिनयंति एवंपरमेत्यप्राप्यनिर्वृताःसंतस्तूर्णोभवंति ॥ ३२ ॥ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मोत्पन्नयाभक्त्या ॥ ३३ ॥ नारायणपरो इष्टदत्तंतपोजमंदत्तंयच्चात्मनःप्रियं ॥ दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनं ॥ २८ ॥ एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौत्तदं ॥ परिचर्याचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु ॥ २९ ॥ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः ॥ मिथोरतिमिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआत्मनः ॥ ३० ॥ स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोऽघौघहरंहरिं ॥ भक्त्यासंजातयाभक्त्याविभ्रंत्युत्पुलकांतनुं ॥ ३१ ॥ क्वचिद्गुदंत्यच्युतचितयाक्वचिद्भसंतिनंदंतिवदंत्यलौकिकाः ॥ नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूर्णोपरमेत्यनिर्वृताः ॥ ३२ ॥ इतिभागवतान्धर्माश्चिद्वक्षन्भक्त्यातदुत्थया ॥ नारायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तरां ॥ ३३ ॥ राजोवाच नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ निष्ठा मर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ॥ ३४ ॥ पिप्पलायनउवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसद्विह्व ॥ देहेंद्रियासुत्तदयानिचरंतियेनसंजीवितानितद्वेहिपरंनरेन्द्र ॥ ३५ ॥

मायांतरतीत्युक्तेपृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठांस्वरूपं अयंभावः ब्रह्मैवतावन्नारायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यते तदुक्तं वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वज्ञानमद्वयं ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्दतइति तथा नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितं ॥ गृहीतमायोरुगुणःस्वतइत्यादिषु तत्रकिमेभिःशब्दैर्निर्विशेषतदेवबलूच्यते अस्तिवाकोपिविशेषांशइति ॥ ३४ ॥ अत्रोत्तरंस्थित्युद्भवेति अयमर्थःअस्यविश्वस्यस्थित्युद्भवप्रलयानांहेतुः स्वयंचअहेतुःहेतुरहितःसनारायणइतिपरमेवतत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसत् अनुवर्तमानंयत् वक्ष्यति चतुरीयंत्रिषुसंततमिति बहिश्चसमाध्यादौयत्तत्तद्ब्रह्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसियेनजीवितानिसंतिचरंतिप्रवर्तते तत्परमात्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदेनारायणादिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वजानीहि ॥ ३५ ॥

अ० ३

॥ ९ ॥

एवंजीवोपकारार्थं पंचधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानिभूतानि अंतर्यामिरूपेण प्रविष्टः एकधामनसा दशधावासेन्द्रियरूपेण आत्मानं विभजन् गुणान्तत्तद्विषयान् जुषते जोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानं प्रतिगुणान् विभजन् जुषते प्रीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सच जीव आत्मना अंतर्यामिणा प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् भुंजान इदं सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमान इह शरीरादौ सज्जते ॥ ५ ॥ कर्मभिः कर्मैर्द्रियैश्च स निमित्तानि स वासनानि कर्माणि कुर्वन् तत्तत्पूर्वकर्मफलं च गृह्णन् अयं देहभृत् भ्रमतीह संसारे न तु मुच्यते कथं भूतं कर्मफलं सुखेतरं सुखदुःखात्मकं ॥ ६ ॥ कियंतं कालं भ्रमत इति दाह इत्यमिति बहून् यत्र द्राणि वहंत्येति तथा ताः सर्गप्रलयौ उत्पत्तिमरणे ॥ ७ ॥ एवं मायामयी सृष्टिमुक्त्वा प्रलयं दर्शयितुमारभते धातूनां महाभूतानामुपप्लवेनाशहेतावा सन्नेव्यक्तं कार्यं द्रव्यस्थूलगुणः सूक्ष्मतदात्मकं अव्यक्ताय अव्यक्तं प्रति नेतुमाकर्षति ॥ एवं सृष्टानिभूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः ॥ एकधा दशधा आत्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥ ४ ॥ गुणैर्गुणान् स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ॥ मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ५ ॥ कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् स निमित्तानि देहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरं ॥ ६ ॥ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् ब्रह्मद्रवहाः पुमान् ॥ आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्रुतेऽवशः ॥ ७ ॥ धातूपप्लव आसन्नेव्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं ॥ अनादिनिधनः कालोऽव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥ शतवर्षाद्विनाशोऽर्थाविष्यत्युत्पन्ना भुवि ॥ तत्कालोपचितोष्णाः कौलोकां स्त्रीः अतपिष्यति ॥ ९ ॥ पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः ॥ दहन् भूर्ध्वशिखो विष्वक् वर्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥ सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिलीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥ ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषोऽनृप ॥ अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिधन इवानलः ॥ १२ ॥

॥ ८ ॥ नाशहेतूनाह शतवर्षेति तस्मिन्काले उपचितश्चासौ उष्णश्चासावर्कश्च यद्वा तेन कालेनोपचितमुष्णत्वं यस्य सः ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालः विष्वक्सर्वतः ॥ १० ॥ सांवर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिः नतु बिभुभिः हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ॥ ११ ॥ तत उपाधिलया द्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रविशति ननु ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तेः प्रति संचरे ॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परंपदमिति स्मृतेर्याविदधिकारमवस्थितिरधिकारिणामिति न्यायाच्च वैराजशब्दाभिधेयस्य च ब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्ष एव संगच्छते नान्येषामिव कारणसात्र प्रवेशः सत्यं अश्वमेधादिना सत्यलोकं गतानामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वे च ब्रह्मणोऽपि प्रकृतौ लयः पुनरुत्पत्तिश्चेति मोक्षदौर्लभ्यसूचनायैव मुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तं ब्रह्मैव तत्प्रवेशेन च मोक्ष एवोक्त इति द्रष्टव्यं ॥ १२ ॥

भा.ए.

॥ ७॥

अपिचविषयाभिसंधिनाचलनंकामेनातिसंतापेसतिभवेत्सतुभगवत्सेवानिवृत्तौनसंभवतीत्याहभगवतइति उरुविक्रमौचतौअंघ्रीचतयोः
शाखाअंगुलयःतासुनखानिचताम्येवमणयस्तेषांचंद्रिकाशीतलादीप्तिस्तयानिरस्तः कामादितापोयस्मिन्तस्मिन् उपसीदतांभजतांहृदि
कथंपुनःसंतापःप्रभवति चंद्रेउदितेसतिअर्कस्यतापइव नयस्यस्वःपरइत्यादिनाश्लोकत्रयेणयादृशइत्यस्योत्तरमुक्तंवेदितव्यं बद्धूतेइत्य
स्यचहरिनामानीतिज्ञातव्यं॥५४॥उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेवस्वयंसाक्षाद्यस्यहृदयंनविसृजति नमुंचति कथंभूतःअ
वशेनाप्यभिहितमात्रोपिअघौघनाशयतियःसः तत्किंनविसृजति यतःप्रणयरशनयाधृतंहृदयेनिबद्धमंघ्रिपद्मंयस्यसः भागवतप्रधानउ
क्तोभवति ॥५५॥ इत्येका०टी०द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥७॥ मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये ॥ तृतीयेतूत्तरंदत्तमार्षभैर्मुनिभिः

भगवतउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे ॥ हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवो
दितेऽर्कतापः॥५४॥ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्हरिरवंशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ॥ प्रणयरशनयाधृतां
घ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः॥५५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेनारदवसुदेवसंवा
देद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥७॥ राजोवाच परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहिनीं ॥ मायांवेदि
तुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः॥१॥ नानुत्प्येजुषन्युष्मद्वचोहरिकथामृतं ॥ संसारतापनिस्तप्तोमर्त्यस्तत्ताप
भेषजं॥२॥ अंतरिक्षउवाच एभिर्भूतानिभूतात्माभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचान्यायःस्वमात्रात्म
प्रसिद्धये॥३॥

पृथक्॥१॥ विष्णोर्मायामिदंपश्यन्वित्युक्तमतोमायांपृच्छति परस्येति हेभगवंतः॥१॥ ननूक्तलक्षणैर्भा
गवतोभूत्वाकृतार्थःस्याः किंबहुप्रश्नैरतआह नानुत्प्येइति संसारतापैर्नितरांतप्तोहंतस्यतापस्यभेषजंहरिकथामृतरूपंयुष्मद्वचोजुषमा
णोनानुत्प्यामि॥२॥ मायायाःस्वरूपतो निरूपणासंभवात् सृष्ट्यादिकार्यद्वारेणनिरूपयितुमाह एभिरिति आद्यःपुरुषःययाशक्त्याभूता
नामात्माकारणभूतः एभिःसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानिभूतानिससर्ज एषामायाभगवतइतिचरमश्लोकपादस्यप्रतिश्लोकमनुषंगः किमर्थं
ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वमिमीतेप्रमिमीतेउपास्तेयःसःस्वमातातस्यात्मनोजीवस्यप्रकृष्टायैसिद्धये यद्वास्वांशभूतानांजीवानांमा
त्राप्रसिद्धये विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धयेमोक्षायचेत्यर्थः तदुक्तंवेदस्तुतौ बुद्धीद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्यभुः॥मात्राऽर्थचक्रवार्थं
चआत्मनेकल्पनायचेति ॥३॥

अ०२

॥ ७॥

प्रेममैत्रीचक्रपाचउपेक्षाचताः ईश्वरादिषुचतुर्षुयःकरोति समध्यमोभागवतःएवंभूतस्यभेदस्यदर्शनात्॥४६॥अर्चायांप्रतिमायांपूजा
 मीहतेकरोति नतद्भक्तेषुअन्येषुचसुतरानकरोतिसप्राकृतः प्रकृतिः प्रारंभः अधुनैवप्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमोभविव्यतीत्यर्थः ॥४७॥पुन
 रष्टभिःश्लोकैरभ्याहितत्वादुत्तमभागवतस्यैवलक्षणान्याह गृहीत्वापीति श्रीवासुदेवाविष्टचेतानगृह्णातितावदिद्विधैरर्थान् गृहीत्वाऽपीत्य
 पिशब्दार्थः इदंविश्वं ॥४८॥ किंच देहादीनांसंसारधर्मेजन्माप्ययादिभिर्योहरेःस्मृत्याऽविमुक्तमानः सभागवतप्रधानःतत्रदेहस्यजन्मा
 प्ययौ प्राणस्यक्षुत्पिपासे मनसोभयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणांकुच्छंश्रमस्तैः ॥४९॥ कामश्चकर्माणिचबीजानिचवासनास्तेषां वासु
 देवएव एकोनिलयआश्रयोयस्यसः एतेनगृहीत्वापीत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्वरतीतियथाचरतीत्येतस्योत्तरमुक्तं
 ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच ॥ प्रेममैत्रीरूपोपेक्षायःकरोतिसमध्यमः ॥४६॥ अर्चायामेवहरयेपूजां
 यःश्रद्धयेहते ॥ नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ॥४७॥ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनलप्यति ॥ वि
 णोर्मायामिदंपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ॥४८॥ देहेन्द्रियप्राणमनोधिषांयोजन्माप्ययक्षुद्रयतर्षकृच्छ्रैः ॥ सं
 सारधर्मेरविमुक्तमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ॥४९॥ नकामकर्मबीजानांयस्यचेतसिसंभवः ॥ वासु
 देवैकनिलयःसवैभागवतोत्तमः ॥५०॥ नयस्यजन्मकर्मभ्यांनवर्णाश्रमजातिभिः ॥ सज्जतेऽस्मिन्नहंभा
 वोदेहेवैसहरेःप्रियः ॥५१॥ नयस्यस्वःपरइतिवित्तेष्वात्मनिवाभिदा ॥ सर्वभूतसमःशांतःसवैभागवतोत्त
 मः ॥५२॥ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ॥ नचलतिभगवत्पदारविंदा
 लुवनिमिषार्धमपियःसवैष्णवाग्र्यः ॥५३॥

॥ ५० ॥ यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियइत्यस्योत्तरमाह नयस्येति जन्मसत्कुलं
 कर्मतपआदि जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजाःमूर्द्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहेअहंकाररहितैः सत्कुलेकर्मादिलिङ्गैः हरेःप्रियोभवतीत्यर्थः ॥
 ॥ ५१ ॥ वित्तेषुस्वीयंपरकीयमितिआत्मनिस्वःपरइति ॥५२॥ किंचत्रिभुवनविभवहेतवेपित्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्द्धमपिनिमिषा
 र्धमपि भगवत्पदारविंदभजनाद्योनचलति सवैष्णवाग्र्यः ननुलवार्द्धमात्रभजनोपरमेचैत्ताबाँल्लाभोभवेत् तत्कुतो नचलेत्तत्राह अकुंठ
 स्मृतिःभगवत्पदतोऽन्यत्सारंमास्तीत्येवंरूपाऽकुंठाअनपगतास्मृतिर्यस्यसः भगवत्पदारविंदादन्यत्सारंमास्तीतिकृतः अतआह अजितेह
 रावेवआत्मायेषांतथाभूतैःसुरादिभिरपिदुर्लभात् किंतु केवलंविमृग्यात् तदपेक्षयासर्वस्यतुच्छत्वंस्मरन्योनचलतीत्यर्थः ॥५३॥

भा. ए.

॥६॥

किंच स्वमिति सत्त्वानिभूतानि आकाशादियत्किंचिद्भूतमात्रं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत् संभावनायां लिङ् ॥ ४१ ॥ नन्वियमाहूढयोगा
नामपि बहुभिर्जन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं नाम कीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशंक्यं सदृष्टांतमाह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्य हरिभ
जतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा परेशानुभवः प्रेमास्पद भगवद्भूषणं तथानिर्वृत्तस्य ततोऽन्यत्र गृहादिषु विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः भ
जनसमकाल एव स्यात् यथाऽश्रुतौ भुंजानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरभरणं क्षुण्णित्तिश्च प्रतिघातसंयुः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमपि यथा
स्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन् भजने किंचिद्येमादि त्रिके जायमानेऽनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहुधा स भोजिन इव परमनुवृत्त्यादि ॥ ४२ ॥

खंवायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्च हरेशरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदन-
न्यः ॥ ४१ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ॥ प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रुतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः
क्षुदपायोऽनुघासम् ॥ ४२ ॥ इत्यच्युतांघ्रिभजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥ भवंति वै भागवत-
स्य राजस्ततः परां शांतिमुपैतिसाक्षात् ॥ ४३ ॥ राजोवाच अथ भागवतं ब्रूत यद्दर्शयामासो नृणाम् ॥
यथा चरति यद्भूते यैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥ हरिरुवाच सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भू-
तानि भगवत्प्राप्त्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥

ततश्च भगवत्ससादेन कृतार्थो भवतीत्याह इत्यच्युतांघ्रिमिति भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य लक्षणं पृच्छति अथेति यद्धर्मः यस्मिन्धर्मे परिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः यथाचरति वर्तते ब्रूते वा यैश्चालिमैर्भगवतः प्रियो भवति ॥ ४४ ॥ यद्धर्म इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् तथा ब्रह्मरूपे आत्मन्वधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् यद्वा आततत्वात्प्रमातृत्वादात्मा हि परमो हरिरिति तत्रोक्तेः आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु मशकादिष्वपि नियंतृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्येत् न तु तस्य तारतम्यं तथा आत्मनि हरावेव भूतानि च पश्येत् कथं भूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपेण पुनर्जडमलिनभूताश्च यत्वेन जात्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिप्रच्युतिं पश्येत् स सर्वत्र परिपूर्णभगवत्तत्वं पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अ० २

HEU

ननु किमेवंपरमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतोभयंतन्मायया भवेत् अतोबुधोबुद्धिमा
नृतमेवाभजेत् ननुभयंदेहाद्यभिनिवेशतोभवति सचदेहाहंकारतः सतुस्वरूपास्मरणात् किमत्रतस्यमायाकरोतिअतआह ईशादपेतस्ये
ति ईशविमुखस्यतन्माययाऽस्मृतिः भगवतःस्वरूपास्फूर्तिस्ततोविपर्ययोदेहोस्मीति ततोद्वितीयाभिनिवेशाद्भयंभवति एवंहिप्रसिद्धंलौ
किकीष्वपिमायासु उक्तंचभगवतादेवीशेपागुणमयीमममायादुरत्यया॥मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइति एकयाअव्यभिचारिण्या
भक्त्याभजेत् किंच गुरुदेवतात्मागुरुरेवदेवताईश्वरःआत्माप्रेष्ठश्चयस्य॥तथादृष्टिःसन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननुविषयविक्षिप्तचित्तस्यकुतोऽ
व्यभिचारिणीभक्तिःसंभवति कुतस्तरामभयं तन्ननतावद्विषयोनामवास्तवोस्ति किंतुमनोविलासमात्रं अतोमनोनियमनेनभजनादभ

भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययाऽतोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगु
रुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥ अविद्यमानोऽप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविक
ल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततःस्यात् ॥ ३८ ॥ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलो
के ॥ गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः ॥ ३९ ॥ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजातानु
रागोद्भुतचित्तउच्चैः ॥ हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ॥ ४० ॥

यंस्यादित्याह अविद्यमानोपीति द्वयःद्वैतप्रपंचःध्यातुःपुंसःधियामनसास्वप्नश्चमनोरथश्चयथेत्यर्थः तत्तस्मात् कर्माणिसंकल्पयतिविक
ल्पयतिचयन्मनस्तन्निरुंध्यात् नियच्छेत् ततश्चैकयाभक्त्याभजनादभयंस्यादित्यर्थः॥ ३८ ॥ एतदत्यंताशक्यमित्याशंक्य सुगमंमार्गमा
ह शृण्वन्निति तदर्थकानितान्येवजन्मानिकर्माणिच अथोयेषांतानि एतान्यपिसाकल्येनज्ञातुमशक्यामीत्याशंक्याह यानिलोकेप्रसि
द्धा नितानिशृण्वन्गायंश्चविचरेत् असंगोनिस्पृहः॥ ३९ ॥ एवंभजतः संप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्यसंसारधर्मातीतांगतिमाह एवमिति
एवंव्रतंव्रतंत्यस्यसः स्वप्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातोऽनुरागःप्रेमयस्यसः अतएवद्भुतचित्तःश्लथद्भुदयः कदाचिद्भक्तपराजितंभगवंतंआकल
य्योच्चैर्हसति एतावंतंकालमुपेक्षितोऽस्मीतिरोदिति अत्यौत्सुक्याद्रौतिकोशानि अतिहर्षेणगायति जितंजितमिति नृत्यति किंदांभिकब
त्सरानुप्रतिप्रकाशयितुम् नउन्मादवत्महगृहीतवत् लोकबाह्यःविवशः ॥ ४० ॥

प्रथममात्यंतिकक्षेमं कथयति मन्यइति नकुतश्चिद्वयं यस्मात्तदकुतश्चिद्वयं अत्र संसारे असदात्मभावात् असदिति देहादावात्मभावान्ततः नित्यं सर्वदा उद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मना सर्वथानिःशेषं यत्र पादांबुजोपासने भीर्निवर्तते तत् ॥ ३३ ॥ भागवतधर्मलक्षणमाह ये वै इति मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्तातिरहस्यत्वात् स्वमुखेनैव भगवताऽविदुषामपि पुंसामंजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्ताः तान् भागवतान् धर्मान् विद्धि ॥ ३४ ॥ अंजः पदेनोक्तं सुकरत्वं विदुषोति यानिति यानास्थाय आश्रित्य योगादिष्विव न प्रमायेत विद्वैर्न विहन्येत किंच निमील्य नेत्रे धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्वलेत् निमीलनं नामाज्ञानं यथा ह्युः श्रुतिस्मृती उभेनेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते ॥ एकेन विकलः काणोद्वाभ्यामंधः प्रकीर्तित इति अज्ञात्वापीत्यर्थः यथा पदेन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पदन्यासेन गतिर्धावनंतद्वदपि किंचित् किंचि

कविरुवाच मन्येऽकुतश्चिद्वयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद् विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥ ये वै भगवता प्रोक्ता उपायाऽत्यात्मलब्धये ॥ अंजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतानूहितान् ॥ ३४ ॥ यानास्थाय नरो राजन्नप्रमायेत किंचिच्चित् ॥ धावन्निमील्य वानेनेत्रे न स्वलेन्नपतेदिह ॥ ३५ ॥ कायेन वाचामनसैर्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ॥ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥

दतिक्रम्यातिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानं धावनं तथाऽनुतिष्ठन्नपि न स्वलेत् न प्रत्यवायी स्यात्तथानपतेत् फलान्न भश्येत् ब्राह्मणादीनामुक्तानपि धर्मान्कश्चिदकुर्वाणो भागवतान्धर्मान्श्रवणकीर्तनादीन् कुर्वाणस्तत्फलं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु केते भागवताधर्माः ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मनाचित्तेन अहंकारेण वा अनुसृतोयः स्वभावस्तस्मात् अयमर्थः न केवलं विधितः कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारिलौकिकमपीति तथा च भगवद्गीतासु यत्करोषियदश्रासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति यद्वा ननु कायादीनामेव कर्मनात्मन इत्याशंक्याह अभ्यासेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् यस्य करोतीत्यर्थः तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणायेतिसमर्पयेत् तथा सति सकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

यजमानोनिमिः अग्रयःआहवनीयादयः विप्राः ऋषिगादयः ॥ २५ ॥ अभिप्रेत्यज्ञात्वा ॥ २६ ॥ स्वरुचैवरोचमानान्त्वाभरणमदिप्रकाशैः
ब्रह्मपुत्रोपमान्सनत्कुमारादिसदृशान् ॥ २७ ॥ परमप्रीत्यातद्दर्शनमभिनन्दतिद्वाभ्यां मन्यइति ननुभगवतःपार्षदामाकथमत्रोपलब्धस्त
त्राह विष्णोरिति विष्णुभक्तालोकपावनमर्थसर्वत्रपर्यटंतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ मयादुर्लभंलब्धमहोभाग्यमित्याह दुर्लभमिति ब्रह्मवीदेहाभव
तियेषांतेदेहिनोजोवास्तेषांक्षणभंगुरोऽपिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुण्ठःप्रियोयेषांबैकुण्ठस्यवाप्रियास्तेषांदर्शनं ॥

तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशमन्महाभागवतानृप ॥ यजमानोऽग्रयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तान
भिप्रेत्यनारायणपरायणान् ॥ प्रीतःसंपूजयांचक्रआसनस्थान्यथाऽर्हतः ॥ २६ ॥ तानूरोचमानान्स्वरु
चाब्रह्मपुत्रोपमानव ॥ पप्रच्छपरमप्रीतःप्रश्रयावनतोऽनृपः ॥ २७ ॥ विदेहउवाच मन्येभगवतः
साक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि ॥ २८ ॥ दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनां
क्षणभंगुरः ॥ तत्रापिदुर्लभमन्येवैकुण्ठप्रियदर्शनं ॥ २९ ॥ अतआत्यंतिकक्षेमंपृच्छामोभवतोऽनघाः ॥
संसारेऽस्मिंक्षणाधोऽपिसत्संगःशेवधिर्नृणां ॥ ३० ॥ धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमं ॥ यैःप्र
सन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥ नारदउवाच एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः ॥
प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यत्विजंनृपं ॥ ३२ ॥

॥ २९ ॥ हेअनघाःनिरवद्याःभवतोमुष्मान् आत्यंतिकक्षेमंपृ
च्छामः यतःक्षणार्धकालभवोपिसत्संगःशेवधिर्निधिः निधिलाभेयथानंदोभवति तथाऽत्रपरमानंदइत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदर्थंचभागवता
नृधर्मान्ब्रूत यदिनोऽस्माकंश्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यंभवति कथंभूतान् यैर्धर्मैःप्रपन्नायभक्ताय अजोहरिःआत्मानमपिदास्यतितान् ॥
॥ ३१ ॥ सहसदस्यैःऋत्विग्भिश्चवर्तमानं तेपिभगवद्भर्मश्रवणपराबभूवुरित्यर्थः भगवद्भर्मतद्भक्तमायातत्तरणानिच ॥ ब्रह्मकर्मावतारेहाभ
क्तप्राप्ययुगक्रमात् ॥ ज्ञातुंक्रमेणकृतवान्ववप्रश्नान्निर्मिर्नव ॥ एकैकस्योत्तरंप्रोचुःकविमुष्यामुनीश्वराः ॥ ३२ ॥

भा. ए.

॥ ४ ॥

अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्य जनकस्य ॥ १४ ॥ आर्षभाणामुत्पत्तिसान्वयाविविच्य कथयति प्रियव्रत इति स भजिः ॥ १५ ॥
मोक्षधर्मविवक्षयामोक्षधर्माणां प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णवासुदेवांशमाहुः तस्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् ॥ १६ ॥ तेषामृषभसुतानां
ध्येनवयोगीश्वराणां चरितं वक्तुमिदं तेषां चरितं ततो विविच्याह तेषामिति एतदजनाभं नाम वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत्
एतेन तस्य धर्मातिरेको निरूपितः ॥ १७ ॥ इमां पृथ्वीं गृहान्निर्गतः हरिमुपासीनः सेवमानः सन् ॥ १८ ॥ नवसुताः नवद्वीपपतयः नवानां

अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ प्रियव्रतो नाम सुतो
मनोः स्वायं भुवस्ययः ॥ तस्याग्नीधस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥ तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मवि
वक्षया ॥ अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्वेदपारगम् ॥ १६ ॥ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ॥ विख्यातं
वर्षमेतद्यन्मात्रा भारतमद्भुतं ॥ १७ ॥ स भुक्तभोगां त्यक्त्वा निर्गतस्तपसा हरिम् ॥ उपासीनस्तपदर्वीलेभे वै
जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥ तेषां नवनवद्वीपपतयोऽस्य समन्ततः ॥ कर्मतंत्रप्रणेता रणकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९ ॥
नवाभवन्महाभागामुनयोत्यर्थशंसिनः ॥ श्रमणावातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥ कविर्हरिरंतरि
क्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्च मसः करभाजनः ॥ २१ ॥ एते वै भगवद्रूपं विश्वं सदसदा
त्मकं ॥ आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यंतो व्यचरन्महीं ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकि
न्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामं ॥ २३ ॥ त एकदानी
मेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः ॥ २४ ॥

ब्रह्मावर्तादिभूखंडानां पतयः अस्य भारतस्य वर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणा अभूवन् ॥ १९ ॥ अर्थशंसिनः परमा
र्थनिरूपकाः श्रमणाः श्रमवन्तः आत्माभ्यासे कृतश्रमा इत्यर्थः वातरशनाः दिगंबराः आत्मविद्यायां विशारदाः निष्णाताः ॥ २० ॥ २१ ॥
तेषां पारमहंस्यचरितमाह एत इति द्वाभ्यां भगवद्रूपं विश्वं पश्यंतः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपं तच्च स्वाव्यतिरेकेण पश्यंतः ॥ २२ ॥ अव्या
हता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते मुक्ता अनासक्ताः ॥ २३ ॥ महात्मनो निमेः वितायमानमनुष्ठीयमानं अजनाभे भारतवर्षे ॥ २४ ॥

अ० २

॥ ४ ॥

देवैरपिमहतामुपमानमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानांचरितमतिदृष्ट्यादिनाभूतानांदुःखायापिभवति त्वादृशाम् त्वयासदृशानाम् अच्युतआत्मायेषांतेषां ॥ ५॥ किंचसुखंकुर्वतोपिदेवाभजनानुसारेणकुर्वति नतथासाधवइत्याह भजंतीति छार्येवयथापुरुषोयावत्करोतितावदेवतस्यछायापितथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः॥ ६ ॥ तदेवंयद्यपिभगवत्तथागतमनमात्रेणैववयंकृतार्थास्तथाऽपिपृच्छामः तवेति तवयैर्धर्मैःप्रसन्नोभगवान्तानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुत्वत्तोपिकिमन्योभगवत्तथादपात्रमस्तिप्रहाह अहंकिलेति भुविप्रजाथोऽपूजयं पुत्रलाभप्रयोजनःसन्पूजितवान् किलेतिस्मृतीगृहेभगवदुक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥ यतोयथामुच्येमहि तथानोऽस्मान्शाधि

भूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच ॥ सुखायैवहिसाधूनांत्वादृशामच्युतात्मनां ॥ ५ ॥ भजंतियेयथा देवान्देवमपितथैवतान् ॥ छार्येवकर्मसचिवाःसाधवोदीनवत्सलाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मंस्तथाऽपिपृच्छामोघर्मान् भागवतांस्तव ॥ यांश्छुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेसर्वतोभयात् ॥ ७ ॥ अहंकिलपुराऽनंतंप्रजाऽर्थोभुविमुक्तिदम् ॥ अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ॥ ८ ॥ यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् ॥ मुच्येमत्वं जसैवाद्वातथानःशाधिसुव्रत ॥ ९ ॥ श्रीशुकउवाच राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता ॥ प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः ॥ १० ॥ नारदउवाच सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मास्त्वंविश्वभावनान् ॥ ११ ॥ श्रुतोऽनुप्रठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः ॥ सद्यःपुनरिति सद्धर्मोदेवविश्वद्रुहोऽपिहि ॥ १२ ॥ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम ॥ १३ ॥

शिक्षय विचित्राणिव्यसनानि यस्मिन्संसारेतस्मात्संसारात् तथाविश्वतःसर्वतोभयंयस्मिन्तस्मात् भवद्भिःहेतुभूतैः अंजसाअनायासेन अद्धासाक्षात् ॥ ९ ॥ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैर्हरिः संस्मारितइत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रीतिमाविष्करोति सम्यगितित्रिभिः पृच्छसेपृच्छसि विश्वभावनान् सर्वशोधकान् ॥ ११ ॥ आदृतःआस्तिक्येनगृहीतः अनुमोदितः परैःक्रियमाणःसंस्तुतः सद्धर्मोभागवतोधर्मः देव हेवसुदेवेत्यर्थः यद्वादेवेभ्योविश्वस्मैचद्रुसंतियेतानपि ॥ १२ ॥ किंचत्वयामहानुपकारःकृतइत्याह त्वयेति पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः ॥ १३ ॥

भा.ए.

॥ ३॥

॥ २० ॥ आहुकः उयसेनः सोऽपि कृष्णमपृष्टेवप्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् अस्यमुसलस्यचूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितंलोहं चप्रास्यत् ॥ २१ ॥
तरलैः तरंगैः २२ ॥ अ शल्येशराये ॥ २३ ॥ ज्ञाताः सर्वेऽथयिनः ईश्वरोऽपि समर्थोऽपि सन् अन्यथाकर्तुं नैच्छत् कित्वा
न्वमोदत यतः कालरूप इत्येकादशेटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ द्वितीये निमिजायतसंवादेनाह नारदः ॥ ध
र्मान् भागवतान् भक्त्या वसुदेवाय पृच्छेत् ॥ अभीक्ष्णं प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः ननु नारदस्य दक्षादिशापान्नैकप्रवासः संज्ञ

अ० १

श्रुत्वाऽमोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप ॥ विस्मिताभयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः ॥ २० ॥ तच्चूर्णयित्वा मु
सलं यदुराजः स आहुकः ॥ समुद्रसलिले प्रास्य लोहं चास्यावशेषितं ॥ २१ ॥ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसी लोहं चूर्णा
नितरलैस्ततः ॥ उत्थमानानि वेलायां लग्नान्यासन् किलैरकाः ॥ २२ ॥ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः स
हार्णवे ॥ तस्योदरगतं लोहं स शल्येलुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥ भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा ॥ कर्तुं
नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विप्रशापो नाम प्रथ
मोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच गोविंद भुजगुमायां द्वारवत्यां कुरुदह ॥ अवात्सी
न्नारदो भीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः ॥ १ ॥ को नुराजं निद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं ॥ न भजेत्सर्वतो मृत्युरुपास्य
ममरोत्तमैः ॥ २ ॥ तमेकदा तु देवर्षि वसुदेवो गृहागतं ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ वसु
देव उवाच भगवन् भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां ॥ रुपणानां यथापित्रो रुत्तमश्लोकवर्त्मनां ॥ ४ ॥

वतीत्याशंक्याह गोविंद भुजगुमायामिति न तस्यां शापादेः प्रजावदित्यर्थं कृष्णोपासने लालसा औत्कण्ठ्यस्य सः ॥ १ ॥ यद्गजनेमुक्ता
नामपीदृशमौत्सुक्यं तं को नाम न भजेदित्याह को न्विति इन्द्रियवान् ॥ इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारि विशेषणमित्यर्थः सर्वतः सर्वेष्वपि
लोकेषु मृत्युर्यस्य सः ॥ २ ॥ ३ ॥ यथापित्रोर्यात्रा आगमनमपत्यानां स्वस्तये मंगलाय यथा च उत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्राक
पणानां स्वस्तये तथ ॥ अत्राप्यत्र भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये इति ॥ ४ ॥

॥ ३॥

ईश्वरच्छयात्थितब्रह्मशापनिमित्तवक्तुमाह कर्माणीति कर्माथमाहूताः कर्माणिकृत्वाविस्मृष्टामुनयः पिडारकंसमगमन्नित्यन्वयः विस्मृष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तामुदारकीर्तिताविद्वन्कर्माणिविशिनाष्ट पुण्यनिवहानीत्यादिभिःपदैः कानिचिदश्वमेधादिकर्माणिपुण्यमेवजनयन्ति पुत्रोपलालनादीनितुतकालेमुखमेवकुर्वन्ति प्रायश्चित्तदीनितुपापमेवहरन्ति एतानितुसर्वतोमुखानीत्याह पुण्यनिघहानिकीर्तनादिनापुण्यानिनिवहन्तिप्रापयन्तीतितथा सुमंगलानिअतिसुखात्मकानि गायतो जगतःकलिमलापहराणिकृत्वा मुनिप्रस्थापनेहेतुःकालात्मनासंहारकरूपेण यदुदेवगेहे वसुदेवगेहे निवसतास्वकुलंसंजिहीर्षतेत्यर्थः पिडारकंततोनातिदूरंतीर्थविशेषम्॥ ११॥ १२॥ उपसंगृ

कर्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा ॥ कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहेपिडारकंसमगमन्मुनयोविस्मृष्टाः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः ॥ १२ ॥ क्रीडंतस्तानुपब्रज्यकुमारायदुनंदनाः ॥ उपसंगृह्यप्रपञ्चुरविनीताविनीतवत् ॥ १३ ॥ तेवेषयित्वास्त्रीवेषैःसांबंजांबवतीसुतम् ॥ एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वन्त्यसितेक्षणा ॥ १४ ॥ प्रष्टुंविलज्जतीसाक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शनाः ॥ प्रसोष्यन्तीपुत्रकामाकिंस्वित्संजनयिष्यति ॥ १५ ॥ एवंप्रलब्ध्यामुनयस्तानूचुःकुपितानृप ॥ जनयिष्यतिवोमंदामुसलंकुलनाशनम् ॥ १६ ॥ तच्छ्रुत्वातेतिसंत्रस्ताविमुच्यसहसोदरम् ॥ सांबंस्यददृशुस्तस्मिन्मुसलंखत्वयस्मयं ॥ १७ ॥ किंकृतमंदभाग्यैर्नःकिंवदिष्यंतिनोजनाः ॥ इतिविद्वलितागेहानादायमुसलययुः ॥ १८ ॥ तच्चोपनीयसदसिपरिम्लानमुखश्रियः ॥ राज्ञावेदयांचक्रुःसर्वयादवसन्निधौ ॥ १९ ॥

सपादयहणंकृत्वा ॥ १३ ॥ प्रश्नप्रकारमाह तेवेषयित्वेतिद्वयेन हेअमोघदर्शनाविप्राः एषाअंतर्वन्तीगर्भिणी ॥ १४ ॥ वीर्यवान् साक्षात्प्रष्टुंविलज्जतीलज्जमानाअस्मन्मुखेनपृच्छति प्रसोष्यन्तीआसन्नप्रसवाकिंस्वित्संजनयिष्यति कन्यांवापुत्रंवातदूत ॥ १५ ॥ प्रलब्ध्यावंचिताः ॥ १६ ॥ तस्मिन्नुदरेअयस्मयंलोहमयम् ॥ १७ ॥ मंदभाग्यैरस्माभिः किमेतत्कृतम् नःअस्मान्किंवदिष्यंतीतिविद्वलिताःसंतोमुसलमादायगेहानूययुः ॥ १८ ॥ राज्ञेउपसेनायननुश्रीकृष्णाय॥ १९॥

मेत्याह श्लोकद्वयेन स्वमूर्त्येति लोकानां लावण्यनिर्मुक्तिस्सागोयया यामर्पेक्ष्यलोकेषुला
 र्मुक्तिर्दानं यतः यत्संपर्केण लोकालावण्यवंतो भवन्तीत्यर्थः तथा यमर्त्या नृणां लोचनमाच्छि
 पस्वगीर्भिस्तागिरः स्मरतां चित्तंचाच्छिद्य तथापदैस्तत्र तत्रांकिता निपदानीक्षतामीक्ष
 र्वातनानां सर्वेषां चक्षुरादिप्रवृत्तीः स्वैकनिष्ठाः कृतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ किंच इत उपरिजनि
 श्लोकाः कवीनां यस्यां तां स्वकीर्तिवितत्यविस्तार्य अनया कीर्त्या अंजसा मुखे
 प्रः स्वपदस्थो मग्नमिति ॥ ७ ॥ अब्रह्मण्येभ्योऽदातृभ्यो वाऽसेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यन्ति वृष्ण

अ० १

लोचनं नृणाम् ॥ गीर्भिस्ताः स तांचित्तंपदैस्तानीक्षतां क्रियाः ॥ ६ ॥ आ
 त्मंजसानुकौ ॥ तमोऽनयातरिष्यंतीत्यगात्स्वपदमीश्वरः ॥ ७ ॥ राजोवाच
 वृद्धोपसेविनां ॥ विप्रशापः कथमभूद्दृष्णीनां रुष्णचेतसां ॥ ८ ॥ यन्निमित्तः
 ॥ कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच विभ्रद्वपुः सक
 विस्ममंगलमाप्तकामः ॥ आस्थाय धामरममाणं उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कु

यस्तु न तथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किंच कोपेजातेऽपि कृष्णचेतसां कथमभूत्कथं प्रादुरभूदि
 तात्निमित्तांतरं पृच्छति यन्निमित्त इति एकात्मनामेकचित्तानां कथं भेदः कलहः ॥ ९ ॥ ईश्वरेच्छै
 सकलानां सुंदरवस्तूनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो यस्मिंस्तत् बपुर्बिभत् तर्हि किमिति सौंदर्याद्वि
 ापिकामनया न आप्तकामः तर्हि किमिति कर्माचरति धामद्वारवत्याख्यं गृहमास्थाय रममाणः
 किमाप्तकामस्य गृहवत्याकर्मभिर्वातत्राह उदारकीर्तिः बहुफलप्रदाकीर्तिर्न यतः कीर्तिवितानार्थ
 हर्तुमैच्छत तत्कस्य हेतोः स्थितः कृत्येभूभारहरणेशेषो यस्य सः ॥ १० ॥

॥ ३ ॥

